Tijdschrift

voor

Indische

Taal-, Land- en Volkenkunde,

uitgegeven door het

Bataviaasch Genootschap van Kunsten

en Wetenschappen,

onder redaktie van

Mr. H. Hoetenbeker, Jr.
doktor in de regten en letteren,

en

L. J. J. Michielsen.

DEEL XVIII.

Zesde Serie.
Deel I.

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

INDISCH GENOOTSCHAP

Batavia,
Bruining & Wijt

's Hage,
M. Nijhoff.

1872.

Inhoud
van het
Achttiende Deel.

	Bladz.
De Makassaarsche en Boegineesche Kotika's, door Dr. B.F. Matthes.	1
Geschiedenis van de afdeeling Tallo (gouvernement van Celebes), door A. Ligtvoet	43
Steenen beitels in 't Museum van 't Bataviaasch Genootschap, gerangschikt door J.J. van Limburg Brouwer	67
Beschrijving steenen uit Java, door A.B. Cohen Stuart en J.J. van Limburg Brouwer	89
't Lampongsche en Zijpe Tongsvallen, door Dr. K.F. Van der Tuuk	148
De vroegere regten en verpligtingen der vrije Alifoereesen van Noord-Celebes, door J.G.F. Riedel	157
Aanteekening uit eene Balische advertentia, door J. de Vroom	162 —
Balische spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen, door R. van Eck	170 —
Het landschap Bacool. Korte aanteekeningen van J.G.F. Riedel	189
Koopsang omstreeks 1750, door Mr. J.A. van der Chijs	209
Ballingsche Contardrieven met vertaling en aanteekeningen, door J. de Vroom	228 —
Eenige aanteekeningen, gehouden op een reisje naar en door de bovenstreken van Kotaï Timang, door W.J. Leyssius	240
De Kuigen in Bolaäng-Mongondou, door F.S.A. de Clercq	282
Soendasche dongeng door J.A. Nilkens	284
Hollandsche vertaling van het Kawi-Wetboek Dewa-Handa, door A.K.H. Klokke	295 —

Inhoud

Bladz.

Maatspreuken, enige verspreide aanteekeningen over het spreken en gebruik van eene hooge en eene lage taal in het Balineesch, door P. de Vroom 310

Naamsoorsprong van de Smart Rijtuigen te Batavia, door N. P. van den Berg 328

Een jaren-oud Zanda (1633-1638) door N. P. van den Berg 332

De koperen slaatjes van Kebantenan, door R. F. Rolle 367

Het lot der vrouw op Bali, door P. van Dek 370

Javaansche spreekwoorden door J. A. Kilkens 395

Over het ambt van den Kâdhi. Bijdrage tot de kennis der rechtspraak volgens den Islâm, door Mr. L. W. C. van den Berg .. 418

Geruchten omtrent den Jeroósin den Indischen Archipel 435

De Minahasa in 1825. Bijdrage tot de kennis van Noord-Celebes, door J. G. F. Riedel 458

DE

MAKASSAARSCHE EN BOEGINESCHE KOTIKA'S

DOOR

Dr. B. F. MATTHES.

INDISCH
GENOOTSCHAP

OVER DE MAKASSAARSCHE EN BOEGINESCHE *KOTIKA'S.*

Het stuk, dat ik hiernevens den Lezer aanbied, moet strekken, om hem eenig denkbeeld te geven van de voornaamste onder de Boeginezen en Makassaren gebruikelijke *kotika's*, d. i. *geschriften, tabellen*, of *figuren*, of *wat het ook wezen moge, waaruit zij vermeenen te kunnen zien, welke tijd hun gunstig zij, welke niet.*

Aangezien ik er prijs op stel, dat de Lezer in staat zij, om de juiste schrijfwijze en uitspraak der in dit stuk voorkomende Arabische, Maleische, Boeginesche en Makassaarsche woorden zooveel mogelijk te leeren kennen, verwijs ik hem voor beide laatstgenoemde talen naar het tweede hoofdstuk mijner Makassaarsche spraakkunst.

Wat de beide eerstgenoemde talen betreft, zoo doe ik hieronder een lijstje volgen van enkele Arabische en Maleische letters, die bij de transcriptie in Hollandsch schrift al ligt met elkander verward worden, te meer daar men ze bij de geleerden op verschillende wijze wedergegeven vindt.

ث th	ذ ds	ع '
ج dj	ز z	غ gh
ج̃ tj	س s	ڠ ñg
ح ʿh	ش sj	ق q
خ ch	ص c , ç	ك k
	ض dh	ه h
	ط ʿt	ب nj
	ظ zh	(*)

(*) De *th, ch, ds, sj, dh, zh*, en *gh* behoorden eigenlijk van hetzelfde vereenigingsteeken, als men boven de *dj, tj, ng*, en *nj* aantreft, voorzien te zijn; doch hiertoe bestaat te Makassar op de drukkerij nog geen' gelegenheid.

Voorts geef ik kennis, dat ik het Arabische verdubbelingsteeken der letter, te weten: de *tesjdīd* (ّ), bij de transcriptie overgenomen, alzoo bij voorbeeld de dubbele *b* eenvoudig aldus geschreven heb: *b̆*

Eindelijk heb ik den langen klinker met een liggend streepje, alzoo *aa* aangeduid met *ā*, terwijl een kapje in den vorm van de Fransche accent circonflexe te kennen geeft, op welke lettergreep de klemtoon valt.

De onder den Arabischen naam van *Ridjāloe-l-ghaibi* bekende *kotĭka* [men vergelijke plaat *A*] staat onder de geloovige Makassaren en Boeginezen in hoog aanzien.

Het is echter geenszins, wat de Inlander op *Celebes* gewoonlijk onder *kotĭka* verstaat, het is slechts eenvoudig een middel tot afwering van ongeluk, als men op reis gaan, of iets anders ondernemen, wil.

In het midden van den cirkel staat geschreven رجال الغيب (*ridjāloe-l-ghaibi*), d. i. *de mannen der onzigtbaarheid*, v. d.: *de onzigtbare mannen*. Hieronder verstaat men *wālli's*, d. i. *vrienden van God*, of: *heiligen*, die eenigermate de rol van beschermgeesten vervullen, en in onderscheiden' groepen verdeeld, over de verschillende deelen der Aarde verspreid zijn, terwijl zij zich naar gelang van de dagen der maand in één van de windstreken ophouden.

Volgens *Ibn-Mas'oed*, die zich voor zijn' mededeelingen op den Profeet *Mohammed* als zegsman beroept, heeft *Allah* 300 mannen geschapen van gelijke inborst als Profeet *Adam*, 40 van gelijke inborst als Profeet *Mozes*, 7 van gelijke inborst als Profeet *Abraham*, 5 van gelijke inborst als de Engel *Gabriël*, 3 van gelijke inborst als de Engel *Michaël*, en één van gelijke inborst als de Engel *Isrāfĭl*. Als nu de laatstgenoemde van die *wālli's* komt te sterven, zou diens plaats uit het drietal, en de hierdoor in dat drietal ontstane ledige plaats uit het vijftal, en zoo vervolgens in ieder getal de ledige plaats uit het voorafgaande getal aangevuld worden, totdat er eindelijk

een nieuwe *wâlli* voor het *driehonderd-tal* te zoeken was, waarvoor dan door Allah één der geloovigen bestemd wierd.

Wanneer men nu van dit middel tot afwering van onheil gebruik wil maken, leest men eerst driemaal het 97ste hoofdstuk van den Koran, bekend onder den naam van *Al-Qadr*, van het begin tot het einde, en daarna insgelijks drie keeren het 256ste vers van het 2de Hoofdstuk des Korans, dat gewoonlijk de ايةٌ الكرسي (âyatoe-l-koersîyi), d. i. het vers van *den troon Gods* (dien men daarin vermeld vindt) genoemd wordt. Na afloop hiervan rigt men zich met zijn gezigt naar die windstreek, waar de *Ridjâloe-l-ghaibi* zich volgens de figuur dien dag bevinden. Deze zijn namelijk op den 1sten, 9den, 16den en 24sten dag van iedere maand, die alle vier door de Arabische letter ك aangeduid worden, in het *Zuid-oosten*, den 2den, 10den, 17den en 25sten van iedere maand, die alle vier door de Arabische letter ن aangeduid worden, in het *Zuid-westen*, den 3den, 11den, 18den en 26sten van iedere maand, die alle vier door de Arabische letter ج aangeduid worden, in het *Zuiden*, den 4den, 12den, 19den en 27sten van iedere maand, die alle vier door de Arabische letter غ aangeduid worden, in het *Westen*, den 5den, 20sten en 28sten van iedere maand, die alle drie door de Arabische letter ب aangeduid worden, in het *Noord-westen*, den 6den, 13den en 21sten van iedere maand, die alle drie door de Arabische letter ا aangeduid worden, in het *Noord-oosten*, den 7den, 14den, 22sten en 29sten van iedere maand, die alle vier door de Arabische letter س aangeduid worden, in het *Noorden*, den 8sten, 15den, 23sten en 30sten van iedere maand, die alle vier door de Arabische letter م aangeduid worden, in het *Oosten*.

Nadat men op deze wijze de juiste rigting aangenomen heeft, be„groet men de *Ridjâloe-l-ghaibi* met de woorden: „Heil zij u, on„zigtbare mannen! heil zij u, geheiligde geesten!" om dan op de „volgende wijze hunne hulp en ontferming in te roepen: „Uwe hulp „smeek ik af. U roep ik aan om zegen. Verleent mij uwe onder„steuning, slaat mij mededoogend gade."

Vervolgens worden al de *wâlli's*, van welke landstreek ook afkomstig, bij de gebruikelijke benamingen van يا ابدال, o! edelen! [Meervoud van بديل, edel; die zich ten deele in *Sijrie*, ten deele elders, zouden ophouden] يا نجبا ء, o! uitstekenden! [Meervoud van نجيب; die in *Iraq* te huis behooren] يا عصائب, *o! heirscharen!* [letterlijk: *benden, cohorten* van 10 tot 40 man, meervoud van عصابة] يا نقبا ء, *o! vorsten!* [Meervoud van نقيب; die zich in *Chorasān* ophouden] يا اوتاد, *o! steunpilaren!* [Meervoud van: وتد, *staak, paal.*] يا عرفا ء, *o! schranderen!* [Meervoud van عريف] يا مختارون *o! uitverkorenen!* يا قطب, *o! poolster!* يا غوث, *o! hulp en steun!* [Volgens *Johnson's Persian, Arabic and English Dictionary*: „*a title of Muhammedan saints, whose ardour of devotion, according to „vulgar tradition, is such, that in the act of worship their head and „limbs fall asunder*"] aangeroepen, met de bede: „Helpt mij, helpt „mij, helpt mij! opdat ik erlange de bescherming van den grooten „Profeet *Mohammed!* O! God! u roep ik aan om heil voor mij en „de mijnen, ja al wat met mij is. O! wil ons bewaren, en doen deelen in uwe ontferming, o! barmhartigste aller barmhartigen!"

Hiermede is de plegtigheid afgeloopen, en houdt de ware geloovige zich overtuigd, dat hem op reis onmogelijk eenig onheil overkomen kan. Ook lijdt het niet den minsten twijfel, of iedere onderneming moet gelukken.

Het spreekt echter van zelf, dat het ook hier wederom geldt: *geen regel zonder uitzondering.* Moet dus de geloovige, in weêrwil van zijn gebed tot de *Ridjāloe-l-ghaibi*, toch ramp, of teleurstelling, ondervinden; zoo is dit natuurlijk slechts hieraan te wijten, dat hij één van de veelvuldige uitzonderingen over het hoofd gezien heeft.

Dit is bijvoorbeeld het geval, wanneer hij voor zijn' reis, of onderneming, juist een' ongelukkigen dag gekozen heeft. Zulk een dag is bijvoor-

beeld in de binnenlanden van *Celebes*, om van vele andere passer- of markt-dagen niet te spreken, die van *Sóppeñg*, welke om de vijf dagen niet ver van de woning van den vorst van dat rijk te *Wâtassóppeñg*, aan den voet van het gebergte *Bóêloé-dóêwa* gehouden wordt, dewijl in vroeger' dagen een priester, die in den reuk van groote heiligheid stond, nadat hij reeds één dag overleden was, en op het punt stond van begraven te worden, eens-klaps uit de dooden opgestaan zou zijn, met de verzekering, dat hij geens-zins dood geweest was, maar de passer van *Wâtassóppeñg* bezocht, en daar een' ontelbare menigte van afgestorvenen ontmoet, ja overheerlijk met hen gegeten en gedronken, had, gelijk ook de vele overblijfselen van het dîner ten duidelijkste bewijzen konden. Niettegenstaande de Priester het dus op die passer bijzonder goed gehad had; ried hij toch een' ieder af, om dien dag op reis te gaan, aangezien men dan ligt van die Afgestorvenen ontmoeten, en daardoor een ongeluk krijgen, konde.

En dat deze vrees niet geheel ongegrond geweest was, dit werd later maar al te dikwerf door de uitkomst gestaafd, dewijl vorsten van naam in de Boegineesche landen, als bijvoorbeeld *Aroe-Padâli* van *Tempe*, en diens zwager *La-Patōñgâë Dâtoe-Lampôêlâ* (broeder van den tegenwoordigen vorst van *Sidénreñg*, met name *La-Pañjorí-sâñg*) hunne vermetelheid om op *Passer-Sóppeñg* ten strijde te trekken, met nederlaag, ja met verwonding, en zelfs soms met den dood, bekoopen moesten.

Het laatste was bijvoorbeeld het geval met een' zoon van den zoo even genoemden koning van *Sidénreñg*, met name *Âkilé*.

Die vrees voor *Passer-Sóppeñg* bestaat vooral in de familie van zekeren *Dâtoe-Bótto*, behoorende tot de voornaamste grooten van *Sóppeñg*. Één van diens voorvaders was juist op dien dag het slagtoffer geworden van de afgunst zijner betrekkingen, omdat deze niet evenzeer als hij door de fortuin begunstigd waren. Zij stelden namelijk een' brief op, waarin die voorvader van *Dâtoe-Bótto* het volk van *Sóppeñg* aangespoord zou hebben, om zijn' vorst te vermoorden, en *hem* in diens plaats op den troon te brengen. Dit schrijven werd den koning in handen gespeeld, die daarop dien prins terstond zonder eenig

verhoor juist op dien noodlottigen dag liet krissen.

Doch niet alleen onder die familie, maar door geheel *Sóppeñg*, bestaat groot ontzag voor die *Passer-Sóppeñg*, vooral wanneer die juist op den laatsten Vrijdag der maand valt; in welk vooroordeel men ook niet weinig hierdoor versterkt is, dat één van de voorname prinsen van *Sóppeñg* juist, terwijl hij op dien marktdag zat te eten, en men verzuimd had, om overeenkomstig vorstelijk gebruik de huisdeur te sluiten, met al de zijnen door een' amokmaker, die van de nabijzijnde passer het huis van den prins binnen gedrongen was, vermoord werd.

En hiermede genoeg over die in de binnenlanden zoo algemeen bekende *Passer-Sóppeñg*.

Behalve dezen en meer andere uitsluitend-Boeginesche, of Makassaarsche, ongelukkige dagen, zijn er nog verscheiden' andere, die men van elders overgenomen heeft.

Zoo heb ik onder andere hier voor mij liggen een *schriftelijke kotíka*, mij door zekeren *kâli*, of *opperpriester*, met name *Abdoe-l-wahâb*, als van het uiterste belang ter hand gesteld. Deze luidt aldus: „De Profeet *Mohammed* zeide op zekeren dag tot *Ali*: wacht u voor„al voor deze 7 dagen van iedere maand, om daarop een' reis, of „iets anders van gewigt, te ondernemen:

„1°. Voor den 3den dag, omdat *Abel* op dien dag door zijn' broe„der *Kaïn* vermoord is;

„2°. Voor den 5den dag, dewijl de Profeet *Adam* daarop uit den „Hemel verbannen is. Ook is het de geboortedag van *Kaïn*, „en de dag, waarop de Profeet *Jona* overboord gegooid werd;

„3°. Voor den 13den dag, dewijl *Job* daarop van zijn' *kinderen*, en „*Salomo* van zijne *schatten*, beroofd werd. Ook werden op dien dag „onderscheiden' profeten door de Joden vermoord;

„4°. Voor den 16den dag, dewijl de profeet *Jozef* daarop in den „put geworpen werd door zijne broeders;

„5°. Voor den 21sten dag, omdat daarop Allah's toorn tegen het „volk van Loth (*Sodom* en *Gomorra*) ontbrandde;

„6°. Voor den 24sten dag, omdat daarop *Farao* geboren werd, en „ieder, die op dien dag het eerste levenslicht aanschouwt, zich zelven „eene Godheid waant;

„7°. Voor den 25sten dag, omdat op dien dag de Profeet *Abraham* „door koning *Nimrod* in het vuur geworpen werd.

„Eindelijk is ook ieder laatste Donderdag van de maand een onge„lukkige dag, dewijl het uitgemaakt is, dat God één van die Donder„dagen voor het eerst den hevigen en onstuimigen, onder den naam „van *rĭhoe-l-çârçari* bekenden, wind deed nederdalen. Dit zelfde „geldt van den laatsten Woensdag van iedere maand, omdat de Pro„feet Mohammed op één van die Woensdagen door de ongeloovigen „op de vlugt geslagen werd, en zelfs bij die gelegenheid door een' „steenworp één zijner tanden verloor."

Voorts heb ik insgelijks een Makassaarsche *kotĭka*, door sommigen *kotĭka-Gŏwa*, of: *Gŏwasche-kotĭka*, door anderen eenvoudig *bĭlañg-tŏedjoe*, naar de *verdeeling in zeven* (van *bĭlañg*, *tellen* + *tŏedjoe*, *zeven*) genoemd, waarbij aan ieder van de *zeven* dagen der week een oude thans in onbruik geraakte naam gegeven wordt, als:

aan den	Vrijdag	de	naam	van	*Pōñg*	(ڤوڠ)
„	Zaturdag	„	„	„	*Bisáka*	(بساک)
„	Zondag	„	„	„	*Ségа*	(سيڬ)
„	Maandag	„	„	„	*Talăttoé*	(تلتو)
„	Dingsdag	„	„	„	*Wŏeñga-wŏeñga*	(اوڠ٢)
„	Woensdag	„	„	„	*Djepáti*	(جيفات)
„	Donderdag	„	„	„	*Tánraváloe*	(تنروال)

Bij ieder' van die dagen wordt het een of ander aangemerkt. Zoo leest men bij *Põñg* het volgende: „Op dien dag is het goed, een *begin* te maken met alle goede werken en ondernemingen."

Welligt heeft men hier een' zinspeling op het Boeginesche *põñg*, = het Makassaarsche *pôkó, boom, begin, oorsprong.*

Bij *Bisâka* vindt men het volgende: „Deze dag is in de eerste plaats gunstig voor, en met betrekking tot, alle beesten met *gespleten hoeven*, naar aanleiding van het Makassaarsche woord *sâka*, dat gebezigd wordt van het *gespleten* zijn der *hoeven.*

Daarom is het goed, om op dien dag beesten met *gespleten* hoeven, als: *buffels, koeijen, geiten, schapen*, en meer dergelijke, te koopen, die alsdan zonder kwestie sterk voorttelen zullen. Ook is het een gunstige dag, om *buffels*, en ook *paarden*, te dresséren.

Voorts is het een gelukkige dag, om op reis te gaan; wij zullen alsdan niet spoedig moede, of ziek, worden. Alleenlijk heeft men op zijn' hoede te zijn bij het oversteken van rivieren, dat men geen slagtoffer worde van de *kaailui*." — En waarom heeft men juist dezen dag zooveel van de kaailuî te vreezen? — Om de eenvoudige reden, dat de kaaiman hier op Celebes nooit met opzet een' *mensch* verslindt, daar hij onder de menschen veel van zijn' familie heeft.

Wanneer dit soms gebeurt, is het enkel bij vergissing, omdat hij zoo'n *mensch* voor het een of ander *beest* aanziet; en dewijl er nu dien dag van *Bisâka* veel *beesten met gespleten hoeven* onder weg zijn, is het natuurlijk geen wonder, dat hij bij zulk een' gelegenheid eens een *mensch* met een' *buffel* of *schaap*, of meer dergelijke, verwart.

Bij *Sêya*, dat ons aan het Makassaarsche en Boeginesche *sîga, másîga*, d. i. *spoedig*, doet denken, treft men het volgende aan: „Op dien dag is het goed, om, wat het ook zij, te leen te vragen. Zoo de man wien men het vraagt, zulks heeft, zal hij het al *spoedig* geven. En zoo men geld hebbende, wat te betalen heeft, moet men dat dien dag maar *spoedig* betalen."

Bij *Talâttoé* is het volgende aangeteekend: „Op dezen dag is het goed, om een begin te maken met het oprigten van den *wand* van

een nieuw huis, met het aanleggen van een' *tuin*, met het daarstellen van een' *omheining*, of van een *buffelkraal*, of van een *paardenstal*, of van een *koeijenstal*, of van een' *geitenstal*, of van een' *schaapskooi*, of van den *stal voor een kameel*, of van een' *hegge om de padievelden*."

Welligt heeft men hierbij te denken aan een' zinspeling op het Boeginesche *talăttoé*, = het Makassaarsche *talŏetoé*, soort van *omheining*, die men dikwijls om de graven aantreft. Men vergelijke verder mijn Makassaarsch woordenboek op *talŏetoé* N°. 2, bladzijde 346, kolom 1.

Bij *wŏĕñja-wŏĕñja* leest men het volgende: „Op dien dag is het goed, om tot het geven van een feest een begin te maken met het daarstellen van een *sarăpo*, d. i. *tijdelijke uitbreiding aan zijn huis* (vergel. mijn Makassaarsch woordenboek, bladz. 589, kolom 1), of van een *op zich zelf staand bamboezen gebouw*, hetzij *gelijkvloersch* (*pălañj*), of *op palen* (*barŏega*)."

Hier heeft men voorzeker eene zinspeling op het Boeginesche *wŏĕñja*, = het Makassaarsche *bŏĕñja*, *bloemen*, omdat men bij feesten vooral met *bloemen* versiert, en elkander met *bloemen* tooit en bestrooit. Deze zinspeling wordt nog duidelijker, wanneer men, op het *spoedig verwelken* der *bloemen* lettende, verneemt, hoe het van belang is, dat de zooeven genoemde *sarăpo*, *pălañj*, of *barŏega*, na afloop van het feest, zoo spoedig mogelijk afgebroken worde, tenzij men daarvan nog diezelfde maand voor een ander feest gebruik denke te maken. Hij, die dit mogt verzuimen, bereide zich op een' menigte van kommer en zorgen voor.

Bij *D̃jepăti* verneemt men het volgende: „Die dag is gunstig voor alles wat *vast* en *hecht verbonden* moet worden, alzoo in de eerste plaats voor het *sluiten van verbindtenissen*, het *afleggen van eeden*, het *ontvangen van het jawoord* op *een huwelijksaanzoek*."

Welligt heeft men hier een' zinspeling op het Makassaarsche en Boeginesche *d̃jăĭ*, *naaijen*, dat alzoo een' *stevige vereeniging* te kennen geeft; van daar dan ook, dat de dag al verder gunstig genoemd wordt tot den

aankoop van wat het ook zijn moge, vooral van *slaven*, of *slavinnen*, die men *voor eigen gebruik* verlangt te hebben, en alzoo niet, *om ze weder aan anderen te verkoopen*.

Om op dien dag een huis te bouwen, of een' nieuwe woning te betrekken, is geenszins raadzaam, tenzij het geschiede voor een' bruiloft, dewijl het echtpaar alsdan door een' *hechten band* verbonden zal blijven.

Eindelijk is het ook geenszins goed, om op dien dag geld, of iets anders, van iemand te leenen; dewijl men dan groot gevaar loopt, zijn' kinderen tot *voortdurende* slavernij gedoemd te zien."

Bij *Tânra-wâloe*, dat volgens het Boegineesch, zooveel als *weduwteeken*, of *-gesternte*, beteekent, is het volgende aangemerkt: „Op dien dag is het goed, om ten strijde te trekken, dewijl men er dan op rekenen kan, dat er vele vrouwen van den vijand door den oorlog tot den *weduwstaat* gebragt zullen worden. Ook is die dag den vorsten gunstig voor de *hertenjagt*, of de *vischvangst*, of het *schieten van in het wild loopende paarden* (NB. Ook deze laatstgenoemde beesten in de binnenlanden dikwerf gegeten); aangezien er dan onder die beesten als 't ware ook vele wijfjes hare mannetjes, en vele mannetjes hunne wijfjes verliezen zullen."

Zoo men zich nu bijvoorbeeld op *deze kotîka* geheel verlaten wilde, zou men ook al weder van tijd tot tijd eene misrekening maken; gelijk bijvoorbeeld blijken kan uit een' andere *kotîka*, die ik insgelijks in mijn bezit heb, en die den Inlander leert, dat iedere maand van het Arabische jaar *één dag* van elke *week* heeft, die hem bijzonder ongunstig is, als: de Zondagen van *Moeharram*,

„ Woensdagen van *Çafar*,

„ Vrijdagen van *Rabî'oe-l-awal*,

„ Dingsdagen van *Rabî'oel-âchir*,

de Donderdagen van *D̃joemādī-l-awal*,
" Zaturdagen van *D̃joemādī-l-ākhir*,
" Vrijdagen van *Radjab*,
" Donderdagen van *Sja'bān*,
" Dingsdagen van *Ramadhān*,
" Zaturdagen van *Sjawāl*,
" Maandagen van *Dsoe-l-qi'dat*,
en " Woensdagen van *Dsoe-l-ḥidjat*.

Deze lijst zou op last van den koning van Bone, met name *Mátinrówe-ri-Malimõ̃ngãng*, door eenige anakôda's van Bône, Wâdjó, Sôppeng, Mandar, Koete, Banjdjar of Banjdjarmâssing, Pontianak en Sambâwa opgemaakt zijn, die geobserveerd hadden, dat men op bovengemelde dagen de meeste ongelukken ter zee gehad had.

Eindelijk heeft men ook nog weder *kotíka's*, die al het geluk en ongeluk van *iederen dag der maand* openbaren. Geen wonder alzoo, dat de geloovige maar al te dikwerf vruchteloos de toevlugt neemt tot zijn' *Ridjāloe-l-ghaibi*, dewijl het van zelf spreekt, dat deze *kotíka's* niet zelden met elkander in strijd zijn, zoodat dezelfde dag volgens de eene *kotíka* een *gelukkige*, volgens de andere een *ongelukkige* dag is. Van daar dan ook, dat ieder Inlander gewoonlijk slechts één of twee *kotíka's* heeft, waaraan hij zich houdt.

Van die vele *kotíka's* deel ik hier weder de voornaamste mede.

De Boeginesche onder de platen met een *B* gemerkte *kotíka*, die ingelijks tot de *bílang-toédjoe's* behoort, wordt gebezigd, wanneer men

iets gaat zoeken of opsporen, ook wel, wanneer men ten strijde wil trekken. De zeven voorste eenigzins langwerpige vakjes stellen de 7 dagen der week, met Zondag te beginnen, voor. Om te zien, of de dag waarop men iets ondernemen wil, al of niet gelukkig zij, telt men gedurig van boven naar beneden, totdat men eindelijk den datum in kwestie gevonden heeft.

Daarna ziet men boven aan de figuur, welk van de *vijf* gedeelten van den dag ons al of niet gunstig zij. Boven de eerste rij, volgende op de rij met langwerpige vakjes, staat geschreven: *élé*, d. i. *'s morgens vroeg*; boven de tweede: *aboewéñg*, d. i. *ongeveer te tien ure 's morgens* (*); boven de derde: *tañgásso*, of *middag*; boven de vierde: *lóró* (ظهر), d. i. *te één ure*; en boven de vijfde: *ásará*, d. i. *te 3 of 4 ure*.

(*) Letterlijk: de tijd, waarop de *kálǰañg*- (soort van *peulvrucht*, *phaseolus sp.*) *oogsters huiswaarts plegen te keeren*, van *bóewe*, *kálǰañg*; tenzij het waar zij, wat mij een zeker Inlander beweerde, dat *bóewe* hier een oud-Boegineesch woord zoude zijn, = het tegenwoordige *loekái*, *losmaken*, te weten: *het gareel van de buffels*, zoodat *aboewéñg* dan van gelijke afleiding zoude zijn, als de Makassaarsche benaming voor dat gedeelte van den dag, te weten: *állo-palúppasá*, *de tijd van het ontspannen der buffels voor de ploeg*.

Men vergelijke mijn Makassaarsch woordenboek op: *lúppasá*, bladzijde 485, kol. 2.

Hetgeen voor deze laatste opvatting niet weinig pleiten zoude, is, dat men in het Boegineesch niet slechts van *aboewéñg*, maar ook van *aboewéñg-pañgésá*, spreekt, dat bezwaarlijk te verklaren is, zoo men hier aan *bóewe*, = het Makassaarsche *tibówañg*, of het Maleische *kálǰañg* denkt; want het Boegineesche *ésá*, waarvan *pañgésá*, *die met de ésá werkt*, *de ésá voorttrekt*, afgeleid wordt, staat gelijk met het Makassaarsche *ísará*, de *rol*, of het *zware stuk hout*, dat na het eggen door middel van buffels over het land wordt heengetrokken.

Men vergelijke den Ethnograph. Atlas bij mijn Makassaarsch

In het eerste, tweede, en vierde vakje van die eerste van boven met *élé* beschreven' rij, alsmede in het onderste vakje van de derde rij, en het derde vakje van de vierde rij, gelijk ook in vakje N°. 5 en 6 van de laatste rij, elk in het onderste figuurtje tot verduidelijking eenvoudig met een kruisje gemerkt, treft men het Boeginesche woord *málísâ*, of *gevuld*, aan, te kennen gevende, dat men met *gevulde* handen huiswaarts zal keeren.

De vakjes N°. 3, 5, 6 en 7 van de eerste rij, alsmede de vakjes N°. 1 en 4 van de vierde rij, gelijk ook het vakje N°. 2 van de laatste rij, hebben in het onderste figuurtje noch schrift noch teeken, doch zijn in het bovenste figuurtje beschreven met het Boeginesche woord *lôbañ̃*, of *ledig*, te kennen gevende, dat men met *ledige* handen terug keert.

De vakjes N°. 1, 2, 4 en 7 van de tweede rij, alsmede het vakje N°. 3 van de derde rij, gelijk ook de vakjes N°. 5 en 6 van de 4de rij, hebben in het onderste figuurtje vijf punten, in het bovenste de woorden *pôle-bôla*, d. i. eenvoudig · *huiswaarts keeren*, aanduidende, dat men zonder voor- of nadeel, zoo goed als onverrigter zake terugkeeren zal.

In de vakjes N°. 3, 5 en 6 van de tweede rij, alsmede in de vakjes N°. 1, 2 en 4 van de derde rij, gelijk ook in het onderste vakje van de 4de rij, vindt men, bij het onderste figuurtje een regt opstaand streepje, bij het bovenste figuurtje het Boeginesche woord *ôedjoé*, d. i. *regt uitgestrekt liggen, als een lijk in het graf*, te kennen gevende, dat ons een groot ongeluk, *dood*, of dergelijke, te wachten staat.

Eindelijk vindt men in de vakjes N°. 5 en 6 van de derde rij, alsmede in 't vakje N°. 2 van de vierde rij, gelijk ook in de vakjes N°. 1, 3, 4 en 7 van de vijfde rij, bij de kleine figuur twee roode stipjes, bij de groote figuur het Boeginesche woord *mádára*, of *bebloed*, ten teeken, dat er bloed stroomen zal.

---

woordenboek, Plaat 6, Figuur 4.

Dit *aboewêñ̃-pañ̃ésâ* zou alzoo doelen op den tijd, dat men de buffels voor de *ésâ*, of *rol*, outspant.

De Boeginesche *kotĭka*, gemerkt *C*, wordt met hetzelfde doel als de vorige gebezigd, en verschilt slechts weinig van deze. Ook hier vindt men aan de linkerhand successivelijk de 7 dagen der week: *Zondag*, *Maandag*, *Dingsdag*, *Woensdag*, *Donderdag*, *Vrijdag* en *Zaturdag* aangegeven. Ook leest men boven ieder van de *vijf* achter elken dag voorkomende vakjes, aan de linkerhand te beginnen: 1°. *'s morgens vroeg*, 2°. *ongeveer te* 10 *ure*, 3°. *'s middag's*, 4°. *ongeveer te één ure*, en 5°. *te* 3 *à* 4 *ure 's namiddag's*.

Het eenige verschil is in de woorden, die men in de *vijf* bij ieder' dag behoorende vakjes opgeteekend vindt.

Zoo leest men achter Zondag:

1°. *málĭsă*, d. i. *gevuld* (vergelijk boven het bij Plaat *B* aangeteekende), 2°. *málŏ*, d. i. *gewond*, te kennen gevende, dat men dien dag een' *wond* bekomen, of toebrengen, zal, 3°. *tŏ'wo*, d. i. *levend*, in tegenstelling van *dood*, aanduidende dat men *levend* uit den strijd terugkeeren zal, soms ook wel eenvoudig teeken van *geluk*, 4°. *mâte*, d. i. *dood*, 5°. *lŏbañ*, d. i. *ledig*. (Men zie boven het bij plaat *B* aangeteekende); achter Maandag: 1°. *dood*, 2°. *ledig*, 3°. *gewond*, 4°. *levend*, 5°. *gevuld*; achter Dingsdag: 1°. *levend*, 2°. *gewond*, 3°. *dood*, 4°. *gevuld*, 5°. *ledig*; achter Woensdag: 1°. *gevuld*, 2°. *levend*, 3°. *ledig*, 4°. *gewond*, en 5°. *dood*; achter Donderdag: 1°. *dood*, 2°. *ledig*. 3°. *levend*, 4°. *gevuld*, en 5°. *gewond*; achter Vrijdag: 1°. *gewond*, 2°. *levend*, 3°. *dood*, 4°. *gevuld*, en 5°. *gewond*; achter Zaturdag: 1°. *dood*, 2°. *levend*, 3°. *gewond*, 4°. *ledig*, en 5°. *gevuld*.

De *kotĭka*, gemerkt *D*, staat bekend onder den naam van *kotĭka-lĭma*, dat is: *kotĭka* van *vijf*, niet alleen naar de *vijf* van boven aangegeven' deelen van den dag [te weten: 1°. *'s morgen's vroeg*, ongeveer te zes ure, het Maleische, پاڬي پاڬي, of: *pāgi-pāgi*; 2°. *onge-*

veer te 9 *ure*, het Maleische تڠه ڤاكي, of: *těñgah-pāgi*; 3°. *des middags*, het Maleische تڠه هاري, of: *těñgah-hāri*; 4°. *ongeveer te* 3 *ure*, het Maleische تڠه تورن, of: *těñgah-tŏeroen*; 5°. *'s avond's ongeveer te* 6 *ure*, het Maleische ڤتڠ, of: *pětañ*] , maar ook naar de *vijf* Indische godheden *Maheswara*, *Kala*, *Sri*, *Bĕrma*, en *Bisnoe*, wier namen men in de vierkante vakjes met Maleische karakters geschreven vindt, als in dat met een' *gele* helft: *Masoewâra*, in dat met een' *zwarte* helft: *Kâla*, in dat 't welk geheel *blank* is: *Sri*, in dat met een' *roode* helft: *Brahma*, zeker een' verbastering van *Bĕrma*, en in dat met een' *groene* helft: *Bisnoe*. Bovendien geschiedt de telling van de dagen der maanden bij *vijren*, en leest men alzoo onder het vakje, dat van een *halve maan* voorzien is, successivelijk in het Maleisch: *de eerste dag der maand*, *de tweede*, *de derde*, *de vierde*, en *de vijfde*.

Aan het laatste vakje gekomen, telt men weder van boven af, zoolang tot dat men den datum gevonden heeft, welks geluk of ongeluk men wenscht te vernemen.

Daarna ziet men in de 5 bij dien datum behoorende en daarmeê op één lijn geplaatste vakjes, welk gedeelte van den dag ons al dan niet gunstig zij.

Vindt men nu op een gedeelte van den dag مسوار *Masoewâra*, of سري *Srĭ*; dan is het een *gelukkig* tijdstip; كال *kâla*, daarentegen, برهم *Brahma*, en بسنو *Bĭsnoe* geven *ongeluk* te kennen.

Dit laatste wordt in het langwerpig vierkant onder aan de figuur in het Maleisch bekend gesteld.

Een' nadere verklaring van de bedoeling dezer namen vond ik in het Boegineesch en Makassaarsch bij deze *kotĭka* gevoegd. De vertaling daarvan luidt aldus:

„Het halfgele, halfwitte, vakje, waarin men *Masoewâra* (مسوار) geschreven vindt, geeft het volgende te kennen: Als men een' goede tijding verneemt, kan men zich daarop verlaten; een' slechte tijding daarentegen is het uitvloeisel van bedrog.

Zoo ons het een of ander ontstolen wordt, geschiedt het door een'

vrouw met ligtgele huid, die het gestolene onder haar hoofdkussen verbergt.

Indien een slaaf, of eene slavin, van ons wegloopt, begeeft die zich Oostwaarts. Als men zoo iemand zoekt, houdt die zich in een *voornaam* huis op. [NB. *geel* is bij Makassaren en Boeginezen, alsmede bij andere Oostersche volken, de kleur van *vorsten* en *voornamen*.]

Indien wij gaan handel drijven, verdienen wij geld.

Indien wij ergens naar toe willen gaan, ontmoeten wij iemand *geel* van *huid*, en van *hoogen rang*, alsmede in *ligt-geel* gekleed.

Als men ons op reis onthaalt, is het op iets *vets*, of iets *ligt-geels*.

Zoo iemand, iets in de handen houdende, ons te raden geeft, wat het zij, moeten wij maar zeggen: „iets *geels* in de regter- en iets *zwarts* in de linkerhand." Zoo ook, wanneer het houtjes zijn, die ons te raden voorgehouden worden, kunnen wij er op rekenen, dat de langste in de regter-, de kortste in de linkerhand, zijn."

Indien wij ten strijde trekken, is de uitslag pari.

Zoo ons een kind geboren wordt, is het een kind van *goede* inborst.

Als wij ziek worden, is dit geen' doodelijke ongesteldheid, en is die enkel hieraan toe te schrijven, dat wij een' gelofte nog niet vervuld hebben.

Indien wij hanen laten vechten, zal een *gele* haan *overwinnen*, een *zwarte gedood* worden. Als men zijn' haan loslaat, om te vechten, moet men zijn gelaat naar het Oosten wenden.

Als wij ziek worden, moet iets *geels* onze medicijn zijn.

Indien wij in het belang van kranken eene offerhande voor de afgestorvenen [bestaande in *sierih*, of *pisañg-vrucht*, of *sôñgkoló*, d. i. *in de wasem gekookte rijst*, gelijk ook een *hoen*, of *geit*, of *buffel*, welke beesten slechts eenvoudig losgelaten, en aan den vinder afgestaan worden] brengen, moeten wij die in het Oosten plaatsen.

Voorts is dit een gelukkige tijd, om te trouwen, alsmede om *kassoqwiyañg*, of *hulde*, aan den Heer des land's te bewijzen.

Het *halfzwarte*, *halfwitte* vakje, waarin men *Kâla* (كال) geschreven vindt, geeft het volgende te kennen:

Als men een' slechte tijding verneemt, kan men er op aan, dat die waarheid behelst. Een' goede tijding daarentegen is niet te vertrouwen.

Indien wij ons ergens heen begeven, zullen wij iemand ontmoeten, *zwart* van *huid*, en wiens *gedachten* en *handelingen* beide *boos* zijn.

Zoo er eenig goed van ons zoek raakt, geschiedt het door een' lang' man met *zwarte* huid en krullend haar, die het vermiste Zuidwaarts brengt.

Wanneer iemand iets in de handen houdende, ons te raden geeft, wat dat zij, moeten wij maar zeggen: „iets *zwarts* in de regter-, en iets *wits* in de linkerhand."

Bijaldien *wij* zelve *aangevallen worden*, loopt het slecht af; zoo *wij* daarentegen *aanvallen*, geschiedt het met goed gevolg.

In geval van ziekte, is het een' hevige ziekte; de medicijn daartegen bestaat in iets *zwarts*.

Indien men steentjes in de handen houdende, ons te raden geeft, of het een *even* of *oneven* getal zij, hebben wij slechts te zeggen: „*even* in de *regter-*, *oneven* in de *linkerhand*."

Voorts is het een ongelukkige tijd, om te trouwen, alsmede om *kassoewiyañg*, of *hulde*, aan den Heer des Lands te bewijzen.

Het *geheel-witte* vakje, beschreven met *Sri* (سري), geeft het volgende te kennen:

Op weg zijnde, zal ons een' lange vrouw met een' *blanke* huid ontmoeten.

Uitgaande om handel te drijven, erlangen wij winst, en wel winst die in iets *wits* bestaat.

Indien ons het een of ander ontvreemd wordt, geschiedt zulks door eene vrouw, terwijl er een man is, die met haar heult.

Zoo wij Oostwaarts gaan, kan het niet missen, of wij moeten den dief achterhalen.

Goede tijding is te vertrouwen, slechte daarentegen niets dan een valsch gerucht.

Ziekte heeft niets te beduiden, en is eenvoudig het gevolg van het *niet-vervullen* eener gelofte.

Men geve aan een' *witten* haan *wit* voeder.

Zoo iemand, het een of ander in de hand houdende, ons te raden geeft, wat dit zij, heeft men te zeggen: „iets *wits* in de regter-, iets *roods* in de linkerhand."

Wanneer men hanen laat vechten, zal de *witte* overwinnen, de *roode* gedood worden. Men late zijn' haan los, met het gezigt naar het Westen gerigt.

Het *half-roode half-witte* vakje, beschreven met *Brahma*, geeft het volgende te kennen:

Slechte tijding behelst waarheid, goede tijding is het uitvloeisel van bedrog.

Als wij gaan jagen, zullen wij wat vangen.

Zoo het een of ander van ons zoek raakt, is zulks de schuld van iemand van onze menschen, die lang van gestalte is, en vrij lang hoofdhaar, alsmede slechte (roode?) oogen heeft.

Indien een slaaf, of eene slavin, van ons wegloopt, begeeft die zich Zuid-westwaarts.

Wanneer wij ergens heen zeilen, zullen wij iemand ontmoeten, die met zijn' bloedverwanten twist, of die oorlog wil voeren, althans *bloed* wenscht te zien.

Als wij op reis wat te eten krijgen, is het iets *zoets*, of iets *bloedroods*.

Zoo er iemand van ons ziek wordt, is die ongesteldheid van ernstigen aard.

Bij hanenvechterijen zal de *idjo-*, of *groene haan*, met *zwart* en *wit* van kleur, overwonnen worden door den *boeloe-parrâ-haan*, een' *rooden* haan met *witte* spikkels.

En indien gij raden moet, wat iemand in de hand houdt, zoo is het *rood* in de regterhand.

Wanneer wij elkander beoorlogen, staat het *pari* tusschen aanvallers en aangevallenen.

Het is niet goed, iets in leen te nemen op dat tijdstip.

Als wij gaan zeilen, hebben wij hevigen wind te wachten.

Zoo wij kinderen krijgen, zal een zoon stoutmoedig, een meisje de bron van ongeluk zijn.

Het *halfgroene halfwitte* vakje met *Bisnoe* (بسنو) beschreven, geeft het volgende te kennen:

Een' slechte tijding behelst waarheid, een goede is niet te vertrouwen.

Indien er goed wegraakt, heeft dit plaats door een' lang *gitzwart* man, die het op zij van een' rivier neêrzet.

Als een slaaf, of eene slavin, van ons wegloopt, gaat die Noordwaarts, en wordt gevat op een' praauw.

Hij die ziek wordt, heeft zulks aan een' *satan* te wijten.

Bij hanenvechterijen wordt de *roode* haan gedood, en behaalt de *zwarte* de overwinning.

Onderweg ontmoeten wij iemand van hoogen rang in *groene* kleeding, alsmede iemand die twist zoekt.

Wanneer men ons te eten geeft, is het iets dat geslagt is, alsmede iets *groens*.

Als men iets in de handen houdende, ons te raden geeft, wat het zij, moeten wij zeggen: „iets *zwarts* in de regter-, iets *wits* in de linkerhand."

Het is een ongelukkige dag, om ten strijde te trekken.

Indien iemand ziek wordt, is het een' ernstige ziekte. Zoo het echter een' vrouw is die dit treft, is het geen' doodelijke ongesteldheid, en met iets *groens* te generen. Die ziekte is afkomstig van een' boozen geest, door middel van regen.

Als iets ontvreemd wordt, komt het niet weder teregt.

De Boeginesche *kotika*, gemerkt *E*, insgelijks tot de *bĭluñg-lima's* behoorende, wordt vooral door de handelaren gebezigd, om te zien, op welke dagen, alsmede welk gedeelte van die dagen, zij winst of verlies te wachten hebben.

In de eerste rij vakjes aan de linkerzijde vindt men achteréén-

volgens geschreven: *de eerste, de tweede, de derde, de vierde,* en *de vijfde* van de maand. Wil men nu verder tellen, dan begint men weder van boven af aan, en zoo telkens, wanneer men weder aan het einde van die *vijf* vakjes gekomen is.

Achter ieder' datum heeft men weder *vijf* vakjes naar de *vijf* deelen van den dag, te weten, van de linkerzijde te beginnen: 1°. *'s morgens vroeg,* 2°. *ongeveer te* 10 *ure,* 3°. *des middags,* 4°. *ongeveer te één ure,* en 5°. *'s namiddags te drie à vier ure.*

Zoo leest men in de bovenste rij achter den eersten datum:
's morgens vroeg : verlies ;
's morgens te 10 *ure : pari ;*
's middags : winst ;
te 1 *ure : pari ;*
's namiddags te 3 *à* 4 *ure ure : winst ;*
achter den *tweeden* datum: *verlies, winst, winst, winst, pari ;* achter den *derden* datum: *winst, verlies, verlies, winst, pari ;* achter den *vierden* datum: *winst, verlies, pari, winst, winst ;* achter den *vijfden* datum: *pari, pari, pari, winst, verlies.*

De Boeginesche *kotíka*, gemerkt *F*, ook één van de *bílang-límа's*, is een *kotíka* voor de liefhebbers van hanengevechten, om te zien, welke soort van hanen ieder' dag van de maand de meeste kans op overwinnen heeft. Zoo zullen de hanen in de vakjes, die het dichtst bij de cijfers tot aanduiding van den datum zijn, meestal de soort, die in het aan de linkerzijde grenzend vakje vermeld staat, overwinnen. Aldus zal bijvoorbeeld op den *eersten* van de maand een *balí-bi-*, of *voskleurige-, haan* den *lâppoeng-*, of *donkerbruinen-, haan,* een *lâppoeng-* den *witten haan,* een *witte-* den *rooden haan,* een *roode-* den *ídjo-*, of *groenen-, haan met zwart en wit,* overwinnen.

Op den *tweeden* van de maand zal een *ídjo-* den *witten-*, een *witte-*

den *lâppoeñg-*, een *lâppoeñg-* den *balîbi-*, een *balîbi-* den *rooden haan* overwinnen.

Op den *derden* dag van de maand zal een *roode haan* den *îdjo-*, een *îdjo-* den *witten-*, een *witte-* den *lâppoeñg-*, een *lâppoeñg-* den *balîbi-*, overwinnen.

Op den *vierden* dag van de maand zal een *balîbi-* den *rooden* haan, een *roode-* den *îdjo-*, een *îdjo-* den *witten* haan, een *witte* haan den *lâppoeñg-* overwinnen.

Op den *vijfden* dag van de maand zal een *lâppoeñg-* den *balîbi-*, een *balîbi-* den *rooden* haan, een *roode* haan den *îdjo-*, een *îdjo-* den *witten* haan overwinnen.

Aan den *zesden* van de maand gekomen, begint men weêr van één af aan te tellen; desgelijks bij den 11den, bij den 16den, bij den 21-sten, en bij den 26sten.

De Boeginesche *kotîka*, gemerkt *G*, behoort insgelijks tot de *kotîka-lîma's*, of *kotîka's*, waarbij men de dagen der maanden bij *vijven* telt, en aan het einde van den *vijfden* dag gekomen, telkens weder met één begint, zoo lang tot dat men den datum bereikt heeft, waarop men de *kotîka* wenscht te raadplegen. In de kolom aan de regterzijde vindt men, van boven af geteld, de vijf eerste dagen eener maand. Boven ieder van de vijf kolommen staan, insgelijks van de regterzijde af gerekend, de benamingen voor de vijf deelen van den dag 1°. *'s morgens vroeg*, 2°. *dicht bij den middag*, d. i. *ongeveer te 11 ure*, 3°. *des middags*, 4°. *des namiddags ongeveer te één ure*, 5°. *'s namiddags te drie à vier ure.*

Het teeken in het vakje voor den eersten van de maand, alzoo in het bovenste vakje aan de regterzijde, geeft te kennen, dat eene verbindtenis, hetzij een huwelijk, of welke andere ook, tot stand zal komen.

Het teeken in het links daaraan grenzend vakje doelt op het

verbreken van die verbindtenis, terwijl het teeken in het vakje, dat zich wederom links van het laatstgenoemde bevindt, te kennen geeft, dat beide partijen het wel zamen eens zijn, maar toch, tengevolge van omstandigheden buiten hen, niet tot het sluiten eener verbindtenis geraken kunnen.

De Maleische, ook onder de Boeginezen en Makassaren gebruikelijke, met *H* gemerkte *kotĭka* dient, zooals de Inlandsche afbeelding van een praauwtje reeds terstond doet vermoeden, om den zeevarenden te doen zien, wat zij van eene praauw, die zij in de verte ontwaren, te wachten hebben; van daar ook de Maleische benaming van *kotĭka tĭliq*, zooveel als: een *kotĭka, om naauwkeurig gade te slaan* (bijvoorbeeld: een' *praauw*), en daaruit *goede* of *slechte* teekens af te leiden.

Wanneer men op den *eersten* van een' maand een' praauw in het zigt krijgt, mag men volgens deze *kotĭka* vertrouwen, dat zich goedgezinde *broeders*, of *vrienden*, op die praauw bevinden.

Op den *tweeden* van een' maand heeft men daarop een' *vijandiggezind' krijgsoverste* te wachten, op den *derden: goedgezinde* menschen, onverschillig of zij al dan niet vermogen bezitten, op den *vierden: goedgezinde arme lui*, op den *vijfden:* een *ons genegen voornaam' vorst*, op den *zesden: goedgezinde rijken.* Bij den *zevenden* van de maand begint men weder van onder af op te tellen, desgelijks bij den dertienden, den negentienden en den vijf en twintigsten.

De Boeginesche *kotĭka*, gemerkt *I*, is insgelijks voor de zeevarenden, om te zien, waar zij ieder' dag praauwen ontmoeten zullen.

De cijfers duiden de datums van ieder' maand aan. Met den zesden, den elfden, enz. begint men telkens weder van voren af te tellen.

De drie langwerpige strooken moeten, gelijk het Boeginesche woord 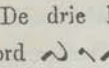 (*potâna*) aanduidt, het *vasteland* voorstellen, terwijl men aan beide zijden van de middelste strook een' 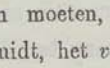 (*minâñga*), of: *rivier*, heeft.

Geheel onder aan de plaat vindt men het Boeginesche woord (*bóêlóé*), ten teeken, dat daar een *gebergte* moet gedacht worden.

Het Boeginesche woord 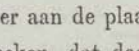 (*tâlô*) (= 't Boeginesche 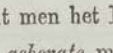 *lâppé*, of 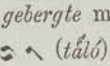 *lêmba*, = het Maleische *têloeq*), langs de linkerzijde van de linkerstrook geschreven, geeft te kennen, dat daar een' *baai* gelegen is.

Volgens deze *kotîka* zal men alzoo op den 1sten, 6den, 11den, 16den, 21sten, en 26sten eene praauw ontmoeten in een' *baai*; op den 2den, 7den, 12den, 17den, 22sten en 27sten in de nabijheid van het *vasteland*; op den 3den, 8sten, 13den, 18den, 23sten en 28sten insgelijks in de nabijheid van het *vasteland*, maar aan de *monding eener rivier*; op den 4den, 9den, 14den, 19den, 24sten en 29sten aan de *voorzijde van een eiland, bij den ingang van een' baai* [NB. het met Boeginesche karakters geschreven woord *pôêlo* is eigenlijk het Maleische 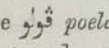 *poelau, eiland.* Het Boeginesche woord daarvoor zou *liboê-kâñg* zijn]; op den 5den, 10den, 15den, 20sten, 25sten en 30sten *achter een eiland, bij den ingang van een' baai.*

Wanneer men nu weten wil, wat voor soort van menschen, of goederen, men in die praauw, of praauwen, te wachten heeft, bedient men zich weder van een' andere *kotîka*, te weten: van die gemerkt *J*, bestaande in de afbeelding van een' soort van gedrocht. Waartoe men zich echter juist van *die* figuur bedient, wist niemand mij op te helderen; zooveel echter is zeker; dat men bij ieder cijfer in

het Boeginesch opgegeven vindt, wat voor soort van menschen, of goederen, men op den door dat cijfer aangegeven datum van de maand kans heeft te ontmoeten, terwijl men bij 17 op nieuw van één af begint te tellen, zoolang tot dat men den datum, waaromtrent men de *kotĭka* wenscht te raadplegen, gevonden heeft.

Zoo leest men bij 1 't Boeg. woord voor : *vorst* (*arŏĕ̃ng*),

" 2 " " " *zendeling* (*sŏĕro*),

" 3 " " " *iets eetbaars* (*ánoe-riyánre*),

" 4 " " " *iemand die ergens gebrek aan heeft* (*to-akoerã̃ngãng*),

" 5 " " " idem,

" 6 " " " *slecht mensch* (*to-mádjá*),

" 7 " " " *priester* (*santárri*),

" 8 " " " *vrouw* (*makoenrâi*),

" 9 " " " *slecht mensch* (*to-mádjá*),

" 10 " " " idem,

" 11 " " " idem,

" 12 " " " idem,

" 13 " " " idem,

" 14 " " " *iemand die ergens gebrek aan heeft* (*to-akoerã̃ngãng*),

" 15 " " " *iets zwaars*, of *bezwarends*, als bijvoorbeeld : *moeite* en *bezwaren* (*ánoe-máwărrâ*),

" 16 " " " *zendeling* (*sŏĕro*).

Wanneer men weten wil, op welke wijze men met die praauw kennis zal maken, of men die bijvoorbeeld, hetzij van achteren, of van voren, in het zigt krijgen, dan wel die ontmoeten zal, door van verschillende zijden tot elkander te komen, bedient men zich van de

kotĭka gemerkt *K;* waarvan de vakjes 1, 3, 5 en 7 te kennen geven, dat men elkander op laatstgenoemde wijze ontmoet, en wel op den 1sten, 3den, 5den, en 7den van de maand, terwijl 2, 4, 6 en 8 alleen op een *elkander van achteren*, of *van voren, in het zigt krijgen* doelen.

Wanneer men nu volgens de Figuur *K* op eene *ontmoeting* met één of meer praauwen te rekenen heeft, en men hetzij als *zeeroover*, of als *bestrijder* van *zeeroovers* en *andere vijanden*, den afloop daarvan wenscht te vernemen; vergelijke men slechts het door den datum van Figuur *K* aangegeven nommer met hetzelfde nommer van Figuur *L*.

Is dan het buitenste popje *met*, het binnenste *zonder*, hoofd; dan laat het zich ligt begrijpen, dat dit *overwinning*, het tegenovergestelde *nederlaag*, aanduidt; terwijl het een teeken van *pari* is, zoo beide poppetjes een hoofd hebben.

De *kotĭka*, gemerkt *M*, is bij Makassaren en Boeginezen bekend onder den naam van *kotĭka-D̃jóhoró*, d. i. de *kotĭka der D̃johorézen*.

En aangezien de bevolking van het aan den uithoek van het Maleische schier-eiland gelegen rijk van *D̃johor* zich in vroeger' tijd veel aan *zeeroverij* schuldig maakte; zoo zijn bij den Inlander *D̃johorees* en *zeeroover* woorden van gelijke beteekenis geworden. Van daar dan ook, dat men aan deze *kotĭka* den naam van *kotĭka-D̃jóhoró* gegeven heeft, als die hoofdzakelijk door de zeeroovers gebezigd wordt, om te zien, of zij op zekeren dag al dan niet slaags zullen raken, en zoo ja, met *gelukkig*, of *ongelukkig*, gevolg. De poppetjes *zonder*

hoofd geven natuurlijk *ongeluk*, die *met* een hoofd daarentegen *geluk*, te kennen, terwijl de beide *ledige* vakjes noch op het een, noch op het ander, doelen.

Wanneer men van deze *kotĭka* gebruik wil maken, zoekt men eerst aan den rand der figuur de Arabische maand, waarin men zich bevindt, en begint vervolgens te tellen bij het daaraan grenzend popje, en telt dan naar de regterhand voort, totdat men weder aan het poppetje komt, waarmede het tellen een' aanvang genomen heeft. Als men dan nog niet den datum bereikt heeft, waaromtrent men de *kotĭka* raadplegen wil, wordt de telling voortgezet bij het kleine popje aan de binnenzijde tegenover het groote poppetje, van waar de telling uitgegaan is. En zoo telt men weder naar de regterhand voort, totdat men ook weder aan dat *kleine* poppetje gekomen is, waarmede de telling van de kleine poppetjes aan de binnenzijde begonnen is. Dit kleine poppetje alsdan niet weder meêtellende, springt men op nieuw over naar dat groote popje aan de buitenzijde, van waar de gansche telling is uitgegaan.

En op deze wijze gaat het werk voort, zoolang totdat men den datum in kwestie bereikt heeft, en nu zien kan, wat de figuur daaromtrent verkondigt.

Bij ieder van de Arabische maanden vindt men bovendien in het Boegineesch een' datum aangegeven die als *nâhasá*, of *ongelukkig*, beschouwd wordt.

Zoo bij de maand *Moeᶜharram* de 12de,

" " " *Çafar* " 10de,

" " " *Rabĭ'oe-l-awal* " 4de,

" " " *Rabĭ'oe-l-âchir* " 28ste,

" " " *Djoemâdĭ-l-awal* " 1ste,

" " " *Djoemâdĭ-l-âchir* de 8ste,

" " " *Radjab* " 28ste,

" " " *Sja'bân* " 26ste,

" " " *Ramadhān* " 14de,

" " " *Sjawāl* " 1ste,

" " " *Dsoe-l-qi'dat* " 28ste,

en " " " *Dsoe-l-ḥidjat* " 7de.

Wanneer deze hier opgegeven' VASTE *ongelukkige dagen* in strijd zijn met hetgeen de figuur op bovengemelde wijze aanduidt; houdt men zich niet aan de voorspelling der figuur, maar eenvoudig aan de waarschuwing in die VASTE *ongelukkige dagen* aangegeven.

De *kotika*, gemerkt *N*, wordt uitsluitend gebezigd door hen die ten strijde willen trekken.

De *regt-opstaande* popjes stellen de partij voor van *hem*, die de *kotika* raadpleegt. De *omgekeerde* popjes duiden den *vijand* aan. Om nu te weten, of de dag waarop men ten strijde wil trekken, al dan niet gunstig daartoe zij, telt men van de linker- naar de regterzijde, volgens de Arabische cijfers *één*, *twee*, enz., tot 10 ingesloten, en daarna wederom van voren af aan, zoolang totdat men den te onderzoeken datum bereikt heeft.

De eerste rij van de figuur zou volgens mijn' uitleggers te kennen geven, dat men optrekt, zonder den vijand te ontmoeten, doch dat men gevaar loopt, dat hij gedurende onze afwezigheid ons land, of onze betrekkingen, die onbewaakt achtergebleven zijn, overvalle.

Volgens de rij N°. 2 heeft de vijand een kleine meerderheid, zoodat men sta als 2 tegen 3.

Volgens de rij N°. 3 heeft men zelf de meerderheid boven den vijand, als van 5 tegen 2.

Volgens de rij N°. 4 ontmoet men geen' vijand.

Volgens de rij N°. 5 staat de kans als van 2 tegen 5.

Volgens de rij N°. 6, staat het als van 6 tegen 2.

Volgens de rij N°. 7, als van 3 tegen 3.

Volgens de rij N°. 8 ontmoet men weder geen' vijand, doch loopt gevaar, van de zijnen, die achtergebleven zijn, overvallen te zien.

Volgens de rij N°. 9 staat de kans, als van 3 tegen 5.

Volgens de rij N°. 10 heeft men weder groote meerderheid boven den vijand, als van 6 tegen 1.

De *kotîka*, gemerkt *O*, is bij Makassaren en Boeginezen algemeen bekend onder den naam van *kotîka-Nâga*, of *kotika van den Draak*.

Ofschoon ik nog nooit een' Inlander ontmoet heb, die zulk een' *Nâga* gezien had, verzekert toch een ieder u, dat nevensgaande afbeelding een' trouwe voorstelling daarvan geeft. Men beweert gewoonlijk, dat er twee *Nâga's* zijn, een *groote* en een *kleine*, waarvan de *groote* iedere *drie maanden*, de *kleine* elke *twee etmalen*, volgens anderen *ieder etmaal*, van plaats verandert.

Beide Nâga's zouden evenals de wijzer op een' horologie-plaat ronddraaijen, en wel zoo, dat de kop van beide *Nâga's* zich in het midden van den Hemel bevond; terwijl de staart van den grooten *Naga* zelfs tot aan den horizont reiken zoude.

De *groote Naga* zou in de maanden *Rabî'oe-l-awal*, *Rabî'oe-l-âchir* en *Djoemâdî-l-awal* met zijn' *kop* naar het *Oosten*, en zijn' *staart* naar het *Westen* gerigt zijn; terwijl de *buik* naar het *Noorden*, de *rug* naar het *Zuiden* gewend zou zijn.

In de maanden *Djoemâdî-l-âchir*, *Radjab* en *Sja'bân* zou de *kop* van den *grooten Nâga* naar het *Zuiden*, en de *staart* naar het *Noorden* gerigt zijn, terwijl de *buik* naar het *Westen*, de *rug* naar het *Oosten*, gewend zou zijn.

In de maanden *Ramadhân*, *Sjawâl* en *Dsoe-l-Qi'dat*, zou de *kop* van den *grooten Naga* naar het *Noorden*, en de *staart* naar het *Zui-*

den gerigt zijn, terwijl de *buik* naar het *Oosten*, de *rug* naar het *Westen*, gewend zou zijn.

In de maanden *Dsoe-l-ʿhiddjat*, *Moeʿharram* en *Çafar*, zou de *kop* van den *grooten Naga* naar het *Westen*, de *staart* naar het *Oosten* gerigt zijn; terwijl de *buik* naar het *Zuiden*, de *rug* naar het *Noorden*, gewend zou zijn.

Wat den *kleinen Nâga* betreft; diens *kop* zou des *Zaturdags* en des *Zondags* naar het *Noorden*, des *Maandags* en des *Dingsdags* naar het *Westen*, des *Woensdags* en des *Donderdags* naar het *Zuiden*, en des *Vrijdags* naar het *Oosten*, gerigt zijn.

Volgens anderen is de *kop* van den *kleinen Nâga* des *Zaturdags* naar het *Zuid-westen*, des *Zondags* naar het *Zuiden*, des *Maandags* naar het *Zuid-oosten*, des *Dingsdags* naar het *Oosten*, des *Woensdags* naar het *Noord-oosten*, en des *Donderdags* naar het *Noorden* gerigt. Alleen des *Vrijdags* heeft de *Nâga* een' buitengewone bewegelijkheid.

Des morgens vroeg houdt hij dan den *kop* naar het *Noord-westen* gerigt; doch reeds te 12 ure wendt hij zich naar het *Westen*, om een uur later, wanneer het gebed in de moskee een' aanvang neemt, zijn' *kop* zoo spoedig mogelijk naar het *Noord-westen* terug te trekken, totdat de godsdienst-oefening afgeloopen is, en hij de *Westelijke* windstreek niet meer behoeft te schuwen.

Volgens het Boeginesche bijschrift op de plaat wordt men gewaarschuwd, om zich vooral toch niet met zijn gezigt voor den vreeselijken bek van den *Nâga* te plaatsen, dewijl men anders gevaar loopt, door het monster verslonden te worden. Om zich met zijn gezigt naar de borst van het beest te wenden, is ook zeer af te raden. Het zelfde geldt van den *buik*, van de *knubbel*, of *kwab*, *op den nek*, en van den *staart*; doch deze drie ligchaamsdeelen van het beest schijnen minder te duchten te zijn, en geen onherstelbaar kwaad aan te rigten. Dit neemt echter niet weg, dat men beter doe, om zich naar den *rug* of den *stuit* van het beest te wenden.

En het allerbeste is voorzeker, dat men bij al wat men doe, of onderneme, geheel de rigting van den *Nâga* volge; dan loopt men

geen gevaar daardoor verslonden te worden; bovendien heeft men dan op de gunst van het monster te rekenen, dat zoo iemand als zijn' volgeling beschouwt.

Is bijvoorbeeld de kop van den *Nāga* naar het *Noorden* gerigt; zoo loope, rijde, of vare, men insgelijks Noordwaarts; zoo bouwe men zijn huis met het front naar het Noorden; zoo plaatse men zich aan de toptafel met het gezigt naar het *Noorden*; zoo trachte men in den oorlog, bijvoorbeeld bij het belegeren eener *bénteñj*, of *versterking*, een' dusdanige positie te erlangen, dat men *zelf* met het gezigt naar het *Noorden* gewend zij, de *vijand* daarentegen het *Zuiden* voor zich hebbe, en alzoo den bek van het monster te gemoet ga.

Dit laatste wordt, naar ik hoor, altoos zorgvuldig in acht genomen door zekeren *Ambóna Salénjke*, een' Sôppeñgsch' prins, die in de Binnenlanden een' grooten roem van dapperheid geniet, en aan dezen maatregel hoofdzakelijk den gelukkigen afloop zijner expeditie's te danken zou hebben.

De Makassaarsche *kotíka* gemerkt *P* is één van de *bílanj-tállo's*, of een' zoodanige *kotíka*, waarbij men de datum's van de maanden bij *drieën* telt, dat is bij den 4den, den 7den, den 10den, enz. telkens weder van voren af aan begint te tellen.

Men bedient zich van deze *kotíka*, wanneer men bijvoorbeeld voor handelszaken op reis is. Als nu de datum, waarop iemand de *kotíka* wenscht te raadplegen, juist op N°. 1 valt, heeft men *winst* ['t Makass. (*dállé*)] te wachten. N°. 2 geeft een *huwelijk* te kennen, aangezien het Makassaarsche (*sóerá-níka*) een *huwelijksgeschrift* beteekent. N°. 3 doelt voor den reiziger op een *sterven in den vreemde*.

De hiervoor gebezigde Makassaarsche uitdrukking, te weten (*bóetta-béñgkoró*), zamengesteld uit: *bóetta*, *aarde*, en

bĕñgkoró, *mengen*, zou ons bij oppervlakkige beschouwing zeker nimmer dergelijke bedoeling doen vermoeden. Tot opheldering diene het volgende:

Volgens sommige Makassaren en Boeginezen zou *Allah* tot formeering van de menschen, voor ieder afzonderlijk van de eene of andere plek des aardbodems, onverschillig of men daar later geboren zou worden of niet, een weinig *aarde* genomen, en dat met wat *water*, wat *vuur* en wat *wind* vermengd hebben.

De uit dit deeg in het leven getreden' mensch zou dan ook nergens anders kunnen sterven, dan van waar God die aarde genomen had. De benaming van *bŏétta-bĕñgkoró* duidt er alzoo op, dat de reiziger *dien* grond betreden zal, van waar God de *aarde* voor zijn' formatie ontleend heeft, en waar hij alzoo zal moeten sterven.

Het bevreemde ons niet, dat in zoodanige *kotĭka* voor den handelaar, niet enkel over *winst*, of *voordeel*, ('t Makassaarsche *dăllé*), maar ook over *huwelijk* ('t Makassaarsche *sŏérá-nĭka*) gesproken wordt, daar de Makassaarsche en Boeginesche handelaren bijna op iedere plaats, die zij van tijd tot tijd voor hunne zaken bezoeken, een huwelijk trachten te sluiten.

Evenmin verwondere men zich over de combinatie van *huwelijk* en *bŏétta-bĕñgkoró*, aangezien volgens den Inlander de vrouw insgelijks, evenals de man, uit een deeg van *aarde*, *water*, *vuur* en *wind* geformeerd wordt.

Alleen komt er voor haar, die gedestineerd is, om eenmaal in het huwelijk te treden, een *rib* bij van *dien* man, met wien zij later trouwen zal. Zonder deze *overdragt* van *rib*, is geen huwelijk denkbaar; zoodat het afspringen van een voorgenomen huwelijk soms alleen hieraan toe te schrijven zij, dat er geen' gemeenschap van ribben bestaat.

Doch niet alleen voor een wettig huwelijk, maar ook voor het concubinaat is een' zeer eigenaardige voorbereiding van Allah noodig. Het deeg voor de aanstaande concubine van iemand is bij het kneden van des mans deeg met wat water daarvan bespat. Welligt ook is er nog wat van het voor den man bestemde deeg aan den vorm blij-

ven hangen, en heeft dit zich later met het deeg voor de concubine vermengd.

Op mijne vraag, hoe het dan toch in zijn werk gegaan was *daar*, waar de vrouw, of concubine, eer dan de voor haar bestemde man geboren was, kreeg ik tot antwoord, dat ik de zaak nog slecht begreep, want dat alle menschen, zoowel mannen als vrouwen, nagenoeg tegelijk geformeerd waren, en slechts op verschillende tijden in het leven traden. Zoo was immers ook *Mohammed* nog vóór *Adam* geformeerd, en pas eeuwen na hem op Aarde verschenen.

Tegen dit argument was natuurlijk niets in te brengen!!

Doch genoeg van deze Makassaarsche en Boeginesche beuzelarijen, die ik nog met vele andere van dien aard zou kunnen vermeerderen.

De met *Q* gemerkte *kotĭka* is de zoogenaamde *kotĭkăna-Pătima*, of de *kotĭka* van *Fătimah*, Mohammed's dochter, wier welgelijkend portret in het midden van den driehoek te zien is. Deze *kotĭka* behoort, evenals de onmiddellijk voorafgaande, tot de *bĭlañg-tălloe's*, en ook hier telt men dus de dagen der maand bij drieën. Valt nu de datum in kwestie op één; zoo geeft dit te kennen, dat, als men op dien dag iemand ontmoet, dit iemand zal zijn, die ons *kwalijkgezind* is. N°. 2 daarentegen doelt op iemand, die ons *goedgezind*, en N°. 3 op iemand, die *van vorstelijken bloede* is.

De Maleische *kotĭka*, gemerkt *R*, die vooral door de *Bădjo's*, of *Toeridjĕné's* (letterlijk: *op het water levende menschen*), gebezigd wordt, om te zien, welk weder zij ieder' dag van de maand te wachten hebben, is bekend onder den naam van *wind-kotĭka*.

Op de eerste rij aan de regterzijde vindt men achteréénvolgens van boven naar beneden de namen der Arabische maanden opgegeven, als: *Moeᶜharram*, *Çafar*, *Rabī'oe-l-awal*, *Rabī'oe-l-āchir*, *Djoemādī-l-awal*, *Djoemādi-l-āchir*, *Radjab*, *Sja'bān*, *Ramadhān*, *Sjawāl*, *Dsoe-l-qi'dat* en *Dsoe-l-ᶜhidjat*.

Achter ieder van de maanden staat, aan de regterkant te beginnen, opgegeven, welk weder men elken dag te wachten hebbe. De *roode* kleur doelt op *regen*, en de *gele* op *helder weder*; terwijl de *hoornen*, hetzij boven het *roode* of het *gele* stipje, *wind* te kennen geven.

Behalve deze eigenlijke *kotika's* vindt men ook nog dikwijls in de Makassaarsche en Boeginesche geschriften, die hierover handelen, eenige zoogenaamde *bintang's* opgenomen. Ofschoon het niet onwaarschijnlijk zij, dat men bij deze benaming primitief aan het Maleische *bintang*, *ster*, gedacht hebbe; staan zij echter toch volstrekt in geen verband tot de *sterrewigchelarij*; veeleer doen zij ons denken aan de boekjes over *waarzeggerij*, bij ons onder de *gezelschapsspelen* opgenomen. Het voorname onderscheid is hierin gelegen, dat die *bintang's* door de Boeginezen en Makassaren alles behalve als een *spel*, veeleer als een *hoogst ernstige zaak*, beschouwd worden.

In het tabelletje, dat bij de met *S* gemerkte *bintang* behoort, wordt aan ieder van de letters van het Arabisch Alphabeth eene waarde in cijfers toegekend; terwijl men onder dit tabelletje insgelijks voor ieder van de dagen der week een zeker getal vastgesteld vindt, als voor *Zaturdag* 262, voor *Zondag* 13, voor *Maandag* 411, voor *Dingsdag* 1031, voor *Woensdag* 273, voor *Donderdag* 108, en voor *Vrijdag* 513.

Wanneer nu iemand deze *bintang* raadplegen wil, ziet men eerst in het tabelletje, hoeveel voor ieder van de medeklinkers, waaruit zijn

naam bestaat, opgegeven wordt, en telt het bedrag van al deze cijfers op bij het getal, dat men onder den dag der week, waarop de *bĭntañg* geconsulteerd wordt, geschreven vindt. Is de bedoeling om te weten, van waar het geluk te wachten zij, deelt men deze som door 7. Blijft er dan 1 over; zoo komt het geluk van den *vorst*. Blijft er 2 over; dan komt het van eene *vrouw*. Blijft er 3 over; dan komt het van den *handel*. Blijft er 4 over; dan komt het uit de Aarde. Blijft er 5 over; dan komt het door een' erfenis. Blijft er 6 over; dan komt het van de padievelden. Blijft er niets over; dan komt het door het gebed; maar toch, wanneer men den pelgrimstogt naar *Mekka* onderneemt, krijgt men een *ongeluk*.

Indien iemand wil weten, of hij al dan niet spoedig zal trouwen, gelijk ook, of hetgeen hij in den zin heeft, al dan niet gelukken zal; deelt hij diezelfde som, welke hij volgens de letters, waaruit zijn naam bestaat, en den dag waarop hij de *bĭntañg* raadpleegt, bekomen heeft, door *twee;* en blijft er dan één over, zoo kan hij op een' *spoedige* réussite rekenen; anders natuurlijk niet.

De Boeginesche met een *T* gemerkte *bĭntañg*, die de gedaante van een *vaartuig* heeft, en daarom *bĭntañg-kăppalá* genoemd wordt, dient om den aard en inborst van iemand te leeren kennen, en wordt vooral gebezigd door hen, die een huwelijk willen sluiten. De voorsteven bevinkt zich aan de regterhand.

In het eerste vak, van dien voorsteven afgerekend, vindt men in het Boegineesch geschreven: *muizen-* en *rattenaard*.

En hierop volgen successivelijk in de andere vakken: *buffelaard, tijgeraard, aard* van een *pĕlandoeq* of *dwerghert, aard van een Nâga* of *Draak, slangenaard, geitenaard, paardenaard, apenaard, hoenderaard, hondenaard,* en *varkensaard*.

Nu houden de Inlanders *muizen* en *ratten* voor *bijzonder gulzig*,

buffels voor *lui* en *log* in hunne bewegingen, *tijgers* voor *valsch* en *gevaarlijk*, een *pĕlandoeq*, of *dwerghert*, gelijk ook een' *Nâga*, of *Draak*, voor *slim* en *verstandig*, een' *slang* voor *lijdzaam* en *geduldig*, een' *geit* voor *ondeugend* en *vernielziek*, een *paard* voor *norsch* en *opvliegend*, een' *aap* voor *diefachtig*, een *hoen* voor *lijdzaam* en *geduldig*, een' *hond* weder voor *norsch* en *opvliegend*, en eindelijk een *varken* voor *toornig* en *ligtgeraakt*.

Indien men nu zijn' eigen geaardheid, of die van een' ander, wil leeren kennen, gaat men de medeklinkers, waaruit zijn eigen naam, of die van een' ander, bestaat, één voor één op bovenstaand tabelletje na, om te zien, welk cijfer daaronder geschreven sta, en nadat men die cijfers bij elkander opgeteld heeft, begint men bij het vakje, waarboven de *mast met een'* GROOTE *vlag* staat, te tellen, en gaat zoo links voort, totdat men aan den achtersteven gekomen is, als wanneer men de telling aan den voorsteven voortzet, en zoo noodig nog eens van daar weder begint, zoolang totdat men het bedrag van bovengemelde som geheel afgeteld heeft. Het vakje, waarin dit laatste dan plaats vindt, wijst de geaardheid van den persoon, of de persone, in kwestie aan.

Dat iemand die wenscht te trouwen, naar een beminnelijk karakter uitziet, klinkt ons zeer natuurlijk in de ooren. Dubbeld vreemd is het ons echter, te vernemen, dat de Inlander voor zoo gewigtige gebeurtenis des levens een' geheel anderen maatstaf bezigt. Volgens deze *kotîka* ten minste moet de jongman eerst zien, naar welk vakje van het vaartuig de cijfers van zijn' naam hem verwijzen. Loopt nu in dat vakje één van de schuinsche lijnen der figuur uit; zoo ga hij na, in welk vakje de lijn, die geheel van boven aan één der masten de lijn van zijn vakje snijdt, uitloopt; en dat vakje geeft hem dan te kennen, of het meisje dat hij op het oog heeft, al dan niet vooruitzigt op een gelukkig huwelijk geeft. Loopt *één* van de *vier masten* in het vakje van zijn naam uit; zoo heeft de man een' ruimere keuze. De twee lijnen, die elkander geheel van boven aan den mast van zijn vakje snijden, wijzen hem ten minste twee vakjes aan, tusschen welke

hij zonder gevaar van teleurstelling kiezen kan.

Hoezeer de Boeginezen en Makassaren aan de uitspraken van deze *bĭntaŋ̃-kăppalá* hechten, bleek mij nog onlangs bij mijn' schrijver, die, nadat hij daaruit gezien had, dat hij *zelf* een *muizen-* en *rattenaard* had, begreep dat zijne vrouw thans overeenkomstig die *bĭntaŋ̃* een' *apenaard* behoorde te hebben; en zie! daar ontdekte hij op eens, dat zijne wederhelft, waarmeê hij gedurig overhoop lag, volgens aanduiding van de *bĭntaŋ̃* een *pĕlandoeq-aard* had. Thans was het hem duidelijk, waarom hij zoo weinig met haar sympathiseerde. Dat de aard van laatstgenoemd *beest* zoo algemeen geprezen wordt, was hem vrij onverschillig. Hij had er maar berouw van, dat hij die *bĭntaŋ̃* niet vroeger geraadpleegd had; dan had hij die vrouw, waar hij reeds zooveel verdriet van gehad had, nooit tot vrouw genomen!!

De *bĭntaŋ̃*, gemerkt *U*, hangt naauw zamen met de onmiddellijk voorafgaande, en dient om het geluk, eerst van de verloofden of gehuwden afzonderlijk, daarna van beide vereenigd, te onderzoeken. Voor het eerste geval neemt men weder afzonderlijk de som der getallen, die door de letters van iederen naam aangeduid worden, voor het tweede geval telt men de cijfers van beide namen bij elkander op.

Het middelste cirkeltje, waarmede volgens het nommer de telling begint, heeft de Boeginesche inscriptie *sŏĕboe*, d. i. *'s morgens te half 5 ure* (het Arabische صبح), gewoonlijk genoemd de *gădŏnna Pâtima*, of *voorraadschuur* van *Fâtimah*, Mohammed's dochter, alzoo *overvloed* en *groot geluk* voorspellende.

Het cirkeltje N°. 2 heeft tot opschrift: *lŏró*, d. i. *ongeveer te één ure 's middags* (het Arabische ظهر), *minder groot geluk* te kennen gevende, als verder van de *voorraadschuur* van *Fâtimah* verwijderd zijnde.

Het cirkeltje N°. 3 draagt tot opschrift: *ásará*, *'s namiddags te* 3, of *te* 4 *ure* (het Arabische عصر), al wederom minder voorspoed aanduidende.

Het cirkeltje N°. 4, tot opschrift dragende: *mañgaríbi* (het Arabische مغريب), *ongeveer te* 6 *ure*, verwijdert het echtpaar al wederom verder van de *voorraadschuur* van *Fátimah*.

Het cirkeltje N°. 5 gemerkt *ísa* (het Arabische عشاء), *ongeveer te half* 7 *ure*, brengt het echtpaar weder digter bij het geluk.

Anderen geven weder andere namen en beteekenissen aan die cirkeltjes.

N°. 1 alleen blijft van dezelfde beduidenis, en insgelijks aan *Fátimah* gewijd.

Doch N°. 2 is volgens hen aan *Aboe-Bacr* gewijd, en geeft *wijsheid* te kennen.

N°. 3 is aan *Omar* gewijd, en geeft *armoede* te kennen.

N°. 4 is aan *Ali* gewijd, en geeft *ongeluk* te kennen.

N°. 5 is aan *Othman* gewijd, en voorspelt *rijkdom*.

Ten slotte heb ik ook nog voor het zonderlinge in deze verzameling opgenomen eene figuur, in den vorm van een *kompas*, en onder de platen gemerkt met een *V*.

Hiervan moeten de zeelui op *Celebes* zich van tijd tot tijd bedienen, en wel om de stormen te bezweren, gelijk de Maleische bijschriften reeds overvloedig te kennen geven.

Zoo leest men van boven, dat, indien het *Noordenwind* is, deze gewijd is aan het *paard*, weshalve men *gras*, het gewone voeder van dit beest, in zee zou moeten werpen.

Regts afgaande leest men, dat de *Noord-oosten wind* aan den *leeuw* gewijd is, weshalve men bij dien wind *vleesch* voor den *leeuw* in zee te werpen zou hebben.

Daarop volgt de *Oostenwind;* alsdan zou men *visch* in zee te werpen hebben voor den *Draak.*

Al verder heeft men den *Zuid-oosten wind,* gewijd aan het *vuur,* waarvoor men dus een' *boom* in zee te gooijen zou hebben.

Geheel onder aan de figuur vindt men den *Zuidenwind* vermeld, die aan den *tijger* gewijd zijnde, een offer van *vleesch* verlangen zoude.

Vervolgens komt de *Zuid-westen wind,* welks beest een *hond* zou zijn, wien men gekookte rijst te eten moest geven.

Bij den *Westenwind* had men wederom *gras* in zee te gooijen, als zijnde het voeder van de *koeijen.*

Eindelijk had men ook nog *gras* in zee te werpen, bij gelegenheid van den *Noord-westen wind,* welks beest een *kameel* zou zijn.

Gedrukt bij K. Sutherland, Makassar.

(A)

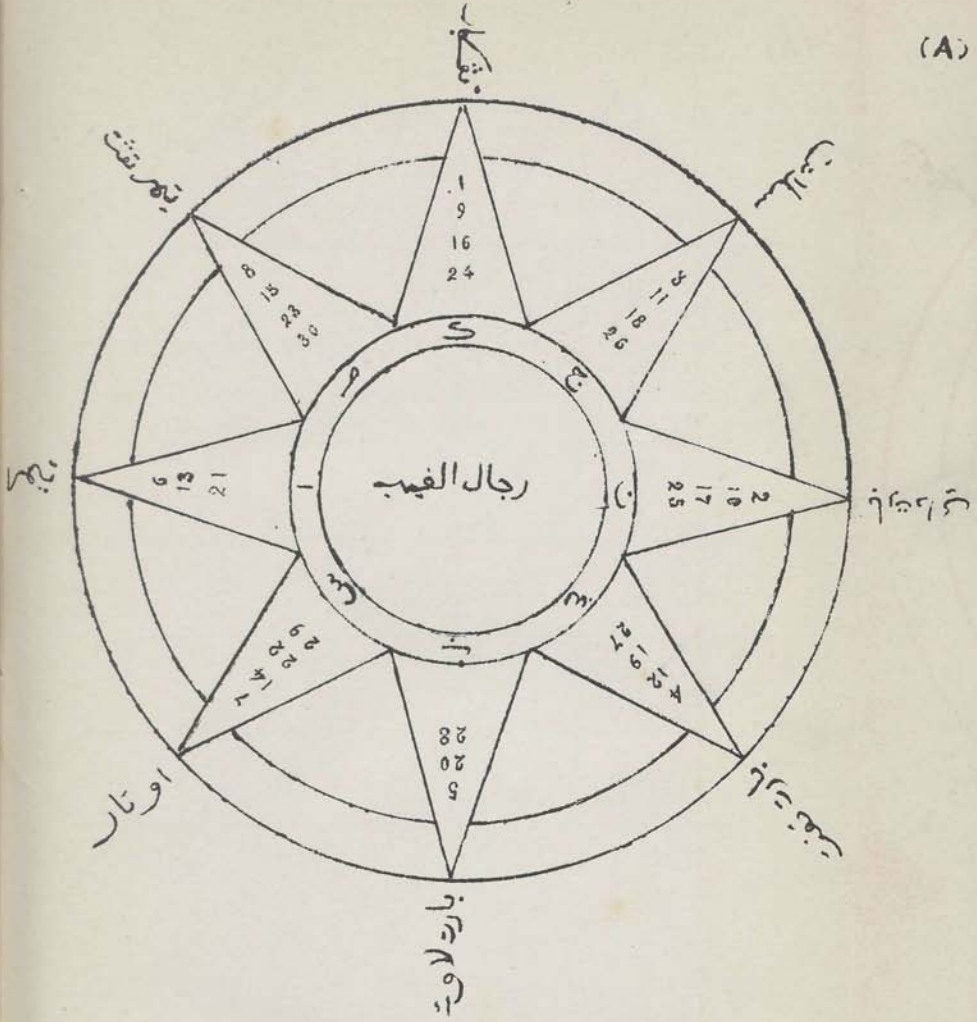

ك ن ج غ ب ا ش م ك ن ج غ ب ا ش م ك ن ج غ ب ا ش م ك ن ج غ ب
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28

كنجغ باشم كبج اشم كبج باشم كبج شمم

(B)

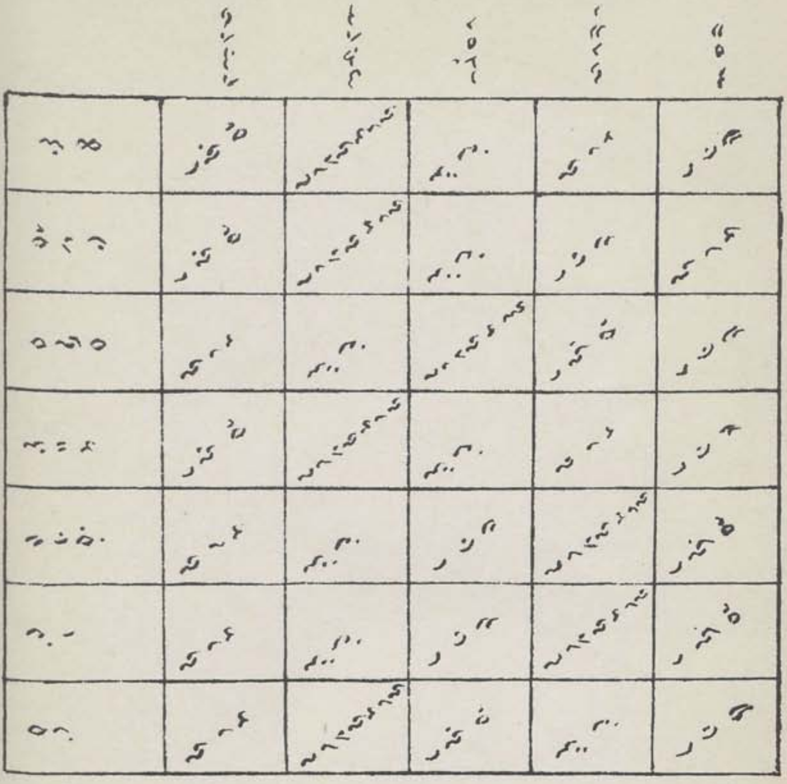

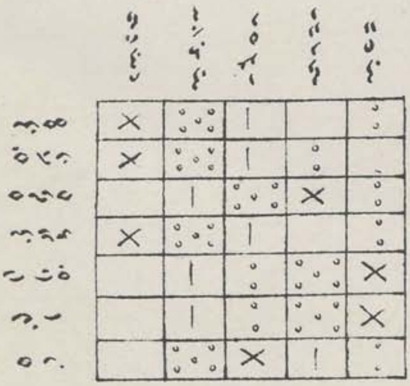

(C)

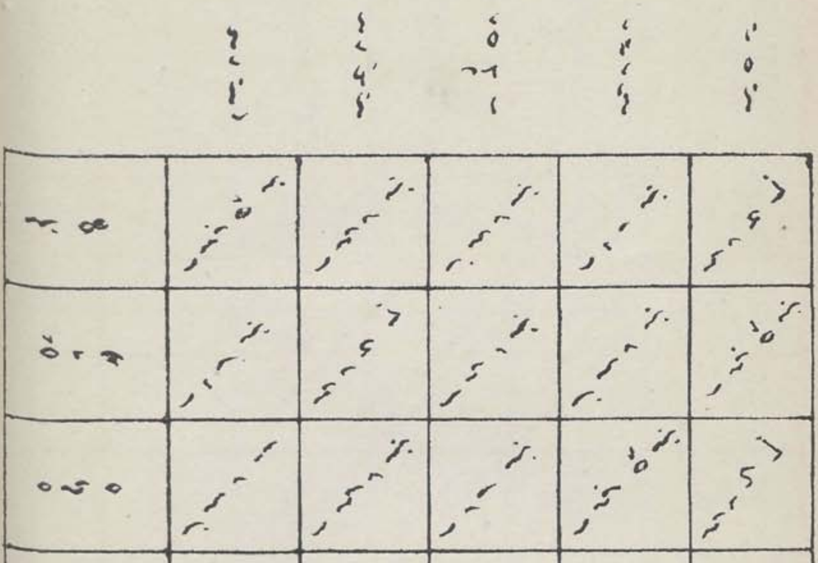

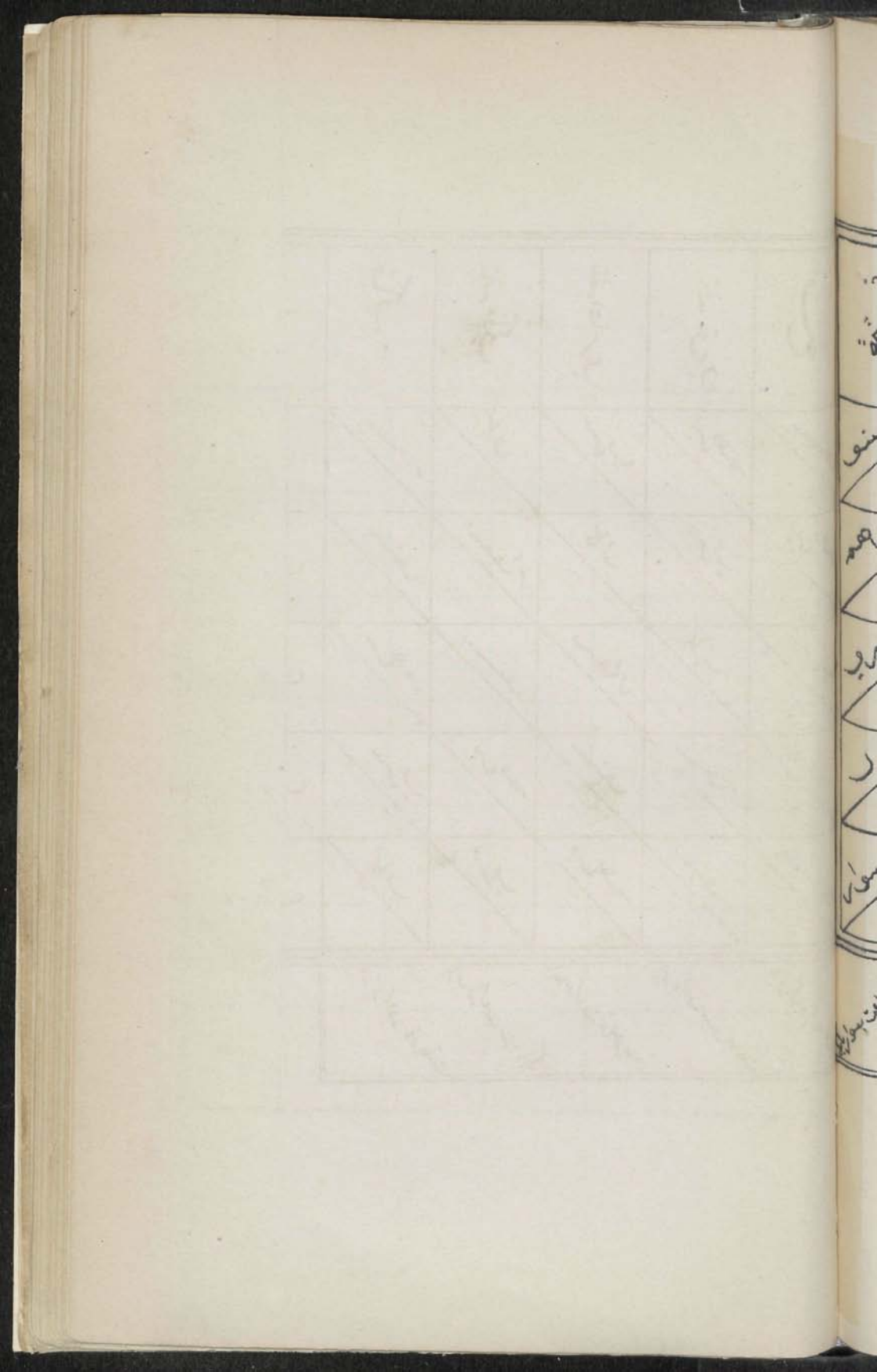

امثله عبارة بولن	فاعل	نفی فاعل	شئ هاری	نفی شئ	فسخ
سهاری بولن	مسعود	کال	سرپ	برمهم	بسنو
دوهاری بولن	بسنو	مسعود	کال	سرپ	برمهم
بیکرهاری بولن	برمهم	بسنو	مسعود	کال	سرپ
اتفه هاری بولن	سرپ	برمهم	بسنو	مسعود	کال
لیم هاری بولن	کال	سرپ	برمهم	بسنو	مسعود

ایکی نکاتی مسعود ایکی

ایکی نکاتی بسنو جامعه

ایکی نکاتی برمهم جامعه

ایکی نکاتی سرپ ایکی

ایکی نکاتی کال جامعه

(E)

(F)

					5
					4
					3
					2
					1

(C)

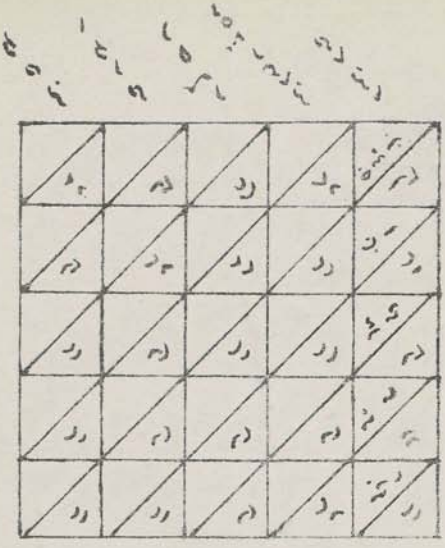

(H)

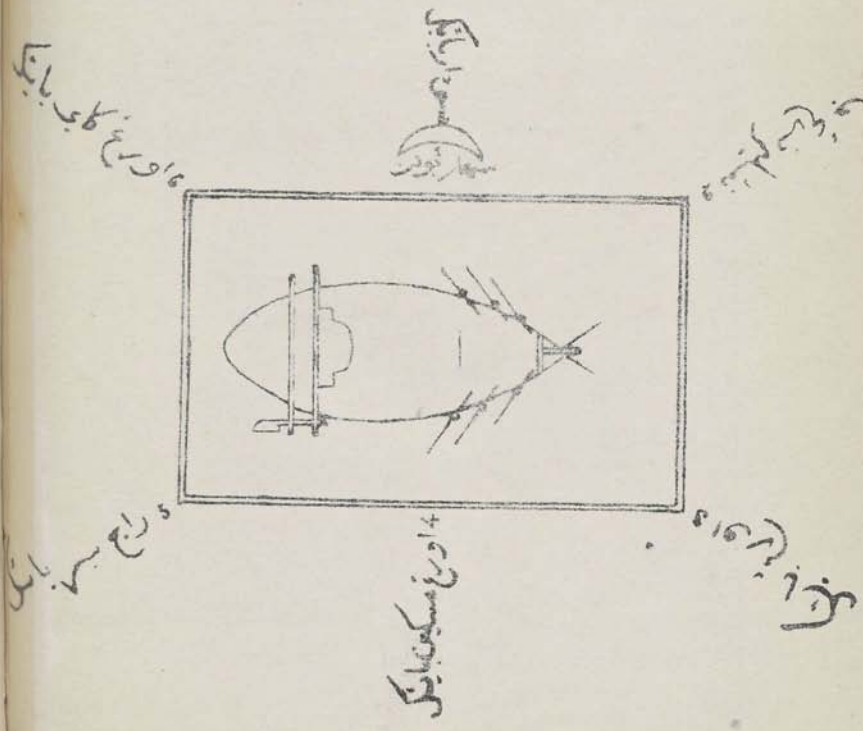

(L)

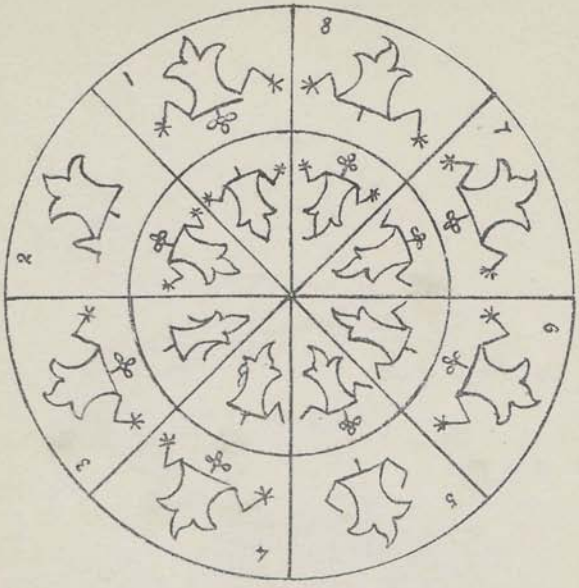

(K)

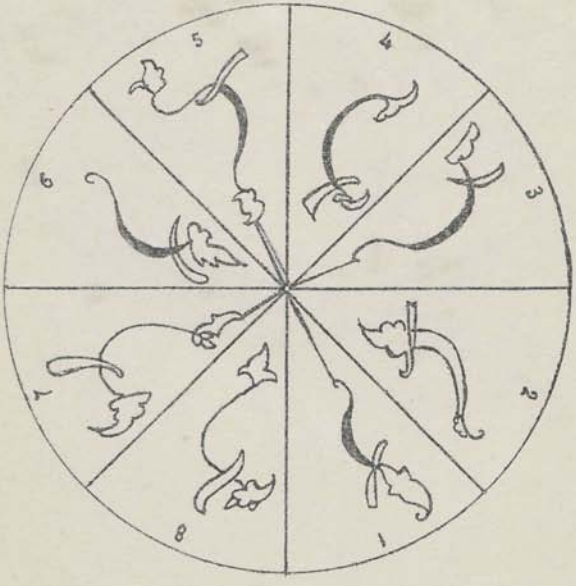

شوال
ذو القعدة
ذو الحجة
محرم
صفر
ربيع الأول
ربيع الثاني
جمادى الأولى
جمادى الثانية
رجب
شعبان
رمضان

(P)

(Q)

(R) تھوانہ بلدہ کشک انشن روالہ ۱۲۸۷ بولس بخ نورن رس سدہ

سہارہ بدلن

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
محرم 30	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
صفر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
ربیع الاول	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
ربیع الآخر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
جمادی الاول	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
جمادی الآخر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
رجب	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
شعبان	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
رمضان	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
شوال	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
ذوالقعدہ	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
ذوالحجہ	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر

ط 9	ح 8	ز 7	و 6	ن 5	د 4	ج 3	ب 2	ا 1
ص 90	ن 80	ع 70	س 60	ل 50	م 40	ل 30	ك 20	ي 10
ظ 900	ف 800	غ 700	خ 600	ث 500	ت 400	ش 300	ر 200	ق 100
				ب 10	ك 20	غ 70	ح 3	غ 1000

202 : 13 : 411 : 1031 : 273 : 108 : 613 :

(T)

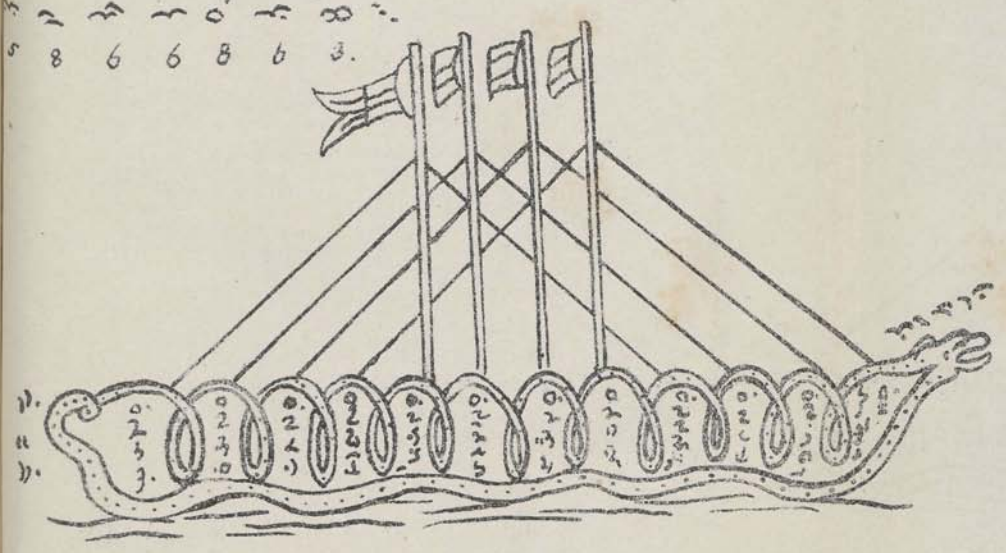

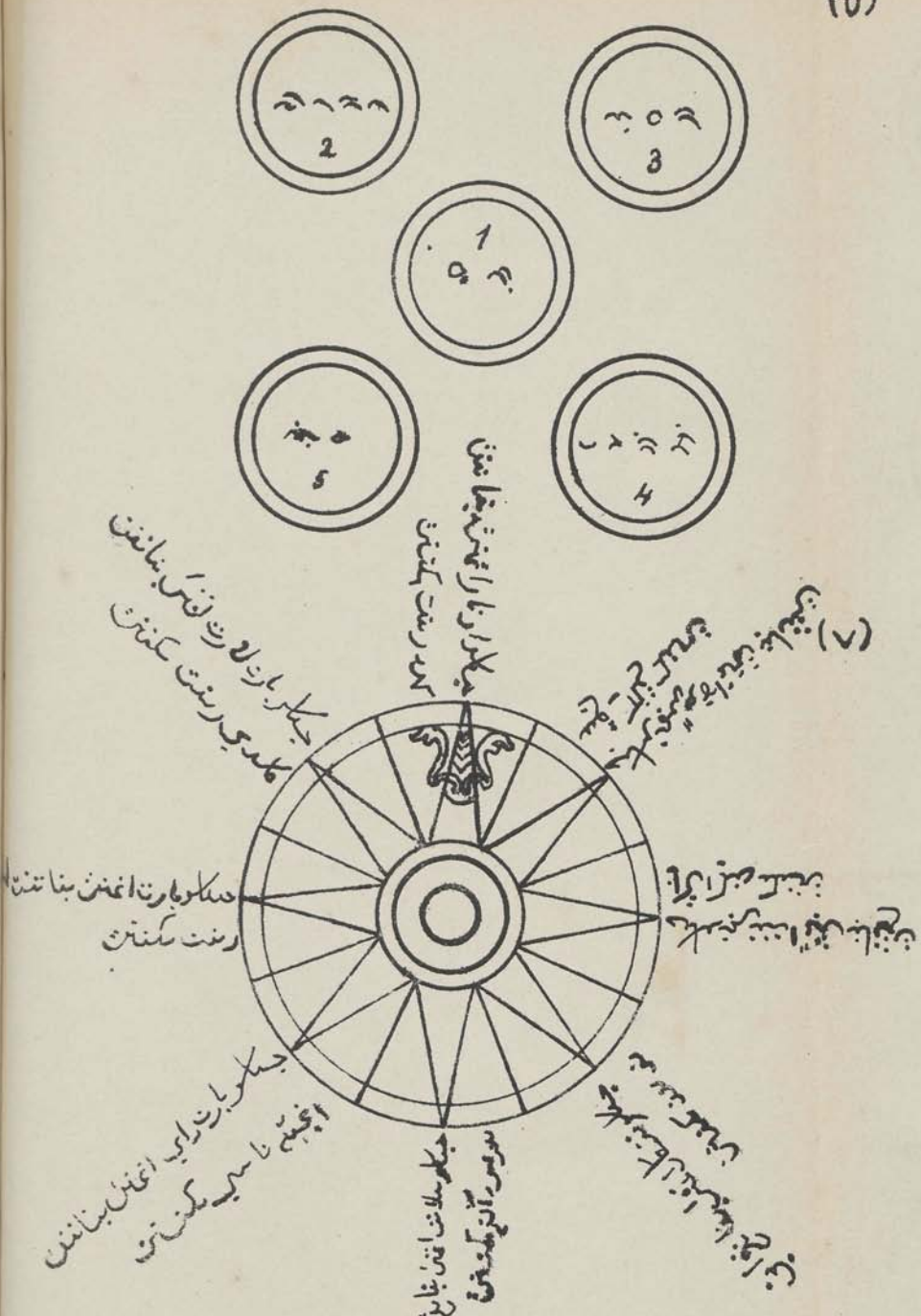

(٧)

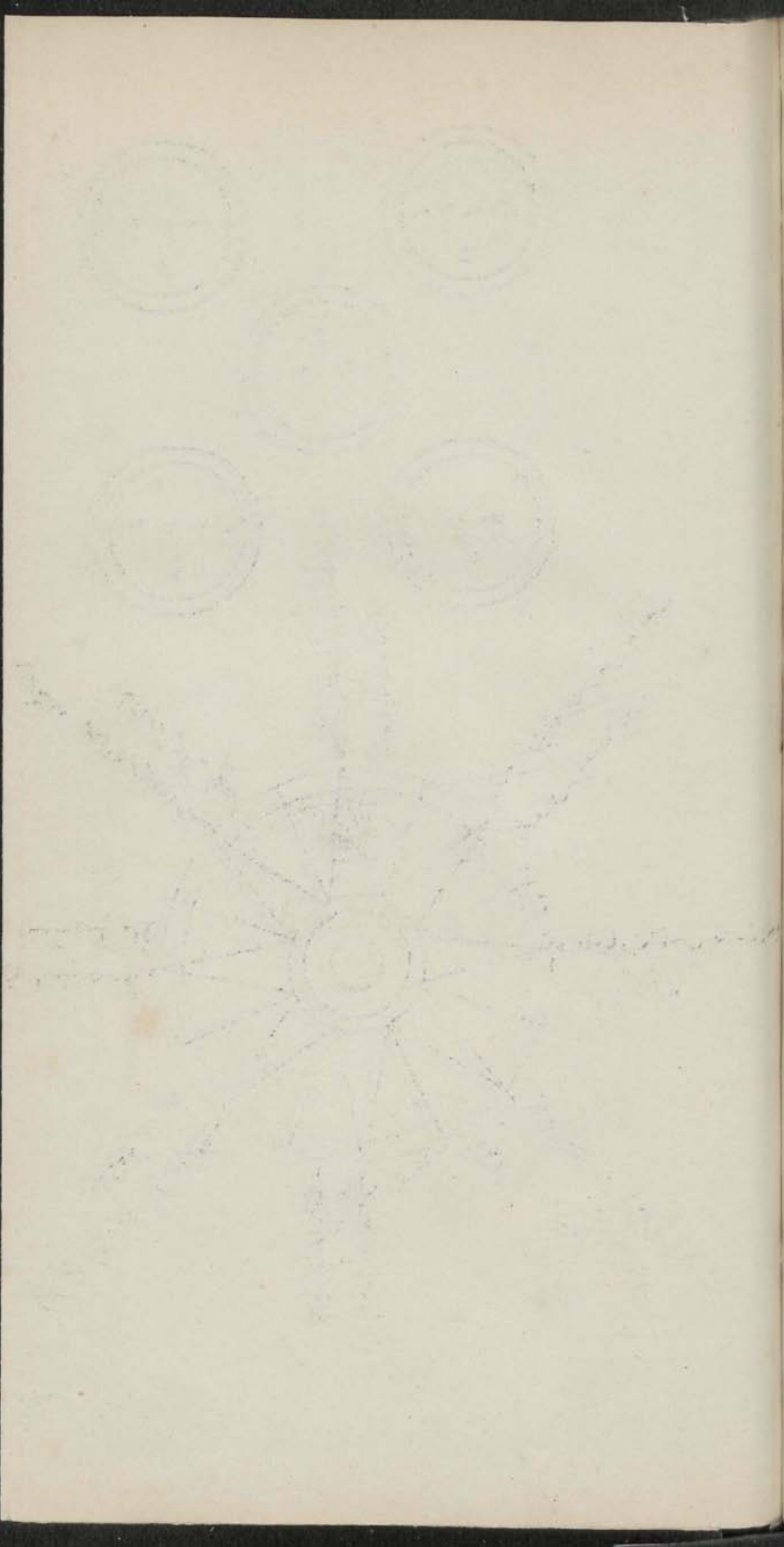

GESCHIEDENIS

VAN DE AFDEELING

TALLO

(GOUVERNEMENT VAN CELEBES),

DOOR

A. LIGTVOET.

GESCHIEDENIS

VAN DE AFDEELING

TALLO

(Gouvernement van Celebes.)

In het midden van de 15de eeuw, tijdens de regering van Toenatâñgka-lôpi in Gôwa, werd volgens de overlevering de landstreek, waarop later het rijk van Tâlló, door ons meestal Tello genoemd, verrees, door vier gebroeders bestuurd, die de titels voerden van karâeñg-lôwe van Bîra, karâeñg van Boëloe-lôwe, karâeñg van Bêntañg en dâmpañg van Pârañg-lôwe.

Waarschijnlijk hadden deze vier vorstjes dikwijls onderling twist, en gevoelden zij daardoor behoefte aan een scheidsman voor hun geschillen; zij besloten althans zich een opperheer te kiezen, waartoe zich weldra een geschikte gelegenheid voordeed.

Na den dood van Toe-natâñgka-lôpi volgde hem zijn zoon Karâeñg-lôwe-ri-Sêro op; maar een broeder van dezen, Battâra-Gôwa genaamd, wist zich na eenigen tijd door list van de rijkssieraden meester te maken, waarna hij door de hoofden van Gôwa als koning erkend werd. De onttroonde koning Karâeñg-lôwe-ri-Sêro verliet daarop Gôwa, en vestigde zich op een plaats, ten Noord Oosten daarvan gelegen, en sedert dien tijd Pasinâañg (d. i. plaats waar gejammerd wordt), genoemd. Daar vervoegden zich de vier boven vermelde vorstjes bij hem, om hem uittenoodigen hun opperheer te worden. Karâeñg-lôwe-ri-Sêro nam hun aanbod aan, en vestigde zijn zetel aan den oever der rivier, die later, naar de daar verrijzende hoofdplaats Tâlló, rivier van Tâlló genoemd werd.

Van toen af aan legden de vier vorsten, die vroeger het land oppermagtig hadden beheerscht, hun hooge titels van karâeñg-lôwe, karâeñg en dâmpañg af; de karâeñg-lôwe van Bîra nam den titel van Gallârrañg-Bîra, Karâeñg-Bo'eloe-lôwe dien van Gallârrañg-Patjerâkkañg, Karâeñg-Bêntañg dien van Gallârrañg-Sodîyañg en de dâmpañg van Pârang-lôwe dien van Bângkeñg-bâte aan.

Volgens een andere overlevering maakte Tâlló reeds onder Toe-natâñgka-lôpi een deel van Gôwa uit, en verdeelde deze voor zijn' dood zijn rijk tusschen zijn beide zonen: Battâra-Gôwa en Karâeñg-lôwe-ri-Sêro, bij welke verdeeling de eerste het Zuidelijk gedeelte, dat den naam van Gôwa behield, en Karâeñg-lôwe-ri-Sêro het Noordelijk gedeelte, Tâlló, verkreeg.

Karâeñg-lôwe-ri-Sêro werd door zijn' zoon Toe-nilâboe-ri-Soerîwa opgevolgd. Deze werd op een kruistogt naar Manggarâi nabij het eiland Soerîwa in zijn eigen praauw vermoord, en in de regering opgevolgd door zijn' zoon Mangayôwang-bêrang Toe-nipasô'eroe, die tijdens de verovering van Malakka door de Portugezen in 1511 regeerde, en met een dochter van den toenmaligen vorst van Maros huwde, waardoor later zijn achterkleinzoon Toe-nipasô'eloe ook karâeñg van Maros werd.

Met zijn' schoonvader verbonden, deed Toe-nipasô'eroe Gôwa den

oorlog aan; terwijl het gelijktijdig van den Zuidkant door de Polombangkengers werd aangevallen; maar de koning van Gôwa Toe-mápârisí-kallônna slaagde er in, al zijn vijanden te verslaan, waarna hij met den koning van Tâlló een vriendschaps verbond sloot, waarbij bepaald werd, dat beide volken voortaan zouden zijn als een volk onder twee vorsten.

Sedert dien tijd nam Tâlló deel aan al de oorlogen, waarin de Makassaren (*) gewikkeld werden.

Toe-nipasôeroe werd in de regering opgevolgd door zijn' zoon J. Mapâtakâñgkañg-tâna Dâeñg-Padôeloe, die, nadat de koning van Gôwa Toe-nibâtta in een ongelukkigen veldtogt tegen Boni het leven verloren had, en door zijn' zoon Toe-nidjâlló was opgevolgd, ook bitjâra-boëtta (rijksbestuurder) van Gôwa werd.

Na het Makassaarsche rijk door vele veroveringen te hebben uitgebreid, overleed hij te Makowâyañg, naar welke plaats hij den bijnaam van Toe-mênañga-ri-Makowâyañg (**) ontving.

Zijne dochter Sâmbo, die hem opvolgde, was gehuwd met Toenidjâlló, koning van Gôwa.

(*) Onder Makassaren worden doorgaans alleen de Gowarezen verstaan, maar in meer uitgebreiden zin wordt het gebruikt voor allen, die de Makassaarsche taal als hun moedertaal beschouwen.

Onder Boeginezen zijn allen begrepen, die de Boeginesche taal de hunne noemen, dus behalve de Bonieren, ook de Wadjorezen, Soppengers, enz.

(**) In alle landen van Zuid Celebes krijgen de vorsten na hun' dood een bijnaam, meestal ontleend aan de plaats, waar zij overleden zijn; zoo beteekent Toe-mênañga-ri-Makowâyañg de te Makowâyañg ontslapene, en Mátinrôwe-ri-Sômbaôpoe de te Sômbaôpoe ontslapene. Toe-mênañga is Makassaarsch en Mátinrôwe Boegineesch.

Sommige, vooral de eerste vorsten van de meeste rijken hebben na hun' dood bijnamen gekregen naar het een of ander, dat hun regeringen of personen kenmerkte. Zoo beteekent Toe-mápârisí-kallônna:

Daardoor werden na den dood van dezen in 1590 de rijken van Gôwa en Tâllŏ onder het bestuur van zijn zoon Têpoekarâeñg Dâeñg-Parâboeñg vereenigd. Door het overlijden van Toe-nikakkâsañg, vorst van Maros, werd hij ook vorst van dit rijk, dat sedert, tot dat het in 1668 door de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie veroverd werd, met Gôwa is vereenigd gebleven.

Na een regering van drie jaren werd hij wegens zijn slecht en willekeurig bestuur afgezet, waarom hij den bijnaam van Toe-nipasŏeloŏe of Karâeñg-sŏeloeka ontvangen heeft.

Een halve broeder van zijn moeder, genaamd I-Malikâañg Dâeñg-Mánjônri, later bijgenaamd Karâeñg-Matowâya, die zijn afzetting bewerkt had, werd in zijn plaats koning van Tâllŏ. Tevens werd hij bitjara-bŏetta van Gôwa voor Toe-nipasŏeloŏe's broeder Máñgarâñgi Dâeñg-Manrabîya Toe-mênañga-ri-gaoekânna, die tot koning van Gôwa verheven was, maar nog te jong was, om zelf dadelijk het bestuur in handen te nemen.

Karâeñg-Matowâya omhelsde in 1603 den Islam, die toen voor het eerst in Zuid-Celebes gepredikt werd, waarin hij door den jongen koning van Gôwa en het geheele volk van Gôwa en Tâllŏ werd nagevolgd. Als Mohammedaansch vorst nam hij den naam van sultan Abdoe-l-lah aan.

Van toen af werd hij een ijverig voorstander van het Mohammedaansch geloof. Bijna geheel Celebes, het eiland Sumbawa, de geheele Oostkust van Borneo, Boeton en de Soella-eilanden werden onder zijn aanvoering door de Makassaren veroverd. Ook voor de Compagnie waren zij gevaarlijke vijanden, vooral in de Molukken, waar zij krachtdadig deelnamen aan elken opstand, die de verdrijving der Nederlanders ten doel had.

---

die aan keelpijn lijdt, en Toe-nipasŏeloŏe: de afgezette.

In den regel noemen de Makassaren en Boeginezen hun overleden vorsten meer met hun sterfnamen, dan met hun geboortenamen of dáeñgstitels.

Karâeñg-Matowâya of Toe-mênañga-ri-agamâna, zoo als hij na zijn dood genoemd werd, overleed in 1636. Reeds eenige jaren vroeger had hij het bestuur van Tâlló overgegeven aan zijn zoon Mañginjarañg Dâeñg-Makîyo onder den naam van sultan Moezhaffar.

Deze overleed reeds in 1641 weinige dagen, nadat hij van een krijgstogt naar Timor teruggekeerd was. Hij kreeg den bijnaam van Toe-mámalîyañga-ri-Tîmoró (die van Timor teruggekeerd is). Zijn zoon I-Mápaîyo Dâeñg-Mañjâoeróe, die hem onder den naam van Haroen-ar-rasjied opvolgde, was slechts 7 maanden oud; zoodat de broeder van sultan Moezhaffar, genaamd Mañgadatjîna Dâeñg-Ibâle, Karâeñg-Patiñgallôwañg, het bestuur voor hem in handen nam. Deze Karâeñg-Patiñgallôwañg, die gelijk tijdig door den koning van Gôwa Toe-mênañga-ri-pâpambatôenna (*) tot rijks bestuurder van Gôwa verheven werd, was een zeer kundig man, een uitstekend rijksbestuurder en een vriend der Europeanen. In zijn tijd bereikten de Makassaren hun toppunt van magt; want omstreeks 1650 erkenden geheel Celebes, de geheele Oostkust van Borneo, Boeton, Sumbawa en Flores de Makassaarsche opperheerschappij.

Karâeñg-Patiñgallôwañg overleed in 1653. Zijn oudste zoon, Karâeñg-Karôenroeñg, volgde hem als rijksbestuurder van Gôwa op, en een andere zoon Karâeñg-Bontosôeñggoe werd rijksbestuurder van Tâlló.

Karâeñg-Karôenroeñg (*) was den Hollanders niet genegen, en daar de opvolger van Toe-mênañga-ri-pâpambatôenna sultan Hasanœ-d-dien hun evenzeer vijandig was, stonden zij weldra aan allerlei beleedigingen en vijandelijkheden bloot.

De Compagnie knoopte echter weder onderhandelingen aan, zoo-

(*) Opvolger van Toe-mênañga-ri-gaoekânna.

(*) Evenwel staat in een vrij uitgebreid Makassaarsch handschrift, dat hij het geweest is, die Sômbaôpoe in handen der Hollanders overleverde, uit wraakzucht voor een beleediging, die hem door den koning zou zijn aangedaan.

dat in 1656 een vrede gesloten werd, die zeer in het voordeel der Makassaren was.

Hierdoor overmoedig geworden, en aangespoord door onze vijanden, de Portugezen, ging de koning van Gowa voort, de Compagnie in de Molukken zooveel mogelijk afbreuk te doen, en hare bondgenooten de sultans van Ternate en Boeton te beoorlogen, hetgeen ten gevolge, dat in 1660 een krijgsmagt onder bevel van van Dam en Truijtman naar Makassar (**) gezonden werd, die na eerst zes Portugesche schepen, die aldaar op de reede lagen, vernield te hebben, het fort Panakkoêkang veroverden, welke sterkte bij den vrede, die nog in hetzelfde jaar tot stand kwam; in handen van de Compagnie bleef.

In 1665 hervatte de koning van Gôwa den oorlog weder, door onzen bondgenoot, den sultan van Boeton aan te vallen, omdat deze den Bonischen prins Aroe-Palâkka, die Boni tegen de Makassaren in opstand had gebragt, maar voor hun overmagt had moeten vlugten, in zijn rijk had opgenomen; terwijl hij kort daarna de bemanning van twee Nederlandsche schepen liet afloopen. Toen werd de Admiraal Speelman met een aanzienlijke krijgsmagt naar Celebes gezonden, die in December 1666 en Januarij 1667 Boeton ontzette, en de Makassaarsche vloot vernielde, waarna hij vereenigd met Aroe-Palâkka aan het hoofd der Bonieren en Soppengers, de Makassaren in hun eigen land aantastte, hen herhaaldelijk sloeg, en eindelijk zelfs het sterke Oedjoeng-pândang overmeesterde.

De trotsche Hasanoe-d-dien zag zich daardoor gedwongen met de Nederlanders vrede te sluiten. Deze vrede, waaraan bijna al de vorsten van Zuid-Celebes deel namen, werd den 18 November 1667

(**) De naam Makassar werd door de Europeanen gegeven aan een aaneenschakeling van kampongs, langs de kust gelegen, en gedeeltelijk aan Gôwa, gedeeltelijk aan Tâllô behoorende. De voornaamsten daarvan waren Oedjoeng-pândang en Sômba-ôpoe. Nog heden wordt de hoofdplaats Makassar door de inlanders Oedjoeng pândang, of bij verkorting Djoempândang genaamd.

te Boeñgâya nabij Barômboñg gesloten, waarnaar het den naam van Boñgaaisch Contract verkregen heeft. De bepalingen van dit Contract maakten voor goed een einde aan de opperheerschappij der Makassaren op Celebes.

Tâlló, dat in den strijd tegen de Compagnie steeds de zijde van Gôwa had gehouden, deelde dus ook in deszelfs vernedering. Wij zullen echter niet al de bepalingen van het Contract vermelden, als reeds van elders bekend; maar alleen aanstippen, dat het fort en het land van Oedjoeñg-pândañg, die bij artikel 11 aan de Compagnie werden afgestaan, tot nog toe Tâlló toebehoord hadden.

Den 9 Maart 1668 sloot de koning van Tâlló Haroen-ar-rasjied een nader verbond met Speelman, hoofdzakelijk de volgende voorwaarden inhoudende: de vijanden van de Compagnie zullen die van den koning zijn; ten allen tijde zal de koning bereid zijn voor de Compagnie ten oorlog te trekken; bij het overlijden van een koning van Tâlló, zonder afstammelingen na te laten, zal geen opvolger mogen gekozen worden, dan ten overstaan en met goedvinden der Compagnie, die ook ingeval een koning zich slecht komt te gedragen, het regt zal hebben hem door een ander te doen vervangen.

Toen echter in hetzelfde jaar de pas gesloten vrede weder door de Makassaren geschonden werd door het afloopen van twee Hollandsche schepen, schaarde Tâlló zich dadelijk weder aan de zijde van Gôwa.

Den 24 Junij 1669 werd daarop Sômbaôpoe de laatste Makassaarsche sterkte door Speelman veroverd, hetgeen tengevolge had, dat de koning van Tâlló weinige dagen later zijn onderwerping aanbood, en reeds den 16 Julij 1669 in het fort Sômba-ôpoe een nieuw contract met de Compagnie aanging, de volgende voorwaarden inhoudende:

Artikel 1. De koning, de gallârrañgs en de geheele regering van Tâlló, benemens Karaeñg-Lêñgkesé (*) bevestigen het contract van Boeñgâya van 18 November 1667 en het nadere van 9

(*) Lêñgkesé, thans een deel van de afdeeling Takallar, was destijds een vasal van Gôwa.

Maart 1668; zij verzoeken echter, dat hun aandeel in de sommen, waarvan de betaling bij het contract van Boeñgâya aan de Makassaren is opgelegd, niet te hoog voor hen worde gesteld.

Artikel 2. Zij mogen hun gewone handgeweren en musketten behouden; maar moeten het ligt geschut aan de Compagnie overgeven. (Zwaar geschut hadden zij niet meer).

Artikel 3. Zij beloven op de eerste aanzegging van wege de Compagnie de wallen van Tâlló te zullen neder werpen, en nimmer andere versterkingen te zullen aanleggen, dan met voorafgaande toestemming van de Compagnie.

Artikel 4. Zij beloven den koning en de regering van Gôwa, ingeval zij zich niet onderwerpen, als hun vijanden te zullen beschouwen, en alle mogelijke schade en afbreuk te zullen helpen doen.

Artikel 5. Zij zullen Karâeñg-Karôenroeñg, als hij niet geheel ongewapend komt, om zich te vernederen, en om genade te bidden, en zich niet onder verzekering van lijfsbehoud, ter beschikking van de Hooge Regering te Batavia stelt, vervolgen, vangen of dooden, en zijn goederen in handen van de Compagnie stellen, in mindering der sommen, die Tâlló haar moet betalen.

Artikel 6. Tot verzekering van dit verdrag zal de koning of een van zijn grooten naar verkiezing van de Compagnie op een geschikte plaats onder de Nederlanders komen wonen.

Artikel 7. Zij beloven eindelijk nooit binnen 's Compagnies vastigheden te zullen komen, dan met een klein en ongewapend gevolg.

Den 21 Julij werd dit contract door den koning in persoon beëedigd.

Haroen-ar-rasjied regeerde nog vier jaar na dezen vrede. Hij overleed in 1673 op Sumbawa, en ontving na zijn' dood den naam van Toe-mênaña-ri-lampâna.

Zijn zoon Abdoe-l-Qadir Toe-mênaña-ri-Pasiriñgânna, die hem opvolgde, overleed in 1709, waarna zijn zoon Mapaoerañgi Karâeñg-Kañdjîlo onder den naam van Sultan Siradjoe-d-dien den troon besteeg.

Drie jaar daarna werd deze door een zamenloop van omstandigheden ook tot koning van Gôwa verheven.

In het begin van 1609 haalde namelijk La-Pâdañg-Sadjâti, zoon van den koning van Boni La-Patâoe bij zijn 2de vrouw Karâeñg-Patoekâñgañg, dochter van Abdoe-l-djaliel, koning van Gôwa zich zoo zeer den tooru van zijn' vader op den hals, dat hij, om dien te ontgaan, de vlugt nam naar Gôwa, waar hij bij zijn grootvader bescherming vond.

Toen Abdoe-l-djaliel in hetzelfde jaar overleed, en door zijn' kleinzoon Sapoewâli, broeder van La-Pâdañg-Sadjâti, werd opgevolgd, bleef de nieuwe koning zijn broeder bescherming verleenen, en weigerde hem aan hun' vader uitteleveren, niettegenstaande deze hem herhaaldelijk liet opeischen, hetgeen tengevolge had, dat Gôwa in 1710 door de vereenigde magt van de Compagnie en Boni aangetast, en Sapoewâli zich eindelijk den 19 Augustus 1710 verpligt zag, op zeer nadeelige voorwaarden vrede te sluiten, en zijn broeder aan de Compagnie uitteleveren.

Onvergenoegd over den slechten uitslag van dezen oorlog, dien zij aan hun' koning weten, en daarenboven ontevreden over zijn wijze van besturen, besloten de Makassaren in 1712 hem af te zetten, waarna zij in zijn plaats tot koning van Gôwa verkozen den koning van Tâllô, Siradjoe-d-dien, die, ofschoon de afgezette vorst met zijn zuster gehuwd was, deze verkiezing aannam, en den troon van Gôwa besteeg.

In 1724 stond hij de regering over Tâllô aan zijn oudsten zoon Manrabîya Sultan Nadjmoe-d-dien af. Of deze tot zijn' dood toe koning van Tâllô geweest is, blijkt uit het archief te Makassar niet, en ook het jaartal van zijn' dood is onbekend; zooveel is echter zeker, dat hij na zijn' dood den naam van Toe-mênañga-ri-djawâya (die in het buiten land overleden is) ontving, en dat zijn vader Siradjoe-d-dien hem weder in de regering opvolgde.

Siradjoe-d-dien maakte zich bij de Gowarezen gehaat, door niet in alles de oude gebruiken op te volgen. Zoo stelde hij na den dood van den ouden Rijksbestuurder Karâeñg-Bônto-Soeñggoe in 1726 geen nieuwen Rijksbestuurder aan, niettegenstaande de overledene een zoon, Karâeñg-Madjânnañg, had nagelaten, die voor deze waardigheid in aanmerking kon komen.

Van de ontevredenheid, die tengevolge van deze en andere handelingen van den koning in Gôwa heerschte, wist zekere Karâeñg-Bôntolâñgkasá, die mede te vergeefs naar de betrekking van Rijksbestuurder gedongen had, gebruik te maken, om een opstand te bewerken.

Deze Karâeñg-Bôntolâñgkasá stond reeds van jongs af aan als een slecht sujet bekend, zoo zelfs, dat men hem in 1712 na de afzetting van Sapoewâli bij de verkiezing van een nieuwen koning voorbij ging, ofschoon hij grooter aanspraken op den troon had, dan de koning van Tâlló. In 1718 was hij verpligt Gôwa te verlaten, omdat hij de dochter van den gewezen koning Sapoewâli doodgeschoten had.

Na lang rondgezworven te hebben, keerde hij terug, en wist hij zich in Gôwa een grooten aanhang onder de ontevredenen te verwerven.

Weldra trad hij in verbond met twee vermaarde mannen van dien tijd, den Bonischen prins Aroe-Kâdjoe en den Wadjoschen prins Aroe-Señgkâñg.

Dit verbond had niet alleen ten doel om de koningen van Gôwa en Boni te onttroonen, maar ook om de Hollanders van Celebes te verdrijven.

Aroe-Kâdjoe was in 1725 in het huwelijk getreden met de koningin van Boni, Batâri-tôdja Aroe-Timôeroeng, en had, door haar tot Regent van Boni aangesteld zijnde, reeds gedurende zijn Regentschap getoond, de Compagnie zeer vijandig te zijn, door met den koning van Gôwa Siradjoe-d-dien tegen haar zamen te spannen.

Tegelijker tijd had hij het plan gevormd, zijn gemalin te onttroonen, en zelf den troon te bestijgen, welke aanslag echter verraden was; zoodat hij in 1728 van Bôntowâla, de toenmalige residentie der Bonische vorsten, naar Tâlló de wijk had moeten nemen, waar hij met Karâeñg-Bôntolâñgkasá in aanraking kwam.

Aroe-Señgkâñg was een berucht zeeroover, die in 1726 de rijken van Koetei en Pasir op de Oostkust van Borneo veroverd had; van daar uit had hij nieuwe rooftogten ondernomen, en in 1728 zelfs Bandjermassiñg, schoon te vergeefs, aangetast. In 1730 bevond hij zich in Boni, en daar verbond hij zich met Karâeñg-Bôntolâñgkasá,

die van nu af openlijk tegen de Compagnie en den koning van Gôwa in opstand kwam. In 1735 maakte Karâeng-Bôntolângkasá het den koning van Gôwa Siradjoe-d-dien zoo benaauwd, dat deze zich in Gôwa niet veilig genoeg meer rekende, en de wijk naar Tâllô nam, waarna de trouw gebleven Gowarezen zijn kleinzoon Aboe-l-Chair-Al-Mançoer tot koning verhieven onder voogdij van Abdoe-l-Qadir Karâeng-Madjânnang, dien zij tot rijksbestuurder aanstelden. De opstand won echter steeds veld.

In 1736 vielen door toedoen van Aroe-Kâdjoe de meeste regenten van de Noorder- en Zuider-districten de Compagnie af. Gelukkig overleed deze prins nog in hetzelfde jaar, waarop de Noorder-districten in 1737, en de Zuider-districten in 1738 door den Gouverneur Smout heroverd werden.

Inmiddels deed zich Aroe-Sengkâng in 1736 als Aroe-Matôwa of hoofdvorst van Wâdjó huldigen. Daarna bragt hij de Bonische legers, die tegen hem gezonden werden, herhaalde nederlagen toe, en van de verdeeldheid, die destijds in Boni heerschte, gebruik makende, liet hij in 1738 door de Bonische ontevredenen de koningin van Boni Batâri-tôdja Aroe-Timoeroeng van den troon vervallen verklaren, en de jeugdige princes Danrâya, volle zuster van den Gowaschen koning Aboe-l-Chair-Al-Mançoer, als koningin uitroepen.

Door de Wadjorezen en de Bonische opstandelingen ondersteund, dwong Karâeng-Bôntolângkasá in 1739 den jongen koning van Gôwa, om zijn rijk te verlaten, en bij de Compagnie zijn toevlugt te zoeken, waarna hij zelf tot koning van Gôwa verheven werd. Toen lieten de vereenigde rebellen het fort Rotterdam opeischen, en sloegen er, toen zij een weigerend antwoord ontvingen, in Mei 1739 het beleg voor.

Eenigen tijd verkeerden de Nederlanders in groot gevaar, daar de trouw gebleven Gowarezen, die met hun koning naar Makassar gevlugt waren, denkende, dat de kans voor de onzen verloren was, tot den vijand wilden overloopen. Gelukkig slaagde de Gouverneur Smout er den 17 Julij 1739 in, den vijand onder de muren van het fort een gevoelige nederlaag toe te brengen.

Den 27 Julij daaraanvolgende werd de hoofdplaats Gôwa door de onzen ingenomen, en Karâeñg-Bôntolâñgkasá naar het binnenland verdreven, waar hij kort daarop aan zijn wonden overleed, hetgeen voor goed aan den Gowaschen opstand een einde maakte.

De koning van Tâllô Siradjoe-d-dien beleefde dit echter niet, daar hij reeds den 1 Januarij 1739 overleden was; omdat hij in Tâllô tweemaal het bestuur gevoerd had, werd hij in dat rijk na zijn dood genoemd Toe-mámalîyañga-ri-gaoekânna; terwijl hij door de Gowarezen genoemd werd Toe-mênañga-ri-Pâssi.

Als koning van Tâllô werd hij opgevolgd door zijn zoon Mápaîñgá Safieyoe-d-dien, Karâeñg-Limpâñgañg, den vader van Aboe-l-Chair-Al-Mançoer.

Door kuiperijen wist hij in 1742 na het overlijden van Aboe-l-Chair-Al-Mançoer en de troonsbestijging van diens broeder, den jeugdigen Abdoe-l-Qoedoes Mápabâbasá te bewerken, dat hem de voogdij over den jongen koning en de waardigheid van Rijksbestuurder van Gôwa werden opgedragen; terwijl Karâeñg-Madjânnañg, die die waardigheid sedert 1735 bekleed had, verpligt werd dezelve neder te leggen.

Safieyoe-d-dien was geen vriend van de Compagnie, en ofschoon hij haar nimmer openlijk beoorloogde, deed hij haar zooveel mogelijk afbreuk.

Na zijn dood in 1760 werd één van zijn kleinzonen, de zoon van Karâeñg-Kañdjîlo, tot koning van Tâllô verkozen onder voogdij van zijn vader. De naam van dit kind blijkt uit het archief te Makassar niet. Volgens Inlandsche handschriften werd Safieyoe-d-dien opgevolgd door zijn kleinzoon Toe Tîmoka; welligt is dit dezelfde persoon.

De Regent Karâeñg-Kañdjîlo maakte zich echter aan zooveel knevelarijen en gewelddadigheden schuldig, dat de bevolking reeds in 1761 tegen hem in verzet kwam; zoodat hij verpligt was het land te ruimen, waarna de jonge koning ook afgezet, en de gewezen Rijksbestuurder van Gôwa, Abdoe-l-Qadir Karâeñg-Madjânnañg, in zijn plaats tot koning van Tâllô verkozen werd.

Hij was een kleinzoon van den beroemden Rijksbestuurder Karâ-

eñg-Patiñgallôwañg, Toe-mênañga-ri-Bôntobirâeñg.

Hij overleed in 1767, en ontving den naam van Toe-mênañga-ri-boettâna.

Nu zou, zooals de Gouverneur Sinkelaar bij de verheffing van Abdoe-l-Qadir bepaald had, de in 1761 afgezette zoon van Karâeñg-Kañdjîlo weder moeten opvolgen; maar het voortdurend slecht gedrag van zijn vader maakte zulks niet raadzaam.

De Rijksgrooten van Tâllô boden dus de kroon van Tâllô de weduwe van Safieyoe-d-dien, I. Amiena Aroe-Palâkka, (*) aan, en toen deze weigerde, verhieven zij Sittie-Çaleh Karâeñg-Karoewîsie, vorstin van Tâeñg, (**) tot koningin. Zij bezwoer echter eerst den 16 Mei 1768 de contracten.

Tot in 1777 gaf zij aan de Compagnie geen reden van klagen. Toen werd zij echter betrokken in een opstand, die in Gôwa uitgebarsten was.

De aanleidende oorzaak tot dezen nieuwen opstand was de volgende:

In April 1766 verliet de koning van Gôwa, Battâra-Gôwa II, heimelijk zijn hoofdplaats en rijk. Hij begaf zich naar Bima, maakte zich aan zeeroof schuldig, en werd eindelijk op last van de Regering gevangen genomen, en naar Batavia opgezonden, van waar hij in ballingschap naar Ceilon gezonden werd. Hij overleed aldaar in 1795 en kreeg dus den bijnaam van Toe-mênañga-ri-Sêloñg.

Na zijn' vlugt uit Gôwa hadden de Rijksgrooten zijn broeder Malîsoedjâwa Aroe-Mâmpoe tot koning van Gôwa verheven; maar nadat deze met de verbanning van zijn broeder bekend was geworden, deed hij, na vruchteloos voor hem vergunning verzocht te hebben, om naar Celebes terug te keeren, waarschijnlijk op aanraden van zijn' groot-

---

(*) Zij was de dochter van den gewezen koning van Gôwa Sapoewâli uit zijn huwelijk met de dochter van Abdoe-l-Qadir Toe-mênañga-ri-Pasiriñgânna; Safieyoe-d-dien was dus haar volle neef.

(**) Een plaats in de onmiddelijke nabijheid van de tegenwoordige hoofdplaats van Gôwa gelegen.

moeder Aroe-Palâkka, in Januarij 1769 afstand van den troon, waarop de Rijksbestuurder van Gôwa Makaraêng Zainoe-d-dien, Karaêng-Tamasôngo, een broeder van den in 1760 overleden koning van Tâlló, in zijn plaats tot koning van Gôwa werd verkozen.

In 1776 stond er echter een zekere Sangkîlang op, die zich voor den naar Ceilon verbannen Battâra-Gôwa uitgaf, en zich weldra een aanzienlijken aanhang verwierf, waaronder zelfs de reeds meermalen vermelde weduwe Aroe-Palâkka, twee zonen van den koning Zainoe-d-dien, de koning van Sânrabône en de koningin van Tâlló waren.

De koning was weldra verpligt, Gôwa te verlaten, en zich onder de bescherming van de Compagnie te stellen, die hem daarop de kampong Matowângieng, even ten Zuiden van Makassar gelegen, tot verblijfplaats aanwees.

Na zijn vertrek werd Sangkîlang in geheel Gôwa als koning erkend; maar door de standvastigheid van den Gouverneur van der Voort werd de hoofdplaats Gôwa na een belegering van een jaar in 1779 herwonnen, Sangkîlang naar het gebergte terug gedreven, en de zoon van den te Matowângieng overleden koning Zainoe-d-dien tot koning van Gôwa aangesteld; nog wel dertig jaar lang bleef er echter in het Gowasche rijk een scheuring bestaan tusschen de zoogenaamde Strand-Makassaren, die aan hun wettige vorsten getrouw bleven, en de Berg-Makassaren, die Sangkîlang aanhingen, en na diens dood den koning van Boni als opperheer erkenden, omdat deze na de inneming van de hoofdplaats Gôwa in 1779 in het bezit van de voornaamste rijkssieraden was gekomen.

Tâlló was reeds in 1778 met de hulp van den beroemden prins van Tanette, Aroe-Pan̂tjâna Mâtimôwe-ri-Belawâë, op de opstandelingen heroverd.

De gewezen koningin Karâeng-Karoewîsi kwam nog in hetzelfde jaar in onderwerping, en behield daardoor haar vorstendom Tâeng; maar Tâlló werd onder het regtstreeksch beheer der Compagnie gebragt.

Het voornaamste rijkssieraad, een vaandel, Mâjang-kêboka genaamd, werd door Karâeng-Karoewîsi aan den gouverneur overgegeven.

In Julij 1780 kwam de Bonische prins La-Pôtto Dâtoe-Barieñgañg, (*) die met Sittie-Çaleh Karâeñg-Bôntomascêgi, dochter van den overleden koning van Tâllô Safieyoe-d-dien, getrouwd was, met de hoofden van Tâllô den gouverneur verzoeken, om zijn echtgenoot tot koningin aan te stellen.

Dit verzoek werd door den gouverneur afgewezen, die daarop den 2 Augustus 1780 met de hoofden van Tâllô een contract sloot, waarbij zij de Compagnie als hun opperheer erkenden. Dat gedeelte van het rijk, dat ten Zuiden van de rivier van Tâllô lag, werd onder het beheer van den oppertolk te Makassar, en dat ten Noorden van die rivier gelegen was, onder het beheer van den opperkoopman van Maros gesteld.

De vertiening van het padiegewas werd ingevoerd, maar leverde weldra, even als in de Noorder- en Zuider-districten, door den schadelijken invloed van de Bonieren, die zich sedert lang in menigte in al de landen van de Compagnie nedergezet, en zich daar van lieverlede van de beste padievelden meester gemaakt hadden, maar zich gewoonlijk aan de vertiening onttrokken, nagenoeg niets meer op. Vooral de invloed van Dâtoe-Barieñgañg werd toen als zeer schadelijk voor het gezag van de Compagnie beschouwd.

Ofschoon deze, om Bonischen invloed te weren, weigerde Karâeñg-Bôntomascêgi als koningin te erkennen, vooral nadat haar dochter Karâeñg-Râppotjîní in 1799 met Aroe-Soemâlieñg, zoon van den koning van Boni, Mátinrôwe-ri-Rômpegâdieñg, gehuwd was, kon men niet beletten, dat zij in Tâllô gezag uitoefende.

Tâllô leverde echter zoo weinig op, dat de gouverneur in 1805 gemagtigd werd, om haar, zoo zich daartoe een gunstige gelegenheid voordeed, tot koningin aan te stellen; doch van die magtiging is geen gebruik gemaakt.

Deze toestand duurde voort tot 1811, toen de Engelschen de Nederlanders in het bezit van Celebes opvolgden.

(*) Deze prins was een zoon van den in 1775 overleden koning van Boni, Mátinrôwe-ri-Malimôñgâñg.

Deze kregen weldra verschil met den koning van Boni Mátinrôwe-ri-Rômpegâdieñg, en later met zijn opvolger Mátinrôwe-ri-Lâlâmbâta. Een der voornaamste geschilpunten was de weigering van den koning van Boni, om eenige voorname rijkssieraden van Gôwa, die in zijn bezit waren, af te staan; want het gemis daarvan was oorzaak, dat de koning van Gôwa in zijn rijk niet zooveel invloed en aanzien bezat, als hem toekwam, en dat de Berg-Makassaren hem in het geheel niet erkenden, maar den koning van Boni als opperheer beschouwden, waarvan deze zelfs gebruik maakte, om Aroe-Mâmpoe, die in 1769 van den troon had afstand gedaan, wederom tot koning van Gôwa aan te stellen, die op zijn beurt krachtens de superioriteit, die Gôwa van ouds zich over Tâllŏ aanmatigde, Karâeñg-Bôntomasŏegi tot koningin van Tâllŏ benoemde, zonder dat de vertoogen, door den Engelschen resident Phillips daartegen ingebragt, eenige uitwerking hadden.

Langzamerhand werd de verhouding tusschen het Engelsche bestuur en den koning van Boni zoo, dat er een troepenmagt onder bevel van den generaal Nightingale naar Celebes werd gezonden, om aan dien toestand een einde te maken.

Den 2 Junij 1814 kwam deze expeditie te Makassar aan, en reeds den 7 Junij werd Rômpegâdieñg, de residentie van den koning, een kwart uur gaans Noord-Oostwaarts van het fort Rotterdam gelegen, overmeesterd.

Hij zelf vlugtte naar Boni, waarna de Noorder-districten het tooneel van een hardnekkigen strijd tusschen Boni en het Gouvernement werden.

De hoofden van Tâllŏ deden nu andermaal het verzoek om Karâeñg-Bôntomasŏegi tot koningin te mogen hebben, hetgeen door generaal Nightingale werd ingewilligd, waarop zij den 23 Junij 1814 de contracten renoveerde. Het Rijksvaandel Mâtjañg-kêboka werd aan haar broeder Karâeñg-Lîmbañgpârañg, toen rijksbestuurder van Gôwa, overgegeven, om het haar ter hand te stellen.

Deze tusschenkomst van Karâeñg-Lîmbañgpârañg werd, nadat hij

in 1816 door het Nederlandsch Indisch Gouvernement, toen het dit gewest weder van de Engelschen overnam, tot koning van Gôwa was aangesteld, in dat rijk als een bewijs aangemerkt, dat Tâlló als een onderhoorigheid van Gôwa erkend werd.

De koningin Sittie-Çaleh Karâeñg-Bôntomasôegi overleed in Mei 1824. Zij kreeg den bijnaam van Toe-mênañga-ri-kânatodjênna.

De waarneming van het bestuur werd nu opgedragen aan Karâeñg-Bôewakâna, een onechten zoon van Karâeñg-Lîmbañg-pârañg.

Kort daarna kwam de Gouverneur-generaal van der Capellen op Celebes, en tijdens zijn verblijf besloten Karâeñg-Lîmbañgpârañg en de Hadat van Gôwa, dat bij het overlijden van dien koning zijn zoon La-Odanrîwoe Karâeñg-Katâñgka koning van Gôwa; zijn schoonzoon Mahmoed Karâeñg-Berowâñgieñg Bitjâra-bôetta (rijksbestuurder) van Gôwa, en diens zoon I Koemâla koning van Tâlló zou worden, waarvan den Gouverneur generaal mededeeling werd gedaan.

Tâlló werd niet in het vernieuwd Boñgaaisch contract opgenomen, vermoedelijk omdat het als een leen van het Gouvernement beschouwd werd.

Na den dood van den koning Karâeñg-Lîmbañgpârañg in 1825 werd Karâeñg-Katâñgka koning van Gôwa en I Koemâla koning van Tâlló; maar nog in hetzelfde jaar deed de eerste ten behoeve van zijn neef Koemâla afstand van den troon van Gôwa, waarna hij zich zelf tot koning van Tâlló opwierp, in welke waardigheid hij ook door het Gouvernement erkend werd.

Voor de diensten die hij in den oorlog tegen Boni bewezen had, schonk het Gouvernement hem en zijn zuster Sittie-Aiesjah Karâeñg Bôntomasôegi in 1825 voor hun leven het vruchtgebruik van de rijstlanden Latâsi en Lamâssa in het regentschap Mandâlle; Gâñgañgpâî Bôntokâppoñg en Toeroeñgañg-Silâyará, in het regentschap Mârañg, Limpâñgañg en Tjambâya, in het regentschap Segêri, allen in de Noorder-districten gelegen.

Karâeñg-Katâñgka was tevens Aroe-Lîpoekasi, en als zoodanig een leenman van het rijk van Tanette.

In den oorlog op Java bewees de koning van Tâlló weder als hoofd

van de Celebesche hulptroepen goede diensten aan het Gouvernement.

Zijn onrustig karakter was oorzaak, dat hij zich later dikwijls de ontevredenheid van het Gouvernement op den hals haalde, voornamelijk, toen hij in 1834 en 1835 ondersteuning verleende aan eenige tegen den koning van Gôwa in verzet gekomen prinsen.

Op aandrang van het Gouvernement verjoeg hij echter deze prinsen, die hij, nadat zij uit Gôwa verdreven waren, in bescherming had genomen, weder uit zijn rijk.

Daar hij zich meestal in Lîpoekâsi ophield, werd Tâlló een veilige schuilplaats voor allerlei boosdoeners, die van daar uit de Gouvernementslanden verontrustten, en geen vertoogen, hiertegen bij Karâeñg-Katâñgka ingebragt, baatten; zoodat het Gouvernement hem in 1838 de kampong Sâmboeñg-Djâwa (ten Zuiden van Makassar gelegen), die hem, even als vroeger aan zijn vader, tot woonplaats was afgestaan, maar ook door hem verwaarloosd werd, als een blijk van ontevredenheid ontnam, waarover hij zich zoo gekrenkt gevoelde, dat hij met de vijanden van het Gouvernement ging heulen.

Toen echter de trouweloosheid van den koning van Tanette La-Patâoe in 1840 een nieuwe expeditie tegen dit rijk noodzakelijk maakte, streed Karâeñg-Katâñgka weder aan de zijde van het Gouvernement.

Tot belooning werd aan zijn zoon La-Îdjo, na de verdrijving van La-Patâoe en de aanstelling van La-Rœmpañg tot leenvorst van Tanette, het aan Tanette onderhoorige Lalôlañg in leen gegeven.

Karâeñg-Katâñgka overleed in 1845 te Soewâñgga in Tâlló, naar welke plaats hij Toe-mênañga-ri-Soewâñgga genoemd werd. Zijn zuster Batâri-tôdja Sittie-Aiesjah Karâeñg-Bôntomascœgi werd door de rijksgrooten in zijn plaats tot koningin verkozen. Zij ontving echter Tâlló slechts als een leen van het Gouvernement, niettegenstaande Gôwa dat landschap weder als een deel van Gôwa wilde aangemerkt hebben.

Zij werd ook met Lîpoekâsi beleend, en behield de eilanden Groot- en Klein-Bârrañg en Groot- en Klein-Karânrañg, (*) benevens de landen in

(*) Het Gouvernement beschouwde zich, even als vroeger de

de Noorderdistricten, die haar en haar broeder in vruchtgebruik waren afgestaan.

Als Aroe-Lîpoekâsi werd zij op haar verzoek met toestemming van den Leenvorst van Tanette, regtstreeks aan het Gouvernement ondergeschikt gemaakt.

Zij hield zich even als haar voorganger meestal in Lîpoekâsi op, en verwaarloosde Tâlló en haar kampongs in de Noorderdistricten zoo zeer, dat de gouverneur zich in 1848 verpligt zag, het bestuur van die kampongs in het belang der politie aan haar te ontnemen, en aan den assistent-resident der Noorderdistricten op te dragen.

In haar jeugd was zij met La-Patâoe, koning van Tanette, gehuwd geweest, welk huwelijk na korten tijd weder ontbonden was.

Zij overleed kinderloos in 1850, en ontving na haar dood den naam van Toe-mênañga-ri-Bôntománâí.

Daarop werd La-Mâkka Dâeñg-Parânie, een kleinzoon van den vorigen koning Toe-mênañga-ri-Soewâñgga, tot leenvorst van Tâlló verkozen, en als zoodanig door het Gouvernement bevestigd. Onder de voorwaarden, aan zijn bevestiging verbonden, was de verpligting om steeds den grooten weg van Makassar naar Maros, voor zoover die op Tâlló's grondgebied liep, in orde te houden.

De eilanden Groot- en Klein-Bârrañg en Groot- en Klein-Karânrañg en de landen in de Noorderdistricten werden hem echter niet gegeven; maar bij het Gouvernements gebied gevoegd.

Ook Lîpoekâsi werd hem niet dadelijk in leen afgestaan; omdat het gouvernement, dat volgens het in 1840 met Tanette gesloten contract, de beschikking over dat landschap had, hetzelve in leen wilde afstaan aan den Bonischen Tomarilâlâñg (rijksbestuurder) La-Mápañgâra Aroe-Sînri, die, wegens zijn gouvernements gezindheid met den koning van Boni Aroem-Poègi in onmin geraakt zijnde, door dezen verbannen,

---

Oost-Indische Compagnie, als den wettigen eigenaar dezer eilanden; maar had oogluikend toegelaten, dat de vorige koning Karâeñg-Katâñgka zich daarover het gezag aanmatigde.

en van al zijn bezittingen beroofd was, en de hulp van het gouvernement had ingeroepen.

Daar dit plan echter niet doorging, en de leenvorst van Tâlló, door het gelijktijdig verlies van Lîpoekâsi, de eilanden en de kampongs der Noorderdistricten, die door zijn voorgangers in vruchtgebruik waren bezeten, buiten staat was geraakt, om zijn stand op te houden, werd op voorstel van den gouverneur Vreede Bik door de Regering magtiging verleend, om Lîpoekâsi aan La-Mâkka Dâeñg-Parâni in leen aftestaan, met bepaling, dat hij, als leenman van Lîpoekâsi, behalve aan het gouvernement, ook aan den vorst van Tanette trouw en gehoorzaamheid beloven moest, en dat het leen van Lîpoekâsi nimmer beschouwd moest worden, als aan dat van Tâlló verbonden te zijn, behoudende het gouvernement zich voor, om later, bij overgang van laatstgenoemd leen, naar welgevallen ten behoeve van een ander over Lîpoekâsi te beschikken.

Ingevolge die magtiging werd den 27 September 1851 onder de aangegeven voorwaarden tot die aanstelling overgegaan.

Toenemend verval bleef echter in Tâlló heerschen; daar de meesten van de talrijke afstammelingen van Karâeñg-Katâñgka, geen middel van bestaan hebbende, ten koste van de geringe inlanders leefden.

De leenvorst hield zich meestal in Lîpoekâsi op, en liet het bestuur van Tâlló over aan zijn oom Aroe-Lalôlañg, die echter slecht aan zijn verpligtingen voldeed. Zoo was dat gedeelte van den grooten weg van Makassar naar Maros, dat ingevolge het contract door den leenvorst moest onderhouden worden, doorgaans onbruikbaar; niet tegenstaande het gouvernement de bevolking van Tâlló aan gereedschappen en zelfs aan klipsteenen hielp.

Eindelijk werd de leenvorst in Februarij 1855 op magtiging der regering ter zake van den weg in verzuim gesteld, en hem een tijd van zes maanden gesteld, om denzelven in orde te brengen; welke termijn later op zijn verzoek nog met twee maanden, dus tot ultimo October 1855, verlengd werd.

Hij maakte zich echter dien tijd niet ten nutte, en toen den 16 No-

vember een commissie, bestaande uit den assistent-resident en magistraat Grudelbach en den adjunct-secretaris voor de Inlandsche zaken Wijnmalen, ten overstaan van Aroe-Lalôlañg den weg inspecteerde, was die nog even slecht als vroeger.

Dien tengevolge werd bij gouvernements besluit van 16 April 1856 L^a^. W, de leenvorst van Tâlló, La-Mâkka Dâeñg-Parâni, van dat leen vervallen verklaard, en hem met een toelage van *f* 100 's maands Lîpoekâsi tot verblijfplaats aangewezen; terwijl Tâlló bij het gouvernements grondgebied ingelijfd, en onder het beheer van den assistent-resident en magistraat van Makassar gesteld werd.

Den 12 Mei werd de leenvorst met deze beschikking bekend gemaakt. Hij onderwierp zich daaraan zonder den minsten tegenstand, en reeds den 13 Mei kwamen de hoofden van Tâlló te Makassar den gouverneur de ornamenten van het rijk aanbieden.

Niet zoo spoedig onderwierpen zich de hoofden van het landschap Malôlo, dat, hoezeer op een grooten afstand van Tâlló tusschen Toeratêya, Gôwa en de Zuiderdistricten ingesloten liggende, toch een deel van het rijk van Tâlló had uitgemaakt.

Waarschijnlijk tengevolge van kuiperijen van het Gowasche hof, verklaarden de hoofden van dit district na de inlijving van Tâlló onder Gôwa te willen staan. Vruchteloos werden verscheidene pogingen aangewend, om hen te overreden, zich naar Makassar te begeven, om in handen van den assistent-resident en magistraat den eed van trouw aan het gouvernement afteleggen; en eerst, nadat zij bij voortgaande onwilligheid met een strenge tuchtiging bedreigd waren, kwamen de hoofden van Malôlo in November 1857 te Makassar om den eed af te leggen.

Sedert dien tijd heeft dat district onder den assistent-resident en magistraat gestaan tot 1866, toen het, uithoofde van den verren afstand, waarop het van Makassar gelegen is, daarvan afgescheiden, en bij de afdeeling Zuiderdistricten gevoegd werd.

Een menigte padievelden, die de leenvorst op onwettige wijze in bezit had genomen, werden aan de wettige eigenaars terug gegeven;

terwijl zijn ornaments padievelden door het gouvernement gedeeltelijk bestemd werden, om aan sommige hoofden als bezoldiging in vrucht gebruik te worden afgestaan, en voor een ander gedeelte tegen afstand van een derde van het product (de zoogenaamde têsang) aan verschillende personen in bewerking gegeven werden.

De koning van Gôwa heeft nu nog in Tâllô verscheidene padievelden, vischvijvers en gehuchten in particulier eigendom, welke bezittingen hij door erfenis verkregen heeft van Karâeñg-Râppotjîní, de dochter van de koningin van Tâllô, Sittie-Çaleh Toe-mênañga-ri-kânatodjênna.

Deze was namelijk Dâeñg-ri-Patêne geweest, een waardigheid, die alleen aan personen van den bloede gegeven werd, en waaraan het vruchtgebruik van eenige padievelden, vischvijvers, enz. verbonden was.

Na haar dood werd er geen nieuwe Dâeñg-ri-Patêne aangesteld, en werden zoowel de padievelden, vischvijvers, gehuchten, enz., die zij particulier bezat, als die aan de waardigheid van Dâeñg-ri-Patêne verbonden waren, het eigendom van den koning van Gôwa en eenige zijner bloedverwanten.

Na de inlijving van Tâllô bij het gouvernements gebied verzocht de koning van Gôwa in het bezit van die goederen te mogen blijven. Dien tengevolge werd bij de gouvernements besluiten van 2 Junij 1857 N°. 40 en 25 April 1858 N°. 13 bepaald, dat de bedoelde padievelden, kleine gehuchten met derzelver vruchtboomen, enz., allen in die besluiten vermeld, aan den tegenwoordigen vorst van Gôwa en zijn verwanten in vruchtgebruik zouden gelaten worden gedurende het leven van dien vorst, en wel onder de volgende voorwaarden:

1°. dat één tiende van het gewas, afkomstig van de padievelden, aan het gouvernement betaald worde;

2°. dat de vorst van Gôwa zich van alle daden onthoude, die naar souverein gezag gelijken, en zich verantwoordelijk stelle, dat dit mede niet door eenige zijner onderdanen uit zijn naam worde gedaan, en dat zijn slaven of andere grondbewerkers, zoolang zij op gouvernements gebied wonen, zich onderwerpen aan alle voorschriften, die van

wege de regering zijn, of zullen worden uitgegeven, en aan alle lasten, die den overigen bewoners en gebruikers van gouvernements gronden zijn, of zullen worden opgelegd.

3°. dat zoo in de opvolging van deze bepalingen moeijelijkheden worden ondervonden, het gouvernement zich het regt voorbehoudt, den vorst van Gôwa en zijn verwanten het verder gebruik der onderwerpelijke stukken grouds, enz. te ontzeggen, en die weder aan zich te trekken.

Het gedeelte van Tâllô, dat ten Zuiden van de rivier van dien naam ligt, is sedert eenige jaren onder het regtstreeksch beheer van den assistent-resident en magistraat van Makassar; terwijl het gedeelte, dat ten Noorden van die rivier ligt, onder zijn toezigt door een contrôleur bestuurd wordt, die te Pârañglôwe, op ca. 7 paal afstands van Makassar, zijn zetel heeft.

Het Zuidelijk gedeelte staat onder drie Inlandsche hoofden, den djânnañg-tanâya en de gallârrañgs van Bâppokâlliañg en Bâppo-djâwa, en telde op ultimo December van het vorige jaar 676 zielen.

Het gedeelte ten Noorden van de rivier gelegen had op dat tijdstip een bevolking van 4848 zielen, en wordt bestuurd door zeven hoofdgallârrañgs, namelijk den bîriñg-kâna (*) en de gallârrañgs van Bontôwa, Bîra, Bônelîñgga, Monjtjôñglôwe, Patjerâkkañg en Sodîyañg.

Deze gallârrañgs hebben weder onderhoofden, waarvan sommigen ook weder den titel van gallârrañgs voeren.

Toen Tâllô nog onder zijn eigen vorsten stond, was de inrigting van het bestuur eenigzins anders.

De vorst werd toen ter zijde gestaan door een rijksbestuurder, die den titel van Toe-málômpo voerde, en een hadat. Aan het hoofd van dezen hadat, die uit de hoofdgallârrañgs bestond, stond de bîriñg-

(*) Bîriñgkâna beteekent rand der woorden. Dezen titel ontleende hij aan zijn functie, daar hij de woorden van den vorst tot het volk, en die van het volk tot den vorst moest overbrengen.

Vergelijk Makassaarsch woordenboek op bîriñg blz. 192, 2de kolom.

kâna, die nu echter in alles met de overige hoofdgallârrangs gelijk staat.

Eerst sedert 1856 bestaat er een gallârrang van Bontôwa, daar de bewoners van die kampong vóór dien tijd toe-ri-kâle (lijfvolk) van den vorst waren, en hun hoofd geen anderen titel voerde dan dien van tâoe-tôwa (oudste) of ânrong-tâoe (hoofd); terwijl de djânnang-tanâya, die nu ook aan de hoofdgallârrangs gelijkstaat, toen slechts met het opzigt over de ornaments padievelden belast was, zoo als zijn titel aanduidt.

Men had vroeger nog een hoofd, dat den titel van bâng'keng-bâte voerde, en in oorlogs tijden met de bewaking van het rijksvaandel belast was. De laatste leenvorst La-Mâkka-Dâeng-Parâni heeft deze betrekking ingetrokken, om zich de daaraan verbonden padievelden te kunnen toeeigenen. Het gebied, dat door dit hoofd bestuurd werd, maakt thans een deel uit van dat van den bîring'kâna.

Aan het hoofd der geestelijken stond een ânronggoëroe-môkkinga; nu voert hij echter even als zijn ranggenooten in de andere afdeelingen van dit gouvernement den titel van kâli, of opperpriester (eigenlijk regter, het Arabische qadhie.)

En hiermede eindigt de schrijver deze korte, voorzeker wel wat dorre geschiedenis van Tâlló, volgens oude en latere oorkonden, in de hoop van hiermede ten minste eenige bouwstof te hebben bijgedragen voor hem, die later een geschiedenis van Zuid-Celebes mogt willen te boek stellen.

MAKASSAR, 1 April 1867.

STEENEN BEITELS

IN 'T MUSEUM VAN 'T BATAVIAASCH GENOOTSCHAP

GERANGSCHIKT DOOR

J. J. VAN LIMBURG BROUWER.

[Katalogus Ethnologisch Museum XII 10 en IV 46].

In 't Museum van 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is eene aanzienlijke collectie zoogenaamde dondersteenen of keilen.

Deze voorwerpen bij den inlander algemeen bekend onder den naam van *gigi goentoer* (dondertanden) hebben lang onder verdenking gelegen van voortbrengselen te zijn van het atmosphaerisch vuur.

Dit dwaalbegrip 't zij van oosterschen, 't zij van westerschen oorsprong, vond bij eenen RUMPHIUS ingang, blijkens hetgeen hij over deze *gigi-goentoer* mededeelt in zijne „d'Amboinsche Rariteitkamer" (III^de^ Boek hooftdeel VIII), en bij den inlander van onzen tijd, die die voorwerpen met bijgeloovigen eerbied (*) behandelt, leeft die traditie voort.

Onder de desiderata, die het Koninklijk Instituut vôor de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië plagt op te geven, behoorde ook eene opgaaf van de vindplaatsen en de geschiedenis van dergelijke voorwerpen.

(*) Cf. Katalogus Ethnolog. Mus. Batav. Gen. p. 102 no. 46, en de mededeelingen van SEMMELINK, Not. I, p. 207.

De Directie van 't Bataviaasch Genootschap ontving, met verscheidene donderkeilen, opgaven in bovenbedoelden zin omtrent deze voorwerpen door tusschenkomst van den heer Zoetelief, destijds Resident van Banjoemaas. Uit die bescheiden, door de Regenten der verschillende Regentschappen onderteekend en in de archiven van 't Genootschap gedeponeerd, kan men ontwaren, dat van de steenen beitels uit de districten Poerwokerto, Adjibarang en Djamboe 14 stuks zijn gevonden bij het bewerken van sawah-velden of het uitgraven van waterleidingen, en 18 in de dessa's zelve of op den weg daarheen, terwijl van allen wordt opgegeven dat op korten afstand van de plaats, waar ze gevonden zijn, zich boomen bevonden door den bliksem getroffen.

In het Regentschap Tjilatjap zijn er 7 stuks gevonden in 't zand of aan den oever eener rivier, 3 onder boomen, 1 op eene begraafplaats, 2 op boomen, van welke laatste gevallen ook een wordt geciteerd uit Probolingo, verduidelijkt door eene teekening, waarop men in den stomp (toenggak) van een afgehouwen klapperboom een steenen beitel in horizontale ligging, omstreeks 1½ voet boven den grond, ziet afgebeeld. De diepte, waarop de voorwerpen gevonden zijn, wordt nimmer opgegeven meer te zijn dan 2 à 2½ voet. Alles bijeen genomen leveren die mededeelingen geene andere bijdrage tot de geschiedenis der steenen beitels dan een duidelijk bewijs, hoe zeer een vast geworteld bijgeloof omtrent hunne herkomst alle naspooring dienaangaande bemoeijelijkt en ons elke opgaaf daaromtrent verdacht maakt.

't is sinds lang geen geheim meer, dat de zoogenaamde dondersteenen, voor zoover die in Europa gevonden zijn, overblijfsels zijn van wapenen of gereedschappen van voorhistorische generaties, onbekend met de bewerking van metalen, welk tijdvak in sommige deelen van den Indischen Archipel en van Polynesië nog niet is afgesloten.

Maken deze steenen beitels in Europa een onderwerp uit van studie voor de beoefenaren der palaeo-ethnologie, op welk gebied de ontdekkingen van den laatsten tijd, in het bijzonder het aan den dag komen der paalbouwen en andere overblijfselen der Zwitschersche meerbewoners, helder licht hbben doen opgaan, — in Indië staan we nog in twijfel of ze wel zoo gereedelijk naar een voorhistorisch tijdvak kunnen worden verwezen.

Zelf rijst het vermoeden dat dáár, waar ze thans door 't metaal zijn vervangen, sommige der meest geacheveerde daarmeê gelijktijdig kunnen gebruikt zijn en gediend hebben bij de bewerking van andere steensoorten, welligt nog in de periode, waarvan Java's bouwkundige monumenten dagteekenen.

Op de steenen wiggen of bijlen, afkomstig uit den Indischen Archipel, is het eerst de aandacht gevestigd door Dr. C. Swaving.

In 1849 zond hij een zestal van die voorwerpen naar Nederland aan de Eerste klasse van het Koninklijk Instituut, die in haar Tijdschrift voor de Wis- en Natuurkundige Wetenschappen (IIIe deel 2^e aflevering), voorgelicht door de heeren J. S. G. van Breda en L. J. F. Janssen, een kort berigt omtrent dezelve mededeelde en ze plaatste in 's Rijks Mnseum van Oudheden te Leijden.

Deze instelling ontving later nog vier-en-dertig van die voorwerpen in vijf bezendigen van Dr. Swaving ten geschenke, evenzoo een zestigtal van den heer A. de Wilde.

Een overzigt van de geheele collectie vindt men in het V^e deel van voornoemd Tijdschrift (1852) van de hand van Dr. C. Leemans, den Directeur van 't Museum, met eene classificatie der verschillende specimina, die tot nog toe ten grondslag verdient te blijven van elke later te beproeven rangschikking van Indische steen-wiggen.

Over de steenen wiggen destijds voorhanden in het Museum van 't Bataviaasch Genootschap, slechts negen in

getal, schreef Dr. SWAVING eene kleine bijdrage in den eersten jaargang van het Tijdschrift der Natuurkundige Vereeniging in N. I., van welke instelling hij medeoprigter was.

Die kleine verzameling is de kiem geweest van de grootere, die thans in de katalogus van het Ethnologisch Kabinet vermeld staat.

Naarmate de belangstelling van het publiek door herhaalde aansporingen van onze Directie, bepaaldelijk door hare circulaire van 1 Januarij 1863 no. 295, is gaande gemaakt voor dit onderdeel der palaeo-ethnologie zijn der verzameling steeds meer exemplaren toegevoegd, als wanneer telkens is besloten het bij de circulaire bedoelde onderzoek te doen plaats hebben, zoodra het met gegronde verwachting van eenigen uitslag zou kunnen geschieden.

Het tweehonderdtal, dat wij thans bezitten, mag in allen deele geschikt geacht worden om over het onderwerp eene bijdrage te leveren. Er komen specimina onder voor, die licht kunnen verspreiden over de meerdere of mindere juistheid van meeningen en gissingen omtrent den aard en de afkomst dezer werktuigen gekoesterd of geopperd.

Der verzameling kleef echter een gebrek aan in de wijze, waarop van de afkomst der specimina is aanteekening gehouden.

Het gemis van eeen geschikt locaal, dat zoolang van een pernicieusen invloed is geweest op den staat van 's Genootschaps verzamelingen, is oorzaak geweest, dat de merking der voorwerpen en de aanteekening der historische of geographische bijzonderheden op hunne afkomst betrekking hebbende tot de goede voornemens is blijven behooren, waaraan geen gevolg is gegeven.

Met den naam der schenkers zijn van slechts enkele exemplaren de vindplaats bekend gesteld en ook die weinige gegevens kunnen thans slechts zelden meer met ze-

kerheid op de ware voorwerpen worden 't huis gebragt.

86 stuks ontving 't Museum van den heer A. W. KINDER DE CAMARECQ, afkomstig uit de residentien Banjoemas, Bagelen en Preanger-Regentschappen (Not. I p. 48);

12 van JHR. W. VAN HOGENDORP te Poerwakarta (Krawang) [Not. I p. 187];

8 van den heer J. A. L. STEIJN PARVÉ te Ponorogo (Madioen) [Not. I p. 195];

2 van den heer J. M. VAN BLOEMEN WAANDERS te Pasoeroean [ibid];

15 van Mr. S. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK, waarvan 7 afkomstig van de rivier Lok-oelâ (Djatinegara) en 8 uit de afdeeling Karang-anjar (beide in de residentie Bagelen) [Not. I p. 238];

3 van den heer D. PIETERMAAT, gevonden in de bosschen van Tempoeran (Samarang);

13 van den heer J. SEMMELINK te Larantoeka, afkomstig van Adonare, Floris, Timor en Solor [Not. I p. 207].

10 van den heer J. G. F. RIEDEL te Gorontalo, gevonden benoorden het meer van Tondano; en verder enkele specimina van verschillende schenkers, als van Raden SOERIO ADININGRAT te Magetan, van de heeren Mr. L. A. J. W. BARON SLOET VAN DE BEELE, C. VAN DER MOORE, E. NETSCHER, J. S. G. GRAMBERG en anderen.

Hoe eer hoe beter moet er voorzien worden in het hier aangewezen gebrek en sedert er een aanvang is gemaakt met de behoorlijke katalogisering van 's Genootschaps verzamelingen, mogen de onderwerpelijke voorwerpen niet langer onder den collectiven naam van „eenige steenen wiggen" in de katalogus van het Ethnologisch Museum staan, maar verdienen onder afzonderlijke rubrieken nader omschreven te worden.

In het vooruitzigt dat bij een gezet geologisch onderzoek van Java's bodem, waartoe bij de Regering het voorne-

men bestaat, uit brecciën, holen en moerassen (*) meerdere voorwerpen, van voorhistorische kunstvlijt getuigende, aan den dag zullen komen, kunnen de dondersteenen den kern uitmaken, waarom zich welligt nadere gegevens op het gebied der Palaeo-ethnologie zullen groeperen.

Naast de namen der zoo even genoemde verzamelaars, die de exemplaren in hun bezit in het Museum van ons Genootschap plaatsten, noemen we nog hier dien van den heer F. H. A. VAN DE POEL, destijds Resident van Cheribon, die eene, naar de beschrijving uiterst keurige, collectie aan het Fransche Gouvernement heeft geschonken.

Indien niet alleen het verlangen naar eene decoratie (die op deze en andere geschenken van den heer VAN DE POEL is gevolgd) de drijfveer van zijne handeling is geweest, maar ook de zucht om der wetenschap bevorderlijk te zijn, dan plukt hij de schoonste vruchten van zijne mildheid uit een belangrijk rapport over zijne collectie uitgebragt in de „Comptes Rendus de l'Academie des Sciences" den 23ª Dec. 1863 door de heeren DAUBRÉE en ROULIN.

In dat rapport wordt in de hoofdzaak voor de classificatie en beschrijving der collectie gevolgd de indeeling van Dr. LEEMANS, waarvan reeds is melding gemaakt, want, zeggen de verslaggevers, daar de heer LEEMANS het eerst zich meester heeft gemaakt van het onderwerp en dat wel door een verslag, dat van waarde zal blijven voor ieder, die voortaan zich met de bestudering van het steen-tijdperk in Indië zal bezig houden, is het niet meer dan billijk om zijne indeeling te behouden, met bevoegdheid om die naar aanleiding van nieuw bekend geworden feiten te wijzigen.

(*) De bodem van de Segara-anakan (Tjilatjap) is door schelpen van weekdieren, om hunne paarlen of hun voedend vermogen gevangen, en onder de paalwoningen neergesmeten, bij menschengeheugenis verhoogd. Zal men daar ook Indische kjoekenmoeddings vinden?

Van die bevoegdheid heb ik met het oog op de in het Museum aanwezige voorwerpen gebruik gemaakt.

Dr. LEEMANS brengt de steenen wiggen in 's Rijks Museum te Leijden tot vier soorten terug, waarvan met eene kleine wijziging drie worden teruggevonden onder de overblijfselen der oude bewoners van Europa, Azia en Amerika, maar de vierde een vorm vertoont aan de van Java komende alleen eigen, en welligt uitsluitend te huis behoorende op de eilanden van den Indischen Archipel.

Tot de eerste zijner typen behooren steenen, wier beide breede oppervlakken bol bewerkt zijn, van eivormige of elliptische gedaante, aan het breede einde min of meer scherp bijgeslepen. Zie fig. 1. [LE HON, l'Homme fossile en Europe. 2e Edition p. 146—147] (*).

Deze vorm zegt Dr. LEEMANS doet in die mate denken aan platte rolsteenen, dat men bijna als zeker mag aannemen, dat in de meeste gevallen de kunstenaar bij het bewerken dier voorwerpen slechts zeer weinig de natuur heeft behoeven te hulp te komen.

Tot de tweede soort behooren werktuigen, welker eene vlak, het smalste, of plat of ligt hol is, en waarvan het andere convex is, hetzij convex alleen in de lengte, hetzij in de lengte en breedte beiden; hierdoor hebben ze een vorm, overeenkomende met de disselbijlen van den tegenwoordigen tijd. Op de omstandigheid, dat zij met deze de eigenschap gemeen hebben, dat ze bij het gebruik nimmer het scherp of de snede kunnen hebben in hetzelfde vlak met den steel, maar alleen loodregt daarop, is door Dr. LEEMANS niet opzettelijk gewezen.

Deze tweede soort, (fig. 2 en 3) heb ik onderverdeeld naar gelang van het vlak of gebogen zijn der vlakken, en

(*) Ik heb gemeend met verwijzingen naar afbeeldingen van dit werk, dat in veler handen is, het voorstellingsvermogen te hulp te mogen komen. De door mij vermelde pagina's hebben allen betrekking op de 2e Editie.

naar gelang van den aard en de vorming van het scherp.

De derde soort van Dr. LEEMANS kenschetst zich door eene zeer breede en waaijervormige snede (fig. 4), en naar aanleiding van zijne eigene opmerking, dat zij meer als eene varieteit van de tweede soort kan worden beschouwd, bekleedt zij in mijne classificatie ook geen hoogeren rang.

De vierde groep onderscheidt zich door eene verdikking in het midden van het buitenste vlak (fig. 5), waardoor de dwarsdoorsnede van het voorwerp een driehoek vertoont, welks grondlijn door de doorsnede van de breede binnenvlakte en welks twee schuinsche zijden uit de snijding der buitenvlakken met het vlak van doorsnede gevormd worden, welke laatste schuin zijn bijgeslepen, en derhalve met het binnenvlak in een punt uitloopen.

Deze bijzondere vorm is tot nu toe slechts waargenomen bij wiggen afkomstig uit den Indischen Archipel, en onder de werktuigen, die wij uit de noordelijke landen van Europa kennen, vindt Dr. LEEMANS met de laatst beschrevene voorwerpen de meeste overeenkomst in de zoogenaamde holbeitels of gussen, die zich, zegt hij, evenwel daarin van de Javaansche onderscheiden, dat zij niet driezijdig maar meer rond zijn, en de bijslijping van de smallere naar de breedere zijde geschiedende een gebogene snede, geen punt (*), gevormd wordt.

Een dergelijke gus, daarenboven aan de ondervlakte gegroefd op gesleufd, is blijkens het opstel van Dr. SWAVING in 1850 in het Museum geweest, doch is thans niet meer te vinden (†).

(*) De punt treedt zooveel te duidelijker te voorschijn naarmate de hoek, die de beide zijvlakken met elkander maken, scherper is, of deze tegen het einde scherper zijn bijgeslepen. D 12 van onze collectie vertoont een zuiver gebogene snede.

(†) Het verdwijnen van steen kan, naar ik vermoed, ook verklaard worden door de voor onze verzamelingen zoo fatale komst der Novaristen. Zie ook Not. III p. 107 en IV p. 211.

Hoewel onze collectie van al de soorten van Dr. Leemans niet even ruim is voorzien, ja van vierde soort slechts enkele zeer geschonden exemplaren bezit (*), en zelfs niet meer, zoo als straks gezegd is, alle voorwerpen aanwezig zijn, die vroeger van de collectie deel uitmaakten, geeft toch eene zorgvuldige beschouwing er van aanleiding tot eenige opmerkingen niet alleen, maar ook tot eene, naar mijn oordeel, naauwkeuriger afscheiding der soorten dan door de classificatie van Dr. Leemans, die ik in de grondtrekken gevolgd ben, wordt aangegeven.

Voor zooveel de vindplaatsen van de voorwerpen bekend zijn, geeft onze verzameling mij aanstonds het regt om de meening te weerspreken dat deze steenen wiggen uitsluitend zouden voorkomen op West-Java (†), omtrent alsof de aloude bewoners, aan hunne gebruiken gehecht, daarheen de wijk hadden genomen voor den aandrang der kolonisten, die met de bewerking der metalen bekend, de steenen werktuigen voor ijzer of brons zouden doen wijken.

Wij bezitten exemplaren van Oost- en Midden-Java, Adonare, Timor, Menado, Palempang en Benkoelen.

Onze verzameling geeft geen grond om als juist aan te nemen de gissing van Dr. Leemans, dat sommige van die voorwerpen als versiersels of als teekenen van hooge waardigheid hebben gediend. Deze meening wordt door de verslaggevers van de „Academie" gedeeld, geleid door de omstandigheid dat zich bij de collectie van de Poel agaten armbanden bevinden, en dat zij geen kans zien om het

---

(*) Onder het bewerken dezer bijdrage is, zoo als hieronder vermeld staat, de verzameling op dit punt door nieuwe schenkingen aangevuld.

(†) Tot deze meening is men ten onregte gekomen op grond van eene mededeeling van Dr. Swaving, die alleen zegt, dat de *tot dien tijd* bekende steenen werktuigen, meerendeels uit het westelijk gedeelte van Java waren gekomen en wel uit de Buitenzorgsche landen. Tijdschr. Natuurk. Ver. in N. I., p. 85.

gebruik aan te geven, dat van de grootsts specimina van LEEMANS vierde soort, in hunne collectie aanwezig, zou kunnen zijn gemaakt.

In ons archaeologisch kabinet zijn ook agaten en cornalijnen arm- en gewrichtsbanden; maar ik heb geene aanleiding gevonden die onder ééne rubriek te brengen met de voorwerpen, die ons thans bezig houden.

De voorwerpen die Dr. LEEMANS tot de onderwerpelijke gissing voerden waren van zoodanige geringe dikte, dat ze hunne grootte in aanmerking genomen, nimmer als wapen of werktuig kunnen zijn gebruikt, maar telkens gevaar moesten loopen om aftebreken.

Iets daarmeê overeenkomende en aan deze beschrijving beantwoordende, hebben wij in het Museum in een vijftal exemplaren; doch de ruwe vorm en ongepolijste toestand, waarin deze voorwerpen gelaten zijn in tegenstelling van den graad van volkomenheid, die aan andere, bepaald tot werktuigen ingerigt, is gegeven, sluit elk vermoeden uit dat ze een voorwerp van sieraad zouden zijn geweest. Eer zou men op het denkbeeld komen dat ze gediend hebben als bewapening van houten instrumenten voor tuin- of akkerbouw, op dezelfde wijze als nog tegenwoordig de hak (fig. 7) (Jav. patjoel) en de Javaansche ploeg, beide van hout, met een ijzeren of stalen gewapening worden voorzien (*).

Ik heb deze voorwerpen (fig. 6) in mijne classificatie eene eigen plaats gegeven, maar moet vooreerst onuitgemaakt laten of ze bij vermeerdering in aantal hun regt op het vormen van eene afzonderlijke soort zullen behouden.

Van de derde soort van Dr. LEEMANS hebben we slechts één sterk sprekend en één minder duidelijk uitkomen specimen.

Het eerst bedoelde exemplaar vertoont de bijzonderheid, dat beide breede vlakken geheel symmetrisch zijn ten

(*) Vergelijk de voorwerpen uit het Ethnol. Museum, II B 16, 17, 345.

opzigte van het vlak, waarin de steel moet hebben gelegen en dat het scherp of de snede gelijkmatig ten koste van beide vlakken is bijgeslepen.

Deze bijzonderheden komen mij, even als dan franschen verslaggevers, van genoeg gewigt voor om als soortkenmerken te dienen; ik heb die bij mijne verdeeling ook in het oog gehouden.

Onze verzameling telt bovendien eenige voorwerpen naar de beschrijving, voorkomende Notul. I, p. 207, afkomstig van de door Dr. Semmelink van Timor en Floris gezonden collectie, zeer abnormaal in vorm, sommige zelfs vrij vormeloos als ruwe *mokers* of *hamers*, andere 't kenmerk dragende van als slijpsteenen te hebben gediend, 't zij oorspronkelijk daartoe bestemd of later daarvoor gebruikt, alle een lager genus vormende van de algemeene eerste soort van Dr. Leemans (rolsteenen of pebbles).

Ik heb deze voorwerpen, welker identiteit zich wel gissen maar niet met zekerheid aantoonen laat, bij de verzameling gelaten, met het oog op den onzekeren grens, die in den Indischen archipel tusschen kunstvoortbrengselen en rolsteenen te trekken valt.

Ik heb de voorwerpen aldus in:

A. Natuurlijke- of Rolsteenen.
   I. vormlooze (mokers of hamers).
   II. slijpsteenen.
   III. eivormige (fig. 1).

B. Wiggen.
   α. het scherp gevormd ten koste van beide vlakken (fig. 8).
      I. vlakke wiggen.
      II. uiterst platte, fig. 6).
      III. waaijervormige snede (bijlen) (fig. 4).
   β. het scherp gevormd ten koste van een der vlakken (beitels) (fig. 9).

C. Disselbijlen (fig. 3).

D. Gussen (fig. 5).

E. Wapenen.

Met den vorm van deze werktuigen en met het oord hunner afkomst verdient ook vermeld te worden hun mineralogisch karakter, de steensoort waaruit zij vervaardigd zijn, dewijl uit den graad van hardheid van den steen, zijn algemeene verbreiding of eigenaardig voorkomen aan bepaalde plaatsen gissingen kunnen worden geput aangaande het doel waarmede ze zijn vervaardigd of de plaats van hunnen oorsprong.

Le Hon (l'Homme fossile en Europe) concludeert uit het aanwezen van bijlen van nephrit in de Zwitsersche paalbouwen (G. Schlegel, Chinesische Braüche u. Spiele pag. 2), dat er tijdens hun ontstaan communicatie heeft bestaan tusschen Midden-Europa en het Hemelsche-Rijk (*).

(*) Bijschrift van Dr. Schlegel. Dr. van Limburg Brouwer doet mij de eer aan mijne dissertatie te citeren, edoch onder opmerking dat welligt de door mij daarin bedoelde *jaspis-bijlen* uit Scandinavie of Schotland zouden kunnen afkomstig zijn. Ik moet dit vermoeden ten stelligste tegenspreken en wel op grond van het scheikundig onderzoek der in de Zwitsersche paalwoningen gevonden bijlen, en van de in Europa voorkomende jaspissoorten; want er bestaan verscheidene soorten van jaspis.

In le Hon „l'Homme fossile en Europe" (2e Edit. p. 146) leest men de beschrijving van een in de kalkgroeven te Dieghem gevonden jaspisbeitel die, zooals hij zegt, was: en jade ou néphrite, roche verdâtre que l'on ne trouve que dans *'l Orient* ou en *Amerique*."

Over de in de Zwitsersche meeren gevonden jaspis-bijlen zegt le Hon (blz. 180): „La *néphrite orientale* se compose surtout d'acide silicique, de magnésie et de calcaire. Le *jade vert* en diffère par sa forte proportion d'alumine et de soude, et par la minime quantité de magnesie et de calcaire qu'il renferme (Voyez: Matériaux pour l'histoire de l'homme, Avril 2e année)."

„M. de Mortillet, zegt le Hon verder, a supposé que la néphrite des haches de la Suisse pourrait provenir de certaines veines siliceuses de la Haute-Maurienne, mais *l'analyse* de ces haches indique bien une origine orientale. Il faut aussi tenir compte d'un fait significatif, c'est qu'on ne retrouve dans les lacs *aucun éclat de* néphrite, ce qui n'aurait pas lieu si ces haches avaient été confectionnées en Suisse."

Volgens sommigen verdient het echter nog nadere bevestiging, dat die steensoort alleen in China voorkomt, men vermoedt dat ze ook in Schotland en Scandinavie wordt gevonden.

Op dat terrein bepaald ik mij tot de opmerking ontleend aan de mededeeling van den heer VAN DIEST, chef van het mijnwezen, die de steensoorten van onze wiggen determineerde, dat de niet zeer digte pyriethoudende aphaniet B β 46 47 aan Ternate eigen is, en dat in Europa zelden voorkomt de groene jaspis, waarvan negentien onzer specimina vervaardigd zijn (B α 1 32 en B β 68 van Kediri; B α 1 26 van Krawang; B β 70 van Magetan; B β 71–73 van Tondano; B α 1 33 van Larantoeka: B β 69 van Lamahala (Adonare) B β 67 van Solor en B α 1 34 van Depok (Batavia).

Voorts trekt het de aandacht dat aan sommige vormen

Sir JOHN LUBBOCK, schrijver van „Man before History" zegt omtrent deze bijlen:

„Ja cerais diposá à croire que la néphrite passait de main en main et de tribu en tribu par voie d'échanges." Als voorbeeld haal hij aan dat men op 2000 Eng. mijlen van de zee in de Amerikaansche tumuli heeft gevonden schelpen van *Pyrula perversa*.

Het vinden van bijlen van Chineesch nephriet in Europa is niet een wonderbaarlijk feit. De schoone studien, door den beroemden cranioloog PRUNERBEY op de gevonden schedels van de steenperiode gemaakt, bewijzen onomstootelijk dat „tous ces crânes sont analogues à ceux des Esquimaux et des Lapons de nos jours. M. PRUNERBEY appelle *race mongoloïde primitive* ces premiers habitans de notre sol." (Fiquier, l'Homme primitif 2e Edit. p. 103). Het is dus niet te verwonderen dat de Mongoolsche rassen (buren van de Chineesche rassen) bij hunne immigratiën in Europa hunne jaspis-bijlen medebragten, en dat de latere bewoners steeds door middel van ruil die fraaij bewerkte en kostbare beitels, welligt alleen het prerogatief der stamhoofden, uit *Khotan* de groote vindplaats van nephriet, waar men dezen steen in de bedding der rivieren vindt, lieten komen.

Men vindt daaromtrent in de „Notes and Queries on China and Japan" (Deel 3, blz. 63) een opstel van mij, volgens Chinesche schrijvers bewerkt.

van wiggen, hoewel niet standvastig, ook een eigen mineralogisch karakter verbonden is. Of zulks aan het toeval is te wijten dan wel zijne aanleiding vindt in het gebruik dat er van gemaakt moest worden, of in de plaats, van waar ze afkomstig zijn, waag ik niet te beslissen.

Kalksteenen, kiezelschiefers (in lydiet overgaande), metamorphische gesteenten, basalten, en trachiet zijn de grondstoffen waaruit de minst volmaakte werktuigen gevormd worden; terwijl de hardste silicaten, jaspis, vuursteen, calcedoon, agaat en bergkristal zijn gebruikt voor de best afgewerkte dissels en voor de uiterst fijne beiteltjes, waarvan we er enkele bezitten.

De vormlooze steenen, die ik in de eerste plaats noemde (A I) zijn, zooals gezegd is, waarschijnlijk voor het grooter deel geschonken door Dr. SEMMELINK [Not I, p. 207 sqq].

Vier zijn van trachiet, twee van basalt, de overige van metamorphische kleisteen. Van n°. 1 is de afkomst bekend (Solor), vijf zijn van Tondano; de afkomst der overigen is onbekend.

Drie steenen (A II) hebben bepaald het uiterlijk van slijpsteenen, ze zijn van kalksteen, kiezelkleisteen, kiezelschiefer. Ook deze zijn vermoedelijk geschonken door Dr. SEMMELINK.

De voorwerpen behoorende tot de eerste soort van Dr. LEEMANS (A III) zijn ook van dezelfde steensoorten als de zoo evengenoemde en niet vervaardigd uit de harde silicaten die wij verder zullen ontmoeten.

Vlakke wiggen (B α I) tellen we zeventig stuks, waar van slechts 14 van kiezellei, kiezelkleisteen of kiezelschiefer vervaardigd zijn, de overigen van kwarts-soorten (silicaten).

Deze werktuigen, wier snede, zoo als we zeiden, gevormd is ten koste van beide vlakken, kunnen gediend hebben eenvoudig voor wiggen tot kloving van het hout (*), of

(*) Sommige van deze zouden kunnen gebragt worden tot overblijfselen van het tijdvak van den ruwe steen, dat LE HON onderscheidt van l'age de la pierre polie; schoon het ook mogelijk is dat ze onafgewerkt zijn.

tot snij- en hakwerktuigen met de snede in het vlak van den steel zoowel als loodregt daarop, zoo als de inlander nog tegenwoordig zijn petel (fig. 10) gebruikt.

De Fransche verslaggevers verdiepen zich in beschouwingen en gissingen over de wijze waarop deze wiggen zijn gevat geweest en gehanteerd. Zij komen tot de overtuiging dat zulks moet geweest zijn op de wijze zooals bij de gereedschappen, die Cook bij zijne reizen in Polynesië vond en afbeeldde, en zoo als ze nog op Nieuw-Caledonië in gebruik zijn. Wij behoeven slechts de afbeeldingen (fig. 12 en 11) van twee voorwerpen, in het Ethnolog. Museum opgenomen onder VI n°. 13 en n°. 172 (*), tusschen het afbeeldsel van een Javaansche petel (fig. 10) en tusschen de figuur op pag. 176 (Zie ook p. 149 en 178) van le Hon (fig. 13) te plaatsen, om de reeks van vervormingen, die deze werktuigen hebben ondergaan, duidelijk te zien voorgesteld.

Van de uiterst platte steenen [B α II], 5 in getal, zijn drie van leisoorten (kiezellei, kwartslei, diabaaslei); een is er bij van klinksteen (pohnoliet); afkomst onbekend.

Bijlen [B α III] bezitten wij twee, één van trachiet, één van basalt. Het exemplaar B α III_1, nadert op zoodanige wijze in vorm tot den hedendaagschen bijl, dat zoo een dergelijk zich had bevonden onder de collectie, waarover in de Academie des Sciences is gerapporteerd, de verslaggevers niet zouden hebben geschreven „ces pièces ont en commun des traits, qui ne nous permettent pas de les

(*) Het voorwerp VI no. 13 is ten onregte onder Nieuw-Guinea gerangschikt. Het is door den Gouverneur-Generaal Pahud van Ceram medegebragt (Cf. Tijdschrift XII, 131). Vroeger waren er twee exemplaren, maar een is aan den Gouv.-Gen. Sloet afgestaan.

Indien het tot Nieuw-Guinea behoorde, dan zou het afgebeeld zijn in Tjdschrift Delftsch Instituut [Nieuwe Volgreeks 5e deel], waarin onze geheele collectie is afgebeeld. Het voorwerp (fig. 11) in het Ethnologiseh Museum gemerkt VI no. 172 wordt ook gezegd van Nieuw-Zeeland te zijn. Hoe het in ons bezit is gekomen, is niet bekend.

désigner sous le nom de *celts* (*), ces celts sont pour nous le plus souvent des lames de hâche et l'instrument auquel il faut rapporter nos pierres javanaisses n'a de commun avec la hâche que de servir a travailler le bois."

Beitels, wier scherp ten koste van een der vlakken is gevormd [B β], hebben we 95, waarvan 55 van jaspis vuursteen, calcedoon, agaat, enz.

Onder deze laatsten zijn het de exemplaren B β 50, 92, 93, 94, die door hunne fijnheid en de hardheid van den steen, waaruit ze gemaakt zijn, het vermoeden doen ontstaan, dat ze gediend hebben voor iets anders dan de bewerking van hout, welligt voor de bearbeiding van steengewrochten en inscripties, bij gemis aan metalen werktuigen van die *trempe*, die voor dat werk noodig is.

Onder de disselbijlen (C) zijn slechts twee van calcedoon en cornalijn; de anderen van kiezel-lei, kiezelkleisteen (lijdiet) en jaspis.

Aan voorwerpen door mij onder D gerangschikt, is het Museum het armst en zoo als reeds gezegd is, waren de exemplaren, die ons waren gebleven toen ik met deze rangschikking aanving, allen zwaar beschadigd; van geen enkel was de gusvorm bepaald te herkennen. Ik zou dus ook slechts op autoriteit van anderen ze den naam van gus hebben gelaten, ware het niet dat deze leemte inmiddels was aangevuld door de voorwerpen D 12 en 13, het eerste in de vergadering van 12 Julij 1870 door Mr. VAN DER CHIJS aangeboden namens den heer HELDER, het tweede een geschenk van den heer VAN BAAK, Assistent-resident van Lebak.

(*) LE HON beeldt op pag. 244, 245, en 278 celten af, maar bedoelt daar metalen werktuigen. Een zoodanig bezitten wij ook (fig. 14). Wij vermelden omtrent dit voorwerp en dat in fig. 15 afgebeeld, als niet tot ons onderwerp behoorende, alleen dat RUMPHIUS (pag. 212 plaat L) ze onder den invloed eener gevestigde meening ceraunia metallica (metalen dondersteenen) noemt.

Onder E heb ik een enkelen lanspunt van vuursteen geplaatst (Le Hon p. 129, 144, 184 en Tijdschrift Natuurk. Vereeniging, I); ten tijde van de beschrijving van Dr. SWAVING waren er vier.

Dit eene voorwerp is echter genoeg om de bewering tegen te spreken der Fransche verslaggevers, die bij hunne collectie geene wapenen vonden, en de conclusie maakten, dat daartoe in Neerl.-Indie in den voorhistorischen tijd slechts knodsen of gescherpte houten lansen werden gebruikt.

Het is niet onwaarschijnlijk dat ook de bijl B *a* III 1, een wapentuig is geweest. Nog heden ten dage dragen de inlanders op Nieuw-Zeeland steenen wapentuig, waarvan XI 23 van het Ethnologisch Museum ten voorbeeld kan strekken.

Uit Gelderland afkomstig hebben we meerdere speer- en pijlpunten allen van vuursteen (J. B. Davis Crania Brittannica II XXI pl. 41) (Le Hon p. 186), en even als de wig B α I 57 (uit Overijsel) geschenken van 's Genootschaps eerelid Mr. L. A. J. W. BARON SLOET VAN DE BEELE. Men vindt thans in het Museum de voorwerpen beantwoordende aan de achter hunne nummers gevoegde korte omschrijving onder de hieronder volgende merken.

A. ROLSTEENEN (PEBBLES).

Vormlooze (Mokers).	A I.				
	1—2.	Trachiet.		afkomst onbek. van Solor	
	3.	"			
	4.	"	Digte variteit		
	5.	Basalt.	Hoogst fijnkorrelig	van Tondano.	Geschenk v. J. G. F. RIEDEL.
	6.	"	Met olivin uitscheiding.		
	7.	Metamorphische kleisteen.			
	8—9.	Kiezelkleisteen	Overgaande in lydiet.	sedert 1843 in 't Museum.	
	10.	"			
Slijpsteenen.	A II.				
	1.	Kalksteen.	(Kalkkleisteen) met dendritische uitscheidingen en adertje van mangaanoxyd.		

A. ROLSTEENEN (PEBBLES).

	A II.			
Slijpsteen.	2.	Kiezelkleisteen.	Digte fijnkorrelige varieteit.	
	3.	Kiezelschiefer.	Ware lydiet.	
	A III.			
Eivormige.	1.	Kiezelzandsteen.		
	2.	Kiezelkleisteen.		
	3.	Dendritenmarmer.	Een digte eenigzins gekristalliseerde kalksteen die in kleine vertakkingen pilomelaan (mangaan-erts) bevat.	

B. WIGGEN EN BEITELS.

	B α I.			
Vlakke wiggen.	1.	Kiezellei.	Gaat in lydiet over.	Allen afgebroken zoo als vele der afdeeling B *a* waardoor het soortkenmerk eenigzins dubieus is.
	2.	"	"	
	3—4.	"	Zeer fijne varieteit.	
	5.	"	Zeer fijnkorrelige varieteit.	
	6.	Kiezelkleisteen.		
	7—8.	"	In lijdiet overgaande.	
	9.	"	Hoogst fijne varieteit.	
	10.	"	Een metamorph. gesteente met zeer fijn verdeelde pyriet.	
	11.	"	Porcelein jaspis.	
	12.	Kiezelschiefer.		
	13—14.	Doleriet.		
	15—16.	Basalt.		
	17.	"	Zeer digte en fijnkorrelige varieteit.	
	18.	"	idem.	van Larantoeka
	19—23.	Jaspis.	Gewone varieteit.	
	24.	"	"	
	25.	"	In vuursteen overgaand.	van Krawan g.
	26.	"		
	27—31.	"	Groene varieteit in Europa zeldzaam.	afkomst onbekend.
	32.	"		van Kediri.
	33.	"		" Larantoeka
	34.	"		" Depok.
	35.	"	Grijze varieteit.	
	35 (a)	"	Porcelein jaspis.	

B. WIGGEN EN BEITELS.

	B α I.				
Vlakke wiggen.	36—50.	Vuursteen.		afkomst onbekend.	
	51.	"	Gewone ondoorzigtige varieteit.	sedert 1843 in 't Museum. van Magetan	
	52.	"			
	53—54.	"			
	55.	"	Vrij doorzigtige varieteit.	van Krawang.	
	56.	"	Gemeene varieteit plaatselijk amorpheachtig kwarts houdend		
	57.	"	Met adertjes van witten vuursteen doorsneden.	uit Overijssel.	
	58—59.	"	Bevatten versteeningen welke niet volledig genoeg zijn bewaard om te worden bepaald.		
	59 (a).	"	Is weinig of nietdoorschijnend en staat daardoor op den grens van jaspis.		
	60.	Calcedoon.		van Krawang.	
	61—62.	"		afkomst onbekend.	
	63.	Chrysopraas.		"	
	64.	Hoornsteen.		afkomstig van Floris.	
	65.	Bergkristal.			
	B α II.				
Platte wiggen.	1.	Diabaaslei.			
	2.	Kwartslei.			
	3.	Hoornsteen.	Zwarte varieteit.		
	4.	Klinksteen.			
	B α III.				
Bijlen.	1.	Trachiet.		van Djokdjokarta.	Geschenk van Mr. SLOET VAN DE BEELE.
	2.	Basalt.	Zeer digte fijnkorrelige varieteit.		

B. WIGGEN EN BEITELS.

B 3.

Beitels.

1—12.	Kiezellei.		afkomst onbekend.
13.	"		van Magetan.
14.	"	Gaat in lijdiet over.	
15.	"		van Larantoeka.
16—17.		Metamorphische zandsteen gaat over in kiezelschiefer.	
18.	Kwartslei.		
19.	Kiezelkleisteen.	Men zou het stinkjaspis kunnen noemen van wege den onaangenamen reuk dien het bij afslaan van splinters ontwikkelt.	
20—24.	"	Gewone varieteit.	
25.	"	"	van Waikoessi (Timor).
26—27.	"	Geaderd.	
28—30.	"	Metamorphisch gehard.	
31—33.	"	Porceleinjaspis nabijkomend.	
34—35.	Metamorphische kleilei.		
36.	Kleisteen.	Zeer sterk kiezelhoudend.	
37.	"	Waarschijnlijk oude memamorphische kleisteen.	
38—39.	Lijdiet.		afkomst onbekend.
40.	"		van het meer van Tondano.
41—42 en 42a.	Basalt.	Zeer digte varieteit.	
43—43(a)	Trachiet.		
44.	Trachiet-doleriet.		
45.	Aphaniet.		van het meer van Tondano.
46.	"	Niet zeer digte varieteit komt op Ternate voor.	sedert 1843 in 't Museum.
47.	"		van Waikoessi (Timor).
48—58.	Jaspis.		afkomst onbekend.
59.	"		van Magetan.
60.	"	Klei-jaspis donkere varieteit.	

B. WIGGEN EN BEITELS.

	B β.				
Beitels.	61—62.	Jaspis.	Bandjaspis.	afkomst onbek.	
	63—66.	"	Groene varieteit in Europa zeldzaam.	van Solor.	
	67.	"		van Kediri.	
	68.	"		van Lamahala	
	69.	"		Adonare.	
				van Magetan.	
	70.	"		van Tondano.	
	71—73.	"		afkomst onbekend.	
	74—78.	Vuursteen.		van Larantoeka	
	79.	"			
	80—81.	Melafier.			
	82.	"	Digte varieteit.	van Larantoeka	
	83.	"		van Magetan.	
	84.	Heliotroop.	Soort van Calcedoon.		
	85.	Hoornsteen.			
	86—87.	Calcedoon.		van Benkoelen.	Geschenk van C. A. Amand.
	88.	"			
	89—90.	Calcedoon.	Nadert de varieteit sardonix.		
	91—94.	Agaat.	Gemeene varieteit.		
	95.	"			

C. DISSELS.

	C.				
Dissels.	1.	Kiezelkleisteen.	Metarmorphisch met kiezelstof doordrongen kleigesteente, bevat pijriet.		
	2.	Kiezellei.	Gaat in lijdiet over.		Geschenk van E. Netscher.
	3—4.	Lijdiet.	Met koralen skeletten (Cyathophilieden).		
	5.	Bandjaspis.	Edele varieteit.	van Garoet.	Geschenk v. C. v. D. Moore.
	6.	Calcedoon.			
	7.	Cornalijn.	Gewone varieteit.	van Djocjocarta.	Geschenk v. Mr. Sloet v. d. Beele.

D. GUSSEN.

	D.				
	1—2.	Kiezelkleisteen.		afkomst onbekend.	
	3.	"		uit Bagelen.	

D. GUSSEN.

D.

Gussen.	4.	Kiezelkleisteen.	Bevat aan het oppervlak kleine ronde kringen met eene steê in het midden (kleine verdiepingen en verhevenheden) welke vermoedelijk ontstaan zijn door ongelijke menging van ijzeroxyde en inmenging van kwarts korreltjes alwaar de verweering ongelijkmatig werkzaam was.		
	5.	Metamorphische kleisteen.			
	6.	Kiezellei.	Zeer digt.	van Adonare.	
	7.	Aphaniet.	Pyriet houdend.		
	8.	Doleriet.			
	9.	Jaspis.			
	10.	"		van Palembang.	Geschenk van J. S. G. Gramberg.
	11.	Agaat.			
	12.	Calcedoon.		van Sapoeran. Not. $^{12}/_{7}$—70.	Geschenk van H. Helder.
	13.	Lijdiet met koralen skeletten.	Gevonden op een heuvel van sediment-gesteente (wadas) te Tjimarga afd. Lebak.		Geschenk van B. v. Baak.

E. PIJL-OF SPEERPUNTEN.

E.

Pijlpunten.	1.	Vuursteen.			
	2.	"	Elf stuks pijlpunten en mesjes gevonden onder Ede in Gelderland.		Geschenk van Mr. Sloet v. d. Beele.

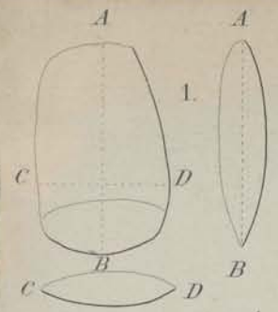

1.

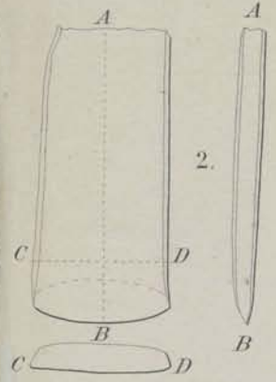

2.

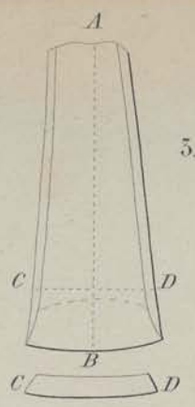

3.

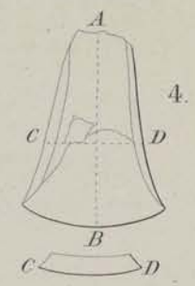

4.

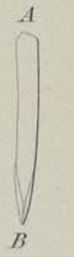

5.

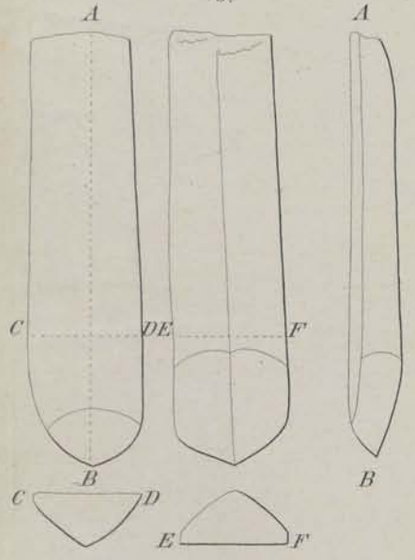

8.

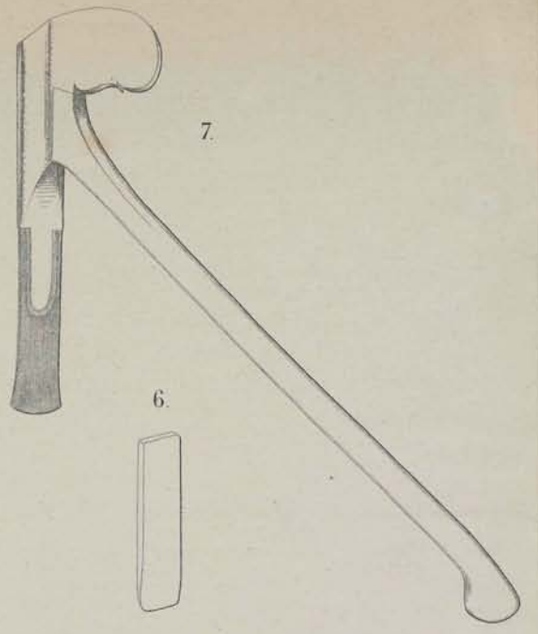

7.

6.

9.

11.

14.

15.

13.

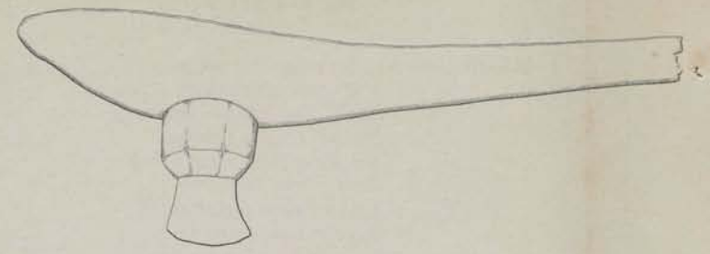

12.

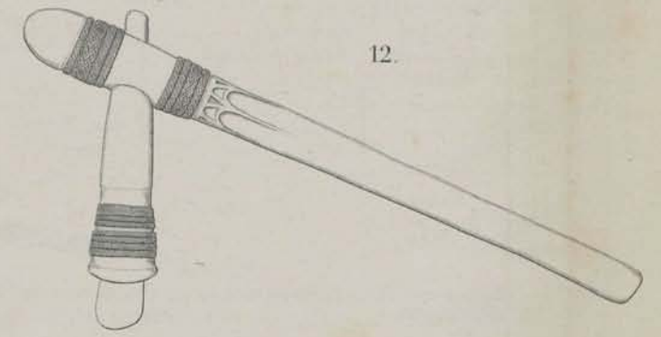

10.

van Limburg Brouwer, del.

BESCHREVEN STEENEN OP JAVA,

DOOR

A. B. COHEN STUART

EN

J. J. VAN LIMBURG BROUWER.

In de vergadering van 3 Augustus 1869 werd door het Bestuur van 't Bat. Gen. v. K. & W., op voorstel der Commissie tot onderzoek van papieren afkomstig uit de zending van Dr. FRIEDERICH, besloten, „eene som van *f* 150 be„schikbaar te stellen, ten einde door den photograaf VON „HEDEMANN eenige proeven te doen nemen met het photo„grapheeren en op steen brengen van enkele afdrukken „der beschreven steenen, ten einde bij gewenschten uit„slag eene raming van kosten te kunnen maken, om „te dienen tot grondslag van een behoorlijk toegelicht voor„stel aan de Regeering tot het beschikbaarstellen gedurende „eenige jaren van eene zekere som, aan te wenden om de „afdrukken van beschreven steenen, door Dr. FRIEDERICH „vervaardigd, onder het bereik der geleerde wereld te bren„gen;" en tevens aan de Commissie opgedragen, daarin verder naar bevind van zaken te handelen.

Reeds bij het voorloopig onderzoek, dat tot dit voorstel geleid had, was aan de Commissie gebleken, dat aan de behoorlijke reproductie der inscripties naar de afgietsels of afdrukken (*Abklatsche, clichés*) in papier mâché, die daarvan in de verzameling werden aangetroffen, nog andere dan alleen geldelijke bezwaren verbonden waren; dat toch het zwakke relief der karakters op een meerendeels oneffen en

verweerden grond niet toeliet er langs bloot werktuigelijken weg, hetzij door photographie of doortrekking, bruikbare afbeeldingen van te verkrijgen, zonder vooraf de trekken met de eene of andere stof te hebben overgehaald, om ze beter te doen uitkomen; dat dit echter zelfs bij de duidelijkste afdrukken noodwendig eene oordeelkundige leiding vereischte, om grove misstellingen te vermijden; dat men derhalve, alvorens de inscripties behoorlijk te kunnen wedergeven, beginnen moest met ze althans grootendeels te kunnen lezen, en de juistheid van die lezing, uit den aard der zaak afhankelijk van de kennis en het doorzicht van dengeen die ze ondernam, in de beperkte mate van tijd en studie, welke de Commissie zelve er aan besteden kon, slechts zeer onvoldoende waarborgen vinden zou.

Hoezeer dan ook overtuigd, dat eene taak als deze beter voegen zou aan opzettelijk daartoe gevormde en onverdeeld daaraan gewijde taal- en oudheidkundigen, vond de Directie, in overeenstemming met de Commissie, bij het zeer twijfelachtig vooruitzicht op zulk eene betere voorziening, bezwaar, om de aanwezige afdrukken onbenut aan bederf blootgesteld te laten, en meende zij in ieder geval ook ter bevordering van maatregelen, die 's Gen. eigen middelen te buiten gaan, niet beter te kunnen doen, dan met de te zijnen koste genomen proeven, hoe onvolkomen dan ook, ter algemeene kennis te brengen.

Die proeven bepalen zich aanvankelijk tot de vier achtervolgende inscripties, waarvan de drie eerste tot de best bewaarde behooren, de vierde daarentegen, althans in de voorhanden afdrukken, slechts ten deele volkomen duidelijk is. De groote en vrij sterk gebogen (convexe) oppervlakte van den steen, waaraan die inscriptie ontleend is, was voor den afdruk op een enkel vlak stuk papier volstrekt onvatbaar. Er waren dan ook twee afdrukken van, een van de vijf of zes bovenste regels, een van daar af benedenwaarts; maar er hadden ten minste nog twee afzon-

derlijke van de beide kanten moeten zijn, om die behoorlijk weder te geven. Dit is alleen voor het midden vrij wel gelukt; aan de kanten is de afdruk geheel krom getrokken, en, tot op eene breedte van 5 à 6 letters ter wederzijde, slechts zeer onvolkomen leesbaar. Eene goede photographie van den steen zelf, door den heer VAN KINSBERGEN genomen, vertoont hem beter in zijne ware gedaante, maar dan ook de kanten zoozeer in verkorting, dat zij voor de lezing slechts weinig geholpen heeft. Op den papier-afdruk werden eerst door den heer VON HEDEMANN de duidelijkste trekken zwart gemaakt en op calqueerpapier doorgetrokken, die calque door den heer COHEN STUART met roode inkt zooveel doenlijk aangevuld, daarvan door den eerste op kleiner schaal eene photographie genomen, die de aangevulde trekken onderscheiden liet, en vervolgens op steen gebracht, met behoud van dezelfde onderscheiding door stippellijnen. Schoon deze dus over het algemeen een minderen graad van zekerheid aanduiden, valt hierop niet onbepaald staat te maken. Er zijn namelijk in het schrift van die inscripties verscheidene letters, die onderling zoo weinig in gedaante verschillen (bv. *s* en *p*, *p* en *m*, *k* en *t*, *d* en *n*), en sommige teekens (als de *tjĕtjak* of *anusvâra* en de stip van de lange *î*), die zoo licht met toevallige oneffenheden te verwarren zijn, dat de minste onduidelijkheid van een al of niet doorgetrokken haaltje, van eene min of meer diepe bocht en dergelijke tot belangrijke misvatting aanleiding geven kan, en ten slotte de betrouwbaarheid der afbeelding veel minder afhangt van de duidelijkheid der enkele letters of trekken dan van de juiste lezing der woorden. Waar deze twijfelachtig of geheel onzeker gebleven is, kan zelfs op de geheel zwarte letters slechts in zoover vertrouwd worden, als zij niets meer te zien geven, dan men in den afdruk met zekerheid meende te onderscheiden, terwijl de gestippelde in die gevallen meer te beschouwen zijn als eene

poging om het onzeker beloop der oorspronkelijke trekken nog zoo veel doenlijk te gissen.

De bijgevoegde proeven van transscriptie en toelichtende aanteekeningen zullen den deskundige doen zien, hoeveel en wat nog aan de zekerheid der lezing en vooral van de verklaring der inscripties ontbreekt, en, naar men vertrouwt, opwekken om daartoe ieder het zijne bij te dragen. Voor zooveel het Sanskrit betreft, dat inzonderheid in de eerste inscriptie geheele regels vult, meent men van die voorlichting al spoedig het beste te mogen verwachten. Het veel belangrijker Polynesisch gedeelte daarentegen, het *Kawi*, als men de taal zoo noemen mag, die den eigenlijken grond der inscripties uitmaakt, is eene taal, die grootendeels nog te ontdekken valt. Hoeveel min of meer bekende woorden en taalvormen ook daarin voorkomen, de zin blijft veelal duister of hoogst onzeker, en zal eerst langzamerhand, door voortgezette vergelijking en door uitbreiding onzer kennis van de hedendaagsche talen van den Archipel, tot voldoende klaarheid kunnen gebracht worden. Zorgvuldige verzameling en rangschikking van alle in de inscripties aangetroffen woorden en vooral ook grammaticale vormen, met aanwijzing van het verband, waarin zij voorkomen, kan daartoe een der zekerste en krachtigste hulpmiddelen worden; en wanneer men zich voorshands vergenoegt met die verzameling zoo veel doenlijk volledig te maken, kan zelfs de minst duidelijke inscriptie daartoe nuttige bijdragen leveren.

Ook bij dat voorbereidingswerk moet men zich eenig gevaar van dwaling getroosten, om de waarheid op het spoor te komen. Het eerste licht, op dat spoor door Dr. Friederich geworpen, blijft onze dankbare erkenning verdienen, al mag het niet met onbepaald vertrouwen gevolgd worden. Waar men zich bij voortzetting van zijn onderzoek inzonderheid voor te wachten heeft, is eensdeels, door vooropgevatte meeningen in eene verkeerde richting door

te gaan of alles tot één en denzelfden oorsprong te willen terugbrengen, en ten andere lichtvaardig voort te bouwen op grondslagen, wier vastheid nog aan ernstigen twijfel onderhevig is. De voorstelling, die men zich uit eenige halfbegrepen inscripties en ten deele blijkbaar misgelezen jaartallen van Java's en Sumatra's alouden toestand gevormd heeft, had hare waarde, om de belangstelling op te wekken en den weg tot verdere nasporingen te openen, maar vereischt nog grondige herziening, alvorens in de geschiedenis voor goed de plaats te mogen innemen, die er door de meeste schrijvers al te voorbarig aan is ingeruimd.

In het gebruik van ons letterschrift voor de transscriptie hebben wij na eenige weifeling het voorbeeld van Dr. Friederich gevolgd. Het Javaansche had er wellicht nader aanspraken op, en zou bij samenstelling van een glossarium de vergelijking met bestaande woordenboeken gemakkelijker maken; maar, behalve dat het ter drukkerij beschikbaar Javaansche alphabet waarschijnlijk nog meer dan het Europeesche te kort zou schieten in de vereischten tot nauwkeurige vertegenwoordiging van de oorspronkelijke schrijfwijze, scheen ook het meer algemeen belang van eene uitgave als deze voor het laatste te pleiten. Gelijksoortige overwegingen hebben ons genoopt in de regels van transscriptie minder uitsluitend de eischen van het Hollandsch klankstelsel dan het gebruik der meeste Indologen in het oog te houden: derhalve b. v. voor onze *w* *v*, voor *oe* *u*, voor *j* *y* te bezigen, met behoud evenwel van onze *j* in de samengestelde teekens *tj*, *dj*, *nj* en *sj*, die het lastig gebruik van geaccenteerde letters helpen beperken, zonder tot eenige verwarring te kunnen aanleiding geven, wanneer men eenmaal weet, dat de *j* nooit eene afzonderlijke letter vertegenwoordigt. De *anusvára* wordt, volgens hare waarde in het Javaansch schriftstelsel, door *ng* uitgedrukt. Verdere bijzonderheden zal de bijgaande tabel doen kennen, die naar de volgorde van het Indische

alphabet gerangschikt is, behalve dat de op zich zelf staande vocalen achter de consonanten zijn overgebracht. Dat de zoogenoemde hoofdletters en *sandangan's*, die in de Javaansche spraakkunst buiten het eigenlijk alphabet plegen geplaatst te worden, hier, voor zoover zij de waarde van consonanten hebben, als zoodanig onder hare eigene organen zijn ingedeeld, zal wel geene opheldering vereischen.

Omtrent onze woordverklaringen wordt nog ten overvloede aangemerkt, dat daarin niet alleen de beteekenissen zijn opgenomen, die in het verband van den tekst kunnen passen, maar veeleer eene korte samenvatting van hetgeen omtrent ieder woord van elders bekend is. Voor het Sanskrit, aan de bekende woordenboeken van BÖHTLINGK en ROTH, BURNOUF en LEUPOL, en BENFEY ontleend, zullen zij voor den kenner van die taal wel geene andere waarde hebben dan tot toelichting van de feilen, waarvan onze lezing gewis niet vrij zal zijn; voor de Polynesische woorden, waar geene aanhaling of vraagteeken bij staat, blijven wij zelven aansprakelijk. De scheiding der woorden is natuurlijk geheel hypothetisch, en kan door ieder naar zijne eigen lezing worden gewijzigd.

INSCRIPTIE I.

Ontleend aan een steen, afkomstig van Prambanan, en thans in het bezit van den heer KLÄRING te Djogjakarta.

De zes eerste regels zijn blijkbaar Sanskrit-sloka's, die echter wel eenige verbetering zullen behoeven. Zij schijnen, na eene hulde aan Civa, als den oorsprong van al het geschapene, te strekken om den steen zelf als een heiligdom in den algemeenen arbied aan te bevelen.

Na de dagteekening in r. 6 en 7 volgt in Kawi de vermelding van de zaak, die het eigenlijk onderwerp en doel van de inscriptie moet uitmaken, doch waarvan men voorshands niet anders durft te zeggen, dan dat zij op eene

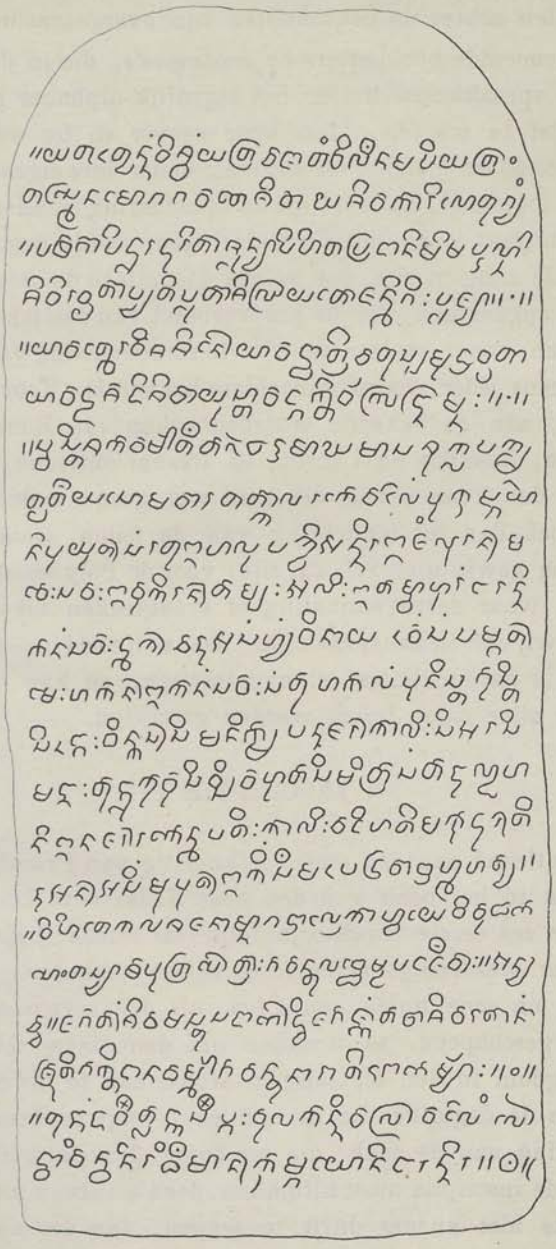

⅙ der ware grootte

gift (*vèh*, *méhhakĕn*) van rijstvelden (*savah*) schijnt betrekking te hebben, en dat de steen tevens tot grenspaal (*sîma*) bestemd was. „Al wie dezen grenspaal wegneemt (? *asing* „*muput iking sîma*, r. 16), (stelt zich bloot aan?) ongeluk, „(bedreigd tegen?) brahmanenmoord."

De vier volgende regels (17—20) zijn weder geheel Sanskrit, en bevatten o. a. eene belofte van erfelijken zegen, waarschijnlijk aan hen, die het zoo even vermelde verbod eerbiedigen.

Daarna volgen ten slotte nog twee geheel duistere regels in Kawi.

Omtrent de dagteekening valt nog op te merken, dat het laatste cijfer van het jaartal eenigen twijfel liet, of het als 4 of 5 moest gelezen worden. Beide vertoonen toch in de inscripties soms een' vorm, die ze lichtelijk verwarren laat; maar de bijkomende bepaling, dat het een Maandag was, schijnt hier voor de eerste lezing te pleiten. Volgens de regelen, beschreven in PRINSEP's *Useful tables*, II (Calcutta, 1836), blz. 41 volgg., vinden wij (*salvo errore!*), dat 3 *Mágha* 784 overeenkwam met Zondag 27 of Maandag 28 December 862: het laatste dus in volkomen overeenstemming met den tekst; terwijl dezelfde dagteekening (3 *Mágha*) in 785 beantwoorden zou aan Donderdag 16 of Vrijdag 17 December 863. Ook schijnt het twijfelachtige cijfer geheel gelijk aan dat in eene andere inscriptie van 12 *Çrávaṇa* 841 (= 12 Juli 919), waar die lezing niet alleen door den gewonen weekdag, maar ook door de dagen der vijf- en zesdaagsche weken bevestigd wordt: een samentreffen, dat slechts eens in de 210 dagen voorvalt, en dus voor eene tamelijk zekere proef op de som mag gelden.

Het mag overigens voor deze inscriptie vrij onverschillig schijnen, of zij een jaar ouder of jonger is; wanneer men echter bedenkt, dat hetzelfde cijfer elders de eeuw kan aanduiden, en niet altijd aan bijkomende bepalingen kan

getoetst worden, zal het nut van nauwkeurige becijfering van elke dagteekening, die zich daartoe leent, niet worden miskend.

Transscriptie.

1. Yat-utpannang viçvang yatr-tja djâtang vilînam-api-yatra
2. tasmai namo bhagavate civâya civakâriñe tubhyang;
3. pa... gâpi dûra-duritâ çûnyâpi hita-pradâ nimisja-pûrnnâ
4. civira-vrëtâpyatipûtâ cilâ yato djanmibhih pûdjyâ.
5. Yâvat me ravi-çacinau yâvad-vâ tri-tjatus-samudra-vrëtâ
6. yâvad daça-dici vâyus tâvad bhaktir va .... mnah.
7. Svasti çaka-varsjâtîta 784 mâgha-mâsa çukla-paxa
8. trëtîya soma-vâra tatkâla rake valaing pu kumbhayo-
9. ni puyut sang ratu i halu pak viannira i djangluran ma-
10. veh savah i vukiran tampah alih i tamvâ hurang nga-ranni
11. kanang savah dmak vanua sang hyang vinâya uvang sang pam'gat
12. mehhakan i kanang savah sang tuha kalang pu nista gusti
13. si unggah vin'kas si manixa parudjar kâlih si ara si
14. manggah tunggû kuvu si v'si vahu ta si mitra sang tangundaha-
15. ni inadjar raken mapatih kâlih vadihati makudur ti-
16. ruan asing muput iking sîma upadravâ brahma-hatya.
17. Vihite kalaça djanâmnâ bhadrâlokâhvaye vivudha ge (te ?)
18. so: tasyâtha putra-potrâh bhavantu labdhesjta-pada-djîvâh. Anya-
19. tjtja. Djagatâng civam astu sadâ bho dvidja-bhadjnâng tavâ civa-ratânâng
20. çruti-bhakti-dâna-varmmâ bhavantu nârâtiroger sjyâh.

21. Tunggang davĕt langka sĕrĕh vulakanni valâ valaing lo-
22. dvâng vanvanirang dhîmân kumbhayoni ngarannira.

Woordverklaring.

Regel 1—6 geheel Sanskrit.

R.1. Yat, omdat. *Vóór eene vocaal moest het zijn* yad.
utpannang of °nam, *neutr. sing. v.* °na, voort-gebracht, geboren, afkomstig.
viçvang of °m, *neutr. sing.*, alles.
yatra, alwaar; omdat.
tja, en; *wordt achter het te verbinden woord aangehecht even als 't Latijnsche* que; *dus* yatra-tja, en omdat.
djâta, geboren, °ng, *neutr. sing.; ook subst.* ge-boorte, oorsprong; soort.
vilîna, *ntr.* °m, verdwenen, vergaan.
api, ook.
yatra, *zie boven; wordt ook aan 't eind van de zinsnede geplaatst.*

2. tasmai, *dat. sing. v.* sa, tat, die, dat.
namo = namas, hulde.
bhagavate, *dat. sing. v.* °vat, eerwaardig, verheven.
civâya, *dat. sing. v.* Civa, de God Siwa.
civa-kârine, *id. v.* °rin, *comp. uit* Civa, *en* kârin, maker; *in de taal der Veda's ook* lovend, lofzingend; *dus* den vereerder van Civa?
tubhyang *of* °am, aan u.

3. *De tweede letter, in de transscriptie opengelaten, zou misschien* vra *of* tha *kunnen zijn, maar dan toch alles behalve duidelijk; en welk Skr. woord* pa ... ga *hier kan gelezen worden, moeten wij opgeven te gissen: denkelijk een attribuut van* cilâ (*r.* 4), *samengetrokken met* api, ook?
dûra, ver; durita, schuldig; dûra-durita,

(I, 3) ver *of* vrij van schuld, heilig? °tâ, *fem. sc.* cilâ?

çûnya, *f.* °â, ledig, *sc. van schuld?*

hita, goed; prada, gevend; hita-pradâ, *f.* °â, weldadig.

nimisja, oogenblik; pûrṅṅa, *beter* pûrṇa *of* °ṇṇa, vol;– *dus* in een oogenblik vol? °nâ, *f.*

4. civira, vorstelijk kamp;— vṛ̆ta, *f.* °tâ, bedekt, omringd; gekozen, *enz.; dus:* omringd door *of* te midden van het vorstelijk kamp *of* verblijf?

'py=api, *de* a *samengetrokken met de voorgaande vocaal*; i *vóór de volgende regelmatig in* y *veranderd.*

atipûta, *f.* °â, volkomen rein.

cilâ, steen.

yato *of* °tas, vanwaar, sedert, waarom, weshalve.

djanmibhih *of* °bhis, *instr. pl. v.* djanmin, schepsel; *dus:* door (alle) schepselen.

pûdjya, *f.* °â, te eeren.

5. yâvat, zoolang als. — *Vóór* m *moest het zijn* yâvad *of* °van.

me, van *of* aan mij, *sc.* vṛ̆tâ? *zie beneden.*

ravi, de zon; — çacin, de maan; ravi-çacinau, *dualis:* zon en maan.

yâvad (*hier goed geschreven*), zoolang als.

vâ, *suffix*, of (*Lat.* ve): yâvad-vâ, of zoolang als . . .

tri, *in comp.* drie; tjatur, *vóór* s °tus, vier; samudra, zee; — *samen* drie of vier zeeën?

vṛ̆ta, *zie boven, r.* 4.— *Waarop hier het fem.* °â *betrekking heeft, is niet duidelijk: wellicht te lezen* °tâh, *masc. pl., sc. de zon, maan enz.?*

6. yâvad: zoolang als.

daça, *in comp.* tien; diç, hemelstreek; dici, *loc. sing.*; — daça-dici, in de tien hemelstreken

(I, 6) (*d.i.* boven, beneden, en in de acht windstreken, *dus* overal in 't rond).

vâyus, de wind.

tâvat, *vóór* b °vad, zóólang: *antwoordt op* yâvat.

bhakti, *nominat.* °tis of °tir, dienst.

va..... mnah? *In verband met r.* 8 *en* 21 *zou men geneigd zijn ook hier* valaing *te lezen; maar wat kan dat zijn? Het laatste woord doet denken aan* namah = °as, hulde, *als het teeken onder de* m *misschien overtollig is.*

7. Svasti, het is goed! *gewoon aanhefswoord, bij wijs van heilwensch.*

Çaka, *naam v. d. Vorst* Çalivâhana *en v. zijne jaartelling, gerekend v.* 14 *Maart* 78 *v. d. onze: het eerste jaar echter geteld als* 0, *daar de Indiërs niet het* loopende, *maar het* verloopen *jaartal uitdrukken, zoodat A. S. (het jaar v. Çaka)* 1 *begon in Maart* 79 *na Christus.*

varsja, jaar; — atîta, verloopen; varsjâtîta, verloopen jaren.

mâgha, naam v. eene maand.

mâsa, maand.

çukla, wit; — paxa, zijde; vleugel; helft *v. d. maand;* — çukla-paxa, de witte helft, *d. i.* wassende maan.

8. trĕtîya, derde, *sc.* tithi, dag *v. d. maand.*

soma, Maandag.

vâra, dag.

tatkâla, toen, tijdens.

raké, *Kw.* die, hij?

valaing?

pu *of* ĕmpu, *Kw. manstitel.*

kumbhayoni, *Skr. mansnaam. — Opmerking verdient de ongewone schrijfwijze v. d.* o, *bijna als*

(I, 8) *in 't Skr. schrift; vgl. r. 22, waar hetzelfde woord op de gewone wijze van 't Kw. geschreven is.*

9. puyut = bu°, *Jav.* achterkleinzoon; overgrootvader? *ook als titel, z. v. a.* Kyahi?

sang, *Jav. z. v. a.* de, *vóór persoonsnamen.*

ratu, *Jav.* vorst; vorstin.

i, *Kw.* in, van.

halu, *plaatsnaam? Komt i. d. inscripties meermalen in ongeveer gelijk verband voor;* — *Jav.* rijststamper; *Kw.* knods.

pak, *Jav.* = bapak, vader: *in verbinding met den naam van zijn oudste kind eene gebruikelijke wijze van benoeming bij den minderen stand op Java, en blijkens de inscripties ook in dien tijd reeds zeer algemeen, schoon daarin meest met* râma, *dat ook* vader *beteekent, of* ramani, vader van. *Ook schijnt het verband hier moeielijk toe te laten,* pak *in dien zin op te vatten.*

viannira?

djangluran, *plaatsnaam?*

mavèh, *Kw.* = *Jav.* aveh, geven.

10. savah, *Jav.* rijstveld.

vukiran, *plaatsnaam?* vukir, *Kw.* berg.

tampah, *Jav.* gevlochten wan *om de rijst van kaf te zuiveren.*

alih, *Kw.* = *Jav.* kalih, twee?

tamvâ?

hurang, *Jav.* garnaal; *Kw.* = uvang, *Mal.* orang, mensch?

ngaran, *Kw.* = *Jav.* aran, naam; — ni, *suff.* van; ngaranni, *Jav.* noemen; *hier echter veeleer te verstaan als:* de naam van...?

11. kanang, *Kw.* = *Jav.* kang, dewelke; de, het.

d'mak, dĕmak, *Kw.* aanval; *Jav. een gewest op Java, onder Samarang; schijnt hier ook eene plaats aan te duiden, maar wellicht als appellatief?*

(I, 11.) vanua, *Kw.* = *Mal.* banua, gewest.

sang hyang, *Kw. Jav.*, de goddelijke, heilige, *enz.: gewone titel van godheden en hoogvereerde personen of voorwerpen.*

vinâya, *Skr.* °na°, leiding, tucht, gehoorzaamheid; vinâyaka, leeraar.

uvang, *Kw.* mensch, persoon.

pam'gat of sam'gat? *Beide vormen komen i. d. inscripties meermalen voor, naar 't schijnt als benaming v. eene waardigheid of bediening.* — Pĕgat, megat, *Jav.* scheiden, afbreken.

12. méhhakan, *Kw.* = *Jav.* ngoewéhhaké, weggeven, schenken.

i kanang savah, het rijstveld.

tuha, *Kw.* = *Jav.* tuva, oud; — sang tuha, de oudste, het hoofd?

kalang, *Jav. naam v. een volksstam.*

pu, *manstitel.*

nista, *mansnaam?*

gusti, *Jav.* heer.

13. si, *Jav. voorvoegsel vóór mansnamen.*

unggah, *mansnaam?*

vin'kas, *pass. v.* vĕkas, mĕ°, *Jav.* mĕkassi, besluiten, eindigen; — vin'kas *i. d. inscripties z. v. a.* ten slotte *?*

si manixa, *mansnaam?*

parudjar, *ambtstitel?* — udjar, *Jav.* gezegde, zeggen.

kâlih, *Jav.* twee; met; door; *hier* twee, *sc.* parudjar's*?*

si ara, si manggah, *mansnamen?*

14. tunggu, *Jav.* bewaken, oppassen; kuvu, *Jav.* tijdelijk verblijf, pleisterplaats; tunggû kuvu, *ambtstitel?*

v'si, *Jav.* vesi, ijzer; — si v'si, *mansnaam?*

(I, 14) vahu, *Jav.* gemelde, die; — ta, expletief.
mitra, *Skr.* vriend; si mitra, *mansnaam?*
sang tangundahani?

15. inadjar, *pass. v.* adjar, nga°, *Jav.* onderrichten.
raken = °ké, *demonstr.?*
mapatih? patih, *Jav. ambtstitel van dengeen, die den vorst of landvoogd ter zijde staat, Skr.* pati.
kâlih, twee?
vadihati, makudur, *plaatsnamen?* kudur, *Kw.* redetwisten, *G. R.*
tiruan?

16. asing = *Jav.* sing, singâ, die, al wie?
muput, *Jav.* ten einde brengen, bij 't einde opnemen; *Mal.* mamuput, blazen.
iking = *Jav.* iki, deze, dit?
sîma, *Skr.* °man of °mâ, grens.
upadravâ, *lees* °va? *Skr.* ongeluk.
brahma-hatya, *Skr.* brahmanenmoord.

17—20. *Sanskrit.*

17. vihité, *loc. v.* °ta, geplaatst, toegewezen.
kalaça, ligplaats, leger.
djanâmnâ *zou zijn instr. sing. v.* djanâman, *wat echter niet bekend is.*
bhadrâ, *l.* °dra? gelukkig.
loka, wereld, verblijf.
âhvaye, *loc. v.* °ya, aanroeping; naam.
vivudha, *Skr.* vibuddha, wakker; geleerd, wijs.
te? van *of* aan u.

18. so, die, hij.
tasya, *gen. v.* sa, hij.
atha, maar, voorts, *enz.*
putra, zoon; potrâh, *lees* pau°, *nom. pl. v.* °tra, kleinzoon; *dus* kinderen en kindskinderen.
bhavantu, 3 *pers. pl. imprtf. van* bhû, zijn.
labdhésjta, (zijn') wensch verkregen (hebbende),

(I, 18) voorspoedig; pada, plaats, stand *enz.*; djivâh, *nom. pl. v.* °va, levend; *samen:* in voorspoedigen staat levend?

anya, ander; *ntr.* anyat, *vóór eene* tj: °atj: anyatjtja = °at-tja en (nog iets) anders.

19. djagatâng *of* °tâm, *gen. pl. v.* djagat, wereld.

civam, *acc. v.* civa.

astu, zij! 3 *pers sing. imprtf. v.* as, zijn.

sadâ, altijd.

bho, *interjectie.*

dvidja, tweemaal geborene: *titel v. d drie hoogste kasten.*

bhadjnjâng?

tavâ? tava, van u.

civaratânâng of °nâm, *gen. pl. v.* °rata, Civa toegedaan, vereerder v. Civa?

20. çruti, gehoor; onderricht; overlevering; heilige schrift; bhakti, dienst; dâna, gift, aalmoes; varmman, wapenrusting; çruti-bhakti-varmman, *nomin.* °mmâ, *pl.* °mmânah, gewapend, toegerust met.....?

bhavantu: *zie boven, r.* 18.

nâra, mensch, man.

atiroger, *voor* °gair, *instr. pl. v.* °ga, tering?

sjyâh = syâs, (gij) moogt *of* zoudt zijn: 2 *sing. opt. v.* as, zijn? *De* 2 *sing. schijnt moeielijk overeen te brengen met den voorafgaanden* 3 *pl.* bhavantu.

21. tunggang, nu°, *Jav.* berijden.

davĕt? da°, *Jav.* zekere meelspijs.

langka?

sĕrĕh, *Kw.* = *Jav.* sirih, *gewas, waarvan het blad gekauwd wordt.*

vulakanni valâ valaing lodvâng: *alles duister.*

(I) 22. vanva = vanua, land, gewest? nirang, i-rang = ira, *suff. poss.?*
dhîmat, nom. °mân, *Skr.* wijsgeer, wijze.
kumbhayoni, *zie r.* 8.
ngarannira, zijn naam, geheeten.

INSCRIPTIE II.

Op een steen bij het Residentie-huis te Djogjakarta.

Zij schijnt een vervolg te vereischen, dat misschien aan de andere zijde van denzelfden steen te vinden is. De grootendeels duistere inhoud wijst weder op eene grensbepaling, waartoe de steen denkelijk zal gediend hebben.

In het jaartal is weder het middelste cijfer, waarvoor wij 4 lezen, eenigszins twijfelachtig. Volgens die lezing vinden wij bij herleiding Woensdag 30 Augustus 926; maar het moet volgens den tekst Donderdag zijn; en daar de berekening, door de verwaarloozing van onderdeelen van dagen, licht één dag falen kan, zou in zoover Donderdag 31 Augustus ten naaste bij even goed voldoen. Wij lezen echter niet alleen, dat het Donderdag was, maar Donderdag *Vas Vagé*, d. i. de 173ste dag van den cyclus van 210 dagen of 30 woekoe's, vallende in de 25ste woekoe *Bala;* terwijl 31 Augustus 926 inviel op Donderdag *Paniron Vagé*, den 117den dag van den cyclus, in de 17de woekoe *Kuru-vĕlut:* dus een verschil van 56 dagen, hetwelk evenwel vervallen zou, door in plaats van *Vas* te lezen *Paniron*, den dag, die er in de zesdaagsche week onmiddellijk op volgt. Een zekerder voorbeeld van zoodanige misstelling is aangetoond in 's Gen. Notulen, IV, blz. 144, in eene inscriptie, die nevens de dagen der drie weken, Zondag *Pon Mavulu*, ook den naam van de woekoe *Manahil* vermeldt, waarvoor blijkbaar moet gelezen worden de naam van de onmiddellijk volgende woekoe *Prangbakat*, die juist

Serie I N°2.

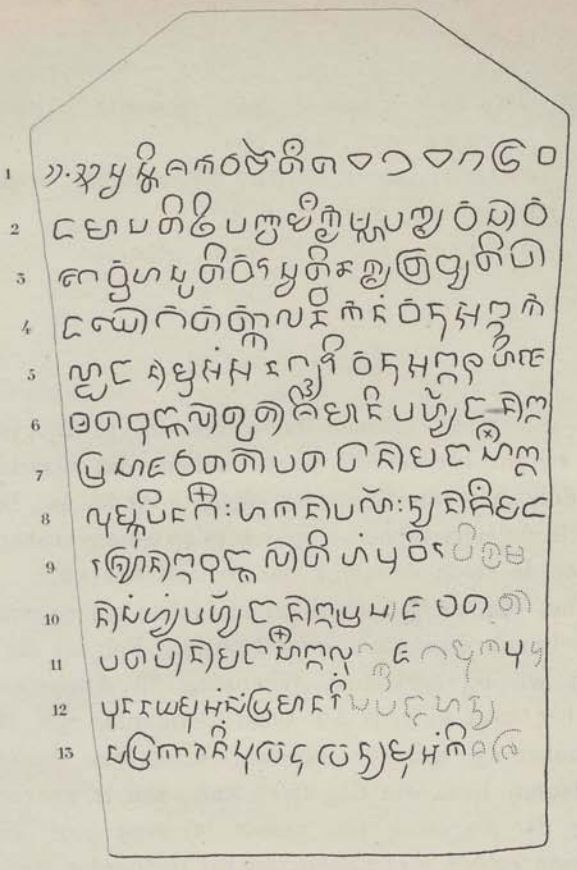

⅓ der ware grootte

Serie I N°3.

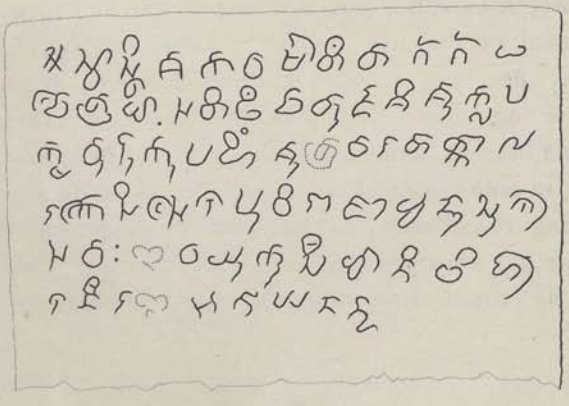

⅓ der ware grootte

met dien Zondag was ingegaan. Wisten wij ook de *naxatra's* en *yoga's* na te rekenen, die in onze inscriptie II genoemd zijn, dan zou ook hier wel alle twijfel omtrent de juistheid der gissing wegvallen.

Transscriptie.

1. Svasti çaka-varsjatîta 848 bhadrava-
2. da-mâsa tithi panjtjamî krĕsjna-paxa vas va-
3. gai vrĕhaspati-vara svati-naxatra byatipâ-
4. da-yoga tatkâla-ni kanang vanua i ka-
5. ndangan muang anag.. ri vanua i éhidjé
6. .. ta vungkal t'pat cimâni parhyangan i
7. prasâdja vatat patapân mangasê i
8. lumku pinagĕhhakan parñah-nyan cîma i (?)
9. rakryân i vungkal tihang pu vira vikrama-
10. n sang hyang parhyangan i prasâdja vatat
11. patapân mangasê i lumku dj..... ukapu...
12. pu nanaya muang sang pramâna ring sapanggahanya
13. saprakâra-ning sukha dukha-nya muang ki çalâ (?)

Woordverklaring.

R. 1. svasti çaka-varsjâtîta°: *zie bij Inscr. I, r. 7.*
bhadra, *Skr. naam van eene maand;* bhadrapadâ, *de 26—27ste van de 27 of 28 naxatra's of sterrebeelden, door de maan doorloopen;* °pâda, onder dat beeld geboren; *ook als omschrijving van de evengenoemde. maand? De hieruit waarschijnlijk door verbastering ontstane schrijfwijze* °vada *vindt men ook vermeld in* Friederich's Verslag van het eiland Bali (Verhandelingen v. 't B. G. XXIII), *blz.* 50.

2. mâsa, *Skr.* maand.
tithî, *Skr.* dag v. d. maand.
panjtjama, *Skr. f.* °mî, vijfde.

(II, 2) krĕsjna, *Skr.* zwart; kr° paxa, de zwarte helft v. d. maand, afnemende maan.

vas, *Jav.* uvas, *een dag v. d. zesdaagsche week.*

vagai, *Jav.* °gé " " " " *vijf* " "

3. vrĕhaspati, *Skr.* Donderdag.

vâra, *Skr.* dag.

svati, *Skr. de* 15*de der naxatra's: zie boven bij r.* 1 (PRINSEP, II, 18).

byatipâda, *Skr.* vyatipâta, *de* 17*de der* 27 *of* 28 yoga's: *deelen van de zons- en maansloopbaan* (WARREN, Kala-sankalita, *en* BENFEY: yoga, the leading or principal star of a lunar mansion; BURNOUF *et* LEUPOL: $^1/_{27}$ ou $^1/_{28}$ de grand cercle, correspondant à un naxatra ou astérisme lunaire et servant à calculer la longitude du soleil ou de la lune).

4. tatkâla-ni kanang vanua i kandangan, toen het land van Kandangan (*eignm.?*)....

5. muang *of* mvang, *Kw.* en.

anag .... *Het teeken onder de* g *dat, met eene* ⏢ *van den volgenden regel samentreft, weten wij niet te ontcijferen, noch bij gissing in te vullen; de laatste ophaal schijnt eene* y *te moeten zijn.*

ri, *Kw.* in, van; vanua i, het land van ....

éhidjé *of* aihidjé? *plaatsnaam? Men zou willen lezen* ér(*of* air)-hidjo, groen water, *maar noch v. d.* r, *noch v. d.* tarung, *die v. d. laatste* é *eene* o *zou maken, is een spoor te bekennen, of men zou de tarung moeten zoeken in het onduidelijke teeken aan 't begin v. d. volgenden regel.*

6. . . ta?

vungkal, *Jav.* zand- *of* slijpsteen

t'pat? *Vgl. Mal.* tĕmpat, plaats.

cimâ, *l.* sî°, grens; ni, *suff. poss.*

parhyangan *waarschijnlijk* =*Jav.* prayangan,

(II, 6) parayangan, *een fabelachtig wezen van 't vrouwelijk geslacht; ook naam v. een gewest.*

7. prasâdja, *Kw.* oprecht, standvastig, G. R.; *Skr.?*

vatat? *Woordscheiding twijfelachtig. Vgl. r.* 10—11.

patapân, *Jav.* °pan, plaats van afzondering en boete, klooster, kluis; *v.* tapa, *Skr.* °pas, boete. *De lange* â *vindt verklaring in de samentrekking v.* °pa *met* an.

mangasê = *Kw.* asĕh, ma°, naderen? *De schrijfwijze* (ꦩꦔꦱꦺꦃ) *van* ĕ *met het teeken van lengte achter zich, die ook elders in de inscripties en Kw. MSS. meermalen voorkomt, duidt wellicht eene uitgevallen consonant (hier* h) *aan. Zij herinnert tevens aan de Soendasche lange* ĕ *of* eu.

8. lumku? *Vgl. r.* 11, *en Jav.* lumaku, gaan.

pinagĕhhakan, *pass. caustf. v.* pagĕh, *Kw.* (*Soend.* °geuh), vast, standvastig;—*dus* bevestigd, vastgesteld worden?

parnah = *Jav.* prĕnah, plaats, ligging? nyan = nya, *Kw. en Mal. suff. poss.*

9. rakryân, *Kw. demonstr.?*

vungkal, *zie r.* 6.

tihang = *Jav.* tiyang, mensch, persoon?

pu, *Jav. manstitel;* — vira-vikraman, *naam? Skr.* vîra, held; vikrama, moed, uitnemendheid.

10. sang hyang, *Jav.* de *of* het goddelijke, heilige.

parhyangan *enz. zie boven, r.* 6.

12. pu nanaya, *mansnaam?*

pramâna, *Skr.* °na, grens; gezag

ring, *Kw.* in, van.

sa, *Jav. praefix:* al, geheel; een; met, *enz.*

panggahan, *Jav.* °gah, vast, onveranderlijk; nya, *suff. poss.*

(II) 13. sa, *zie boven, r.* 12; prakâra, *Skr. Jav.* zaak, ning, *suff.* van.
sukha dukha, *Skr.* lief en leed;—nya, *suff. poss.* muang, *Kw.* en; ki, *Jav. manstitel*, çalâ, *mansnaam?*

INSCRIPTIE III.

Op een steen in 's Gen. Museum.

De dagteekening zou naar onze berekening beantwoorden aan 13 of 14 Maart 857, maar alsdan vallen op Zaterdag *Paniron Pahing* den 154sten, of Zondag *Uvas Lĕgi*, den 155sten dag van den cyclus, in plaats van op Vrijdag *Vurukung Pahing*, den 111den; en in dit geval weten wij ons met geene aannemelijke gissing te redden, terwijl ook de cijfers van 't jaartal geene andere lezing schijnen te gedoogen. Het is het eenige voorbeeld niet, dat onze herleiding op bezwaren stuit, die wij nog niet weten op te helderen. Trouwens heeft hetzelfde niet zelden plaats met dagteekeningen in hedendaagsche inlandsche geschriften, die soms zulke verregaande tegenstrijdigheden vertoonen, dat men moeite heeft, ze uit bloote vergissingen te verklaren. Hetzij dan ook in de dagteekening der inscripties soms grover misstellingen hebben plaats gehad, dan men zou durven onderstellen, of dat er iets aan onze berekening hapert, in ieder geval strekken zulke voorbeelden tot waarschuwing, om geene dagteekening of jaartal onbepaald te vertrouwen, tenzij ten minste twee gegevens daarin elkander in voldoende mate bevestigen.

Transscriptie.

1. Svâsti çaka-varsjâtîta 779
2. tjaitra-mâsa tithî tjatur-daci çukla-pa-
3. xa vurukung pahing çukra-vara tatkâla
4. rakai si sairâ pu virâdjâ manusuk

½ der ware grootte

(III) 5. savah i vayuku sîmâni bihâ-
6. ranira i abhayananda

Woordverklaring.

R. 1. *Zie bij de vorige inscripties. Voor* svasti *staat hier ten onrechte* svâ°.

2. tjaitra, *Skr. naam v. eene maand;* mâsa, maand. tithî, *l.* °thi, *Skr.* dag *v. d. maand;* tjatur-daça *f.* °cî, 14de; çukla-paxa, wassende maan.

3. vurukung, *een dag v. d. zesdaagsche week.*
pahing " " " " *vijf* " " .
çukra-vâra, *Skr.* Vrijdag. *Inplaats v. d.* k *vertoont de teekening eene* t, *en zoo zou men ook het oorspronkelijke lezen, als het niet blijkbaar eene* k *moest zijn.*
tatkâla, *Skr.* toen.

4. rakai, *Kw. demonstr.?*
si, *Jav. voorvoegsel vóór mansnamen.*
sairâ, *mansnaam? Vgl. Skr.* sîra, ploeg; zon; sairika, boer.
virâdjâ, *Skr.* °djan, *mansnaam?*
manusuk, *Kw.* afperken? *Het grondwoord* susuk, *ook* suk, susukan, *enz., komen in de inscripties in gelijk verband als hier veelvuldig voor.*

5. savah, *Jav.* rijstveld; i, *Kw.* in, van; vayuku, *plaatsnaam?*
sîmâ, *of* °ma, *Skr.* grens;- ni, *Kw.* van.
bihâra, *Skr.* vi°, klooster; nira, *Kw. suff. poss.*

6. abhayananda, *mansnaam? Skr.* abhaya, onverschrokken; nanda, verblijdend, behagend; *ook een mansnaam.*

INSCRIPTIE IV.

Op de achterzijde van een Ganesa-beeld bij den Regent van Blitar (Kediri).

In het jaartal is alleen het eeuwcijfer 8 boven twijfel verheven; het tweede schijnt een 4 te zijn; en in die onderstelling zou men kunnen beproeven, of een der jaren van 840 tot 849 aan de overige gegevens beantwoordde; maar voor die onzekere uitkomst zou de berekening wat al te omslachtig zijn.

De verdere inhoud van de inscriptie handelt weder over rijstvelden, gewaagt van eene vorstelijke schenking of gunst (*anugrâha*), waarvan echter de aard niet duidelijk is, en bevat overigens, ook in de enkele woorden, zooveel, wat ons nog geheel duister is, dat wij ons in de woordverklaring slechts zullen bepalen tot datgene, waarvan althans bij gissing iets te zeggen valt, met weglating ook van de hierboven reeds herhaaldelijk besproken woorden.

Transscriptie.

1. Svasti çaka-varsjâtita 8 . . mâgasira-mâsa tithi dvâda-
2. ci çukla-paxa, ha va çu vâra bharañî-naxatra siddha-yoga yama-devata
3. tatkâlani kanang râma i kinvu vatak randaman inanugrahân de çri mahârâdja
4. ..... dyah va..i..ung çrî içvara kaiçava samarottungga mvang rakryân mahâpantrî çrî daxo-
5. ttama vadjra-vâhu pratipaxa-xaja sapvandhanyânninanugrahân pûla savah kahâ (?) dyana .....
6. ....kanni kanang-amulamvit ke mvah 3 kadik 2 (4 ?) 8 gavai 8 kunang sangkâ ri durvvalani kanang ....
7. ika .... tan .... mi..illakan dravya hadjini kang samangkâna djarîya manamvah i rakryân ni randaman pu ..
8. vâma ma malak.. manglëbiha savah tlas vyayanya kumama mas pagëh ka ... su ... p .... ha
9. pangan .. ma ... su 1 mahâ..usang djuru pas su

.. kinabaihannira p'djah pva rakryân ni randaman lunghuh i

10. .....n linapih savah-nikâng râma djariya mang-abarat manamâkanya mas ka 5 i crî mahârâdja mvang ra-

11. kryân mahâ-pantrî muang rakryân ta ganghal (gangsal?) vungkal tihang vkasirikan kalung varak tiru ranu pu mata

12. ..... mbahnya sambut lapa humah i pamrata puttara mvang saprataya i randaman rake hampran

13. ... pu vatabvang rovang rakryân pak djiva sapami-lihan mvang sadu ..... han kvaih-nira pu ma-ta ... ka ... mvah râ-

14. manta i kinvu yâta samvanvadyanninanugrahân masavahalamvit ra kadik 12 (?) gavai ma 6 tatra

15. sâxî sang pangurang ing tavandharyyan makabaihan rake mandyângin pu .... ngga sang prasan sang mala-

16. ndja sa kasug..ihan sang rongguy dapunta vadya sang ralva ing kamanîlan kâlîh sang nîla sadram...

17. .. s hadjar i mamang ta sang turuhan sang panagar manurat prasasti dapunta ga .... lek

18. nâhan kveh-nira sâxî huvus râmanta inanugrahân mulih ta sira t'kanira hinanâkan...

19. sang hadyan mahilirî kabaih laki-laki vadvan vinaih manarĕha i pahîlîri tinayahnira ha ...

20. ..... ma... su 4 tlas ina.....kanta sang hyang tĕäs tatra sâxî vadiha-

21. tî sakai.....n pu padma akalambî hadji dyah ..... lavanuka i maka .....

Woordverklaring.

R. 1. mâgasîra, *Skr.* mârga°, *naam v. eene maand.*
dvâdaça, *f.* °cî, 12de.

(IV) 2. ha, *verkorting van* haryang, *een dag v. d. zesdaagsche week.*

va, *verkorting van* vagé, *een dag v. d. vijfdaagsche week.*

çu, *verkorting van* çukra, *Vrijdag.*

bharanî, *Skr. de* 2de *naxatra.*

siddha, *Skr. de* 21ste *yoga.*

yama, *Skr. naam v. een god.*

devata, *Skr.* godheid.

3. râma, *Jav.* ra°, vader.

kinvu, *persoonsnaam? Vgl. r.* 14.

vatak, *Jav.* °ĕk, aard, inborst, soort; *in Kw. ook z. v. a. Jav.* para *vóór collectieve benamingen; wellicht ook z. v. a.* stam, familie, klasse, *waartoe een persoon of plaats behoort?*

randaman, *persoonsnaam?*

inanugrahân, *Kw.* begiftigd, begunstigd, *v. Skr.* anugraha, gunstbewijs.

dé, *Kw.* door.

çrî, *Skr. voorvoegsel vóór aanzienlijke namen.*

mahâ, *Skr.* groot; râdjan, °djâ, *Skr.* vorst.

4. dyah, *Jav. titel.*

içvara, *Skr.* î°, heer.

kaiçava, *mansnaam? Skr. patronym. v.* kéçava, de harige, *d. i.* Visjnu *of* Krĕsjna.

samarotungga, *Skr.* krijgsheld, *als naam of eeretitel? v.* samara, strijd, *en* utungga, hoog, uitstekend.

mvang, *Kw.* en.

rakryân, *Kw.* hij?

mahâ-pantrî, *lees* -mantrî? *Skr.* raadsman. *Schoon men* p *in dit schrift soms moeielijk onderscheiden kan van* m, *staat hier zoowel als in r.* 11 *duidelijk* pantrî. *Is niettemin* mantrî *bedoeld, gelijk ook andere inscripties schier buiten*

(IV, 4) *twijfel stellen, dan is hier misschien te denken a. d. niet ongewone verwarring, die inlandsche taalregels op uitheemsche woorden toepast, door de initiale nasaal, als een teeken v. d. verbalen vorm, ter vorming v. naamwoorden tot de overeenkomstige muta te herleiden.*

daxottama, *naam of epitheton? Skr.* rechtschapen, bekwaam.

5. vadjra-vâhu, *als boven, Skr.* bliksemvoerder? *v.* vadjra, bliksem, *en* vâhu *of* bâ°, arm.

pratipaxa-xaya, *als boven; Skr.* verderf des vijands.

sapvandhanyân of °nyan? *Inpl. v. d.* p *kan men ook* m *lezen, en voor* dh *ook* v, *maar het een noch het ander geeft licht. Vgl. r.* 14, *waar hetzelfde woord in verbinding met* inanugrahân *voorkomt, maar de lezing niet minder twijfelachtig is, behalve dat daar de laatste* a *zeker niet lang is. De verdubbeling v. d. eind-*n *verklaart zich op beide plaatsen naar Kw. schrijfgebruik uit samensmelting met de volgende vocaal* i. *Er staat dus* °nyanni° *voor* °nyan i°.

pûla?

6. kadik? *of* °tik? *Vgl. r.* 14.

gavai=*Jav.* °vé, doen, maken; werk: *hier wellicht z. v. a.* gavéning vong, een mansarbeid, *als maat van uitgestrektheid gronds?*

kunaung, *Kw.* vervolgens.

sangkâ ri, *Kw.* van, uit, van wege?

durvvala, *Skr.* °bala, zwak; *Kw. ook* zwakte?— ni kanang, *Kw.* van de *of* het.

7. mi..illakan, *misschien* midjil°, *Kw. Jav.* buiten-, voortbrengen, *v.* vidjil, mi°, uit-, te voorschijn komen?

dravya, *Skr.*=*Jav.* darbé, bezitting, eigendom.

(IV, 7) hadji, *Jav.* vorst; *ook* tooverformulier.
samangkâna, *Jav.* mangkana, zoo, aldus; *met praef.* sa *als bijwoord:* in dezer voege?
djarîya, *Skr.?*
manamwah, *vgl. Mal. Jav.* tambah, vermeerdering.
ni, *Kw. suff. poss.; Jav. voorvoegsel vóór vrouwennamen.*

8. vâma, *Skr.* linksch, verkeerd, *enz.; lezing en woordscheiding onzeker.*
manglĕbiha, *imprtf. van* °bih, overtreffen? *Mal.* lĕbih, meer.
t'las, *Jav.* tĕlas, ten einde, op.
vyaya, *Skr.* uitgaven, vertering; — nya, *Kw. suff. poss.*
mas, *Jav.* goud.
pagĕh, *Skr.* vast.
ka, *en* su, *gevolgd v. cijferteekens, gelijk in r.* 9 *en* 10, *schijnen verkortingen te zijn v. benamingen v. maat, gewicht of hoeveelheid. Ook hier schijnt achter* ka *een cijfer* (3) *te staan, en dan kon het teeken achter* su, *dat men anders voor* r *zou aanzien, er ook wel een* (4 *of* 5?) *zijn.*

9. djuru, *Jav. in verbinding met beroepsnamen, duidt den persoon aan, die het beroep uitoefent.*
kinabaihannira, *Kw.* allen? *v.* kabaih, *Jav.* °bèh, *id.*
p'djah, *Jav.* pĕdjah, dood.
pva, *Kw. demonstr.*

11. gangsal, *Jav.* vijf.
vungkal, *Jav.* zand- *of* slijpsteen.
tihang = *Jav.* tiyang, mensch?
v'ka *of* vĕka, *Skr.* kind; vĕkas, *Jav.* einde.
sirikan *of* iri°? *Kw. demonstr.?*
kalung, *Jav.* halsband.

(IV, 11) varak, *Jav.* rhinoceros.

12. sambut, *Jav.* nja°, nemen, borgen.
lapa, *Jav.* honger.
humah, *Jav.* huis.
pamrata, *vgl. Jav.* vrata, effen; overal; vrat, zwaar; gewicht.
puttara, *misschien* pu uttara, *mansnaam?*

13. rovang, *Jav.* makker, genoot.
pak, *Jav.* vader: *zie boven, bij Inscr. I, r.* 9.
djiva, *persoonsnaam? Skr.* djîva, levend.
pamilihan, *v. Jav.* pilih, mi°, kiezen?
kvaih, *Kw.* = *Jav.* kèh, aantal, hoeveelheid; kvaih-nira, allen? *Vgl. r.* 18.

14. nta, *Kw. suff. poss.* 2 *en* 3 *prs.*
kinvu: *zie r.* 3.
yâta, *Skr.* verkregen; yatas *of* °tah, vanwaar, sedert; waar; want; yathâ, gelijk; dat; *Jav. poët.* yata, voorts.
samvanvanyan *enz.: zie r.* 4 en 6.
ma 6. *Als men zoo lezen moet, zal* ma *hier ook eene verkorte benaming v. maat zijn, gelijk het trouwens meermalen i. d. inscripties voorkomt, waarschijnlijk voor* mâsja, *Skr. zekere* boon; *en een gewicht* = 1.66 gram? *In ééne inscriptie is dat woord in gelijk verband zelfs voluit aangetroffen.*
tatra, *Skr* hier; daar.

15. sâxî, *Skr. Jav. Mal.* getuige.
pangurang, *Kw. v.* hurang, mensch? *Zie boven I, r.* 10.
makabaihan, *Kw.*, gezamenlijk? *v.* kabaih: *zie r.* 9.

16. sang rongguy, *mansnaam?*
dapunta, *Kw. titel?*
vadya, *naam? Jav. poët.* volk, gevolg, *enz.; Skr.* avadya, laag, gering.

(V, 16) nîla, *naam? Skr. Kw.* donker *v. kleur;* blauw.

17. hadjar, *Kw.* leeraar.

manurat, *Kw.* schrijven; *v.* surat, *Kw. Mal.* schrift.

prasasti, *Skr.* °ças° of °çâs°, bevel? *Het Skr. woordenboek v.* Böhtlingk *en* Roth *heeft alleen* praçasti, lof; aanwijzing; edict: *de laatste beteekenis alleen bij gissing afgeleid uit eene Ind. inscriptie; v. d. wortel* çans, praçans, prijzen. *Vgl. echter* çâs, praçâs, besturen, regeeren; onderrichten, *vanwaar wellicht* praçâsti, bevel, edict? *In ieder geval is de deze beteekenis ten volle bevestigd door het gebruik in Kw. inscripties, zoowel op metaal als op steen, en wel bepaaldelijk v. d. daarin uitgedrukte vorstelijke bevelen*

lèk, *Kw.* maan; maand.

18. nâhan, *Kw.* voorts.

kvèh-nira, *Kw.* = kvaih° (*zie r.* 13), alle?

huvus, *Jav.* reeds, afgedaan.

mulih, *Jav.* naar huis gaan.

ta, *Jav. expletief.*

sira, *Jav. pron.* 2 *en* 3 *pers.*

t'ka, *Jav.* tĕka, komen, komst.

hinanâkan, *Kw. pass. caus. v.* hana, bestaan?

19. mahiliri *en* pa°, *vgl. Jav.* ilir, milir, stroomafgaan, afzakken; ilir *ook* waaier.

kabaih, *Kw.* alle; laki-laki, *Kw. Mal.* man, mannen; vadvan, *Kw.* = *Jav.* °don, vrouw.

laki-laki, *Mal.* man, mannelijk.

vadvan, *Jav.* °don, vrouw, vrouwelijk.

vinaih *of* °nèh, *Kw.* begiftigd worden.

20. su 4? *zie boven, r.* 8.

21. padma, *mansnaam? Skr.* lotus.

akalamvi hadji, *elders* makalambi hadji,

Kawi-alphabet uit vier inscripties, Serie I, Nº 1-4.

	Afzonderlijk.	Verbonden.
K	ᮊ ᮋ ᮌ	ᮔ *tka*, ᮕ *ngka*.
KH	ᮍ (II, 13).	
G	ᮎ ᮏ ᮐ ᮑ	ᮖ *mga*, ᮗ ᮘ *ngga*.
GH	ᮒ ? (I, 7).	
NG	ᮓ ᮔ	ᮕ *ngka*.
	Anusvâra.	ᮂ *wang*, ᮃ *tang*, ᮄ *ning*, ᮅ *ring*.
TJ	ᮙ ᮚ	ᮛ *tjtja*, ᮜ *njtja* (II, 2).
DJ	ᮝ ᮞ	ᮟ *njdja*, ᮠ *pdja*.
NJ	ᮡ	ᮢ *djnjâ* (I, 19).
Ṫ	—	ᮣ *sjta*.
Ḍ	ᮤ (IV, 17)	ᮥ ᮦ *nda*.
Ṅ	ᮧ ᮨ ᮩ	᮪ *sjna*, ᮫ *nna* (I, 3).
T	ᮬ ᮭ ᮮ ᮯ	᮰ *kta*, ᮱ *tta*, ᮲ *nta*, ᮳ ᮴ ᮵ *sta*, ᮶ ᮷ *ntu*, (᮸ *ntra*.
TH	᮹ (I, 18), ᮺ (II, 2), ᮻ ? (III, 2).	
D	ᮼ ᮽ	ᮾ *dda*, ᮿ *nda*.
DH	ᯀ (I, 17), ᯁ (I, 22).	ᯂ *ddha*, ᯃ *bdha*.
N	ᯄ ᯅ ᯆ ᯇ ᯈ	ᯉ ᯊ ᯋ *nna*, ᯌ *nna*.
P	ᯍ ᯎ	ᯏ *tpa*, ᯐ *mpa*, ᯑ *spa*.
B	ᯒ	
BH	ᯓ ᯔ ᯕ ᯖ ᯗ	ᯘ *ddha*, ᯙ (I, 22), ᯚ (I, 8) *mbha*.
M	ᯛ ᯜ ᯝ ᯞ	ᯟ *tma*, ᯠ ᯡ *dma*, ᯢ *nma*, ᯣ *mma*, ᯤ *sma*, ᯥ *hma*.
Y	᯦ ᯧ ᯨ	ᯩ *nya*, ᯪ ᯫ *pya*, ᯬ *nya*, ᯭ *kryâ*.
R	ᯮ ᯯ ᯰ ᯱ ᯲ ᯳	᯴ *ri*, ᯵ *rha*, ᯶ *rna*, ᯷ *rva*, ᯸ *rda*, ᯹ *rnâ*, ᯺ *rsjâ*,
		᯻ *gra*, ᯼ ᯽ *tra*, ᯾ *dra*, (᯿ *ntra*, (ᰀ *ndra*.
		ᰁ *kryâ*.
		Rĕ zie onder *Ĕ*.
L	ᰂ ᰃ ᰄ	ᰅ ᰆ *kla*, ᰇ *tla*, ᰈ *lla*. *Lĕ* zie onder *Ĕ*.
V	ᰉ ᰊ ᰋ ᰌ	ᰍ *nva*, ᰎ *mva*, ᰏ *ṣva*, ᰐ *sva*.
Ç	ᰑ ᰒ ᰓ ᰔ	
SJ	ᰕ ᰖ	ᰗ ᰘ ᰙ ᰚ ᰛ ᰜ *ksja* of *xa*.
S	ᰝ ᰞ ᰟ ᰠ ᰡ	ᰢ *ssa*, ᰣ *ssi*.
H	ᰤ ᰥ	
	Visarga.	ᰦ : *hah*.

	Afzonderlijk.	Verbonden.
A	ᰧ ᰨ ᰩ ᰪ ᰫ ᰬ ᰭ	ᰮ ᰯ *kâ*, ᰰ *gâ*, ᰱ *ngkâ*, ᰲ *djâ*, ᰳ ᰴ *tâ*, ᰵ *dâ*,
		ᰶ *nâ*, ᰷ *pâ*, ᰸ *mâ*, ᰹ *nyâ*, ᰺ ᰻ *râ*,
		᰼ *sâ*, ᰽ ᰾ *hâ*, ᰿ *rmmâ*, ᱀ ᱁ *rsjâ*,
		᱂ (I, 24) ᱃ (I, 21) *lâ* ? ᱄ *vâ*.
I	᱅ ᱆ ᱇ ᱈	᱉ *pî*, ᱊ *lî*, ᱋ *rî*, ᱌ ᱍ *vî*, ᱎ *sî*, ᱏ *ning*, ᱐ *ring*,
		᱑ *sing*, ᱒ *hing*.
Î	—	᱓ *djî*, ᱔ *lî*.
U	᱕ (I, 2, 11, 13, 16).	᱖ *upa*, ᱗ *du*, ᱘ ᱙ *nu*, ᱚ ᱛ *puku*, ᱜ *vu*, ᱝ *hu*,
		ᱞ *nvu*, ᱟ *stu*, ᱠ ᱡ *ru*.
Û	—	ᱢ *dû*, ᱣ ᱤ ᱥ ᱦ *pû*, ᱧ *ṣû*, ᱨ *nggâ*.
Ĕ	—	ᱩ *tĕ*, ᱪ ᱫ *sĕ*, ᱬ *sê*.
Rĕ	ᱭ (I, 21).	ᱮ *krĕ*, ᱯ *trĕ*, ᱰ ᱱ *vrĕ*.
Lĕ	ᱲ (IV, 8).	
E	ᱳ ? (II, 3).	ᱴ ᱵ *ke*, ᱶ *nie*, ᱷ *le*.
AI	—	ᱸ ᱹ ᱺ (IV, 4) *kai*, ᱻ *gai*, ᱼ *tjai*, ᱽ ᱾ *vai*,
		᱿ *smai*.
O	—	ᲀ ᲁ ᲂ (I, 3) *yo*, ᲃ *mo*, ᲄ *bho*, ᲅ *so*,
		ᲆ ᲇ *ro*, ᲈ (I, 17), Ᲊ (I, 23) *lo* ?
AU	—	als *o*: ᲊ *pau*, ᲋ *nau*.
	Virâma.	᲌ *k*, ᲍ ᲎ *n*, ᲏ Ა (I, 1) *t*.
	Cijferteekens.	3 ? Ბ (IV, 6), Გ (IV, 9).
		4 ? Დ (IV, 1), Ე (II, 1), Ვ (I, 7).
		5 ? Ზ (IV, 10).
		7 ? Თ (III, 1), Ი (I, 7).
		8 ? Კ (II, 1), Ლ (IV, 1), Მ (I, 7).
		9 ? Ნ (III, 1).
	Zinteekens.	Bij 't begin : ॥ of ᰻ of ᰻᰼
		Tusschen zinsneden : ᰻
		„ strophen : ॥᰻॥ of ॥᰻॥
		Aan 't slot : ॥᰻॥
	Onzeker.	Nº 1 Ო (I, 3)
		2 Პ (I, 6).
		3 Ჟ (I, 6). } Zie ook de vraagteekens hierboven.
		4 ᲠᲡ (IV, 15).

(V, 21) *i. d. inscripties meermalen verbonden; Jav.* kĕ-lambi *of* koe°, *een manskleedingstuk*, buis; aka° *of* maka° hadji, een vorstelijk kleed dragen?

dyah, *Kw. titel.*

't LAMPONGSCH EN ZIJNE TONGVALLEN.

DOOR

Dr. H. N. VAN DER TUUK.

Inleiding.

§ 1. Zoo men den inlander moest gelooven, zouden er in de Lampongs, even als in de Bataklanden, even vele tongvallen als landstreken, ja zelfs dorpen, zijn, en werkelijk hoort men bijna op iedere plaats woorden, die op een korten afstand daarvan niet in gebruik zijn. (1) De inlander, die nooit over zijn taal nadenkt, kan onmogelijk tot 't zamenvatten raken van algemeene trekken, die ten grondslag eener indeeling in tongvallen moeten dienen. 't Bezigen van eenige bij hem niet in zwang zijnde woorden is hem genoeg, de taal, waarin hij ze hoort, voor een anderen tongval te houden. Men verwachte dus niet in deze verhandeling eenige overeenstemming te vinden met 't geen de inlander gewoon is den Europeaan over 't verschil van tongval in zijne taal mede te deelen. Zoo b. v. brengen de Aboengsch sprekenden ieder hun onbekend woord, al bestaat soms 't verschil slechts in een andere uitspraak, tot 't Pabijan, terwijl de niet Aboengsch sprekenden een bij hen niet in zwang zijnd woord voor Aboengsch houden. Een Lamponger van de afdeeling Boemi Agoeng zal *lahang* (palmwijn) als Aboengsch opgeven, omdat hij zelf in plaats daarvan *kaboeng* zegt; terwijl een bewoner van Koeta Boemi (aan de Waj Aboeng)

(1) Zoo b. v. hoorde ik in Komëring *lëbas* (geneesmiddel) bezigen, terwijl in het daarvan niet ver verwijderde Boemi Agoeng *oebat* in gebruik is.

datzelfde *lahang* een Pabijansch woord zal noemen, want bij hem is daarvoor *moemmis* in zwang. De bewoners van de afdeeling Sapoetih noemen hun taal Tjawa lampoeng (Lampoengsch), en den tongval van die aan de Waj Aboeng wonen, Tjawa Aboeng, en echter bestaat 't verschil slechts in enkele woorden. Dit zal wel genoeg zijn om den lezer te overtuigen, dat een indeeling der Lampongsche taal in tongvallen gebaseerd moet worden op algemeene trekken, die zoowel 't afwijkende als 't gelijkende moeten doen uitkomen.

Bij 't doorreizen van 't land bemerkt men spoedig, dat er slechts twee tongvallen zijn, die zoo zeer van elkander verschillen, dat er een geruime tijd verloopen moet, vóórdat iemand, die slechts een hunner kent, den anderen leert verstaan. Wat men 't eerst opmerkt is wel 't verschil in uitspraak van een en 't zelfde woord; zoo b. v. is *tĕmon* (waar, juist), zooals 't woord aan de kusten, in de afdeeling Boemi Agoeng, in Komĕring Oeloe (Rest. Palembang), een gedeelte der afdeeling Sakampoeng en aan de Waj Soengkaj (onder Toelang Bawang) uitgesproken wordt, in Sapoetih, een gedeelte van Sakampoeng en 't grootste gedeelte van Toelang Bawang: *tĕmĕn*. Al degenen, die *tĕmĕn* zeggen, bezigen daarenboven twee *r*'s, een, die even als de onze klinkt, en de andere, zacht gebraauwd als de laatste *r* in 't Engelsche *prefer* (1), terwijl die *tĕmon* uitspreken slechts één *r* hebben en dezen trilklank altijd sterk gebraauwd doen klinken (2). Daar de stammen, die zich door dit verschil van uitspraak kenmerken, door elkander wonen, zoo is het onmogelijk, een geographische indeeling der tongvallen te maken. Maar daar nu de Lampongers, die twee *r*'s hebben, en *tĕmĕn* in plaats van *tĕmon* zeggen, bekennen van denzelfden stam te zijn als

(1) Deze onderscheiden we van de andere door een puntje. In 't Lampongsche alphabet neemt zij de laatste plaats in. Zollinger drukt haar in zijn woordenlijst door *rh* uit.

(2) Van daar in de woordenlijst bij Raffles door *gh* uitgedrukt.

die, welke aan de Waj Aboeng of aan de Waj rarèm wonen, zoo ligt het voor de hand hun tongval *Aboengsch* te noemen. (1) Den anderen tongval een naam te geven is niet zoo gemakkelijk, daar de eenheid in afkomst hier niet tot grondslag kan genomen worden. Uit gebrek aan een betere benaming kan men daarvoor Pabijan nemen, te meer daar dit woord bij de Aboengsch sprekenden reeds ter onderscheiding in gebruik is. Deze benaming heeft echter niet zoo'n algemeene beteekenis, want de stammen, die zich Pabijan (2) noemen, wonen voor het meerendeel ten zuiden van de afdeeling Sapoetih (3), en noemen de verder zuidwaarts wonende Lampongers, zooals die van Telok Betong en Samanka, Lampoeng paminggir (Kust-Lampongers). Alvorens tot de eigenaardigheden der twee hoofdtongvallen over te gaan, is het noodig, eerst een lijstje (4) te geven van woorden uit verschillende streken van 't land, niet alleen om 't bovenstaande te bevestigen, maar ook om den lezer te doen zien, dat het niet altijd mogelijk is, een woord bepaaldelijk tot een tongval te brengen.

---

(1) Al de Aboengsch sprekenden noemen Koeta boemi, op een eiland, gevormd door de Waj rarèm en de Waj Aboeng, de bakermat van hun ras. De hoofdstammen der Aboengs zijn boewaj noenjaj, boewaj noeban boewaj noenji en boewaj soebing. De oudste dezer vier boewajs is de *boewaj noeban*, maar daar hij van een vrouw stamt, zoo wordt de *boewaj noenjaj* als de voornaamste beschouwd, en tot dezen *boewaj* behooren die van Koeta boemi.

(2) In 't Jav. *pabéjan* (*waar men tol heft, zeeplaats*), zoo als blijkt uit een pijagèm van den Sultan van Bantam. Ofschoon zij heden niet aan zee wonen, zoo is het toch waarschijnlijk, dat zij het vroeger deden. Hun taal is ook 't meest met vreemde bestanddeelen besmet.

(3) Sommige plaatsen, waar men Pabijansch spreekt, zijn onder deze afdeeling geplaatst, en dit schijnt reeds onder de Bantamsche regering plaats gehad te hebben.

(4) Van de Pabijansche woorden heb ik niet genoeg kunnen verzamelen; van daar zal men hier en daar ze verzwegen vinden.

Vergelijkende lijst van woorden in vier tongvallen (1).

§ 2.	ABOENG.	PAMINGGIR.	BOEMI AGOENG	PABIJAN.
reisproviand.	*sangoe*	*sangoe*	*ibot*	*ibot*
rhinocerosvogel.	*tĕkoek sĕngang*	*sanggĕrag*	*sangrag*	*sangrag*
erf bij een huis, waar zich een moestuintje bevindt.	*djoejoe*	*djoejoe*	*rĕnoh*	*koedan*
banaan.	*poetti*	*pisang*	*poenti*	*poenti*
hanekam.	*paling*	*babatjar*	*djingrak*	*djĕrak*
vogel.	*poetik*	*boeroeng*	*boeroeng*	*mamanoek*
jonge niet tot wasdom gekomen, maar afgevallen kokosnoot.	*baloeloeg*	*badjang*	*moembang*	*bambang*
glaze-maker (of *juffertje-insekt.*	*tjàtjin*	*palangas*	*pandir-pandir.*	*gagauding*
zeker geregt van gezouten rotte visch.	*sĕssam*	*pakasom*	*samsam*	*iwa bănoejoek*
gember.	*djahik*	*djahi*	*lahija*	*lahija*
palmwijn.	*lahang* (Sapoetih) *moemmis* (Waj-Aboeng)	*lahang*	*kaboeng*	*lahang*
rijp, gaar.	*tasak.*	*mĕsak*	*masak*	
zekere groote rivierschildpad-soort.	*tipå*	*lalabi*	*labi-labi*	*hantipa*

(1) Bij werkwoorden heb ik den vorm, die in 't passief optreedt, voorop gezet (zie b. v. *samalang*, *njamalang*).

	ABOENG.	PAMINGGIR.	BOEMI AGOENG	PABIJAN.
wang.	*bingĕm*	*bihom*	*bihngom*	*bihngom*
enkel v. d. voet.	*boekking*	*tatara*	*boekoelali*	*tjatjoekah*
mat.	*apaj*	*apaj*	*soelan*	*soelan*
hiel.	*tarå*	*djampal sĕsoek*	*toemit*	*tatara*
slagten (een beest).	*tikĕl, nikĕl*	*tikol, nikol*	*pĕsol, mĕsol*	*pĕsol, mĕsol*
hert.	*oettjal*	*oentjal*	*bisa*	*bisa*
de bekende kleverige, voor gebak gebezigde rijstsoort.	*rappå*	*kĕtan*	*siwok*	*siwok*
zekere kwaal, die een verharding in den buik veroorzaakt.	*adip*	*boesoeng*	*koera*	*koera*
toornig, boos zijn.	*gattji*	*marah*	*boetong*	*boetong*
hond.	*koejoek*	*katji*	*asoe*	*asoe*
voet, met inbegrip van 't been tot aan de knie.	*tjaloek*	*tjoekoet*	*koekoet*	*koekoet*
de béovogel.	*laïoem*	*kijoeng*	*laoem*	*laoem*
gaan.	*ijĕt*	*mit*	*jot*	*ijot*
nieuw, ongebruikt.	*bajaw*	*moewag*	*bahjoe*	
gedroogde visch of vleesch.	*dĕnding*	*gĕrih*	*balor*	
stekelvarken.	*wijan* (ook *oejan*)	*landak*		
de weduwe van zijn broe-	*samalang, njama-*	*anggaw, njang-*	*roejan*	*anggaw, ngang-*

	ABOENG.	PAMINGGIR.	BOEMI AGOENG	PABIJAN.
der *huwen*	*lang*	*gaw*	*sikok, njikok*	*gaw*
drie (getal).	*tigă*	*tiga*	*tĕloe*	*tĕloe*
negen (getal).	*siwă*	*siwa*	*soewaj*	*soewaj*
schilfertjes op 't hoofd.	*loehap*	*baroentoek*	*halimormor*	*bababoej*
zwart.	*arĕng*	*harong*	*halom*	*halom*
gezond, genezen.	*waras*	*moenjaj*	*hĕdak*	
bosch.	*las*	*rimba*	*poelan*	*poelan*
verlaten akker, waarop struikgewas en lang gras.	*indoeh*	*baloekar*	*poelan ngoera* (*jong bosch*)	*poelan ngoera*
hoofddoek.	*kikat*	*kikat*, (komĕring: *ikat-ikat*)	*toetoep*	*kikat*
papaja (vruchtboom).	*gĕdang*	*gĕdang*	*poenti kajoe*	*gĕdang*
mangga (vruchtboom).	*pĕlĕm*	*kapĕlom*	*hampĕlom*	*pĕlom*
bamboe.	*pĕring*	*hawi*	*boeloeh*	*hawi*
huid.	*babak*	*babak*	*bawak*	*bawak*
bezitten, hebben.	*makkă*	*ngĕdok* of *didok*	*mangka*	*ngĕdok*
tjampĕdak (vruchtboom).	*kakan*	*akan-akan*	*nakan-nakan*	
huis.	*noewă*	*lamban*	*noewa*	*lambahan*
dorp.	*anĕg*	*pĕkon*	*tijoeh*	*tijoeh*
kokos.	*kalapă* (Sapoetih), *njiwi*(Waj Aboeng).	*kalapa*	*njiwi*	

	ABOENG	PAMINGGIR.	BOEMI AGOENG	PABIJAN.
slapen van 't hoofd.	*palĕpis*	*tĕloej-pĕpis*	*talimpispis*	
bladsteel, van palmen en bananen.	*palĕpah*	*pĕpah*	*panahpah*	
worm, rups.	*wĕr*	*hoelor*	*hoerol*	*hoerol*
vlieg.	*ral*	*lalor*	*raral*	
vrouw v. e. man.	*bi*	*kadjong*	*kahĕdjong*	
geluid, stem.	*barå*	*boenji*	*boengi*	
gekookte rijst.	*mi*	*mi*	*kan*	*kan*
rijstewater.	*waj-nasoej*	*tadjin*	*waj-kan*	*waj-kan*
tijger.	*lamawăng*	*lamawong*	*halimawong*	
troebel, onklaar.	*boetĕg*	*roebok*	*boelok*	
aankomen.	*tigĕh*	*sampaj*	*toenggoek*	
vlinder.	*laloewak*	*halibambang*	*haliwakwak*	
helder, klaar als water.	*irang*	*hirang*	*hĕnjaw*	
spuwen.	*ngoetĕp*	*mahitop*		*mahalĕtok*
zekere kleine hertsoort, de *kidang* der Javanen.	*wikis*	*kidjang*	*balĕkis*	*kidjang*
boschbloedzuiger.	*lamatăk*	*lamatok*	*patjat*	*patjat*
tortelduif.	*batĕtoe*	*takoekoe*	*karatoetoe*	
ondiep als een rivier.	*djĕdjăk*	*kĕkah*	*bakboe*	
meloen.	*karamoedjå* of *ramoedjå*	*lamoedja*	*samaka*	
schouder.	*poepping*	*lajang*	*pingping*	

Nu eenige regelen, waardoor de gelijkheid van andersluidende woorden in de twee hoofdtongvallen in 't oog kan springen. Ik zal hier aan de termen Aboeng en Pabijan (zie boven blz. 3) een ruimer beteekenis hechten (1), en hier en daar slechts van bijzondere tongvallen melding maken.

De a.

§ 3. Deze klinker is in *A.* steeds *å* in een laatste opene lettergreep; b. v. *boehå* = *boeha* in *P.*; *makkå* (§ 9) = *mangka* in *P.*; *darå* = Jav. *dårå* (*duif*), enz.

De ĕ.

§ 4. De klinker *ĕ* (*bitjak* in 't Lamp. schrift)(2) komt in *P.* niet anders voor dan in een opene lettergreep, die niet de laatste is; b. v. *tĕmon* = *tĕmĕn* (zie boven); *toehot* = *toehĕt*; in *A.* wordt overigens *o* uitgesproken. In een voorlaatste gesloten lettergreep wordt de *ĕ* elders in *P.* vertegenwoordigd:

1e door *i*, zoo die lettergreep door een *n* of *s* gesloten is; b. v. *gindit* = Mal. *gĕndit*; *pisti* = Jav. *pĕsti*; *kintol* = Jav. *kĕntĕl*; *kindi* = Jav. *kĕndi*; *sindjakala* = Mal. *sĕndjakala*; *pintil* = Jav. *pĕntil*; *pinding* = Jav. *pĕnding*, enz.

2. door *oe*, zoo die lettergreep door een *m* gesloten is; b. v. *koembang* = Jav. *kĕmbang*; *soembah* = Jav. of Mal. *sĕmbah*; *doempoel* = Jav. *dĕmpoel*; *koembon* = Jav. *kĕmbĕn*, enz.

a. Op deze regels zijn eenige uitzonderingen (3); b. v. *tantoe* = Mal. *tĕntoe*; *kimpis* = Jav. *kĕmpes*, maar deze laatste uitzondering zal wel toe te schrijven zijn aan 't Jav. *kimpès*, dat naast *kĕmpès* opgegeven wordt. Wat *tantoe* betreft, het kan uit 't Manangkabauwsch overgenomen zijn, daar deze Maleische tongval, die op 't

(1) A. en P. gebruik ik als verkortingen van Aboeng en Pabijan.

(2) Zie de verhandeling over 't schrift.

(3) Woorden, als b. v. *imboen* (= Mal. *ĕmboen*, Sund. *iboen*), komen hier niet in aanmerking (Zie beneden § 34).

Lampongsch invloed uitgeoefend heeft, de *ĕ* niet kent. (1)

3e. door onverschillig welken klinker, zoo die lettergreep door een *ng* gesloten is; b. v. *dingki* = Mal. *dĕngki; tjangkir* = Jav. *tjĕngkir; goenggong* = *gĕnggĕng*, in *A.*

4e. door *a*, zoo die lettergreep door een *r* gesloten is; b. v. *sardang* = Mal. *sĕrdang*. Maar hierbij is vooral op te merken, dat de lettergreep *ar* als 't ware tweelettergrepig moet uitgesproken worden, door namelijk na de *r* nog een *ĕ* te laten hooren; de ware uitspraak van *sardang* is *sarĕdang* (vgl. § 11*a*). Evenzoo is het gesteld met een door *l* gesloten lettergreep; *djalma* b. v. is eigenlijk *djalĕma* (van daar zie § 12*d*). De vokalische natuur der trillers is wel de verklaring van dit verschijnsel. In *A.* wordt de *bitjak* in een laatste door *k, h, ng*, en *s* geslotene lettergreep als een korte *a* uitgesproken; b. v. *dapăk* = *dapok* in *P.*; *mijăh* = *mijoh* in *P.*; *poerĕpăs* (*asch*) heeft in de laatste lettergreep een *bitjak*, en evenzoo *tababăng* (*houtboorende hommel*). Voor een vreemdeling is deze uitspraak alles behalve gemakkelijk; van daar bij hem een verwarring van *mijăh* (*pissen*) met *mijah* (*waken, niet slapen*), en van *kĕkăk* (*op, geconsumeerd*) met *kĕkak* (*raaf, kraai*). De *a* is echter wel van de *ă* te onderscheiden, daar de Aboengsch sprekenden gewoon zijn daarop den klemtoon te laten vallen; men spreke dus *mijáh* en *kĕkák* uit.

De klinkers i en *oe.*

§ 5. 't Lampongsche schrift maakt geen onderscheid tusschen *i* en *è* en *oe* en *ò*. In sommige streken, waar *A.* gesproken wordt, zoo als te Manggala en nabij liggende plaatsen, hoort men steeds *ò* in pl. v. *oe*, en *è* in pl. van *i;* b. v.

(1) Althans in 't zuiden, zooals b. v. in 't Agamsch; evenzoo 't Maleisch van Bengkoelen, zooals uit Marsden's Maleisch Woordenboek genoegzaam blijkt (zie b. v. zijn *parang* in pl. van *pĕrang*, *panat* in pl. v. *pĕnat*, enz.)

tolong bòhå (eigennaam van een riviertje, beteekenende *kaaimankreek*) = *toeloeng boehå; makkèng* = *makking; kèrèg* = *kirig* enz. In de afdeeling Boemi Agoeng spreekt men *ò* altijd uit in een laatste door *r* geslotene lettergreep; b. v. *moendor* = *moendoer; oemor* = *oemoer*, enz. Van daar vindt men in geschriften uit die streken bij diergelijke woorden een *bitjak* in de laatste lettergreep geschreven (§ 4). Aldaar spreekt men ook *è* in pl. v. *i* uit, in een laatste, zelfs opene, lettergreep, zoo deze met een *r* aanvangt; b. v. *narè* = *nari; barèh* = *barih*, enz. Dat deze uitspraak niet in 't schrift kan uitgedrukt worden, behoef ik niet te zeggen. In de afdeeling Telok Betong wordt de *i* in een laatste door *k*, *g* of *r* gesloten lettergreep *è* uitgesproken; b. v. *bitjèg*, *gělèr*, *kětèr*, *sěsèr*, *gobèg* enz. De *oe* wordt alsdan tevens *ò*, zoo als men reeds uit *gobèg* in pl. van *goebig* ziet. Aldaar ook kan de *oe* als *ò* klinken in een voorlaatste lettergreep, zoo de laatste een *o* inhoudt, die naar de uitspraak in *P.* door de *bitjak* wordt uitgedrukt (§ 4); b. v. *òloh* of *oeloh*, *pòdor* of *poedor*, *bòdol* of *boedol*, *boroh* of *boeroh*; *kódo* of *koedo* (1).

a. In sommige streken van Sapoetih heeft men de zonderlinge gewoonte *oe* en *i* als slotklanken als *ow* en *ej* uit te spreken; zoo hoort men daar b. v. *tanahej* in pl. v. *tanahi* (darmen); *parahow* in pl. v. *parahoe* (klein vaartuig). Men spelt echter diergelijke woorden goed, en verwart ze nooit met die op de tweeklanken *aj* en *aw* uitgaan, en geen wonder, daar de *a* in deze tweeklanken in *A.* altijd helder wordt uitgesproken. Ik ken slechts één woord, waar de *oe* werkelijk *aw* op die wijze geworden is, namelijk *bajaw* = *bahjoe* in *P.*

De tweeklanken aj, aw en *oej* (2).

§ 6. In 't Lampoeng paminggir klinkt 't eerste bestand-

(1) Van daar ook *kòlog* of *koelog* (§ 8) uit 't Sund. *koelèk* (Jav. *kolak*, volgens Jansz).

(2) Bij 't transcriberen dezer tweeklanken bezig ik de halfklinkers *j* en *w* met 't bepaalde doel ze als éénlettergrepig te doen uitspreken. 't Oude

deel der tweeklanken *aj* en *aw* minder helder dan in *A.* en andere tongvallen. De *a* wordt aldaar als 't ware door het tweede bestanddeel gekleurd, zoodat b. v. *toepaj* er als *toepej* en *ambaw* als *ambow* klinkt.

De *oej* is te Manggala en omstreken *òj* (§ 5).

De k.

§ 7. De *k* wordt als slotletter zoowel in *P.* als in *A.* opgeslokt. In *P.* blijft die opgeslokte *k*, ook wanneer 't woord gevolgd wordt door een aanhechtsel, dat met een klinker aanvangt; b. v. *baroentoek'an* van *baroentoek* en 't aanhechtsel *an*. In 't schrift blijft dan ook de *k*, terwijl men 't aanhechtsel met den medeklinker, die de drager is van een klinker, daarachter schrijft. In *A.* wordt de *k* vóór een met een klinker aanvangend aanhechtsel uitgesproken; b. v. *beroentoek'an* zoude in *A.*, zoo het daar in gebruik was, *baroentoekan* luiden. Van daar in *A.* ook *kajĕkan* van *kajăk* (§ 4).

a. De bewoners van Telok Betong (1) hebben de gewoonte de *k* van 't aanhechtsel *kon* achter een woord op *k* weg te laten, b. v. *ngalilik'on* in pl. van *ngalilikkon*. In 't schrift heb ik hier geen sporen van gezien.

De g.

§ 8. De *g* (de Engelsche in *good*) is als sluiter in beide tongvallen een fiks uitgesproken *k*. Men lette bij 't spreken op 't onderscheid van *k* en *g* als sluiters, want door ze beide gelijk te stellen zoude men ten eenemale onverstaanbaar zijn (vgl. b. v. *koelag* met *koelak* en *tjoeloeg* met *tjoeloek*). Komt achter een woord, op *g* eindigende, een aanhechtsel, dat met een klinker aan-

Lampongsche schrift bezigt evenzoo de *j* en *w* als sluiters. (Zie: Manuscrits Lampongs, in de Tabellen.)

(1) Lampongsch: Tĕloeg Bĕtoeng. Eens voor al zij hier opgemerkt, dat ik Hollandsch schrijvende geen notitie neem van de Lampongsche uitspraak. De eigennamen zijn bij ons zoo verbasterd, dat we, de inlandsche uitspraak volgende, onverstaanbaar zouden worden. Woor-

vangt, dan laat men in *P.* een *k*, maar in *A.* een *g* hooren; b. v. *salĕsokan* (*P.*) = *salĕsĕgăn* (*A*) (1) *P.* laat in 't schrift de *g* in een op die wijze afgeleid woord als sluitletter staan, en plaatst dan een *k* vóór 't aanhechtsel (*salesogkan* spreke men *salĕsòkan* uit).

a. 't Is opmerkelijk, dat vele woorden, op een *g* eindigende, uit een andere taal zijn overgenomen. Daar men in 't Jav. de *k* als sluiter, behalve achter de *ĕ*, opslokt, maar in 't Sund. duidelijk uitspreekt, zoo zal men bij diergelijke overgenomen woorden eerder aan een overname uit 't Sund. dan uit 't Jav. moeten denken; *pĕtoeg* b. v. is dus onmiddelijk uit 't Sund., waar het *kĕtoek* is, overgenomen, en niet uit het Jav. (*kĕtoek*). Men vergelijke in 't Wdb. *soeroeg, koelag, tjoebig, kirig, kĕpig, djĕbog, bitjèg* (§ 5), om te zien, dat zij overgenomen zijn, en in 't Sund. een *k* als sluiter hebben.

b. Men vindt vaak in 't Lampongsch een *k* als sluiter, waar een zustertaal 't woord op een klinker doet uitgaan; b. v. *djagoek* (Jav. *djago*), *tjabik* (Jav. *tjabé*); *salawik* (Jav. *salawé*), *kandik* (Jav. *kandi*), *sawik* (Sund. *sawè*), *katik* of *katèk* (Jav. *katé*), *sĕdoek* (Mal. *sĕdoe*), enz. De *k* moet hier verklaard worden uit een eigenaardigheid in de uitspraak van den een of den anderen Jav. tongval (2) ('t Bantamsch?).

De neusklanken.

§ 9. De neusklanken worden in *A.*, evenals in 't Tobasch, als sluiters eener lettergreep vóór scherpe medeklinkers (*k*, *tj*, *t*, *p* en *s*) niet uitgesproken, terwijl de vol-

---

den, die, even als *Sumatra*, bij den inlander oorspronkelijk onbekend zijn, *Soematra* te spellen is pedanterie.

(1) Jav. *kasesegen*.

(2) Te Buitenzorg en omstreken heeft men de gewoonte, woorden, die op een klinker uitgaan, zoo uit te spreken, als of op dien klinker een opgeslokte *k* volgde. Men schrijft echter deze *k* nooit.

gende medeklinker verdubbeld wordt (1); b. v. *makkå* (§ 3) = *mangka*; *pattis* = *pantis*; *masså* = *mansa*, enz.

a. In de voorlaatste lettergreep vindt *A.* den neusklank als sluiter vóór een stompen medeklinker (*g*, *dj*, *b*, *d*) onaangenaam, en laat dien bij overgenomen woorden weg; b. v. *ngaboenji* uit *ngamboenji*, *tabakang* uit *tambakang*, *tagarah* uit *tanggarah*. Aan de Waj Aboeng en de Waj rarêm zegt men b. v. *pagawå* in pl. van *panggawa*, *pagalah* in pl. van *panggalah*, enz. In andere streken, waar *A.* gesproken wordt, maakt men in dit geval van *ngg: ng*, van *ndj: nj*, van *nd: n* en van *mb: m*; b. v. *pangawa* = *panggawa* in *P.*, *sanatå* = *sandata*, *panjoering* = *pandjoering*, enz.

De klemtoon.

§ 10. De klemtoon valt steeds op de voorlaatste lettergreep, ook in afgeleide woorden, die door een aanhechtsel langer dan 't stamwoord geworden zijn; b. v. *baroen-t oek'an* (de klemtoon op *toek*) van *baroentoek* (de klemtoon op *roen*). Echter mag de klemtoon niet zoo sterk vallen, dat de klinker in de volgende lettergreep er door stom wordt; in *koelak* b. v. moet de *a* helder uitgesproken, en niet tot *ĕ* verduisterd worden. Heeft de voorlaatste een *ĕ*, dan moet deze klinker, hoewel vlugtig (als in ons *begin*) duidelijk gehoord, en niet weggelaten worden; *bĕli* b. v. moet tweelettergrepig klinken, en mag niet tot *bli* verkort worden. Bij een van een *ĕ* voorziene voorlaatste lettergreep valt de klemtoon minder dan op de volgende.

a. In twee op elkander volgende éénlettergrepige woorden valt de klemtoon op 't laatste, zoodat de klinker van 't eerste tot *ĕ* kan verduisterd worden; b.v. *njak djĕdo boeroeng oetan* in pl. v. *njak dji do boeroeng*

(1) De Aboengers, die slecht spellen, schrijven er slechts één; zoodat zij b. v. *makkå* met *maka* aanduiden.

oetan (*ik hier* ben een woudvogel). Zoo vindt men *dĕnjak* in pl. v. *di njak*.

De klinker in de vóórvoorlaatste lettergreep.

§ 11a. De klinker van de vóórvoorlaatste lettergreep is door den invloed van den klemtoon op de volgende eenigszins onzeker, namelijk in stamwoorden of als zoodanig door de taal gevoelde woorden; zoo b. v. kan men *djoeragan*, *djaragan* en *djĕragan* uitspreken; *patĕri* is zelfs de gewone uitspraak van *poetĕri*; *patĕrah* van 't Arabisch-Mal. *pitĕrah* (*fitrah*); *satĕra* hoort men steeds in pl. van *soetĕra* (Mal.); *darijan* in pl. van 't Mal. *doerijan*; *tjakoening* (eigenn. van een plaats in West Java, die door Lampongers bewoond is) uit *tji-koening*; *tjakĕlang* uit 't Sund. *tjongklang*; *danija* naast *doenija* (Arab.-Mal.); *dawara* naast *doewara* (Sanskr. of kawi); *kasoema* of *kĕsoema* (in eigennamen) uit *koesoema* (Sanskr.-Jav.) enz. Deze onzekerheid gaat zelfs zoo ver, dat men den Maleischen naam van *Batavia* (*batawi*) in *bintawi* hoort verhaspelen! Zoo ook heet 't eiland Onrust in 't Lamp. *Andĕroes*; en *Palèmbang* is even goed *Poelimbang* als *Palimbang*. Een regel te geven, waardoor men weten kan, welken klinker juist in zoo'n lettergreep te moeten bezigen, is ondoenlijk, daar de tongvallen het daaromtrent zoo oneens zijn (1). Ja zelfs een medeklinker kan daarin weggelaten of bijgevoegd worden (zie de zoo even aangehaalde woorden *tjakĕlang* en *bintawi*). In sommige streken, zooals b. v. in Boemi Agoeng, hoort men zelfs *dinija* in pl. v. *doenija* of *danija*! zoo vindt men *tirĕgas* (*targas*, zie § 4) naast *tarĕgas*, en *moerĕga* naast *marga* (§ 4); *poerĕda* naast *parda* (§ 4). De voorhechtsels *pa* en *ba* — men denke er aan, dat de meeste

(1) In 't Hollandsch hoort men menschen, die geen fransch kennen, *vacantie* als *vicantie* uitspreken; vgl. *rosijn* uit *raisin* en *japon* uit *jupon*. De klemtoon van een volgende lettergreep is hier wel de reden der verbastering (vgl. Tob. Spraakk., § 28).

stamwoorden tweelettergrepig zijn, — worden zeer vaak *boe* en *poe* uitgesproken en geschreven. In woorden van meer dan twee lettergrepen, die met een *s* beginnen, vindt men zeer dikwijls den tweeklank *aj* (1); b. v. *sajrega* in pl. v. *sarĕga* (Jav. *swarga* of Mal. *sorga*); *sajgara* in pl. v. Jav. *sagara; sajtĕra* in pl. v. *satĕra* (zie boven) of *sitera* (Boemi Agoeng), enz. 't Voorhechtsel *sa*, dat met 't aanhechtsel *an* reciproque werkwoorden vormt, is nu eens *saj* dan weder *si* of *sa;* b. v. *sajtikoehan* =*sitikoehan* of *satikoehan*.

§ 11*b*. Heeft een woord door afleiding meer dan twee lettergrepen, dan mag de klemtoon dien verduisterenden invloed op den klinker der vóórvoorlaatste lettergreep niet uitoefenen; zoo b. v. kan de *a* in *kalaboengan* (van *laboeng*) niet veranderen. (2)

Aanm. Een uitzondering is *nanggalan* (Telok Betong) in pl. v. *noenggalan* (van *noenggal*, *toenggal*). Denkelijk is bij dit woord 't gevoel van de afleiding verloren geraakt.— Dat nu 't Mal. *doerijan*, ofschoon van *doeri* (*doren*, *stekel*) afgeleid, *darijan* in 't Lamp. is geworden, is geen wonder, zoo men er aan denkt, dat *doeri* met die beteekenis geen Lamp. woord is. Dit is een bewijs te meer, dat die vruchtbenaming een overgenomen woord is (in *P.* bezigt men *roewi* en in *A. wi*, om *doren*, *stekel* uit te drukken).

Eigenaardigheden in den vorm der woorden in de verschillende tongvallen.

§ 12. Een voorlaatste lettergreep op *ar* of *arĕ* (§ 4, 4e)

(1) In 't Lamp. is *saj* 't relatieve voornaamw., zoodat men door *aj* aan een woord een inlandsch voorkomen tracht te geven; vgl. de liefhebberij der Bataks om zulke met *s* aanvangende woorden zoo te verhaspelen, dat zij 't voorkomen hebben van een stamwoord met 't pronominale voorhechtsel *si;* b. v. *sibodak* naast *soebodak* (Manangkabauwsch: *tjoebadak* of *tjoebodak*); *sikkora* naast *soekkora*, enz, (zie Tobasche spraakkunst, bl. 44, b).

(2) In 't Maleisch en andere zustertalen geldt dit ook, en ik geloof, dat v o n d e W a l l dit bedoeld heeft, door te zeggen, dat de klemtoon op de lettergreep van 't stamwoord blijft.

vóór een medeklinker wordt in *A.* door *i* vertegenwoordigd; b. v. *sidang* = *sardang* in *P.*; *migå* (§ 3) = *marga*; *kita* = *karta*; *pitoeng* = *partoeng*; *kikoek* = *karĕkoek*; *pidå* (§ 3) = *parda*; *pidah* = *pardah*; enz. Zoo ook is *rĕ* als eerste lettergreep van een tweelettergrepig woord in *A.*: *i*; b. v. *ibah* = *rĕbah* in *P*; *igå* (§ 3) = *rĕga*; *itak* = *rĕtak*.

a. Van *i* in pl. v. *ĕr* vóór een klinker ken ik maar een enkel voorbeeld; *tamijah* (§ 9*a*) = *tambĕrah* in *P.*, en *tioeng* (1), dat ook in *P.* geldt, = 't Maleische *tĕroeng* (Jav., Sund., Batav.-Mal. *tèroeng*).

b. Soms vindt men in een tongval, die tot *P.* behoort, een vorm, die uit *A.* overgenomen schijnt te zijn; zoo b. v. zegt men te Telok Betong, even als in *A.*, *kibaw*, dat in Boemi Agoeng nog, even als in 't Mal., *karbauw* is. Zoo bezigt men in *P.* ook *binga* = Mal. *bĕrnga*, en ook 't Mandailingsch heeft *binga*, (vgl. in *a tijoeng*).

Aanm. Zoude *i* in dit geval geen verbastering zijn van *aj*? immers de *r* in 't Maleisch en Bataksch wordt zoo dikwijls in 't *Lamp.* door *j* vertegenwoordigd (zie § 38). Een zamensmelting van *aj* (als *ar*) tot *i* vindt men in *dĕngi* = Mal. *dĕngar*.

c. Zelden vindt men *oe*; b. v. *toebik* = *tarbik* in *P.*; *toegĕm* (§ 4) = *targom*. Denkelijk zijn wij aan een uitspraak *toerĕbik* en *toerĕgom* dezen vorm verschuldigd (§ 11*a*).

d. Van *i* in pl. v. *al* (§ 4) in dit geval ken ik maar één voorbeeld, namelijk *djimå* (§ 3) = *djalma*.

§ 13. Heeft een tweelettergrepig, met een klinker aanvangend, woord in *P.* den vorm eener herhaling, dan vindt men in *A.* een tweelettergrepig woord, waarvan de eerste lettergreep met denzelfden medeklinker aanvangt als de tweede, b. v. *nanaj* = *anaj-anaj*; *kakkoek* (§ 9) = *angkoek-angkoek*; *kakan* = *akan-akan*; *boeboen* = *oeboen-oeboen*; *pippi* (§ 9) = *impi-impi*; *moemang* = *oemang-oemang*; *loelih* = *oelih-oelih*; *saså* (§ 3) = *asa-asa*, enz.

(1) Bataksch *tijoeng* of *toejoeng*. (Zie § 44, Aanm. 2).

a. Te Telok Betong zegt men even als in *A. kikat* in pl. v. *ikat–ikat* (komëring). Aldaar bezigt men *ampag–ampag = pappag* in *A.*

b. In Boemi Agoeng heeft men *nakan–nakan*. Men ziet hier dus 't zelfde gebeuren als in 't Maleische *kanak-kanak* (1), daar ook hier de sluiter bij de herhaling beginner is geworden.

Aanm. In de zustertalen vindt men van 't hier behandelde verschijnsel talrijke voorbeelden; b. v. *lalang* (Mal. en Bal.) *alang–alang* (Jav.); *mimi* (Jav.) = *himi–himi* (Sund. en Kawi); *babi* (Mal.) = *abi–abi* (Engano). Zouden de verwantschapstermen *kaka* (Kawi en Dairisch) en *kaki* (Jav.) niet aldus in verband gebragt moeten worden met *aka* en *aki* (2), die nog in 't Sund. in zwang zijn? Vgl. voorts 't Lamp. *indjing* met *djindjing* (Jav.); 't Sund. *èwè* met *wewe* (Jav.); *wawas* in 't Jav. naast *awas*; *goegoes* (Bataksch) van *oegoes*; *rarang* of *larang* van *arang* (Jav.).

§ 14. *A.* heeft vaak een dubbele *l*, in pl. v. *hl* in *P.*; b. v. *kallă = kahla*; *toellan = toehlan*; *talloej = tahloej*. Of nu van *billan*, *walli* en andere woorden, waarin een *l* tusschen klinkers dubbel uitgesproken wordt, altijd de aequivalenten met *hl* te vinden zijn, is nog de vraag.

§ 15. Tweelettergrepige woorden in *A.*, waarvan de eerste lettergreep slechts uit *i* bestaat, zijn in *P.* vaak éénlettergrepig; b. v. *djan = idjan*; *loej = iloej*; *nan = inan*; *boeng = iboeng*, enz.

§ 16. In *P.* heeft men vaak de lettergreep *ha* vóór tweelettergrepige, maar *hĕ* vóór eenlettergrepige woorden (§ 10)

(1) In 't Dairisch heeft men nog *anak-anak*.

(2) In 't Kawi heeft men nog *raki* (*ra* + *aki*), dat op dezelfde wijze gevormd is als *rama*, *réna* en *raka* (zie Tobasche spraakk. bl. 253 Aanm.). Ook 't Jav. *raji* is uit *ra* + *aji* (dat ergens moet bestaan hebben, want men heeft in 't jav. ook *jaji*). 't Jav. *jajah*, vergeleken met 't Mal. *ajah*, verdient hierbij aangehaald te worden.

in *A.*, vooral als zij met *l*, *r* of *n* beginnen; b. v. *halinoe* = *linoe*; *haloepan* = *loepan*; *hĕloe* = *loe*; *hĕlaw* = *law* (1); *harilang* = *rilang*; *hanĕkan* = *nĕkan*; *haniboeng* = *niboeng*; *hĕnak* (§ 18) = *nap*; *hĕnoes* = *noes*; voorbeelden van woorden, die niet met *l*, *r* of *n* aanvangen, zijn *hĕngar* = *ngar*; *hĕtoek* = *toek*; *hĕdjok* (§ 18) = *djĕp*.

a. Vóór drielettergrepige woorden, die met een *l* aanvangen, vindt men vaak de lettergreep *a* of *ha* in *P.*, terwijl tevens de *l* den klinker *i* draagt; b. v. *alimawong* = *lamawong* of *lamawĕng*; *alibambang* = *balĕmbang* (invloed van den trilklank *l* in pl. van *labĕmbang*. Het in Boemi agoeng gebezigde *haliwakwak* (§ 2, woordenlijstje) blijkt dus 't zelfde woord te zijn als *laloewak* in *A.*

§ 17. De meeste woorden, die in *P.* met een *h* aanvangen, missen in *A.* dien medeklinker; b. v. *arĕng* = *harong*; *anaw* = *hanaw*; *aris* = *haris*; *oewit* = *hoewik* (§ 18); *oemboet* = *hoemboek* (§ 18). In *P.* wordt bij sommige woorden tamelijk willekeurig met de *h*, als beginner van een woord, omgesprongen; zoo hoort men *hoeloen* naast *oeloen*. Een regel ben ik niet in staat te geven, en 't zal genoeg zijn te waarschuwen tegen de meening, dat ieder in *A.* met een klinker aanvangend woord in *P.* met een *h* moet beginnen.

§ 18. Bij de vergelijking der beide hoofdtongvallen blijkt de verzwakking vooral in *P.* van *p* en *t*, als sluiters, tot *k* (§ 7); b. v. *hĕnak* (§ 16) = *nap*; *hĕdjok* (§ 16) = *djĕp*; *hoewik* = *oewit* (§ 17); *hoemboet* = *oemboet*. Men vindt in Lamp. zeer dikwijls een *k* als sluitletter, waar een zustertaal *p* of *t* heeft; b. v. *angkoek-angkoek* = *angkoet-angkoet* (Mal.), *akoet-akoet* (Sund.); *pak* = *pat* (Jav.; Mal. *ĕm-*

(1) De afwijking in beteekenis bij *law* (*spoedig*) en *hĕlaw* (*goed, mooi*) bewijst niets tegen hunne identiteit: *gĕlis* in 't Jav. beteekent *spoedig*, maar in 't Sund. (*geulis*) *goed, schoon* (van een vrouwspersoon alleen gebezigd.

pat); *kŏelak* = *koelat* (Mal.); *pahik* = *pahit* (Mal.); *oerik* of *hoerik* = *oerip* (Jav.), enz. Zie voorts § 28.

a. In *A.* heeft men *poenggoet* = *poeggoek*.

§ 19. In *A.* is *st* van *P.* steeds *tt*; b. v. *ittå* (§ 3) = *hista* (1) in *P.*; *pitti* = *pisti*; *bittå* = *bista*; *gĕtting* = *gisting* (§ 4); *goetti* = *goesti*.

a. Uit *gĕtting* (in pl. v. *gĕnting*, zie § 9) = *gisting* blijkt weder de groote overeenkomst met 't Bataksch, alwaar men, onder anderen, *lintoen* naast *listoen* vindt (zie verder Tobasche spraakkunst, § 27).

§ 20. In *A.* vindt men de lettergreep *am* vóór een *p*, waar *P.* meestal *i* heeft; b. v. *tappar* (§ 9) = *tipar*; *tampoeng* (Boemi Agoeng, alwaar vele Aboengsche woorden in gebruik zijn) = *tipoeng*. Vergelijk voorts *tipoek* met *tappoek* (§ 9) en 't Mal. *tampoek*; *hipoes* of *ipoes* (§ 17) met 't Mal. *hampoes*. (2)

§ 21. *A.* heeft altijd *ĕ* in de voorlaatste lettergreep, waar in *P.* of in een zustertaal twee op elkander volgende lettergrepen denzelfden medeklinker, als beginner, vertoonen; b. v. *tĕttoeng* (§ 9) = *toentoeng*; *tĕttang* = *tantang*; *dĕnding* uit *dĕndĕng* (Mal., zie § 5). In woorden, die door een inhechtsel de eerste lettergreep van de tweede hebben verwijderd, ziet men 't zelfde; b. v. *galĕngging* = *galingging*; *balĕmbing* = *balimbing*; *balĕmboeng* = *baloemboeng*. Op te merken is, dat, zoo de laatste lettergreep van een tweelettergrepig woord met een lipletter aanvangt, de *ĕ* zeer vaak *oe* klinkt, terwijl de volgende medeklinker, zoo er reeds geen neusklank voor staat, verdubbeld wordt; b. v. *boebbĕl* (§ 4) = *bĕbol* in *P.*; *poeppang* (§ 9) = *pĕpang*; *poepping* naast *pĕping*; *poeppik* naast *pĕpik*; *moemmis* naast *mĕmis*; *boembang* = *bambang* in *P.*; *boembing* = *bimling*; *boembin* = *binlin* (§ 22), enz.

§ 22. De tongval van Boemi Agoeng herhaalt 't geheele

(1) 't Mal. *hasta* of *hĕsta* (§ 4).

(2) In plaats van *hapoes* is mij onbekend, maar wordt door Marsden opgegeven. Misschien is het te Bengkoelen in gebruik.

woord, waar elders slechts de eerste lettergreep herhaald wordt; b. v. *doeroek-doeroek = dadoeroek; labi-labi = lalabi; kalah-kalah = kakalah.* Ook houdt men aldaar evenals in 't Bataksch en Balineesch veel van twee lettergrepen, die aan elkander geheel gelijk zijn (1); van daar, dat lettergrepen, die elders met denzelfden medeklinker aanvangen, maar in de eerste een *ĕ* hebben, in pl. v. de *ĕ* den klinker zoowel als den sluiter der volgende vertoonen; b. v. *samsam = sĕs-sam; satsat = sĕsat; njongnjong = njĕnjong; pingping = pĕping; poelpoel = pĕpoel; panahpah = patĕpah* (2); *bolbol = bĕbol; pihpih = pĕpih* enz.

a. Te Telok Betong heeft men *rĕrang* naast *rangrang; jĕjang* naast *jangjang;* wat betreft *pĕpoeng* naast *poempoeng* en *pĕpon* naast *poempon*, zij doen aan een invloed van *A.* denken (zie § 21).

b. Wat betreft *rakdak = rĕdak*, het moet vroeger of *dakdak* (vgl. Bataksch *dapdap*) of *rakrak* (vgl. Makasaarsch) geweest zijn (Jav. *dadap*, Mal. *dĕdap*).

§ 23. In den tongval van Boemi Agoeng heeft de *r*, als zij in één woord met de *l* moet uitgesproken worden, altijd de eerste plaats, terwijl in andere tongvallen soms 't omgekeerde plaats heeft; b. v. *gĕral = gĕlar; rĕkol = lĕkor; rakal = lakar*, enz. *A.* is in dit opzigt niet altijd regelmatig; vandaar *roeroel = loeloer; baroel = baloer; sariměl = salimor*, maar ook *gĕlar*. Soms heeft het, evenals 't Bataksch twee *r*'s; vgl. b. v. *rarang* met *ralang; roeroeng* met *roeloeng; bararag = baralag*. Vergelijkt men 't Lampongsch met de zustertalen, dan kan men zeggen, dat het meestal 't omgekeerde doet van 't geen in 't Jav. en Mal. pleegt te geschieden; b. v. *baralag = bĕlarak* (Jav.; Sund. *baralak*); *rilang* (zekere lengtemaat) = *lirang* (Jav.); *sarila = salira* (Jav.); *ripoel* naast *lipoer* (Mal., Jav. en Sund;

(1) Tob. Spraakk., bl. 50. in *b.* en *Aant.* 1.

(2) De verwisseling van *l* en *n* is bekend (zie Tobasche Spraakkunst bl. 64).

Bat. *ripoer*); *ralis* = *laris* (Jav.); *ralat* = *larat* (Mal.); *barilang* = *balèrang* (Mal.); *baroelang* = *baloerang* (Mal.); *roeloeng* = *loeroeng* (Mal.) en *rapoel* naast *lapoer* (ons *rapport*, vgl. Jav.).

a. Als onregelmatig mag aangehaald worden *kararas* = *kalaras* [1].

§ 24. Met de beide *r*'s wordt in *A.* raar omgesprongen, want men vindt een harer op plaatsen, waar men ze als een voor de etymologie lastige gast moet beschouwen, terwijl zij soms geheel verdwijnt; *karoel* b. v. is 't Mal. *kaoel* (uitspraak van قول; zie Aant. op de *Pandjatandĕran* bl. 16)! Hierbij te vergelijken *laroem*=*laoem*. 't Arabisch Mal. *Malak-oelmaoet* (*de doodsengel*) is er *barakal-maoet* geworden. De *r* is hier te verklaren uit de moeijelijkheid twee *l*' s in één woord uit te spreken. Weggelaten vindt men een *r* in *oewi* of *wi* = *roewi* in *P*; *oewå* of *wå* = *roewa*; *oewĕr* of *wĕr* = *hoelor* of *hoerol*; *oepå* = *roepa*; vgl. *njiwan* (§ 42) en zie § 12.

a. Aan de Waj Aboeng hoort men *mĕtoeppăk* in pl. v. *mĕti roeppăk*.

b. Van de *d* in *l* veranderd wegens een sluitende *r* vind ik slechts twee voorbeelden, namelijk *listar* of *littar* (§ 19) uit *dĕstar* (Mal.), en *loegtar* (§ 4 & 8) uit ons *docter* (geneesheer).

§ 25. De verwisseling van *r* en *g* heeft dikwijls plaats; te Telok Betong heeft men *gĕgah* naast *rĕgah*; te Manggala en omstreken hoort men *gajoh* in pl. v. *rajoh*; *gilim* in pl. v. *rilim*; *gadoe* in pl. v. *radoe*, enz. In *A.* heeft men *goepik* = *roepik* in *P.* en *oeraj* naast *oegaj*; *pasig* = *pasir* (Mal). In de afdeeling Samaka [2] heeft men *oegaw* in pl. v. *oeraw*.

a. Men vindt in 't Lamp. stamwoorden, die met *r* aanvangen, terwijl zij in 't Mal. slechts een klinker in plaats daarvan vertoonen; b. v. *rinti*, naast *hinti*, =

(1) In 't Sund. ook zoo.

(2) Op onze kaarten Samanka.

kĕnti (Mal. § 4); *roebah* = *oebah* (Mal.). Dit is te verklaren uit een verkeerde scheiding van onmiddelijk uit het Maleisch overgenomen woorden, die 't voorhecht. sel *băr* hebben, want in 't Lamp. is dit voorhechtsel *ba-*

§ 26. In Boemi Agoeng spreekt men *jin en jit* aan 't einde *jon* en *jot* uit; b. v. *lajon* = *lajin*; *majon* = *majin*; *bajot* = *bajit*. In sommige streken, waar *A.* geldt, heeft men in overeenstemming hiermede (§ 4) *lajĕn*, *majĕn*, enz.

§ 27. Opmerkelijk is het, dat *A.* in de voorlaatste lettergreep gaarne *a* in pl. v. *i* en *oe* heeft, zoo de volgende met een *j* of *w* aanvangt; b. v. *hajĕn* = *hijon*; *hajăk* = *hijok* (§ 4); *awăng* (§ 4) = *hoewong*; *hawå* = *hoewa* (in *ngahoewakon*). Vergelijk echter *bijoes* (*A.*) met *bajoes* (*P.*) en *kamijangan* met *kamajangan*.

§ 28. In *A.* ziet men den scherpen medeklinker, als sluiter, vaak voor een stompen plaats maken, zoo er een aanhechtsel, met een klinker aanvangend, op volgt; b. v. *loehabĕn* van *loehap*; *takadĕn* van *takat*; *tamadĕn* van *tamat*, enz. Dat dit bij ieder woord 't geval is kan men niet als regel stellen, want men vindt daarentegen *adipĕn* van *adip*. Even moeijelijk is het, vast te stellen, wanneer een sluitende *k* vóór een met een klinker aanvangend aanhechtsel *t* of *p* moet worden; zoo vindt men *panjĕroetan* (*naad*) van *njĕroek* (*naaijen*, stamw. *sĕroek*); *lilitan* (de *stut* of *boom*, waar langs men klimplanten, als peper b. v., laat opkronkelen) van *ngalilik* (iets *omkronkelen*); *njakati* (*beklimmen*) van *tjakak* (*naar boven gaan*); *daratan* van *darak* is zelfs in *P.* in gebruik; *oeripan* (*waardoor* of *waarvan men leeft*) van *oerik* (*leven*). Men ziet, dat diergelijke op een *k* uitgaande woorden vroeger een *t* of *p* tot sluiter moeten gehad hebben (vgl. § 18).

Aant. 't Makasaarsch, geen andere sluiters kennende dan een opgeslokte *k* en een *ng*, vertoont zeer dikwijls een *k* in pl. v. een *t* of *p* in een zustertaal. Matthes schijnt deze opgeslokte *k* niet gehoord te hebben, en

houdt den klinker vóór zulk een slotletter voor een scherpen. Deze zijne opvatting kan verdedigd worden, maar is nadeelig voor de taalvergelijking, daar men op die wijze vele Mak. woorden niet in de zustertalen kan terugvinden; van daar ook, dat het Matthes ontgaan is, dat de voornaamwoorden *ak* en *kik* (1) (bij hem *á* en *ké*) verkorte vormen zijn van *akoe* en *kita*, evenals *kang* (1) een verkorting is van *kami* en *mang* (2) van *mami* (Kawi). De klinkende medeklinkers *r*, *l* en *s*, als sluiters van een woord in de zustertalen, zijn meestal in 't Mak. bewaard gebleven, door dat het daarachter een *naslag* heeft geplaatst (Tobasche spraakkunst, bl. 7, *Aant.*). 't Boegineesch daarentegen doet dit niet, en heeft ook die medeklinkers door een opgeslokte *k* vervangen; zoo is b. v. 't Maleische *timoer* in 't Mak. *timorŏk*, maar in 't Boeg. *timok*. Dat nu laatstgenoemde taal vóór een aanhechtsel, met een klinker aanvangend, in pl. v. die *k*, al naarmate van 't woord, een *r*, *l* of *s* vertoont, kan verklaard worden uit een vroegeren vorm van 't woord, en volstrekt niet ten bewijs strekken, dat diergelijke woorden op geen *k* zouden uitgaan. De Boegineezen van Siring Kibow (Sapoetih) spreken de Lamp. slot– *k* zeer goed uit, terwijl daarentegen in hun mond geen onderscheid gehoord wordt b. v. tusschen *soerag* (§ 8) en *soerat*, daar zij beide woorden *soerak* uitspreken. Had de heer Matthes Javaansch, Lampongsch of Manangkabauwsch hooren spreken, hij zoude er niet aan getwijfeld hebben, dat zijn scherpe klinkers een minder juiste opvatting zijn,

---

(1) Natuurlijk in pl. v. *kit*, dat, uit gebrek van een *t* als sluiter, van zelf *kik* moet worden.

(2) Dat deze woorden in pl. v. *kam* en *mam* zijn ligt voor de hand, daar 't Makasaarsch van *m* als sluiter een *ng* maakt (b. v. *kàlang* = Mal. *kĕlam*).

waartoe hem 't gebrekkige Mak. of Boeg. schrift heeft verleid (1).

§ 29. *A.* laat de *a* van een voorgaande lettergreep scherp klinken, zoo de volgende met een klinker aanvangt; b. v. *ràoem, bài, djùat.* In deze woorden moeten beide lettergrepen uitgesproken worden, als of het afzonderlijke woorden waren; van daar hoort men ook een klemtoon op de laatste (§ 10).

§ 30. *A.* houdt van éénlettergrepige woorden, waar *P.* twee lettergrepen heeft, die met denzelfden medeklinker aanvangen; b. v. *rang = rĕrang; ral = raral; nas* uit *nanas* (Mal.); *ban* naast *bĕban = baban* in *P.*

§ 31. Zoo men de tongvallen vergelijkt, dan stuit men op veel, waarvan de verklaring niet voor de hand ligt; zoo b. v. is *danir = banir* (*P.* en Mal.), *tjanir* (Sund.); *sakkoewang = bangkoewang* (*P.* en Mal.), *tjangkoeang* (Sund.); *tĕloej pĕpis* of *talimpispis* (*P.*) = *palĕpis; hidong* (*doodvlek*) = *landong* (Bat.), *andĕng-andĕng* (Jav.). Voor zulke afwijkingen in den woordvorm moet een reden zijn, maar om die te vinden moet men nog een anderen vorm leeren kennen. Zoo was mij vroeger de identiteit van *bihom* (Paminggir) en *bingĕm* (*A.*) onbegrijpelijk, want van de verwisseling van *h* met *ng* kende ik geen overtuigende voorbeelden, en eerst door 't aantreffen van *bihngom* in Boemi Agoeng zag ik, dat de eene tongval de *h*, maar de andere de *ng* had weggelaten.

Klankwetten.

§ 32. 't Is van zeer veel belang, de klankwetten te kennen, die een taal beheerschen, niet alleen om zich van avontuurlijke afleidingen (2) vrij te kunnen houden,

(1) Zie Dr. B. F. Matthes over de *Wadjorezen*, bl. II.

(2) Zoo als de afleiding van *oedan* (Jav.), dat niettegenstaande *oedjan, oeranå*, enz., in de zustertalen van 't Ind. *oeda* (*water*) zoude komen! Hiertoe behoort ook 't identificeren van 't Mal. *doewa* met 't Sanskr. *dwa* (*dwi*). Zelfs *anoe* zoude Sanskr. (*atoom*) zijn! Dat 't Mal. *moeda* (*jong*) uit 't Sanskr. of Kawi *moeda* (*dwaas*) zoude zijn, wordt tegensproken door *ngora* (Sund.), *ngoera* (Lamp.), *ngoeda* (Balin.) en *mengoeda* (Bat.).

maar ook om haar met gemak in verband met hare zusters te kunnen brengen. Kent men die wetten, dan verwondert men zich niet meer over de gelijkheid van in klank geheel verschillende woorden (1), terwijl men tevens een blik kan slaan in 't vroegere leven der taal. Iedere taal, hoe onbeduidend ook, wat betreft 't getal zielen, dat haar spreekt, kan alleen daardoor belangwekkend worden, dat zij de verklaring kan geven van menig zonderling verschijnsel. 't Lampongsch moge weinig belang inboezemen aan lieden, die van de wetenschap een „affaire" maken, voor iemand, die weet, welken invloed op de voorstelling der spraakkunst in 't algemeen 't onbeduidendste taaltje kan hebben, is het een der belangrijkste talen. Daarom kan ik niet nalaten hier 't weinigje mede te deelen, wat mij van de Lampongsche klankwetten bekend is geworden.

Twee op elkander volgende lettergrepen, die met denzelfden medeklinker aanvangen, hebben in 't Lampongsch vaak een *ĕ* in de eerste lettergreep, terwijl een zustertaal aldaar den klinker der volgende vertoont; b. v. *bĕbir* = *bibir* (Mal.); *pĕpah* = *papah* (Jav.); *bĕboek* = *boeboek* (Mal.); *tĕtoeh* = *toetoeh* (Mal.); *palĕpis* (2) = *palipis* (Mal.), enz. Hieruit blijkt het, dat de rigting van *A.* (§ 21) de oorspronkelijke is, want bij vele woorden in *P.* ziet men 't zelfde plaats hebben.

a. In *P.* heeft men *baban* in pl. v. *bĕban* in *A.*, denkelijk door overname uit 't Manangkabauwsch (§ 4, 2°, *a*). Vergelijk *babak* met het Bataksche *hobak* of *bĕbak*.

§ 33. 't Lampongsch heeft *oewo*, waar 't Sund. *oeöe* heeft;

---

(1) *tidoer* (Mal.) b. v. = *toeroe* (Jav.); zie § 38, 10°.

(2.) Dit woord heeft den schijn van door 't inhechtsel *al* afgeleid te zijn (vgl. *palĕpah* met *pĕpah*.)

b.v. *hoewok* = *hoeöet* (1); *boewok* = *boeöek* (2); *toewot* = *toeöer* (3), *boewĕt* (§ 4)= *boeöet* (4).

§ 34. Vaak vindt men *r*, waar Mal. *d* en Jav. *ḍ* of *r* heeft; b.v. *ratong* = *ḍatĕng* (Jav.); *roejoeng* (§ 5)= *ḍojong* (Jav.); *rahak* = *ḍahak*, *réjak* (Jav.; de *e* is mij hier onverklaarbaar); *roewa* = *ḍoewä* (Mal.), *ro* of *ḍo* in *pinḍo* (Jav.); *rakdak* (§22)= *ḍaḍap* (Jav.); *roekoe* = *ḍoekoe* (Jav.); *rinding* = *ḍinding* (Mal.), *rinring* (Makasaarsch). Vgl. voorts *kataroe* met *sitataroe* (Sund.), *tantadoe* (Mal.); *dadoeroek* = *sandoedoek* (Mal. en Bat.), *sikadoedoek* (Man. Mal.). Over 't algemeen kan men als regel stellen, dat 't Lamp. in 't hebben van een *r*, waar Mal. en Bal. *d* en 't Bat. *g* heeft, 't Jav. volgt; van daar *iroeng*, even als in 't Jav., = *hidoeng* (Mal.), *igoeng* (Bat.); *pira*, even als in 't Jav. (in 't Mal. bezigt men een ander woord), = *piga* (Bat.); *pari*, even als in 't Jav., = *padi* (Mal.), *pagé* (Bat.). Ook met de *r*, als slotletter, is dit 't geval, zoo men er aan denkt, dat 't Mal. geen *d* en 't Bat. geen *g* als slotletters kan uitspreken, en zij dus *t* en *k* moeten vertoonen; b.v. *poesor* = *poesĕr* (Jav.), *poesat* (Mal.), *poesok* (Bat.); *hoelor* = *oelĕr* (Jav.), *oelat* (Mal.), *oelĕd* (Balin.), *hileud* (Sund., § 38 Aanm. 2 onder No. 10).

§ 35. Zonderling is *rĕ* voor woorden, die elders eenlettergrepig zijn of tweelettergrepig door den voorslag *ĕ*; b.v. *rĕdjoeng* = *ĕdjoeng* of *djoeng* (Mal.), *ḍjong* (Jav.); *rĕdap* = *ĕdap*

(1.) Dairisch *oehoet* (zie verder 't Bat. Wdb.)

(2.) Dairisch *boek*, terwijl 't Tobasch *oboek* heeft (zie verder 't Bat. Wdb.).

(3.) Kawi *toer*; Tobasch *tot*, terwijl 't Dairisch *tèoen* heeft. Rigg (Sunda Dictionary) heeft verkeerdelijk *teueur*.

(4.) Wordt door Rigg opgegeven, maar zoude volgens alhier ingewonnen informaties geen Sundasch zijn. Intusschen is 't vreemd, dat Rigg een vorm opgeeft, die zoo in overeenstemming is met een klankwet. Men kan dus niet vermoeden, dat hij een Lampongsch woord heeft opgenomen. Woorden bij hem, die hier onbekend zijn, maar geheel overeenkomen met Lampongsche, zijn *kalahang*, *tjèngal* (Lamp. *tjengol*), *manjoewangan* (Rigg: *manwangan*), *bingloe*, *koenjir*.

(Mal., Perz. دف); *rĕmas* in *karĕmasan* = *kačmasan* (Mal.); van daar ook *rĕnoes* naast *noes* of *hĕnoes* (§ 16).

Aant. 1. Marsden geeft *rĕdap* ook als Mal. op, maar daar hij vele woorden uit de binnenlanden van Bengkoelen heeft opgenomen, is dat nog zeer onzeker.

Aant. 2. Voorbeelden van het in de § vermelde geval vindt men ook in de zustertalen; b.v. *rĕboeng* (Mal.) = *ĕboeng* (Jav.), *iwoeng* (Sund.), *iboeng* of *boeng* (§ 15); *ràsi* (Makasaarsch, dat *ĕ* door een scherpe *a* vertegenwoordigt) = *ĕsi* (Sund.), *isi* (Mal.); *ràtoek* (Mak.) = *hĕtoek* of *toek* (§ 16), *hitoet* (Sund.), *oentoet* (Bat.), enz.

§ 36. De tweeklank *oej* vindt men evenals in 't *Kawi* vaak daar, waar een zustertaal slechts *i* of *oe* heeft [1]; b.v. *apoej* = *api* (Mal.), *afoe* (Malagasy); *langoej* = *langi* (Jav.), *langoe* (Malagasy, Hoewasch: *lanoe*); *tamoej* of *tĕmoej* = *tamoe* (Jav.). Talen, die van dezen tweeklank afkeerig zijn, scheiden hem soms in twee lettergrepen; van daar *baloewej* (Mal.) = *baloej*, terwijl't Bat. slechts *baloe* heeft; *tamoewè* (Bat.) = *tamoej*; *toeloej* = *toeli* (Bat.). Vgl. ook *toeloej* (Sund.) met 't Jav. en Lamp. *toeli* (ook *noeli*); *kiloe* in *P.* = *kiloej* (*A*).

Aant. 't Kawi zet dien tweeklank ook in *wi* om; van daar *tamwi* = *tamoej* (Balin. *tamjoe*). In 't Lamp. heeft men *njiwi* uit een vroeger *njijoej* (zie § 38 No. 6).

§ 37. In 't Lamp. vindt men *bajoe* = *wajoe* (Jav.); *bari* (Bat., en Sund.), *baroej* (Soemĕnĕp, volgens de Woordenlijst bij Raffles). Zoo men hiermede vergelijkt *hari* (Bat.), naast *hajoe* [2] in *hariara* (Tob.) = *hajoeara* (Mandail.), en 't Jav. *lajoe* (in *malajoe*) = *lari* (Mal.), zal men dan niet verlangen kennis te maken met nog andere talen van den Indischen Archipel, om te kunnen uitmaken, of die overeenkomst van *ari* met *ajoe* toevallig of wel een regel is, die nog moet vastgesteld worden? Daar *g* in 't Bisajasch een *r* van 't Mal. en Bat. vertegenwoordigt, waar 't Jav.

(1) Tob. Spraakk., blz. 76. Aant. 1.
(2) *kajoe* (Mal.).

geen medeklinker vertoont (§ 38), zoo is *lagioe* (of *lagjoe*)= *lajoe* (Jav.) en *lari* (Mal.) wel een bewijs, dat er tusschen die *ri* en *joe*, als slotlettergrepen, een verband bestaat.

§ 38. De klankwet, die 't best kan doorgezet worden, daar zij vele voorbeelden oplevert, is die, volgens welke 't Lamp. een *j* heeft, waar 't Mal. en Bat. een *r*, 't Tagaalsch en Bisajasch een *g*, 't Balineesch en Dajaksch (Ngadjoesch) een *h* en 't Jav. geen medeklinker vertoont. Bij de onderstaande voorbeelden zal ik mij tot de bekendste talen bepalen en slechts nu en dan minder bekende te pas brengen (1). Daar 't Sund. vele woorden uit 't Jav. en Mal. heeft overgenomen, zoo zal men zien, dat het niet overal 't Lamp. in 't hebben van een *j* gelijkt.

1e. *baja* (*gloeijende kool*) = *bara*, (Mal.), *gara* Bat. (2), *wa* (Jav. in *wawa*), *baga* (Bisaj.), *baha* (Bal.).

2e. *bajoh* of *bajăh* (*gezwollen*) = *barah* (Mal.), *baroh* (Bat.). 't Jav. *barah* en 't Sund. *bareuh* kunnen overgenomen zijn.

3e. *bijas* (*rijst uit den bolster*) = *bějas* of *bèas* (Sund.), *bĕras* (Mal.), *boras* of *bĕras* (Bat. met eenigzins verschillende beteekenis, zie 't wdb.), *bĕhas* (Daj.), *wos* (Jav.), *wwas* (Kawi). 't Jav. *bĕras* moet dus overgenomen zijn.

4e. *paji* (*rogge*, de visch) = *pari* (Bat. en Mal.), *pagi* (Bisaj.), *pé* [Jav.].

5e. *joesoek* (*rib* v. de zijde) = *roesoek* (Mal. en Bat., waar het ook dak*rib* beteekent), *goesoek* (Bisaj.), *oesoek* (Jav., *dak-rib*). 't Sund. *oesoek* is uit 't Jav.

---

(1) Bezigt een taal een andersluidend woord, dan zal ik van haar geen melding maken. Omtrent de ĕ van 't Dajaksch (volgens Hardeland) heb ik reeds vroeger (Bataksch leesboek 4e stuk) opgemerkt, dat het nog onzeker is, of men die als ĕ of als *é* heeft op te vatten.

(2) Ofschoon dit woord 't zelfde beteekent als 't Mal. *bara*, zoo is het echter waarschijnlijk, dat men hier liever 't Bataksche *bara* heeft te vermelden. Het beteekent *rood*, en kan dus zeer goed met *gloeijende kool* in verband gebragt worden. Deze overgang van beteekenis is niet ongewoon; van daar is *soeloeh* in 't Lamp. *rood*, maar in 't Mal. *een brandende toorts* (in *A. brandhout*).

6e. *njiwi* (*kokos* uit *njijoej*, zie § 36, Aant.)=*njijoer* (Mal)., volgens sommigen *njoer* (1), *nijoer* (Men. Mal.), *nèoer* (Bat., spelling *nèjoer*), *njoeh* (Balin.), *ĕnjoh* (Daj.), *njoe* (Jav.).

7e. *bahjoe* (*nieuw*)=*bharoe* of *bahroe* (Mal.), *imbaros* (Bat., *im* is hier, even als in *imboeloe*='t Mal. *boeloe*, een voorslag), *bagoe* (Bisaj.), *wawoe* of *wahoe* (Bal.), *bahoewa* (2) (Daj.), *wâhoe* (Kawi), *wahoe* of *mahoe* (Jav., als adjectief voornw. met de beteekenis van *pas vermeld*).

8e. *apoej* (*kalk*)=*kapoer* (3) (Mal. en Bat.), *apoeij* (Bisaj.), *apoe* (Jav. en Sund.). 't Sund. *apoe* is uit 't Jav.

9e. *dĕngi* (*hooren*, § 12) = *dĕngar* (Mal.), *dĕngĕ* of *rĕngĕ* (§ 34) (Kawi), *roengoe* (Jav. § 34), *dingĕh* (Balin.), *doengoeg* (Bisaj.), *dingig* (Tag.).

Aanm. 't Mal. *dĕngar* is een krama- vorm van een vroeger *doengoer*. 't Sund. *dèngè* is waarschijnlijk uit een vroeger *dĕngaj* ontstaan. In 't Tag. wordt de *ĕ* door *i* en in 't Bisaj. door *oe* zeer dikwijls vertegenwoordigd.

10e. *toeroej* (*zich neervleijen* om te slapen) = *tidoer* (Mal., § 34), *tiroh* (Daj.), *toeloeg* (Bisaj.), *toeroe* (Jav.).

Aanm. 1. 't Verschijnen van een *r* in 't Lamp., Jav. en Daj., waar 't Mal. een *d* en 't Bisaj. een *l* heeft, behoort tot een andere klankwet, die hier niet kan behandeld worden (vgl. § 34).

Aanm. 2. De *i* in de voorlaatste in pl. v. een *oe* vindt men ook in *limoet* (Bat.)=*loemoet* (Mal.); *iroeng* (Jav.)=*oerong* (Daj.); *lipan* (Mal.)=*loepan* (Lamp.); *hidjau* (Mal.)=*hoedjaw* (Lamp.); *sibang* (Bat.)=*soebong* (Mal.), *soewĕng* (Jav.); *hileud* (Sund.), = *oelat* (Mal., zie § 34); *misang* (Bat)= *moesang* (Mal.); *imah* (Sund.)=*oemah* (Jav.); *bisoel* (Mal.)=

(1) Zie *Aant.* op *Vier Mal. Vertellingen*, bl. XXVI.

(2) Die laatste lettergreep wijst op een Jav. poëtischen vorm (*wahwa*).

(3) Substantiven hebben vaak *ka* tot voorhechtsel (vergelijk *kapĕlom* b. v. met *pĕlem*). Dus is *kapoer* eigentlijk *ka apoer*, welke laatste vorm nog in 't Bat. *napoeran* (zie Bat. wdb.) bestaat.

boesoel (Balin.). In 't Kawi vindt men *giha=goeha*; *gisi=goesi* (Mal.).

11e. *oelaj* (*slang*)=*oelar* (Mal.), *oela* (Jav.), *oraj* (Sund.).

Aanm. Daar 't Jav. niet gaarne twee *r*'s in een woord duldt en een van beiden tot *l* maakt, zoo is het waarschijnlijk, dat de *r* in 't sundasche woord nog een spoor is van een vroeger *oerar*.

12e. *tahloej*, *taloej* of *tĕloej* (*ei*) = *tĕloer* (Mal.), *taloeh* (Balin.), *tantĕloh* of *hantĕloh* (Daj.), *antĕloe* (Kawi), *tĕlue* (Alfoersch van de Minahassa).

13e. *Oejak* (*ader*, *vezel*, § 18)=*oerat* (Mal. en Bat.), *oegat* (Bisaj.), *oehat* (Daj.), *wod* (Jav.), *wwad* (Kawi). 't Sund. heeft zijn *oerat* van elders.

14e. *bijak* (*zwaar*, § 18) = *bĕrat* (Mal. en Bat.), *bĕhat* (Daj.), *boegat* (Bisaj.), *bot* of *wot* (Jav. in *abot* en *wowot*).

Aanm. 't Jav. *wot* veronderstelt een *wwat* in 't Kawi; 't Krama, dat vele woorden [1] uit Maleisch heeft overgenomen, heeft *wrat* (*awrat*).

15e. *ikoej* (*staart*) = *ikur* (Mal.), *ikoer* of *èkoer* (Bat.), *ikoeg* (Bisaj.), *ikoeh* (Balin. en Daj.), *ikoe* (Kawi).

16. *nijoej* (*rijstwan*) = *njiroe* (Mal.), *niroe* (Man. Mal.), *ĕndèroe* (Bat.), *nigo* (Bisaj.).

17e. *iloej* of *loej* (*spog*, § 15) = *lijoer* (Mal.), *èdoer* (Bat. [2]), *idoe* (Jav.).

Aanm. Door den invloed van den triller is *lijoer* in pl. v. *iloer* (vgl. *ilorŏk* in 't Makasaarsch).

18e. *pijoh* of *pijăh* (*uitwringen*, § 4 slot) = *pĕrah* (Mal.), *pĕroh* (Bat.), *poega* (Bisaj.), *poh* (Jav.), *pwah* (Kawi.).

19e. *tijas* (*hart* v. e. boom, v. het hout) = *tĕras* (Mal. en Bat.), *toegas* (Bisaj.), *twas* (Kawi, *hart* v. een mensch).

20e. *linoej* *aardbeving*) = *rrènoer* (Bat.), *linoeh* (Balin.), *linoeg* (Bisaj. , *lindoe* Jav.), *lini* (Sund.).

---

(1) Zooals b. v. *pisang*, *kĕdjot* (*kĕdjoet*), enz.

(2) Tob. Spraakk., bl. 52 *Aant.* 1.

Aanm. 't Bat. geen *r* en *l* in één woord duldende, zoo is *rènoer* gelijk een vorm *linoer*. Dat *nd* en *n* verwisseld worden is bekend (zie Tobasche spraakkunst, 1e stuk). 't Sund. *lini* is uit een vroeger *linoej* (zie § 36). 't Bataviasche *linoe* is onmiddelijk uit 't Balineesch.

21e. *roewi* (*doren, stekel;* in pl. v. *roeji*, zie § 36, Aant.)= *doeri* (Mal. en Bat.), *doei* (Balin.), *rwi* (Kawi), dat in 't Jav. *ri* (of *ĕri*) is geworden.

22o. *boejoek* (*verrot*)= *boeroek* (Mal. en Bat.), *woek* (Jav., vgl. *woekkan*), *bijoek* (Sund.).

Aant. In deze opgave is alleen gebruik gemaakt van woorden, waarvan de vergelijking zeker genoeg is. Woorden, als *taboej* (1) b. v., zijn niet opgenomen, omdat ik geen bewijzen genoeg bijbrengen konde om door hen de klankwet kracht bij te zetten. Buitendien moet men er wel op letten, dat er in diergelijke klankwetten door overname van woorden uit een verwante taal dikwijls een stoornis ontstaat. Dit vooral komt bij 't Sund. nog al uit; zie b.v. bij *apoe, oesoek, oerat*, enz..

Overeenstemmende verschuiving van beteekenis.

§ 39. 't Is niet van belang ontbloot, hier eenige voorbeelden aan te halen, waaruit blijken kan, hoe soms verschil van beteekenis in gelijkluidende woorden niets tegen de identiteit van twee woorden kan bewijzen. (2). 't Lamp. *arĕng* b.v. beteekent *zwart*, en is 't gelijkluidende Jav. woord, dat *houtskool* beteekent, zooals gestaafd wordt door *woering, zwart*, in 't Alfoersch van de Minahassa=

(1) = *taboer* in *P.* (vgl. Mal.).

(2) Dit springt vooral in 't oog, zoo men de namen van kleedingstukken of sieraden vergelijkt met die van de ligchaamsdeelen, waaraan zij gedragen worden; b. v. *pènggang* (Bat., *gordel*) = *pinggang* (Mal., *heup*); *soewĕng* (Jav., *oorsieraad*) = *soewong* (Sangar., *oor*); *tatakal* (Favorlangsch, *hoofdband*) = *takal* (Bat., *hoofd*); *tangkoeloek* (Mal., *hoofddoek*)= *tangkolok* (Daj., *hoofd*), enz.

boering (Daj.), *boeling* of *oeling* (Tag.), *oeling* (Bisaj.), die allen *houtskool* beteekenen. 't Lamp. *soeloeh* (*rood*) heb ik boven (§ 38, Aant. bij no. 1) reeds vermeld (1). In *A.* heeft men *koenjir* met de beteekenis van *geel* en *curcuma*; vgl. *koning* (Bat.) en *kònèng* (Sund.), beiden beteekenen *curcuma*, met het Mal. *koening* (*geel*). In 't Sund. beteekent *sihoeng slagtand*, maar in 't Lamp. *tandzwartsel* (waar de tanden mede zwart gemaakt worden); even zoo is *wadja* in 't Jav. *tand*, maar in 't Mal. en Bat. (*badja*) *tandzwartsel*. Zoo is ook *pamahik* of *kamahik* (*gal*) van *pahik* (*bitter*) afgeleid, en doet denken aan *païk* (*gal* in 't Makas.) = *pahit* (Mal., *bitter*), *pĕroe* (*bitter* in 't Alfoersch van de Minahassa) = *ampĕroe* (*gal* in 't Jav.), *padoe* (*bitter* in 't Sawoeneesch) = *hampĕdoe* (*gal* in 't Mal.). In 't Bat. is *taroetoeng* de benaming van de doerijan (durio zibethinus), maar in 't Sangareesch (volgens de woordenlijst van Zollinger) beteekent het *stekelvarken*. Hierbij te vergelijken de Mal. vruchtbenaming *doerijan* van *doeri* (*stekel*, *doren*) en 't Bataksche *andoerijan* (*stekelvarken*) = 't Lamp. *wijan* of *roejan*, van *wi* of *roewi* = 't Mal. *doeri* (zie § 38, no. 21).

Posterioriteit van woorden, die 't algemeene voorstellen.

§ 40. Uit de taalvergelijking leert men verder, dat algemeene begrippen later zijn dan bijzondere, en geen wonder, daar de natuur slechts individus vertoont, terwijl de indeeling in soorten en geslachten van ons uitgaat; van daar moet de beteekenis van 't Jav. en Sund. *manoek* (*vogel*) van latere dagteekening zijn dan die van 't gelijkluidende Lamp. en Bat. woord (*kip*, *hoen*) ()[2]. Men kan er dus niet aan twijfelen, dat ook *daloeng* (*koper*) in 't Lamp.

(1) Over *geulis* (Sund.) = *gĕlis*, en *law* = *hĕlaw* zie *Aant.* onder § 16. Andere voorbeelden in 't Bat. Wdb. onder *dada* I en onder *oehoet* in den Bladwijzer bij de Aant. op 't Bat. leesboek.

(2) Bat. Wdb. onder *manoek*, alwaar meerdere voorbeelden.

overgenomen is uit 't Jav., waar het *een koperen pot* (1) beteekent. Op dezelfde wijze heeft het uit 't Tamil, door 't Mal. heen, overgenomen woord *pinggan* in 't Bataksch niet alleen de bijzondere beteeken is van *bord, schotel*, maar ook de algemeene van *aardewerk, porcelein*.

Invloed van andere talen.

§ 41. Op 't Lamp. hebben 't Jav. en Mal. een grooten invloed uitgeoefend. Door deze talen hebben ook de woorden uit vreemde talen (Sanskrit, Perzisch, Arabisch, enz.) hoogstwaarschijnlijk hun weg gevonden (2). Er zijn wel is waar Sanskritsche woorden in 't Lamp., die men misschien niet meer op Java zal kennen, maar er is niet aan te twijfelen, dat zij niet onmiddelijk, maar door 't Jav. heen, zijn binnen gekomen; zoo b. v. *boeloemikâ* (*mierehoop*), dat 't Sanskr. *walmîka* is. De Jav. woorden zijn denkelijk van West-Java afkomstig (3); van daar dat men soms zeer veel moeite heeft ze te herkennen, b. v. *kasali* (*een smederij*) = *gosali* (Sund. en Kawi, vgl. Jav. *boesalèn*). Onder de Jav. woorden zijn er slechts weinige, die men niet kan toeschrijven aan een onmiddelijken invloed van de hoogere Jav. beschaving (4), want de meeste duiden voorwerpen aan, die eerst later bij een volk in gebruik kunnen komen, zooals benamingen van lekkernijen (5), metalen (6) en wat

---

(1) *daloeng*.

(2) Men heeft dus met de aanwijzing van Sanskritsche, Perz. en andere woorden uit niet verwante talen in een Lamp. Wdboek niets te maken. Die in een Mal. Wdb. zegt, dat *kamèdja* 't Portug. *cameça* is, heeft niets te maken met 't Arab. قميص, dat door 't Portugeesch is overgenomen.

(3) Zie § 8, b.

(4) b. v. *pepang* (*tak*) = *pang* (Jav.), *pempang* (Sasaksch); *asoe* (*hond*), enz.

(5) b. v. *doedoel* = *dodol* (Jav.).

(6) *salaka* (*zilver*).

dies meer zij. 't Is natuurlijk zeer moeijelijk van ieder woord te zeggen, of het onmiddelijk overgenomen is of aan de oorspronkelijke taalverwantschap moet toegeschreven worden. Ditzelfde is ook toepasselijk op woorden, die in 't Maleisch of Manangkabauwsch gelijkluidend zijn. Woorden uit deze talen, zooals b. v. *boekoelali* (1), *toemit* en *halimornor* (2) (§ 2), kan men moeijelijk anders verklaren dan uit een gedeeltelijke rasvermenging.

Vergelijking met 't Jav. en Sund.

§ 42. Hoogst belangrijk is de vergelijking van 't Lamp. met 't Jav. en Sund., daar zij ons de vervorming van 't Jav. doet kennen; zoo b. v. wijst *koewar* (*ngoewar*, iemand *luizen*; in *A. bakoewar*), dat in 't Sund. *jonge luis* beteekent, op een kawi-vorm *kwar*, waaruit 't hedendaagsche *kor* of *ĕkor* in 't Jav. moet ontstaan zijn; evenzoo *loewang* (*vermindering ondergaan*), dat 't Kawische *lwang* en 't Jav. *long* of *ĕlong* is. Ook op een betere voorstelling van de Jav. taal kan de beoefening van 't Lamp., evenals die van iedere taal, invloed uitoefenen; zoo wordt ons onder anderen duidelijk gemaakt, dat soms *t* en *l* met elkander verwisseld worden door de *n* van den activen vorm, die in 't passif *t* wordt; *langoej* (*zwemmen*) b. v. is in *A. nangoej* (3), dat in 't passif *tangoej* vertoont (*di tangoeji*, *overgezwommen worden*). Hieruit volgt de oorspronkelijke identiteit van de Jav. woorden *lindih* en *tindih* niet, zooals Roorda meent, door 't voorplaatsen van wat hij een vormletter gelieft te noemen vóór een gemeenschappelijken wortel *dih*, maar door den activen vorm *nindih* (4). Onder de woorden, die gelijkluidend zijn met Sundasche, vindt men er, waarvan men

(1) (Zie lijst in § 2) is Man. Mal.

(2) Man. Mal. *kalimoemoer*. In Pijnappel's Mal. Wdb. is de beteekenis verkeerd opgegeven.

(3) Vgl. 't Dajaksch.

(4) Zie Tobasche Spraakkunst; bl. 108, Aanm.

moeijelijk kan zeggen, dat zij overgenomen zijn; b. v. *bantjik* (*kikvorsch*) = *bantjèt* (Sund.); *njĕlaj* (*glimoorworm*) = *leunjaj*[1] (Sund.); *oeding* (*bij*) = *òdèng* (Sund.); *djoekoek* (*gras*) = *djoekoet* (Sund., Kawi en Bat. *doekoet*); *oendom* of *oendĕm* (*klapperdop*) = *oendĕm* (Sund.); *koeja* (zekere zoetwaterschildpadsoort), dat ook in 't Sund. gebruikt wordt, en naar § 38 = Mal. *koera–koera* is; *sĕrom* of *sĕrĕm* (*mier*) = *sirĕm* (Sund.); *hiting* (*zweet*), enz. Welk een licht zulke vergelijkingen op de oorspronkelijke beteekenis van een woord verspreiden kan, ziet men onder anderen uit *njiwan*, dat in 't Lamp. de benaming is van een bijsoort, die nesten vervaardigt, welke een groote gelijkenis hebben met een *rijstwan* (*nijoe* in pl. v. *njijoe*, zie § 38 No. 16). Het moet dus vroeger *njijoewan* geweest zijn. Deze bijsoort nu heet in 't Sund. *njiroewan* van *njiroe* (*rijstwan*), terwijl tevens hierdoor de oorspronkelijke beteekenis van 't Bataksche *harinoewan*[2] (= *njiwan*) helder uitkomt, want dit woord blijkt nu afgeleid te zijn van *rinoe* (omzetting door den trilklank *r* van *niroe*; zie § 38 no. 16). Soms is de identiteit van een Lamp. en een Jav. of Sund. woord moeijelijk te ontdekken; zoo b. v. *sagĕri* (*alle*), dat in 't Sund. *soegri* is (zie § 11*a*), maar in 't Kawi *samagri*, een krama–vorm zoo het schijnt van 't Sankr. *samagra*. 't Wegvallen van de lettergreep *am* moet toegeschreven worden aan 't denkbeeld, dat het 't inhechtsel *oem*, in meerlettergrepige woorden vaak tot *ĕm*, *am* of *im* vervormd[3], was; immers op dezelfde wijze heeft ook 't Jav. *sadaja* aan 't Sanskritsche *samoedaja* (nog in kawi in gebruik) zijn ontstaan te danken.

(1) Hier heeft een omzetting plaats van de lettergreep door den invloed van den trilklank *l*. (Zie Tobasche Spraakkunst, § 25). In 't Hollandsche heeft men *spalt* in *tweespalt* van *splijten* en *klovenier* (b.v. *kloveniersburgwal*) uit *kolvenier* (iemand die kolft.)

(2) De voorgeplaatste lettergreep *ha* kan verklaard worden uit § 16 (vgl. voorts in 't Bat. Wdb. *harijas* en *rijas*). Te Telok Betong bezigt men *halinoewan*.

(3) Natuurlijk door den invloed van den klemtoon.

Vergelijking met 't Bataksch.

§ 43. De woorden, die met Bataksche overeenkomen, stellen meestal voorwerpen voor, waarvan men bezwaarlijk zeggen kan, dat zij ingevoerd zijn. Zelfs, wanneer een woord ook in een andere zustertaal gevonden wordt, staat het in vorm en beteekenis 't naast aan het Bataksche. Enkele voorbeelden [1] zullen volstaan.

1°. *ipos* of *ipĕs* [2] (*kakkerlak*) = *ipos*, *èpĕs* (Bat.), *lipas* (Mal.).

2°. *kijoeng* (*béovogel*) = *kijoeng* of *hijong* (Bat.), *tijoeng* [3] (Mal.).

3°. *ipon* (*tand*) = *ipon* of *èpĕn* (Bat.), *ngipin* (Tag.; zie Tob. spraakk. bl. 67 in *c.*).

4°. *taloedik* (*kittelaar*, *clitoris*) = *toedik* (Bat.).

5°. *hampĕgoe* (*gal*) = *pogoe* of *pĕgoe* (Bat.), *hampĕdoe* [4]. (Mal.)

6°. *lĕgaw* (*droog*, van 't weder, *niet meer regenen*) = *lĕgo* of *logó* (Bat.).

7°. *sasiloe* (*otter*) = *silo-silo* (Bat.), *sèrò* (Sund.).

8°. *tabah* of *tabăh* = *taboh* of *tabó* (Bat.), *tabà* (Bisaj.), *taweu* (Niasch), *tawi* (Malagasy).

9°. *gĕmoel* (*beer*) = *gĕpoel* of *gompoel* (Bat.).

10°. *naän* of *naĕn* (*straks*, toekomst aanduidend) = *nahan* (Dair. Bat.).

11°. *halinoe* of *linoe* (*schaduw*) = *halinoe* (Bat.), *anino* (Tag.).

12°. *tanangaw* of *kanangaw* (*rijst stinkvlinder*) = *attingano* [5] (Bat.), *anango* (Tag.).

13°. *tasak* (*rijp*, *gaar*) = *kasak* (Daj.).

14°. *pĕtar* (de boom, die de stinkboonen levert, bij ons onder den Jav. naam *pĕté* bekend) = *pĕtar* of *potar* (Bat., een wilde soort er van).

(1) Wanneer 't Bat. en Lamp. woord geheel gelijk zijn, verzwijg ik 't Bataksche.

(2) Ik geef waar het noodig is de verschillende vormen op, die een Bataksch woord, al naarmate van den tongval, kan hebben.

(3) Bataksch leesboek, IV, blz. 78, boven.

(4) Kortheidshalve zal ik mij maar bij ééne zustertaal bepalen.

(5) Tob. spraakk. § 26.

15°. *koedoeng* (*de bloesem* van de *pětar*, zie no. 14) = *poedoeng* (Bat.).

16°. *toeloej* [1] (ergens in 't voorbij gaan *aangaan*) = *toeli* (Bat.).

17°. *toewot* (*knie*) = *tot* (§ 33), *tohod* (Bisaj.).

18°. *toentoengkalis* of *ětttoengkalis* (*specht*) = *toektoekkolis* (Bat.).

19°. *ilik* of *kilik* (zekere groote zich in 't gras ophoudende groenachtige hagedissoort) = *ilik* (Bat.).

20°. *lindoe* (*tweeling*) = *lindoewat* (Bat.).

Aanm. Waarom de lettergreep *wat* in 't Lamp. woord ontbreekt is mij onverklaarbaar. Als men *taboe*, dat in *A.* nog *taboeni* [2] is, er mede vergelijkt, dan zoude men de weglating moeten toeschrijven aan de vrees voor verwarring (*wat* bet. *aanwezig zijn* en *ni* is ons *van*, Engelsch *of*); evenzoo *boeha* (*krokodil*) = *woehaja* (Kawi), *boewaja* (Mal.), waarin *ja* weggelaten is uit vrees voor 't gelijkluidende voorn. 3de pers.

21°. *taboe* (*waterkalebas*) = *taboe taboe* (Bat.), *tawoe* (Malagasy), *laboe* (Mal.) [3].

22°. *disan* (*aldaar*) is ook Bat., waar het verklaarbaar is (Tob. spraakk. § 143).

23°. *bolbolan*, *boebolan* of *kaboebběl an* (*aan constipatie lijden*) = *bělběl ěn* of *salimbolbolan*; *kabeubeuheulan* (Sund.; zie verder Bat. Wdb.).

Aant. In 't Bat. is 't stamwoord *bolbol* of *bělběl* geen gangbaar woord, maar in 't Lamp. heeft *bolbol*, *boebol* of *boebběl* de beteekenis van *drol*, zoodat *bolbolan*, enz. eigenlijk beteekent *last van een drol* hebben.

24°. *abik* (*kleed om een kind in te dragen*) = *abit* (onderkleed).

25°. *alim* (zekere boom, aquilaria agallocha, de bast waarvan beschreven wordt).

26°. *babak* [4] of *bawak* (*huid*) = *bobak* of *běbak* (Bat.).

---

(1) § 36.

(2) = 't Mal. تمبوني (Tob. Spraakk., bl. 420).

(3) Zie Bat. lb., IV, blz. 201 en Tob. Spraakk., blz. 67 in *a*.

(4) Zie § 32, *a*.

27°. *balag* (*groot* in omvang) =*balgá* (1) of *bělgah* (Bat.). De *h* in 't Dairisch woord is mij onverklaarbaar en maakt de identiteit onzeker.

28°. *randaj* (zekere wilde eendsoort), = *randé* (Bat.).

29°. *pantis* of *pattis* (*was*, *wax*).

30°. *pajis* (zekere groote dwerg-hertsoort, die zich gaarne bij 't water ophoudt) = *païs* (Bat., eigenn. van 't dwerghert, als het in de fabel als held optreedt).

31°. *kalimoewat* ('*t vuil* van de tanden) =*halimawat* (Dairisch Bat.).

32°. *moendi* (naam, aan een jongen klapperaap, *běroek*, gegeven).

33°. *boeloeng* (*blad*).

34°. *ngawan* (*geleding* van een *bamboe*).

35°. *tjoeping* (*oor*) = *soeping* (2) (Bat.), *soefină* (Malagasy), *koeping* (Jav.).

36°. *njapah* (*bij een rivier gelegen terrein*) =*napa* (3) (Tob. Bat.).

§ 44. Ook in den grammatikalen vorm komt 't Lamp. woord meer overeen met 't Bat.; b. v. *mijoh* of *mijăh* (*pissen*) = *mojo* of *mèjoh* (Bat.), terwijl 't Jav. *ngoejoeh* heeft; even zoo *mising* (schijten) = *miting* of *mitjing* (Bat.), *ngising* (Jav.).

Aanm. 1. Sommige woorden wijken van 't Bat. af; b. v. *tjambaj* (*betel*, *sirih*) is in 't Sund. de naam van een wilde betelsoort, terwijl 't Bat. *hasambé* (4) en 't Man.-Mal. *katjambej* heeft; even zoo *imboer* (*dauw*) = *namoer* of *namboer* (Bat.), *njamoer* (Man.-Mal.), *lamoer* (Kawi), *hamog* (Tag.), *jamog* (Bisaj.), *damoeh* (Bal.).

Aanm. 2. Er zijn woorden, die ons zouden doen vermoeden,

---

(1) Tob. Spraakk., § 25.

(2) Tob. Spraakk., bl. 12 in de *Aanm.*

(3) 't Tob. en Mand. kennen geen *h* als sluiter van een woord. 't Tob. bezit ook geen *nj*.

(4) Tob. Spraakk., § 135.

dat zij in 't Bat. uit 't Lamp. zijn gekomen; zoo b. v. *tioeng* of *toejoeng* (1), dat in 't Bat. *těroeng* of *toroeng* (§ 38 no. 22) moest zijn. Bij 't Bat. *bojoek, bojok* of *bojoep* zoude men aan 't Lamp. *boejoek* (*verrot, stinkend*) denken. Even onverklaarbaar is 't Bat. *bojoehan* (*stinker*), dat naar de zelfde klankwet *boeroehan* (van *boeroek*) moest zijn, terwijl 't Lampongsche *boekan* 't Jav. woord *woekkan* schijnt overgenomen te hebben.

(1) Tob. Spraakk., bl. 17, VII, *a*.

Buitenzorg, 23 November 1869.

DE VROEGERE REGTEN EN VERPLIGTINGEN

DER

VRIJE ALIFOEROES VAN NOORD-SELEBES

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

Vrij en onafhankelijk al het aardsche te genieten en hun wil onder de overige leden van den stam geëerbiedigd te zien, beschouwden de vrije Alifoeroes van Noord-Selebes voorheen als het eenig noodige, het doel van hun maatschappelijk aanwezen.

Uit onschendbare personen bestaande, was het regt hun de „regel", de „maat, waarmede wordt gemeten", het „middel", waardoor vrijheid en onafhankelijkheid, zoowel voor hen zelven als voor den stam, waartoe zij behooren, overeenkomstig de door hen gewettigde gewoonten konden worden verkregen. Dit regt verzekerde elk lid der gemeenschap een leven in vrede en orde.

Als ware natuurkinderen vertoefden zij in de „stille dagen", d. i., de tijd, waarin geene oorlogen gevoerd en geene gronden ontgonnen werden, alléén om vrij te zijn, in de ondoordringbare wouden. Dáár, buiten hunne op de toppen der bergen gelegene versterkte, zwaar gepalisadeerde negorijen, hielden zij zich onledig met het strikken van boschhoenderen, het jagen van wild en, wanneer het pas gaf, ook met het koppensnellen.

Vóór hunne aanraking met andere volken van dezen archipel of van daar buiten, stonden de Alifoeroes onder de leiding van de door hen zelven gekozene „Oudsten." Deze, anders ook de „krachtigen" of „heldhaftigen" genaamd, personen, die ondervinding hebben opgedaan in den krijg en bekend zijn met de zeden en gewoonten, alsmede de aanverwantschap der negorij-genooten, vertegenwoordigden de stemgeregtigden in de dagelijksche aangelegenheden en droegen voor de handhaving der gewoonte-regten zorg, in welk geval zij als eene persoonlijkheid ageerden, om den uitgedrukten wil van het algemeen te verwezentlijken.

Bij de behandeling van zaken, de belangen van den stam rakende, namen alle Alifoeroes echter aan de openbare vergaderingen deel, een gebruik, dat als een eerste pligt van den „eigenaar van eene kookplaats" of hoofd van een huisgezin werd aangemerkt. Elke Alifoeroe trad hier als lid, als orgaan der negorij op en maakte op de medestemming als een regt, dat hij persoonlijk bezat, naijverig aanspraak. De „Oudsten" mogten, zonder alle leden te hebben gehoord of geraadpleegd, geen besluit van welken aard ook van kracht verklaren. Bij afwezen van den stemgeregtigde kon hij zich door een derde vrijwillig gekozen persoon doen vertegenwoordigen.

Op vrijheid en onafhankelijkheid stelden de Alifoeroes hoogen prijs, en deze in alle opzigten te handhaven was het streven van een ieder. Wanneer de „Oudsten" niet overeenkomstig de gebruiken der negorijen de aangelegenheden des lands regelden of zich lafhartig gedroegen, werden zij eenvoudig afgedankt en door anderen vervangen. Herhaalde malen bragt zoodanig eene handelwijze wel is waar twisten tusschen de negorijen te weeg, doch de vrijheid der stemgeregtigden, om de door hen aangestelde „Oudsten" te verwijderen, zelfs uit het grondgebied te verjagen, liep nimmer op volksdespotisme uit. Bij lang-

durige oneenigheden kwam er scheuring in de gemeente. De leden verwijderden zich van elkander om eene nieuwe nederzetting te zoeken, of de zaak werd door ordalieën beslist.

Alle handelingen van de Alifoeroes moesten evenwel met de bestaande gewoonten overeenstemmen. Werd het gewoonteregt niet geschonden, dan waren zij in hunne privaatbewegingen vrij. Het was de gewoonte, welke de willekeur van een ieder beperkte en de orde verzekerde. Door de gewoonte of de middelen, door henzelven uitgedacht en gekozen, werden de vrije Alifoeroes in bedwang gehouden. Voor de toepassing der dwangmiddelen zorgden de „Oudsten". De straffen, streng en onverbiddelijk als zij waren, omdat het physisch element op den voorgrond stond, merkte men in het algemeen als wraakoefeningen aan. Bij zware vergrijpen behoorden ze in tegenwoordigheid der stemgeregtigden ten uitvoer te worden gelegd.

Het bijzonder regt was aan het algemeene, d. i. het regt van den stam, onderworpen. Het eerste werd beschouwd een onderdeel van het laatste uit te maken. Deze ondergeschiktheid blijkt ten klaarste uit hunne denkbeelden omtrent het privaat-bezit. Niet alleen om zijn dagelijksch bestaan te verzekeren, diende den stemgeregtigde het persoonlijk bezit, het moest veeleer strekken om, des noodig, de belangen van den stam te bevorderen. De vrije Alifoeroes zouden hun bezit, hoofdzakelijk bestaande in gronden, door eerste ontginning verworven, nimmer van het algemeen bezit afgescheiden hebben gedacht. Het materieel bezit van den stam was dan ook het bezit van den stemgeregtigde.

Elk lid van den stam kon zijne aanspraken doen gelden op gronden, op weiden en bosschen, in één woord op alles, wat als het eigendom van den stam werd aangemerkt. Krachtens de gewettigde gebruiken, over een deel daarvan het regt van bezit uitoefenende, vermogt niemand, wie

ook, hem dit te betwisten of te ontnemen. Als onderdeel der aan den stam toebehoorende eigendommen, werd dit als zijn eigendom beschouwd en was de stam als zoodanig verpligt hem in zijn persoonlijk bezit te handhaven. Van dit eenmaal vastgesteld beginsel was elke vrije Alifoeroe zóó doordrongen, dat van eene wederregtelijke toeëigening of ontvreemding van eens anders eigendom, hoe gering ook in waarde, nimmer werd gehoord.

Geene gedwongene diensten hoegenaamd werden oorspronkelijk door de vrije Alifoeroes gepraesteerd. Vrij te zijn tot in het ongebondene was het ideaal van hun leven. Tot slavenarbeid mogt niemand hen noodzaken of dwingen. Zelfs als pandelingen, ten gevolge van de niet algeheele aanzuivering der huwelijksgift, der boeten en andere schulden, bezaten zij vele vrijheden. De pandeling stond, wat het verrigten van huis- en velddiensten betreft, den kinderen des huizes gelijk. In geen geval kon hij, de vrijgeborene, door den schuldeischer als een lijfeigene worden bejegend.

De diensten welke als uitvloeiselen der behoefte ten voordeele van den stam, van de „Oudsten" en van elken vrijen bewoner, ingevolge 'slands gebruik, behoorden verleend te worden, hadden factisch al den aard en het voorkomen van hulpbetoon, geenszins van gedwongene verpligting. Voor dergelijke diensten bezigde men in alle Alifoeroe dialekten het woord „hulp". Bij sommige stammen werden de diensten der lijfeigenen zelfs niet-acceptabel verklaard, dewijl de lijfeigenen niet tot den stam behooren en omdat de vrije man er eene eer in stelde, en het als zijn pligt beschouwde, voor de grootheid van zijnen stam, het aanzien der „Oudsten" en het welzijn van zijnen stamgenoot iets vrijwillig te kunnen bijdragen. Niet zelden gebeurde het, dat de vrije Alifoeroe-vrouwen, welke over het algemeen in den gang der publieke zaken een groot overwigt uitoefenden, hen daarin hielpen.

Overeenkomstig de deswege bestaande begrippen werd de aan den stam te betoonen hulp door de Alifoeroes in twee categoriën gesplitst, als die voor de openbare veiligheid en die voor het algemeen nut.

Ten aanzien van de openbare veiligheid rustte op elken vrijen man, het hoofd eens gezins zijnde, de verpligting tot: 1. het daarstellen en onderhouden der versterkingen of palisadeeringen buiten de negorijen; 2. het oprigten en onderhouden der wachthuizen; 3. het plaatsen van voetangels op de daarvoor bestemde terreinen; 4. het slechten en versperren der wegen of paden en het afsluiten der rivieren in tijden van gevaar; 5. het bewaken der negorijen, zoowel bij dag als bij nacht; 6. het opvatten van kwaadwilligen en de terdoodbrenging der misdadigers; 7. het dragen en vervoeren van benoodigdheden gedurende den oorlog, en 8. het voeren van wapenen ten einde de regten van den stam te verdedigen.

De hulp, welke ten behoeve van het algemeen betoond, en waarvoor elke vrije Alifoeroe min of meer verantwoordelijk gesteld werd, bestond uit: 1. het bouwen en onderhouden van de vergaderhuizen; 2. het aanleggen en onderhouden der tuinwegen of paden, van de eene naar de andere negorij loopende; 3. het praesteren van diensten als boodschappers bij de „Oudsten"; 4. het dragen en vervoeren van voeding en andere benoodigdheden bij eventueele togten der „Oudsten", in het belang van den stam ondernomen, en 5. het doorkruisen der bosschen, met het doel om toe te zien, dat geene boschprodukten, zooals was, damar, enz. door personen, tot de naburige stammen behoorende, ontvreemd werden.

De diensten, waarop de „Oudsten" aanspraak mogten maken, konden slechts tegen eene zekere belooning in natura, d. i. voeding, door de jongelieden van beiderlei kunne, in de negorij woonachtig, bewezen worden. Deze hulp, welke niet dan na voorafgaande overeenkomst met en

goedvinden van alle stemgeregtigden verleend werd, bestond uit: 1. het praesteren van velddiensten, vijf of zeven dagen gedurende elk oogstjaar; 2. het dragen van wapenen, alsmede het vergezellen der „Oudsten" op hunne togten, en 3. het verleenen van diensten, bij wijze van eerewacht, in de woningen der „Oudsten".

Door de vrije leden van den stam werden de ondervolgende diensten aan elkander bewezen, met het doel om, overeenkomstig het gebruik, te zijner tijd ook op wederdiensten te kunnen rekenen, als: 1. het helpen bij het bouwen van huizen, bij het ontginnen en omheinen der padi- en miloe-velden, alsmede bij het aanleggen van particuliere vischvijvers, waarbij echter de betrokkene bij wien gearbeid werd, voeding verstrekte, en 2. het behulpzaam zijn in de koppenjagt.

Al de genoemde diensten werden, gelijk hiervoren is aangestipt, vroeger door de Alifoeroes ten behoeve van den stam, van de „Oudsten" en van hunne stamgenooten, bij wijze van hulpbetoon, geheel vrijwillig verleend. Voor den stam offerden zij zelfs hun leven en hunne bezittingen op, mits zonder dwang, alleen uit persoonlijke overtuiging, na gemeenschappelijk overleg. Verpligtingen onder den vorm van heerendiensten, in de hedendaagsche beteekenis van het woord, waren bij de vrije Alifoeroes voorheen niet bekend. Deze anti-alifoeroe instelling werd later ingevoerd, toen de „Oudsten" onder den invloed der Ternatanen en Europeanen kwamen. In geen der dialecten treft men dan ook een woord aan, dat de beteekenis daarvan teruggeeft.

Eerst na de tenonderbrenging van Bolaäng Mongondooe in 1677 door Kaitjili Sibori, toen, even als zulks sedert 1580 het geval was in de landschappen Holontalo en Limoeto, in dit gewest een feudaal-despotiek bestuur door de Ternatanen werd gecreëerd, waardoor de persoon, aan den grond gebonden, dezen niet meer mag verlaten, eischte de over-

heerscher verpligte diensten. De invoering der heerendiensten in de Minahasa geschiedde omstreeks het jaar 1669, door den te Manado gevestigden vertegenwoordiger der V. O. I. Compagnie, welke diensten echter primitief meer het aanzien hadden van bewijzen van trouw en goede gezindheid der „Oudsten". Op het kustgebied van Mooeton, Parigi, Saoesoe, Poso, Todjo en Bongka moesten vóór 1680 alle mannen op aandringen van Holontalo en Limoeto, en later, na de intrekking van 's Compagnie's nederzetting in de twee eerstgenoemde landschappen, op last van de, de oorspronkelijke Alifoeroe-bevolking onderdrukkende Mandaren, Kailiërs en Boegis, gedwongene diensten praesteren. Slechts bij sommige vrije stammen, op de hoogvlakten van Saoesoe, Poso, Todjo en Bongka wonende, waar de autonomische wil der meerderheid in de negorijen door invloed van buiten nog niet is verlamd, en waar de op het gewoonte-regt gebaseerde instellingen der Alifoeroe-maatschappij nog niet zijn omvergeworpen, heerscht tot in onze dagen, ofschoon eenigszins gewijzigd, het gebruik, om de diensten ten behoeve van den stam, van de „Oudsten" en van elken vrijen bewoner, ingevolge de oude Alifoeroe-begrippen, d. i. als „hulp" te verleenen.

De later ingevoerde verpligte diensten werden door de Alifoeroes van Noord-Selebes genoemd „lasten der negorij" of „het gewigt, dat op de negorij drukt", ook wel „werk van de Compagnie". Deze diensten, met verkrachting der bestaande regten gewelddadig op den schouder van den vrijen Alifoeroe gelegd, voerden hem successievelijk uit den staat van vrijheid tot dien van slavernij.

AANTEEKENING

UIT EENE

BALISCHE ADVERSARIA,

DOOR

J. DE VROOM.

Tweelinggeboorten — een ramp of een zegen?

Deze vraag zal een Balinees niet zoo ongerijmd of vreemd voorkomen als een Nederlander of in 't algemeen iemand, die, waar dan ook, in eene beschaafde maatschappij werd geboren en opgevoed. Op Bali toch maakt het een groot verschil, of eene vrouw uit de hoogste dan wel eene uit de laagste kaste van tweelingen komt te bevallen. Wat hier volgt moge als een bewijs onder vele gelden, dat het kastenwezen eene afschuwelijke instelling is, en men de zaak geenszins toont van alle zijden bezien te hebben, als men meent dat het indische (balische) kastenwezen overeenstemt, slechts onder andere vormen, met het verschil van *standen* in onze westersche maatschappij van vroeger of van later tijd.

Over „geboorten en geboortefeesten" over het algemeen, onder de Balinezen, behoeven wij hier niet te spreken; de heer VAN BLOEMEN WAANDERS heeft onder meer ook deze kortelijk beschreven in zijne „Aanteekeningen betreffende de zeden en gebruiken der Balinezen" in Dl. VIII van dit Tijdschrift; het hier volgende moge tot aanvulling dienen.

De geboorte van tweelingen van hetzelfde geslacht geldt onder al de kasten als een bijzondere zegen, een bewijs van goddelijke gunst. Maar worden als tweelingen een jongen en een meisje geboren, dan is dit een ramp, een vloek, — nl. in de kasten der Soedra's en der Wesya's, — maar bij Brahmana's en Satrya's, de beide hoogste kasten, een zegen, - goddelijke gunst en welgevallen over het huis, het dorp, het land! Wat de Wesya's (de derde kaste, met het predikaat „goesti", en tot welke de meeste vorsten behooren) aangaat, de regeerende vorst, tot deze kaste behoorende, maakt een uitzondering, d. i. het geval dat hem tweelingen geboren worden, stelt hem op een lijn, in dit opzigt, met Brahmana en Satrya.

Een tweelinggeboorte van beiderlei geslacht, bij Soedra's en Wesya's heet *manak salah*, en de kinderen *kĕmbar salah* = fout, — misgeboorte, — of liever zondige geboorte (baring) of — tweelingen; want het woord *salah*, laagbalineesch, heeft in die taal meer bijzonder de beteekenis van schuld; het begrip afdwaling, zwakheid zal men hier niet zoo ligt als in 't Maleisch door *salah*, liever door andere (meestal hooge) woorden uitdrukken.

Onmiddellijk nadat de kinderen uitgekomen zijn, wordt de moeder met hare pasgeborenen buiten de kom der desa, naar de begraaf- en verbrandingsplaats gebragt, waar zij dan, meestal drie maanden (*) moet blijven. Het huis, waar de bevalling plaats greep, wordt met al wat er in is opgebroken en eveneens naar de begraaf- en verbrandingsplaats gebragt, om na drie maanden, bij gelegenheid van het dan aanterigten verzoeningsfeest met zijne offeranden, verbrand te worden. Op deze wijs wordt het ongeluk, dat door zoodanige tweelinggeboorte over het land komen zou, bezworen en afgewend.

In 1857 bezochten de heeren VAN BLOEMEN WAANDERS en ZOLLINGER het welbekende gebergte Batoer (een Balischen

(*) Een balische maand heeft vijf-en-dertig dagen.

Olympus). Zij vonden, naar laatstgenoemde ergens verhaald heeft, den grooten tempel gesloten en mogten dien niet binnentreden, daar het gansche dorp onder den ban was wegens eene tweelinggeboorte (een jongen en een meisje); de priesters hadden de ramp bekend gemaakt en den tempel gesloten. Geen man uit het dorp mogt gedurende twee of vier maanden, al naar den tijd dat naar het goedvinden der priesters de ban zou duren, op reis gaan; niemand mogt dan ook, op grond hiervan, koeliediensten doen, en dit was op dat tijdstip den desabewoners vrij wat aangenamer dan den beiden heeren, die aldus ten zeerste bemoeijelijkt werden in hun reisplan. Zollinger besluit zijne mededeeling met te vermelden: „Er zijn nog vele andere bijzonderheden met zulk een vloek verbonden, die waarschijnlijk den priesters voordeeliger is dan het volk;" maar men zou dwalen als men op grond dezer onderstelling aannam, dat de priesters zeer groote voordeelen trekken van het volk; de meesten hunner toch zijn niet rijk en over het algemeen leven zij zeer stil en ingetogen.

Tegenover het bovenvermelde staat nu de bepaling „in de heilige boeken" dat tweelingen van hetzelfde geslacht, hetzij beiden jongens of meisjes, den vorst mogen opgedragen worden, die dan verpligt is tot een vorstelijke opvoeding gelijk van de prinsen, en ook om ze later, bij tijd van leven en daartoe voegenden ouderdom, tot aanzienlijke bedieningen of waardigheden te verheffen. Ten opzigte van deze bepaling bestaat er geen onderscheid tusschen de bevoorregte kasten en de Soedra's.

Tweelingen van onderscheiden geslacht en van de Brahmana- en de Satrya-kaste worden *kĕmbar boentjing* genoemd. Het woord *boentjing* beteekent: verloofde, bruidegom, bruid. Deze benaming herinnert nu nog aan het oude gebruik in lang vervlogen tijden, om van zoodanig kinderpaar, wanneer het tijdperk der huwbaarheid was

gekomen, een echtpaar te maken, door den een met de andere te doen trouwen. Dit gebruik echter wordt al sinds lang en waar ook op Bali, naar men mij verzekert, niet meer gevolgd.

Tweelingen van hetzelfde geslacht, in al de kasten, worden geacht nieuwgeborenen te zijn van een vorige generatie, die toenmaals in den krijg of in een tweegevecht elkander wederkeerig om het leven hadden gebragt (volgens de indisch-balineesche leer der zielsverhuizing).

Er was eens, zoo heeft men mij verhaald — maar 't is nu al heel lang geleden, in den ouden tijd! — een vorst, Hambara Patih genaamd, behoorende tot de Wesya-kaste. Op zekeren dag werden hem tweelingen geboren, een zoon en eene dochter. De koning en zijne gemalin waren vol oudervreugde en maakten al spoedig groote plannen voor de toekomst hunner kinderen, toen men na niet vele maanden tot inzigt komen moest, dat ook deze tweelinggeboorte als *manak salah* had behooren aangemerkt en behandeld te worden. (Het schijnt dus dat de bovenvermelde uitzondering voor den regeerenden vorst eerst van later dagteekening is; of moet men aannemen dat, in den loop des tijds de regeering bijna overal in handen van Wesya's komende, juist dit eenigen invloed gehad heeft op de meerdere inschikkelijkheid der goden?) Wat gebeurde? Er viel datzelfde jaar zoo aanhoudend en ontzettend veel regen, dat aan geen veld- of ook anderen arbeid te denken viel; hongersnood met allerlei andere ellende ten gevolge van dien had men te wachten of reeds te lijden. Toen werd geopenbaard (waarschijnlijk door een wawalèn — dat zijn door den dewa tijdelijk bezielde, orakelende personen, mannen of vrouwen) dat een der vorstelijke tweelingkinderen, en wel het meisje, moest worden verwijderd (*koetang* — verwerpen, — uit- weg-werpen, verbannen). Men bragt het kind naar Gilimâs, een verafgelegen eiland (waar het hoogstwaarschijnlijk verlaten

en dus den dood prijs gegeven werd), en ziet, nauwelijks was dat kind verwijderd, of de regen hield op en viel het eerstvolgend seizoen in geen overvloediger mate dan behoorlijk mogt heeten; — zegen en voorspoed keerden in het land terug. (*) „Nu was toch duidelijk gebleken, gelijk mijnheer wel bemerken kan, wat de oorzaak was van de ellende, die in het land geheerscht had."

Ik heb weleens gevraagd, - wat misschien ook reeds een lezer bij zich zelven gevraagd heeft: of niet personen van beiderlei kunne, van wie men weten mogt dat zij tweelingen waren, een onaangenaam leven hadden, ongeacht de indertijd om hunnentwil aangerigte offers en verzoeningsfeesten? en men antwoordde mij: dat voor zooveel men wist dit niet het geval was; doch zelden ook bleven broertje én zusje, *manak salah* zijnde, in leven; meestal toch werden die kinderen ziek en stierven spoedig na de geboorte.

Hierover zal zich ook bij nader bedenken niemand verwonderen, immers worden moeder en kinderen gedurende een paar maanden aan al de gezondheid-verwoestende invloeden van het verblijf op de begraaf- en verbrandingsplaats, blootgesteld aan alle wind en weder bij dag en bij nacht, prijsgegeven. Doch wie zal zich hierover erg bekommeren; is dan niet een manak-salah-geboorte een oordeel der godheid over door de ouders bedreven zonden? 't Kan zijn; maar waarom dan enkel bij Soedra's en We-

---

(*) Het meisje moest verwijderd worden — natuurlijk! Een Balinees, voor wien het bezit van één kind, een meisje zijnde = géén kind kan geacht worden, zou hierin een inwendig bewijs voor de waarheid van het verhaal kunnen vinden. Waar ligt Gilimâs? Mijn zegsman beweert ter hoogte van de reede van Batavia. Die Balinees is te Batavia geweest; heeft men hem op die hoogte het eilandje van dien naam kunnen aanwijzen, of heeft hij maar een plaats aangeduid, welke, volgens zijn bekrompen voorstelling van de aarde, toch wel verder dan alle andere van Bali moest verwijderd zijn? *d. V.*

sya's, en niet ook bij Brahmana's en Satrya's? Zoo vraagt gij verder uwen Balineeschen vriend; en hij antwoordt: „omdat — omdat, ja, ziet ge, het is zoo de hadat, het is nooit anders geweest!" Nu, als ge dit ten antwoord gekregen hebt op uwe vragen naar dit gebruik of naar andere zeden en gewoonten, doet ge best vooreerst niet verder te gaan. Immers berust men in die zeden, en wil zich liefst niet met nadenken vermoeijen. En dit laatste kan men alweder niet zoo erg kwalijk nemen, — daar nadenken en oppositie ten gevolge van dien vooreerst toch nog niet veel zou baten.

In Boelèlèng heeft het kastenwezen reeds meer dan één voelbaren stoot ontvangen; het is daarom nu al niet meer zóo allen en alles beheerschende als in de andere rijken het geval blijkt te zijn; het zal voor toenemende beschaving en kennis moeten wijken en bezwijken. Wij mogen hopen dat deze, en ook nog hoogere, zeer gewenschte zegeningen te zijner tijd de vrucht zullen zijn van Evangelisatie en onderwijs.

Boelèlèng, October 1870.

BALISCHE SPREEKWOORDEN

EN

SPREEKWOORDELIJKE UITDRUKKINGEN,

DOOR

R. VAN ECK

Naar aanleiding van het verzoek der redaktie, – zie Afl. 6 deel XIX van dit tijdschrift, – heb ik gemeend onderstaande *Balineesche spreekwoorden* en *spreekw. uitdrukkingen*, door mij gedurende mijn tweejarig verblijf alhier, zoo uit den mond des volks als uit volksgeschriften (kidoeng) opgeteekend, niet te mogen achterhouden. Gelijk de lezers weten, worden balische typen, jammer genoeg! op de drukkerij gemist, en was ik dus wel genoodzaakt alles in holl. karakter weer te geven; ik vertrouw evenwel dat mijne transskripsie – althans voor hen, die met het Javaansch bekend zijn – geen of weinig moeielijkheden zal opleveren. Ik heb daaromtrent nog alleen op te merken dat de *h*, hoewel aan het begin van een woord *stom* zijnde, in navolging van de inlandsche schrijfwijze, bijbehouden is, terwijl de verschillende uitspraak van den klinker *e*, door *ĕ*, kan ook *e* blijven, (stomme e) *é* (lange-zachte e) en *è* (korte scherpe e) wordt aangeduid. De å klinkt als *a* met halfgesloten mond uitgesproken, en kan dus niet, gelijk wel eens beweerd is, door a^{eu} worden weergegeven.

Voor hen, die de letterlijke beteekenis dezer spreekwoorden, voor zoover die niet door ons is opgegeven wenschen te kennen, heb ik van alle woorden, welke niet in een Javaansch of Maleisch woordenboek te vinden zijn of aldaar in eene andere, gewijzigde beteekenis voorkomen, eene korte vertaling laten volgen, en daaraan tevens hier en daar even korte opmerkingen toegevoegd, die tot recht verstand van de Balineesche grammatika noodig zijn. De lezer vergete hierbij slechts niet dat de redaktie „losse aanteekeningen" gevraagd heeft, en uitvoerigheid hier alzoo ongepast zou zijn. Spoedig, zoo vertrouw ik, zullen geleerde en minder geleerde leden van het Genootschap gelegenheid te over hebben om deze zoo merkwaardige en tot hiertoe te weinig bekende taal, in al haar eigenaardigheden te leeren kennen. Moge dit weinige er slechts toe bijdragen om velen naar die kennismaking te doen verlangen, dan reken ik mij voor de genomen moeite ruimschoots beloond.

Den lezer heil!

1.

Kambingé tĕkèn kajoené djoedjoek.

Een geit tegenover een opstaanden boom.

Beteekenis: Zoo lang iemand in hoogheid gezeten is heeft ieder eerbied voor hem; nauwelijks echter is hij gevallen of zelfs de geringste man meent het recht te hebben hem met minachting te behandelen.

tĕkèn, aan, met, en enz. van *tĕka* en *hing*?

2.

Bikasé mamboejoeng sampi.

Doen als eene vlieg welke zich op eene koe nêerzet.

Bet. Iemand die gaarne overal bij is en met alles meê wil doen, maar steeds zorgt dat hij, zoodra er onraad is, buiten schot blijft.

bikas Jav. Wdb. *bikså*.

boejoeng vlieg, — *djaran* paardevlieg.

Opm. Volgens zeggen van de inlanders zetten die vliegen zich bij voorkeur digt bij den staart neer, zoodat ze noch door den bek noch door den staart kunnen bereikt worden.

3.

Ng'lèbang ngikoehin.

Loslaten en bij den staart vasthouden.

Bet. Iemand die zich houdt als of hij bij eene of andere zaak niet het minste belang heeft, maar een oogenblik later van het tegendeel blijken geeft.

Ng'lèbang, causat. vorm van *ng'lèb*, afgeleid van *h'lèb* los, losgelaten.

ngikoehin, transit. vorm van *ngikoeh*, afgeleid van *hikoeh* staart.

Aanm. Dit spreekwoord is ontleend aan het hanegevecht, waar twee hanen, voor de strijd aanvangt, tegen el-

kander losgelaten, maar terstond wêer gescheiden worden, om te zien of ze al dan niet aan elkander gewaagd zijn.

4.

Sangkoer mahabĕt djamprah.

De staartelooze gedraagt zich als een die een staart heeft (als boven aan het hanegevecht ontleend).

Bet. Een gering man die als een aanzienlijke gekleed is; ook: een domoor die over dingen praat waarvan hij niets weet.

Sangkoer eigenl. kort en *djamprah* weelderig, lang, van den staart.

mahabĕt intransit. w.w.: manieren hebben, van *habĕt*, manier, gedrag enz.

5.

Koenang-koenang hanaroeng sasih.

De vuurvlieg meet zich met de maan.

6.

Koeping ng'liwatin tandoek.

Het oor wil grooter zijn dan de hoorn.

Bet. Gewoonlijk toegepast op leden van de laagste kaste, die in eenig opzicht den toon willen aangeven; — ook: een kind dat wijzer wil zijn dan zijne ouders.

7.

Tjabol hanoengkap langit.

Een dwerg die naar de lucht grijpt.

Bet. Een soedra, die distriktshoofd wil worden, iets wat voor eenige jaren nog tot de ongehoorde dingen behoorde.

8.

Pèrot mangĕntoengin.

De kreupele valt het eerst aan (ontleend aan het hanegevecht).

Bet. Een halve dwaas die overal het hoogste woord voert.
mangĕntoengin van *hĕntoeng*, eigenl. werpen, toewerpen, smijten.

9.

Sat ngĕlangin sĕgarâ.
Als het overzwemmen van de zee.

10.

Koedijang nĕkèpin handoesé.
Hoe zal men rook insluiten?

en 11.

Boekâ njapoetin hanginé.
Als den wind in een kleed wikkelen.
Bet. In het algemeen: al wat tot de onmogelijkheden behoort.
Sat = *boekâ*, als, evenals, gelijk.
ngĕlangin van *hĕlang*, zwemmen.
njapoetin van *sapoet.*

12.

Njĕboerin hapi.
In het vuur dompelen.
Bet. Iemand eene taak opdragen waaraan het grootste gevaar verbonden is;— iemand naar eene plaats zenden, waar veel tijgers zijn.

13.

Tra bisâ mĕsijat kalaning wĕngi.
Des nachts niet kunnen vechten.
Bet. Iemand die bang is voor zijne vrouw, hoeveel te meer als hij voor den vijand staat.

14.

Ngakolongan batoen boetoehé.
Zijn scrotum is hem in den strot geklommen.
Bet. Een man die bedeesd en bang is als eene vrouw.

15.

Boekä tjitjing ngantjoetang hikoeh.

Als een hond die van zijn staart een kantjoet maakt.

Bet. Iemand die door den rechter in het ongelijk gesteld is en beschaamd naar huis gaat.

tjitjing = hond.

ngantjoetang van *kantjoet*, een langwerpig stuk kleed dat, tusschen de beenen door, voor en achter in den gordel wordt gestoken, om op reis, bij regenachtig weer enz. het bovenkleed op te houden.

16.

Bobabé tĕkĕd ka tiloe.

Liegen tot aan het oorsmeer.

Bet. Iemand die de onbeschaamdste leugens vertelt en doet als of hij 't niet hoort wanneer een ieder hem voor leugenaar uitschelt.

Liegen zonder te blozen.

bobab liegen, leugen, grootspraak.

tĕkĕd van *tĕka di*? terwijl *ka* misschien voor de welluidendheid hier bijgevoegd wordt.

Mal. *sampej ka.*

17.

B'roek takil.

Een leêge klappernoot tot een pak gemaakt.

Bet. Iemand die veel praat en den schijn aanneemt van veel te weten, maar in werkelijkheid *leeg*, d. w. z. zeer dom is.

takil = *nakil*; inpakken, inwikkelen.

Leeg staat hier tegenover *vol* van den buik, welk laatste de gewone uitdrukking is voor: zeer geleerd.

18.

Nj'lĕpnj'lĕp tahin djaran di tĕngahné kĕboen.

Een paardenvijg glinstert, maar van binnen is 't enkel drek.

Bet. Van iemand die innemend, vleiend spreekt, — maar in zijn hart u allerlei kwaad toewenscht; gehuichelde vriendschap.

tahin djaran van *tahi* en *djaran*. In den regel wordt de bezitting uitgedrukt door de beide woorden onmiddellijk achter elkander te plaatsen: gaat echter het eerste woord op een klinker uit dan moet de lettergreep steeds door eene *n* gesloten worden.

tĕngah né of anders *hé*, al naar de meer of minder sterke uitspraak van den voorgaanden medeklinker.

19.

Tong dadi hĕnggoengin ban masaboek dadoewå.

Twee buikbanden aanhebben maakt iemand niet geleerd.

Bet. Men kan priester zijn en toch weinig weten; in het algemeen: niet berekend zijn voor het ambt dat men bekleedt.

Tong en *tidong* =Mal. *boekan*.

hĕnggoengin, eigenl. grooter schijnen dan men is, afgeleid van *hĕnggoeng:* een klein soort kikvorschen, die zwaar geluid doen hooren.

masaboek dadoewå = twee buikbanden aanhebben, wat tot de onderscheidingsteekenen van den priester behoort.

ban en *bahan*, door, van wege;- verkrijgen.

20.

Rĕsik-rĕsikan hoedangngé (*tahiné di tĕrasé*).

Schoon gewasschen als een garnaal (die haar vuil op den kop heeft).

Bet. Iemand die tienmaal daags een bad neemt, maar vergeet zijn bed, huis en erf schoon te houden.

teras en *tĕndas* = hoofd.

21.

Mĕsoewah sahi-sahi tĕndasé masih korèng.

Elken dag zich kammen en toch het hoofd vol schurft hebben.

Bet. Iemand die steeds zijn werk verkeerd of ten halve doet.

sahi-sahi, elken dag, den ganschen dag, van *hahi* dag.

22.

Koedoe-koedoe mĕgobå mĕlah-njamboeng ladoeng t'warå biså.

(Eene vrouw) die naar schoonheid streeft- en niet eens een ladoeng kan aaneenlasschen,

Bet. In het algemeen: naar eer en aanzien staan; maar vergeten zijn werk te doen.

koedoe-koedoe, vergelijk Jav. koedoe.

gobå = aangezicht, voorkomen, gelaat.

m'lah = goed, schoon, mooi.

ladoeng = de afgesneden draden op het weefgetouw.

23.

G'dé g'dé bantang gĕdang di tĕngahné hĕmoeh.

Een zeer groote papajastam die van binnen week is.

Bet. Iemand, die op het oog zeer sterk is maar niets verdragen kan.

bantang, stam van een uitgestorven of uitgehouwen boom.

24.

Ne' g'dé g'dé tandoek kĕbo di tĕngahné bolong.

Een groote koehoorn die van binnen hol is.

Bet. Iemand die een geleerd voorkomen heeft en dommer is dan een koe.

25.

Ngĕmpoek djagoeng Bajoeng kropodan tra mahan hangkoeh.

Zwellen als djagoeng uit Bajoeng — zij maken groot geweld (in den pot) maar verzadigen niet.

Bet. Iemand die steeds het woord wil hebben, doch niets dan onzin uitkraamt.

Ngĕmpoek = zwellen, uitzetten van wat geweekt wordt.

Bajoeng, een dorp in Bang'li waar een groot maar slecht soort djagoeng geteeld wordt.

kropod-an, het knarsen en knetteren van boonen enz., die geroosterd worden.

hangkoeh, vergelijk Jav. I.

26.

Boekå ngamah kroepoeké gědènan kroewakan.

Als het eten van kroepoek dat (onder het roosteren) uitzet en (gekauwd wordende) knarst en kraakt (maar bij 't doorslikken tot een onbeduidend iets gereduceerd is).

Bet. Iemand die veel van zich doet spreken doch bij nader onderzoek een onbeduidend man blijkt te zijn.

ngamah van *hamah* = eten.

kroepoek, een stuk uit het binnenste gedeelte van eene buffelhuid, dat gedroogd en geroosterd wordt.

Zie Jav. Wdb.

27.

Broewag-broewag sahang djarak toesing hadå goenanå.

Brandhout van den djarangboom knettert hard maar verwarmt niet: letterl. heeft geen nut.

Bet. Een werk of eene zaak die met veel beweging en onkosten begonnen wordt, maar geen voordeel afwerpt.

Broewag, knappen, knetteren van brandhout (sahang).

toesing of *sing* = *t'ra* en *t'wara*.

Het hout van den djarak ontvlamt niet maar smeult slechts.

goenanå = *goena* en *ha; ha* pers. en bez. vnw. van den 3° pers.

28.

Boekå gědangé moewani — (*maboenga dogèn*).

Als de mannelijke papaja (die slechts bloemen draagt).

Bet. Een aanzienlijke die op niets dan op fraaie kleederen roemen kan.

moewani = man, mannelijk.
dogèn = maar, slechts.

29.

Tjĕrik-tjĕrik poenjan sotong ngalĕsé pasti.
De sotongboom is zeer klein maar stevig.
Bet. Iemand die klein van persoon maar tevens sterk is.
tjĕrik en *tjĕnik* = klein.
poenjan = boom, struikgewas.
sotong, naam van een struikgewas, welks hout als zeer sterk geroemd wordt.

30.

Tj'nik tjĕnik tabijå-krinji lalahé pasti.
Krinjipeper is klein maar buitengewoon scherp (sterk).
Bet. Als 29.
tabijå, peperplant; *krinji*, naam van een bijzondere soort peper.
lalah, scherp, bijtend van iets.

31.

Grojoh grojoh godèl kĕbo krĕng pĕsan.
Een waggelend kalf dat toch zeer sterk is.
Bet. Iemand met een zwak uitzicht behoeft niet altijd zwak te zijn; in 't algemeen: schijn bedriegt.
godèl, in 't algemeen: jong van eene koe, paard enz.
krĕng = sterk, stevig, gespierd.
pĕsan en *pisan* = zeer, ten eenemale.

32.

Lijĕp-lijĕp baléman sàmboek.
Sluimeren als eene ingerekende klapperschil.
Bet. Van iemand die in gezelschap schijnbaar zit te droomen als begreep hij niets van hetgeen besproken wordt; nauwelijks echter wordt hij aangesproken of het blijkt dat men met een verstandig man te doen heeft.

Lijĕp–lijĕp, vergelijk Jav.

balĕman, in 't algemeen: ingerekend vuur.

samboek = klapperschil, die aangestoken, lang smeult, maar nauwelijks wordt aangeblazen of zij ontvlamt.

33.

Pajoek proengpoeng misi (mahisi) brĕm.

Een gebarste pot met brĕm gevuld.

Bet. Een gebrekkig, leelijk man die veel verstand heeft.

brĕm = geliefkoosde geestrijke drank uit rijst getrokken.

34.

Dĕgag-dĕgag hi Délĕmé njanan tjangklingå tĕkèn hi T'walèn.

Hi Délĕm moge kwaadspreken van hi T'walèn, deze zal hem de handen op den rug binden.

Bet. Achter den rug kwaad van iemand spreken, maar in diens tegenwoordigheid met den mond vol tanden staan.

Hi Délĕm: naam van een slaaf van Siråwanå.

Hi T'walèn: " " " " " Si Bimå; beide personen uit de wajang bekend.

tjangklingå van *tjangkling*, de handen op den rug gebonden en *ha* = Mal. *nja* achter werkw. Zie onder 27.

35.

Tj'nik tj'nik hi Tolé njanan hanak gĕdènan djĕrihangå.

Hi Tolé is zeer klein maar grooten worden door hem op de vlugt gejaagd.

Bet. Als 29.

Hi Tolé: kleine jongens die zich in het gevolg van een vorst bevinden doch hier alleen uit de wajang bekend.

36.

Tjĕnik-tjĕnik lĕlasan gĕdé-gĕdé djĕringå (djĕrihangå).

De tuinhagedis is klein, doch groote dieren verliezen het tegen haar.

Bet. Als 29. Die niet sterk is moet slim zijn.

lělasan, tuin- of grashagedis, waarvan de inlanders vertellen dat ze zelfs een tijger op de vlugt jaagt.

37.

Lěngit-lěngit lělasan (marå k'lèbin mělahib).

Zoo mak als een lělasan. (Pas losgelaten gaat ze op de vlugt). Lett.: veinzen als een lělipan.

Bet. Van een kind, of wel van een slaaf, die onder het oog des meesters ijverig werkt, doch zoodra deze weg is, luiert of uitloopt.

marå = pas, op het oogenblik.

mělahib van *lahib* = vlugten, weggaan enz.

38.

Boekå padangngé hěndjěkin.

Als betreden gras.

Bet. Iemand die beweert op vertrouwelijken voet met zijn vorst of hoofd te staan, maar, zoodra deze verschijnt, in de onderdanigste houding voor hem nêerhurkt; ook van opstandelingen die zich slechts voor een tijd rustig houden.

padang = gras.

hěndjěk = *hindjik*.

39.

Bikasé mamboejoeng djěmoet.

Zich als een gevangen vlieg gedragen, die n. l. rustig is zoo lang ze zich voelt vastgehouden.

Bet. Iemand die voor moedig wil doorgaan, maar steeds de eerste de beste gelegenheid waarneemt om zijn vijand den rug toe te keeren.

djěmoet, verouderde uitspraak van *djěmak*, nemen, aannemen — grijpen.

40.

Boekå ngědjoek balangngé mahadadoewa t'warå bakat.

Die twee sprinkhanen tegelijk wil vangen krijgt er niet één.

Bet. Van iemand die alles tegelijk wil leeren of doen.

ngĕdjoek = *hĕdjoek* = vangen, grijpen, vastgrijpen.

balang = Jav. walang.

bakat = *bahan*, krijgen, verkrijgen, vinden.

41.

Koelit tingkihé di tèmboké.

De schil van eene kamiri tegen den muur.

Bet. Een hardvochtig man, die geen medelijden kent; ook van ongezeggelijke kinderen.

42.

Sĕmoené mĕmbijas hĕntjĕhin.

Zijn gezicht is als (droog) zand, waarop iemand watert.

Bet. Een man die om niemand of niets geeft en niet verbleekt, wat men ook van hem zegge.

sĕmoe = uitdrukking van het gelaat — wat op het gezicht te lezen staat. Zie Jav. Wdb.

bijas = zand. *hĕntjĕh* = urine – *ngĕntjĕh.*

43.

Ngadowang pajoek djakan.

Zijn rijstpot leêg op het vuur hangen.

Bet. Ergens heen gezonden worden en zijn boodschap vergeten; in 't algemeen: zijn plicht niet doen.

ngadowang van *kado*: te vergeefs, zijn doel missen, enz.

djakan: *njakan* = rijstkooken.

44.

Né mĕgahé di hoemå k'nå hĕndoet.

Die op de sawah werkt wordt met modder bespat.

Bet. Waarmede men omgaat, daarmede wordt men besmet; ook: die zich met eens anders zaak bemoeit geraakt ligt in moeite.

hoemå = rijstveld = *sawah.*

45.

Hanak toesing nawang tĕpoeng pamor.

Hij kan meel niet van kalk onderscheiden.

Bet. Iemand zoo dom dat de meest gewone dingen hem onbekend zijn.

nawang van *tawang*, kennen, weten.

pamor = kalk – sirikalk.

46.

Tani kangin-tani kawoeh.

't Oosten noch 't Westen (weten).

Bet. Als 45.: Voor den Balinees het grootste bewijs van domheid.

47.

Boekâ kampid dĕdaloené.

Als de vleugels van eene vliegende witte mier.

Bet. Voor alles wat kort van duur is.

kampid, vleugel, vlerk.

48.

Goerit wĕsi.

Als de klank van ijzer, of: op ijzer slaan.

Bet. Iemand op wien men vast vertrouwen kan; trouw zijn in het vervullen van gedane beloften.

49.

Taloeh hapit batoe.

Een ei tusschen twee steenen.

Bet. In een of andere moeielijkheid geraakt zijn, zoodat men niet weet wat te doen om er zonder schade af te komen; ook gezegd van het verschijnen voor een vorst, die op alles let.

50.

Bangkoeng pajah tĕpèn doerèn.

Een doodmagere zeug die in de dorens valt.

Bet. Hetzelfde als ons: de paarden, die de haver verdienen, krijgen haar niet; ook toegepast op een jongman, die maanden of jaren lang de ouders zijner toekomstige vrouw als knecht gediend heeft, en eindelijk moet aanzien dat een ander hun schoonzoon wordt.

bangkoeng, zeug; *pajah*, doodmager.

tèpèn, op iets vallen.

doerèn = doeri.

51.

Toejoeh ngajah makatang h'lèn.

Zich moê werken terwijl een ander het loon ontvangt.

Bet. Als 50.

toejoeh = vermoeid, afgemat.

ngajah = in heerendienst arbeiden.

h'lèn = ander, anders.

52.

Boekå hanaké nĕgĕn gong.

Als iemand die de gong draagt (bij optochten).

Bet. Zich in de dienst van zijn' meester afsloven en toch voortdurend beknord worden; ook: 't is soms goed zich op een afstand te houden, (gelijk de gong het mooist uit de verte klinkt).

hanaké = *hanak* = mensch, kind, men.

nĕgĕn = op den schouder dragen.

53.

Jèn tra kamoelan g'lah hĕdå njoewangå — jèn kamoelan g'lah to bĕnĕh ban djoewang.

Wat iemand oorspronkelijk niet toebehoort behoeft hij niet in ontvangst te nemen, maar het is goed aan te nemen wat ons eigendom is.

Bet. Als ons: dien de schoen past, trekke hem aan — en omgekeerd.

g'lah = hebben, bezitten, eigen.

hĕdå = Mal. djangan.

djoewang: zie boven.
to en *hěnto* = dat.
běněh = Jav. běnĕr.

54.

Ngatak bětěngngan ngokèk mara hěnjitan pakèlisat.

Als een kikvorsch, die zijn gekwak laat hooren zoolang het veld onder water staat, maar doodstil is als het land droog ligt.

Bet. Een arm man die in den oogsttijd al zijn inkomsten verteert.

Ngatak, intransit. w.w. met den neusklank, beteekenende: op iets gelijken. *Katak*, is de naam van een kikvorschsoort, welke zich het liefst in de sawah's ophoudt.

bětěngngan van *bětěng* = nat, bewaterd enz.
ngokèk = het geluid van kikkers.
hěnjit = droog, opgedroogd.

55.

Lěga lěgahan bangkoengé ngoetah bikasé.

Weldoen als eene brakende zeug.

Bet. Van iemand die steeds gereed is anderen te helpen, maar ook zorg draagt dat iedereen weet hoe goed hij is, of: het verzoek van een vriend terstond inwilligen en achter den rug over diens lastigheid zich beklagen.

ngoetah van *hoetah* = braken.
bikas = handeling, gedrag enz.

56.

Dajané manggoel gambang.

Zich voordoen als de panggoel waarmede de gambang geslagen wordt.

Bet. Van twee personen, die zeer met elkander bevriend zijn, maar in het gezelschap van anderen zich houden als of zij elkander vreemd zijn; – ons: twee handen op éene buik.

manggoel van *panggoel*, een instrument in den vorm van een stemvork, doch veel grooter.

daja, Zie Jav. Wdb. III.

57.

Panak-panak kětimoeni soebå h'měd tidikå.

Als men kleine komkommers genoeg bekeken heeft, eet men ze op.

Bet. Iemand die een jong meisje als kind aanneemt en het, groot geworden, aan zijne lusten opoffert.

panak = kind.

h'měd = verzadigd van iets zijn, walgen.

tidik, een zeer laag woord voor eten.

soebå = Mal. *soedah*.

58.

Pipis sělahé měbadé limå likoer.

Vijf en twintig duiten is hetzelfde als 20 + 5 duiten.

Bet. Gelijk ons: de zaak is zoo breed als ze lang is, of: van den wal in den sloot geholpen worden.

měbadé = raden, gissen, schatten.

59.

Boekå hanak manjoehoen madoe mawadah glasé tong tahan njiljipin.

Als iemand die honig in een glas op het hoofd draagt maar er niet van geproefd heeft.

Bet. Eene schoone vrouw zien maar haar niet tot de zijne kunnen maken.

manjochoen van *soehoen* = op het hoofd dragen.

60.

Pětané manis njakitin basang.

Een zoet woord maakt den buik ziek.

Bet. Men behoort zich voor een vleier in acht te nemen.

pětå = woord, gezegde, spreken.
basang = buik: het hart van den Balinees.

61.

Boekå sijap t'kèn lělipané (sing n'doemoenin měnang).
Als de kip en de hagedis (die het eerst aanvalt wint het).
Bet. Die het eerst eene aanklacht bij den rechter indient wordt gewoonlijk in het gelijk gesteld.
sing verkorting van *hasing* = wie, al, welke.
doemoen = Jav. *dimin.*

62.

Poehoeh sangkoer hatjěpok lantas tra mahikoet.
Een kwartel die eenmaal zijn staart kwijt is zal nooit meer een staart dragen.
Bet. Iemand die eenmaal een slechten naam heeft, wordt nimmer meer vertrouwd, of: een ontslagen beambte, onverschillig of hij al dan niet schuld heeft, blijft steeds buiten betrekking.
poehoeh = Mal. *gěmak.*
hatjěpok eenmaal, eens.

63.

Boekå hanak manjèsèr ban sèsèr kěrěp-doengki langah.
Als iemand die met de sèsèr vischt en wel een digt net maar een vischmand vol gaten gebruikt.
Bet. Iemand die alle krachten inspant om een of ander machtig te worden, doch, het eenmaal verkregen hebbende, hoogst onverschillig daaromtrent is.
doengki = een van bamboe gevlochten vischmand.

64.

Hajam marå měkoeroeng.
Een kemphaan die voor 't eerst onder de kooi komt.
Bet. Iemand die eene nieuwe betrekking aanvaard heeft en nog niet goed van zich af durft spreken;- een

jongeling die pas den huwbaren leeftijd bereikt heeft en nog bedeesd is tegenover de vrouwen.

65.

Bělětang di linggahé.

Tegenhouden op het breede.

Bet. Geen uitweg weten; in een gesprek zóo in het nauw gebracht worden dat men niets meer te antwoorden heeft.

linggah = breed, uitgestrekt.

66.

Boeka pětapan rokoné.

Naar den aard eener cigaar.

Bet. Gelijk ons: den slakkegang gaan; van lieden die niet huishoudelijk met hun geld omspringen.

pětapan?

67.

Mèkananak hěnot, měkå g'lahé sing hěnot.

Eens anders oog zien, zijn eigen oog niet zien.

Bet. Lieden die zich steeds met de zaken van hun buurman bemoeien, maar hun eigen werk verwaarloozen.

měkå eigenl. spiegel, hier op het oog toegepast.

68.

Pagěhan hanaké h'not–pagěhan g'lahé sing h'not.

Eens anders tanden ziet men, zijn eigen tanden niet.

Bet. Als boven.

pagěhan van *pagěh* (Mal. *pager*), hier op *gebit* toegepast.

69.

Sěmoet di matananak hěnot–gadjah di mata g'lahé sing hěnot.

Eene mier in eens anders oog merkt men op, maar een olifant in zijn eigen oog ziet men niet.

Bet. Als ons: den splinter in het oog des broeders zien enz.

Bali–Boelèlèng October 1870.

HET LANDSCHAP BOEOOL.

KORTE AANTEEKENINGEN

VAN

J. G. F. RIEDEL.

Het landschap Boeool of Bowol, gelegen op het noordwestelijk gedeelte van den noord-Selebeschen landtong, wordt thans begrensd, ten noorden door de zee van Selebes; ten zuiden door de Limoetosche en Holontalosche distrikten Pagoeiama en Pahoeato op de hoogte van den berg Pantolo; ten oosten door het Limoetosche distrikt Kwandang of Wanengo op de hoogte van de tandjong Hoeloedoebongo, en ten westen door Toli-toli bij de tandjong Boelolio in de landstreek Lakea.

Dit gewest, dat omstreeks 95 geographische mijlen beslaat, is zeer geaccidenteerd en bergachtig.

De hoogste bergtoppen, Boelalo, Oliboentoe, Howoelode, Pantolo, Lalo, Timboeloe, Bodi, Matina, Odalahe, Botoegadoe, Pogogoelo en Toeina genaamd, bereiken eene gemiddelde hoogte van ongeveer een duizend tot achttien honderd meters. Die, welke niet meer dan vier honderd meters hoog zijn, heeten Diapali, Hoelapa, Tikopo, Heloela Hoelantanga, Djandjang, Doepalako, Olipatoo, Namoe, Otanggala, Tangokeboelo, Loewokodidi, Hoelahidoe, Leoko, Molokoe en Lakea. De hoogere toppen vormen het hoogland, dat in eene oostelijke rigting van tandjong Dako tot aan Limoeto zich uitstrekt; terwijl de

lagere in den vorm van jukken naar het strand afglooien.

Met uitzondering van de landstreken Dambala en Boetakiodoka treft men in dit landschap geene uitgestrekte vlakten aan.

Een tal van groote en kleine rivieren, welke haren oorsprong hebben op het hoogland en in eene noordelijke of noordoostelijke rigting in zee vloeien, doorsnijden het land. De meest belangrijke zijn Langa, Talai, Boetakiodoka, Timboela, Bodi, Masine, Boenobagoe, Lano en Lakea.

Meeren worden er van wege de gesteldheid van het terrein niet aangetroffen. Het meertje, op den top van den berg Boelalo aanwezig, welligt een ingevallen krater, kan veeleer eene diepe put worden genoemd.

Warme waterbronnen en heete modderwellen bestaan er, voor zoo verre bekend is, niet.

De formatie van het landschap Boeool is geheel van vulkanischen aard. Het aanwezen van basalt, trachyt, trachyt-porphyr, slakken en lava, welke men in meerdere of mindere mate ook in den vorm van rolsteenen in de rivierbeddingen ontmoet, bewijst dit voldoende. Deze vulkanische uitwerpselen zijn denkelijk grootendeels afkomstig van den twee duizend zes honderd meters hoogen, thans uitgedoofden, krater Boeliohoeto, welke gelegen is ten noordwesten van Soemalata. Op verscheidene plaatsen draagt het terrein tevens de kenmerken van opheffing.

Bij de groote rivieren treft men alluviale gronden van lateren tijd aan.

Met uitzondering van ijzeroer en goud, zijn tot dus verre geene andere metalen ontdekt geworden.

Goud wordt er als schilfers en korrels in rivierbeddingen en in kwartslagen gevonden, het laatste vooral in de omstreken van Lintidoe. De goudplaatsen zijn Dopalako, Poloehoengo, Boelalo, Djandjang, Hoelapa, Olimaroeoe, Olidoeloetoeli, Bodi, Loengoeto, Masina, Hoelahidoe, Labenga en Boedjako. De goudopbrengst werd door de be-

trokken hoofden op gemiddeld 400 realen 's jaars geschat. Het verkregen metaal wordt door Arabieren en Boegis tegen opium, lijnwaden enz., ingeruild, en over Doenggala naar Singapoera uitgevoerd.

De meeste bergen en hoogvlakten zijn door uitgestrekte bosschen, met uitmuntende houtsoorten, waaronder de Linggoea, de Nani, de Bintangor, de Ipilo of het ijzerhout, bedekt. De overige meest voorkomende planten, welke bij een vlugtig onderzoek waargenomen worden, zijn gelijksoortig aan die, welke op de bergen en valeien van de Minahasa en van de Limo lo Pahalaä voorkomen.

Over het algemeen is de bodem bijzonder vruchtbaar en langs de zachte hellingen der bergen voor alle tropische gewassen geschikt. Bedoelde gronden worden evenwel niet voor den landbouw benuttigd, doordien de bevolking, welke de kuststreken bewoont, zich met middelmatige, gedeeltelijk uitgeputte terreinen, in de nabijheid harer nederzetting gelegen, voor den aanplant van padi, miloe, katjang, oebi, batata enz. vergenoegt.

Het aantal velden, jaarlijks met padi beplant, blijkt uit het voorkomen der djorame's of braaklanden aanzienlijk te zijn. Volgens opgaven zoude de bevolking echter in 1870 slechts ongeveer 22.000 pikols padi verkregen hebben, van wege den te veelvuldigen regen en daardoor mislukten oogst. Dit artikel wordt jaarlijks grootendeels door Arabieren, Boegies en andere handelaren naar Berou, Boelangan en andere plaatsen, op de noordoostkust van Borneo liggende, uitgevoerd. Ter hoofdplaats Boeool kost de rijst gemiddeld *f* 2.50 den pikol, in de buitennegorijen *f* 2.— en minder.

Miloe of maïs wordt betrekkelijk weinig gekultiveerd, om reden de bevolking als voedingsmiddel aan de sagoe, welke palmsoort bovendien in groote hoeveelheid aanwezig is, de voorkeur geeft.

Kakao en kapas komen overal welig op, ofschoon van

de eerstgenoemde plant van wege de zoogenaamde ziekte weinig werk meer gemaakt wordt; terwijl de koffijboomen op de alluviale gronden, in de nabijheid van de hoofdnegorij aangetroffen, boven verwachting een buitengewoon gunstig voorkomen hebben. De te Palele en Lintidoe aanwezige koffijboomen zijn echter schraal en onoogelijk.

De in dit landschap aanwezige kalapa gaat het getal van acht duizend boomen niet te boven.

Een tal van vruchtboomen, zooals de nangka, doerijan, mangga, kojawas, amoe, langsa, manggoestan, namoenamoe, dalima, ramboetan, balimbing, atis, gora en lemon, vindt men in en buiten de kampongs verspreid. Enkele muskaatnootenboomen en peperranken, van elders ingevoerd, laten, wat groei en aanzien betreft, niets te wenschen over.

Het klimaat is gunstig en kan met dat van de Minahasa gelijkgesteld worden. Geregelde land- en zeewinden maken de hitte zeer dragelijk.

Volgens overleveringen behoorde het tegenwoordig grondgebied van Boeool, vóór de komst der Europeanen in deze streken, aan het rijk van Limoeto en was het zeer schraal bevolkt.

De eerste nederzetting der vreemdelingen, die van Toemboekalang, eene plaats in de nabijheid van de bogt van Imana ten oosten van Wanengo of Kwandang gelegen, kwamen, was aan den oorsprong van de tegenwoordige rivier van Boeool, bij de bron Goelomonialo, op de plaats, mede Toemboekalang of Womboekila genaamd.

Een kronijkvormig overzigt van de geschiedenis van Boeool tot op onzen tijd kan niet overbodig zijn en gevoegelijk hier ingelascht worden.

Deze geschiedenis is als volgt:

Een der oudsten van Womboekila vond, op de jagt zijnde, in eenen boom zekere Tajaboelawa, eene vrouw van bui-

tengewone schoonheid, welke hij medenam en met Makasoeloegipombang, iemand, die uit een steen is voortgesproten, deed huwen. Uit dit huwelijk werd Dotoetilintingo geboren, die later tot opperhoofd van Boeool werd verkoren.

Tijdens zijn bewind stond Boeool onder Limoeto en kwamen de Ternatanen van Gamkonora dit land beoorlogen. Op welke wijze de voorganger van Dotoetilintingo door Limoeto ten onder werd gebragt is niet meer na te gaan. Vele Limoetoërs waren onder zijn bestuur reeds te Boeool gevestigd.

Het berigt van het aanwezen van veelvermogende Europeanen te Ternate ontvangen hebbende, verzocht Dotoetilintingo van de V. O. I. Compagnie hulp tegen Limoeto en, welligt niet zonder bijkomende redenen, ook om de Christelijke leer in zijn land in te voeren. Dit geschiedde omstreeks 1660. Onder zijn bestuur verschenen ook Tagoelandangsche zeeroovers, die de kust van dit land verontrustten.

Ponbangiakoe volgde Dotoetilintingo op en regelde het bestuur op gelijke wijze als dat van Holontalo en Limoeto. Hij regeerde niet lang en werd door zijn zoon Koentoe vervangen.

Deze oneenigheden krijgende met zijne zuster, ging laatstgenoemde naar Toli-toli, alwaar haar jongere broeder Poeloemonigilo een vorstendochter huwde en met de Mandaren gemeene zaak tegen Boeool maakte.

Koentoe stierf van verdriet en de rijksgrooten van Boeool kozen Datoealam, een vijfjarigen zoon van Poeloemonigilo, tot vorst. Toen ter tijde was behalve de posthouder Jan Blaauw nog een schoolmeester te Boeool gevestigd en telde dit landschap 1618 Christenen.

Toeminte volgde Datoealam op. Deze werd door 's Compagnie's vertegenwoordigers naar Ternate verbannen, omdat hij den moord van 's Compagnie's posthouder te Boeool door de Boegis niet voorkomen had.

Na Toeminte voerden Sijama en Doibale het bewind.

Doibale werd opgevolgd door Mente, die ook het gezag had over Toli-toli. Tijdens zijn bestuur kwamen de Boalemoërs of Tombeloërs onder aanvoering van hun hoofd Marapati in dit land zich nederzetten. Dit hoofd het volk van Boecool onderdrukkende, ontstonden er oneenigheden, met dat gevolg, dat in 1772 „de Residenten van Manado „en Kwandang in mandatis kregen, om hun uiterst devoir „aan te wenden, ten einde deze Marapati met list en zonder „veel gerucht in den knip te krijgen en wel gesecureert „naar Ternate op te zenden." Later werd hij echter door Pandjoeroro, Radja van Paloe, vermoord. De Radja van Limoeto, Iskander Naki, die in 1770 aan het bestuur kwam, eischte genoegdoening, om reden de Boalemoërs onderdanen van Limoeto waren, en bedankte de Compagnie in 1772, dat Boalemo weder onder Limoeto gebragt werd.

Na deze schikking kwam Poentoe aan het bewind en verzochten de hoofden van Boecool en Tombelo om vrijheid van godsdienst. Dit verzoek werd echter niet toegestaan, „om reden bij het laats aangegane contrakt te Ternate onder „andere poincten werd beloofd door Jacob Ponto en het „hoofd der Tombelors, dat zij en hare onderhoorigen de „gereformeerde religie zouden blijven omhelzen."

Een in 1772 gedaan voorstel „om te Palele een sterke „benting of ronduijt aanteleggen, met eene bezetting van „een sergeant en ten minsten twaalf gemeene militairen", ten einde „de vreemde smokkelaars uit de goudmijnen „aldaar te kunnen weeren", bleef onbeslist.

Poentoe, door de Compagnie naar Ternate verbannen, werd door Otainga, een hadji, opgevolgd. Deze huwde met poetri Sijam, doch werd spoedig door haar wegens paederastie aangeklaagd en naar Manado verbannen, alwaar hij weldra overleed.

Na hem kwam Ontoeba aan het bewind, die den zetel

des bestuurs van Tabadaka, van wege overlast van de zijde der zeeroovers, naar de tegenwoordige Negri lama overbragt.

Tijdens G. F. Durr het bestuur als Resident te Kwandang voerde, verzochten de hoofden van Boeool aan de Bewindhebberen der Compagnie alweder om „op hun „land een posthouder te plaatsen ten einde 's Compagnie's „bescherming te genieten tegen het jok der Boegis en Kai„liërs." Aan dit verzoek werd echter geen gevolg gegeven.

Datoemoela volgde Ontoeba op en werd, doordien hij de oorzaak was van herhaalde oneenigheden tusschen Limoeto en Boeool, naar Java verbannen. Zijne opvolgers Takoeloe, Welama, Lahadoen en Taroengkoe zijn onbeduidende vorsten.

Gelijk hiervoren ter loops is bekend gesteld, geschiedde de toename der bevolking van Boeool door aanwas van buiten, vooral na de verheffing van dit landschap tot een onafhankelijk rijk van wege de V. O. I. Compagnie.

Boalemoërs, Holontaloërs, Limoetoërs, Boegis, Kailiërs, Mandaren en andere vreemdelingen kwamen successievelijk bij voorkeur zich hier vestigen, om reden het inlandsch bestuur sedert jaren allerlei kwade praktijken toelaat, de vreemdelingen ontziet en te zwak is om de van Gouvernementswege ontvangene bevelen met klem te handhaven. Uit dien hoofde kan het landschap Boeool met regt genoemd worden „de toevlugtsoord van vagebonden „en allerlei kwaad gespuis" van Noord-Selebes.

Eene door mij in het midden van 1870 zoo naauwkeurig mogelijk bewerkstelligde opname van de hoeveelheid der bevolking blijkt uit den volgenden staat:

Namen der Kampongs.	Aantal woningen.	Getal zielen.							Totaal aantal zielen.
		Oorspronkelijke bevolking-mannen, vrouwen en kinderen.	Vreemdelingen mannen.						
			Holontaloërs Limoetoërs.	Kailiërs.	Boeginezen.	Toli-toliërs.	Mandaren.	Arabieren.	
Molangato . . .	9	47	38	„	„	„	„	„	85
Langa	5	18	19	„	„	„	„	„	37
Hetoeta	4	8	20	„	„	„	„	„	28
Toloki	8	96	20	„	„	„	„	„	116
Boetakiodoka . .	17	98	59	4	„	„	„	„	161
Tolao	7	56	14	„	„	„	„	2	72
Palele	36	247	20	„	42	„	„	6	315
Lintidoe	52	326	31	„	36	5	4	2	404
Namoe	5	26	8	„	1	2	„	2	39
Otangala	5	39	6	2	2	„	„	„	49
Timboelo	7	47	14	„	„	„	„	„	61
Loengoeto . . .	11	42	20	„	„	„	„	„	62
Bodi	10	68	19	„	„	„	„	„	87
Masina.	16	76	28	2	1	„	„	„	107
Hoelahidoe . . .	6	29	11	„	„	„	„	„	40
Boenobagoe. . .	9	97	„	„	„	„	„	„	97
Lonoe	40	280	21	10	2	2	„	„	315
Dambalo	13	129	10	2	2	1	„	„	144
Olalage	39	205	24	1	1	„	„	„	231
Negri-lama . . .	9	165	4	„	1	1	„	„	171
Negri-baroe. . .	54	609	22	3	5	15	14	„	668
Kampong-Boegis	18	25	„	„	98	„	„	10	133
Lodji	10	88	2	2	„	2	„	„	94
Leako	10	58	5	12	„	„	„	„	75
Mokoepo	12	57	20	15	„	12	4	„	108
Boedjako	43	188	34	30	7	8	2	„	269
Lamaka	14	124	3	2	12	5	2	„	148
Mololokoe . . .	7	126	2	6	„	4	1	„	139
Lakea	54	276	36	174	12	10	8	„	516
Panina.	16	127	4	„	„	„	2	„	133
Boetoeka	19	118	6	60	„	6	„	„	190
Kali	42	174	13	141	2	8	1	„	339
Poelo Palele . .	10	30	21	„	5	„	„	„	56
Tampat amas . .	27	30	172	„	1	3	„	„	206
Totaal . . .	644	4229	726	466	230	84	38	22	5795

Ofschoon sedert eeuwen met de hiervoren bedoelde vreemdelingen onderling vermengd, blijft de Boeoolsche gezigtstype karakteristiek, ten gevolge van het gebruik, om het voor- en achterhoofd der kinderen tot een maand na de geboorte tusschen twee plankjes te klemmen. Deze

gewoonte bewijst hunne werkelijke afkomst van Tomboekalang, alwaar zij vroeger gelijktijdig met de Kaidipaners en Bolaängitamers aankwamen. Bij laatstgenoemde stammen is dit gebruik ook nog heerschende.

De oorspronkelijke Boeoolers, waaronder ongeveer 1400 mannen, hebben de gemiddelde lengte van 1,5 meter. Zij zijn krachtig, slank en welgebouwd. Hunne huidskleur is lichtbruin, het voorhoofd breed, de oogen, welke niet diep liggen, levendig. De neus is kort, plat, breed en ingedrukt, de mond breed, de lippen dun en de tanden goed geconserveerd. Kreupelen en lammen worden zelden gezien.

Sedert jaren onder den druk van vreemdelingen staande, bezitten zij, hoewel alle zelfstandigheid missende, voor zoover noodig, een goed oordeel; zij zijn eenvoudig van zeden en vreesachtig, doch ontwikkelen veel energie en ijver, vooral in het bebouwen hunner velden. De weinige handwerken, die men hier aantreft, worden uitsluitend door vreemdelingen beoefend.

Het inlandsch bestuur, door den Radja, Djogoegoe, Kapitalawoet, Hhoekoem, Marsaoli, Walaäpoeloe en Kamponghoofden vertegenwoordigd, is van geene beteekenis en staat geheel onder den invloed der Arabieren en Boegis, die den gang van zaken naar hunne behoeften en wenschen regelen. De tegenwoordige toestand der bevolking is derhalve dan ook treurig te noemen. Ten prooi aan de willekeur der hoofden en de achter hen zich stellende vreemdelingen, bestaat er geen vrijheid van persoon, arbeid, noch eigendom. Een tal van de zoogenaamde bala-bala wordt jaarlijks op allerlei wijzen door de hoofden en adelijken van hunne bezittingen beroofd; terwijl slavernij en pandelingschap onder allerlei vormen zich gedurig openbaren en nadeelig op den algemeenen vooruitgang van het land terugwerken. Diefstal en moord worden ongestraft gepleegd, doordien de betrokkene hoofden niet bij

magte of liever ongenegen zijn, den schuldige te doen opzoeken en te apprehendeeren, en ook meermalen zelve aan gelijke misdrijven zich schuldig maken. De meeste straffen bestaan uit boeten, variëerende tusschen *f* 10 en *f* 500. Van de straffen worden de hoofden en adelijken gewoonlijk vrijgesteld.

Bij kontrakt van den 15^{en} Augustus 1858, om niet van de vorige te gewagen, werd de tegenwoordige verhouding van Boeool jegens het Nederlandsch-Indisch Gouvernement vastgesteld, en beloofden de Radja en Rijksgrooten o. a. plegtig:

„om geene westersche en oostersche vreemdelingen in „hun rijk zonder voorkennis van den Resident van Manado „te doen vestigen;

„om niet meer te dulden het vroeger in zwang geweest „zijnde misbruik om vrije lieden, door voorschieting van „geld en het berekenen van hooge interessen daarop en „het onbillijk opleggen van zware boeten, bij onvermogen „tot eene soort van altoosdurende slavernij tot in hun „geslacht te verwijzen;

„om de nijverheid, handel en scheepvaart in hun land „te beschermen; den aanplant van padi, katoen, kakao „enz. aan te moedigen; en

„om alle knevelarijen met kracht tegen te gaan, hunne „onderdanen te beschermen en het eigendomsregt van per„sonen en goederen te verzekeren";

doch uit onvermogen om zonder dagelijksche opwekking en teregtwijzing van de zijde van het europeesch bestuur het goede spoor te houden, bleven deze beloften ijdel en oefenden zij geen den minsten invloed uit op de welvaart en den bloei van dit landschap.

In strijd met de oude gebruiken, waarbij de Djogoegoe namens den Radja, bijgestaan door den Kapita lawoet of hoofd der politie en de Hhoekoems of regters, het bestuur moet voeren, dreven de laatste Radja's, door de

vreemdelingen daartoe aangezet, bovendien hun eigen wil door, zoodat herhaalde malen oneenigheden onder de hoofden ontstonden, ten nadeele van den goeden gang van zaken. Het gevolg daarvan is dan ook, dat de hoofden alle met hunne volgelingen thans verspreid wonen, en ieder in de kampong, alwaar hij tijdelijk verblijf houdt het bestuur willekeurig uitoefent. De vreemdelingen ontzien zich tevens niet, om bij eventueele kwestiën met het wapen in de hand de woning van den Radja binnen te dringen en hem straffeloos te bedreigen.

Voor zoover dezerzijds met eenige zekerheid is kunnen worden nagegaan, bestaan de inkomsten der hoofden in den hassil, bedragende *f* 5,— van elk gehuwd man en *f* 2,50 van elk ongehuwde, alsmede belastingen op de goudmijnen, den aanplant en het vee. Dit een en ander is bij behoorlijke heffing voor de betrokkenen drukkend, te meer om dat deze zeer willekeurig geschiedt. De persoonlijke diensten, in den vorm van hulp aan de hoofden bewezen, zijn belangrijk en strekken zeer ten nadeele van den daarmede belasten stand.

De oorspronkelijke bevolking, die meer van de hoofden te lijden heeft, alsmede de Kailiërs houden zich bij voorkeur met den landbouw bezig. Dit bedrijf verschaft den hoofden vele voordeelen. De Holontaloërs en Limoetoërs, die sedert jaren hier wonen, zijn meerendeels goudgravers, terwijl de overige vreemdelingen zich erneeren met den handel, de vischvangst en eenige ambachten. Onder de vrouwen treft men enkele sarongweefsters aan.

Groote noch kleine vaartuigen worden te Boeool vervaardigd. De ter plaatse aangetroffen wordende praauwen, zooals de padewakan, beroa, sopeh en bolotoe, zijn van Toli-tolischen of Badjoschen oorsprong.

In hunne kleeding zijn de oorspronkelijke bewoners zeer eenvoudig. Zij bestaat bij de mannen uit een katoenen

broek, een badjoe en hoofddoek, en bij de vrouwen uit een sarong en badjoe. Onder de vreemdelingen ziet men echter nu en dan het gebruik van wollen en andere meer kostbare stoffen. De vrouwen versieren het haar tevens met bloemen en andere sieraden van goud, zilver, koper, elpenbeen of schelpen; terwijl het ligchaam met velerlei fijngestampte, welriekende kruiden van eene geele kleur bedekt of ingewreven wordt.

De woningen zijn op de noord-Selebesche wijze alle op palen gebouwd, met planken-, nibong- of bamboe omwandingen, van binnen in kleine vertrekken voor elk huisgezin verdeeld. Over het algemeen laat de aanleg der kampongs, wat de netheid aanbelangt, veel te wenschen over en kan men ook over de zindelijkheid niet roemen.

Pasars of markten worden nergens gevonden. De vreemde handelaar leent, huurt of bouwt bij aankomst een huisje aan het strand, om zijne waren ten toon te stellen. Anderen, die in den staat van veiligheid van personen en goederen aan den wal minder vertrouwen stellen, verkoopen hunne artikelen in de praauw. De handel in het algemeen geschiedt in ruiling tegen goud, rijst, een weinig was en tripang. Aan gangbare munt bestaat groote schaarschte. De in- en uitvoer wordt geschat jaarlijks pl. m. ƒ 18,000 te bedragen.

Wegen en bruggen bestaan er in het landschap Boeool niet. Van wege de ligging der negorijen, hetzij langs het strand of aan den oever der rivieren, heeft de communicatie altijd te water plaats. De paden, die naar de padivelden of goudmijnen leiden, zijn gewoonlijk digt begroeid en moeielijk te begaan.

De voeding der bevolking bestaat, gelijk hiervoren ter loops werd aangeteekend, grootendeels uit sagoe, groente en visch. Van zout, dat men in zeer kleine hoeveelheid langs de kust bereidt, wordt zeer weinig gebruik gemaakt. De vreemdelingen voeden zich met rijst, terwijl de Ho-

lontaloërs en Limoetoërs aan miloe de voorkeur geven. De visscherij geschiedt met behulp van sero's, fuiken en netten en ook door middel van bedwelmende planten. De zee, die het landschap noordelijk bespoelt, is buitengewoon rijk aan goede visschen. Onder de voedingsmiddelen kunnen tevens gerangschikt worden de geiten, waarvan eene groote hoeveelheid aangetroffen wordt, runderen en karbouwen. Het aantal der laatsten is echter even als dat der paarden zeer gering. De hoofden en eenige vreemdelingen zijn de eenige bezitters daarvan.

Onder de vreemdelingen is het gebruik van opium belangrijk.

De inlandsche geneeskunde staat op eenen zeer lagen trap en wordt door de vreemdelingen, voornamelijk Holontaloërs, die zelve weinig bedrevenheid daarin hebben, uitgeoefend, en bestaat meestentijds in de bezwering der booze geesten, die, gelijk geloofd wordt, in het ligchaam van den lijder zijn ingevaren. Van de Boegis hebben zij eene soort van aderlating geleerd. Met uitzondering van nu en dan heerschende koorts-, buik- en pok-epidemiën, is de bevolking over het algemeen gezond. Ofschoon de hoofden en bevolking zulks verlangen, is de vaccine tot dus verre hier niet ingevoerd.

Onder de wapenen telt men de baladoe, kalewa en mandooe, verscheidene soorten van zwaarden; de kris, lang en kort; de toembak en sagoe-sagoe, pieken; en differente vuurwapenen. Kruid en lood worden door de handelaren van Singapoera over Doenggala en Toli-toli aangebragt en tegen zeer hooge prijzen ingeruild.

De bevolking van Boeool belijdt thans de Mohamedaansche Godsdienst, welke echter zeer vermengd is met alifoeroe- bijgeloovigheden en gebruiken. In den islam wordt zij door de Arabieren onderwezen, die daardoor eenen grooten invloed over hoofden en bevolking verkrijgen en eene min gunstige stemming jegens het euro-

peesch bestuur onderhouden. De geestelijkheid staat ook geheel onder den wil dezer lieden, die herwaarts zijn gekomen om een goed bestaan te vinden.

Scholen of andere inrigtingen van onderwijs, waaraan groote behoefte bestaat, zijn in dit landschap niet meer aanwezig.

De oorspronkelijke Boeoolsche taal, gelijk die voorheen te Tomboekalang gesproken werd, is geheel verloren gegaan. De door de bevolking thans gebezigde taal is eene vermenging van Holontalosch, Kaidipansch, Boalemosch en Kailisch. Onder de zangen bekleeden de Goeloegono, eene soort van panton, de eerste plaats. Ten einde daarvan eenige voorstelling te geven, wordt hier een zestiental coupletten bekend gemaakt.

Zij luiden:

1. Lipoe tia palitola, bodoebo iko-ikolo.
2. Kelepo moboebanga, wapadoe pokotoloma.
3. Mamaino doetio, kodoiko pitatio.
4. Tilowotoe momito, tolomo mokotangito.
5. Tilotado paramata, dia koebo konipata.
6. Tilowotoe mopanggato, mopore kile lomata.
7. Nai iotoe motakapo, wakoe motanggarapoe.
8. Nai iotoe moingoto, wakoe molio-liopo.
9. Tilowotoe woedji masi, de konipata sipati.
10. Litoe-litoe wa toekodoe, wontonga pore paladjoe.
11. Litoe-litoe wa tolomi, wontonga pore poetangi.
12. Wagoe wakoe monigoeto, dia doe mokopojoeto.
13. Timoloelo kotoloma, koni patanggoekoe monga.
14. Watoe magi iontongimoe, watia wakoe banimoe.
15. Ginawo koni mowoepa, badoe kotoginopa.
16. Melali wotoe digoe, taboe lo mato poligoe.

De vertaling, zooveel mogelijk woordelijk, is als volgt:

1. Deze streek overal rondgaande, vindt men geen één gelijk gij.
2. Al ben ik ver van u verwijderd, mijne woorden moeten bij u blijven.

3. Waar zal ik zoeken een, die zoo schoon is als gij.
4. De liefelijke maagd, wanneer ik aan haar denk, ween ik.
5. Een ring van edelgesteente kan nimmer worden vergeten.
6. De liefelijke maagd, prachtig zijn hare wenkbraauwen.
7. Wees niet te haastig, ik moet er eerst over denken.
8. Wees niet boos, ik moet (den bruidschat) nog verzamelen.
9. De liefelijke maagd, het goud gelijk, haar voorkomen zal ik nimmer vergeten.
10. Op den ladder gezeten, komen hare nagels prachtig uit.
11. Bij een venster gezeten, komen hare wangen prachtig uit.
12. Wanneer ik u met een strik heb gevangen, zult gij nimmer weder vrij komen.
13. Wanneer ik aan de geliefde denk, vergeet ik mijne spijze.
14. Geliefde, kom gij hier zien, ik ben hier, uw minnaar.
15. Mijne gedachte is vervuld van mijne geliefde, ik zie haar zelfs in mijne droomen.
16. Wanneer ik aan mijne geliefde denk, dan baad ik mij in tranen.

Op enkele wijzigingen na, vindt men in het landschap Boeool gelijke zeden en gebruiken als in de Limo lo Pahalaä.

Bij het sluiten van een huwelijk geeft de jongeling in de eerste plaats door middel van eenige vertrouwden van zijn voornemen aan de ouders van het meisje kennis. Geene bedenkingen van die zijde bestaande, doet hij geschenken, vruchten, vrouwenversierselen en kleedingstukken haar toekomen. Daarna wordt de huwelijksgift,

totomboe, vastgesteld, berekend in een bepaald getal slaven naar gelang van den stand van het meisje; als die van de bangsa Radja 12 slaven; van de bangsa Djogoegoe 10 slaven; van de bangsa Kapita lawoet 8 slaven; van de bangsa Hhoekoem 6 slaven; van de bangsa Marsaoli 4 slaven; van de bangsa Walaäpoeloe en Majoor 3 slaven; van de bangsa Sangadji en Kimalaha 2 slaven; van de bangsa Kapita Radja Tolomato en Malino 1 slaaf. Behalve dit bedrag moet de familie van den jongeling de huwelijkskosten, oeponikawona, betalen, zijnde een bedrag van 12 realen of 24 en minder.

Dit geschied zijnde, zendt de familie van den man *f* 3 tot *f* 60, om den mond te openen of het antwoord van het meisje te ontvangen, boeko lo ngango, en wanneer het meisje nog eene ongehuwde oudere zuster heeft, ook een geschenk om de schande te bedekken, takoeboe wolito, zijnde eenige stukken wit lijnwaad. Voorts een waarde van *f* 2 tot *f* 60, om kalapa en andere kruiderijen, waarmede de vrouwen gewoon zijn het haar te wasschen, en *f* 1 tot *f* 30, om pinang te koopen. Vervolgens doet de man aan de ouders van het meisje nog toekomen een mes, gewikkeld in een zijden doek en een bedrag van *f* 1 tot *f* 30, om de wenkbraauwen van het meisje af te scheren.

Daarna laat het meisje aan haren aanstaande brengen een bakje met kalapa-melk en andere ingrediënten, om het haar er mede te wasschen, voor welk geschenk door hem moet worden teruggegeven *f* 30, en begeeft de man zich, prachtig uitgedoscht en met de noodige eerbewijzen, naar het huis van het meisje, alwaar hem tegen betaling van *f* 30 en minder pinang uit een gouden of koperen bak wordt aangeboden. Aan de verzamelde familieleden behoort hij tevens geschenken in geld te geven. Eindelijk wordt de goede dag afgewacht en het huwelijk door eenige geestelijken, kasisi, op de mohamedaansche

wijze gesloten. Gedurende dien tijd worden dagelijks maaltijden gegeven en feesten gevierd. Bij het te zamen komen der echtgenooten behooren beide voor elkander een dubbel stel kleedingstukken mede te brengen.

Onder de bala-bala is het sluiten van een huwelijk minder kostbaar, ofschoon in vergelijking met andere naburige landschappen de totomboe of amas kawin nog zeer hoog is, van wege het gebrek aan vrouwen.

Echtscheiding heeft in het Boeoolsche minder plaats. Blijkt het evenwel noodzakelijk te zijn, dat een huwelijk door overspel of eenige andere reden moet worden ontbonden, dan komen de bezittingen der echtelieden voor het grootste gedeelte in handen der hoofden. Is de vrouw door haar ontuchtig gedrag de oorzaak der scheiding, dan krijgt zij van den gezamenlijken inboedel niet meer dan een badjoe en een sarong.

Twee of drie maanden vóór de geboorte van een kind worden eenige oude vrouwen uitgenoodigd om den buik te betasten. De aanstaande moeder gaat tot dat einde prachtig aangekleed in het midden van een vertrek liggen. Deze manipulatie geschiedt om zekerheid te erlangen, dat de vrouw werkelijk zwanger is, ten einde de noodige maatregelen daarvoor te kunnen nemen. Bij de geboorte van een kind bestaat er onder den adel de gewoonte drie of vier kanonschoten te lossen. Tien dagen daarna wordt een geit geslagt en aan het kind de naam gegeven. Daartoe schrijft de kasisi drie namen op drie stukken papier en laat een daarvan door de moeder van het kind nemen of trekken. Daarna viert men feest. Vijftien of twintig dagen oud zijnde, wordt het kind het vóór- en achterhoofd tusschen twee plankjes geklemd en tot eene maand lang in de wieg gelegd. Vóór deze handeling pleegt men het kind met groote plegtigheid in een koperen bekken te baden.

Het haarsnijden, tandenvijlen, alsmede het doorsteken van

de oorlel en de besnijdenis onder de jongens alléén, heeft op gelijke wijze met de noodige feestelijkheden, als in de Limo lo Pahalaä, plaats.

Na het overlijden wordt het lijk gebaad, met wit lijnwaad omwikkeld en in eene kist nedergelegd.

De begrafenis mag echter niet geschieden vóór dat alle verwanten bijeen gekomen zijn, al duurt dit eenige maanden lang. Dit gebruik staat in verband met de oude alifoeroe gewoonte om een lijk niet te begraven vóór dat het benoodigd aantal koppen gesneld is. De kist wordt des noodig met hars en andere middelen hermetisch gesloten. Bij een sterfgeval ontbreken de feestelijkheden niet, welke gewoonlijk met dobbelen en hanenkloppen gepaard gaan.

Volgens hunne voorstellingen begeeft zich de ziel op het oogenblik van het sterven naar Ilioena of de onderwereld, van waar zij later in een fijn, onzigtbaar ligchaam ter aarde wederkeert.

Het geloof aan booze geesten, welke de bosschen, boomen, bronnen en goudmijnen bewonen, bestaat in Boeool in sterke mate. Deze zijn alle gewoonlijk van menschelijke origine, als Lati lo pani, wiens lust het is den mensch te benadeelen; Talanggai (de oude) of Tihoelaloe; Tabamingo (de levende) of Intemoda; en Toemialo, al welke de goudmijnen bewaken; Tamela, die te Laboenga zijn verblijf houdt en aangeroepen wordt om de schatten, die door de ouden in den grond begraven werden, terug te vinden; Manoeria en Noeria, man en vrouw, die over alle geesten het bewind voeren. Aan deze geesten worden op allerlei wijzen bij ziekten als anderzins offeranden geplengd.

De heilige plaatsen, die des maandags, donderdags en vrijdags gewoonlijk bezocht worden, zijn de graven van Hoeloebalang bij Lintidoe, van Kalimoe bij Palele en van een Arabier bij tandjong Dako. Op deze plaatsen

worden gebeden voorgepreveld. De geestelijke, die mede gaat of dienst doet, ontvangt voor zijne moeite gewoonlijk *f* 0,30 tot *f* 1 van elken bezoeker.

Verboden spijzen zijn vleesch van witte karbouwen, haaijen, visch met donkerroode schubben, geitenvleesch vermengd met garnalen, eijeren vermengd met garnalen, en pisang vermengd met eendeneijeren; terwijl onheilen over de huisgenooten zullen komen, wanneer rijst gewand of kalapa geraspt wordt vóór den ingang van een vertrek, wanneer bij toeval de stamper den rand van het rijstblok raakt en de houten lepel in den rijstpot overeind in het midden blijft staan.

Allerlei voorbehoedmiddelen tegen ziekten en onheilen zijn algemeen in gebruik, doch van wege de waarde, welke daaraan gehecht wordt, moeielijk ter bezigtiging te verkrijgen. Een talisman, die in andere handen overgaat, verliest geheel zijne kracht.

Aan droomen en het geschrei van vogels wordt geloof gehecht.

De eedsaflegging geschiedt op de Mohamedaansche wijze, doch heeft onder de bevolking weinig waarde.

Even als op andere plaatsen van Noord-Selebes wordt het landbezit verkregen door prioriteit van ontginning. Dit bezit gaat verloren door verkoop, ruil, schenking of ook wel, hetgeen niet zelden gebeurt, door het zich wederregtelijk toeeigenen van dusdanige gronden door de betrokkene hoofden, den hoogeren en lageren adel en de vreemdelingen.

In deze ongeoorloofde handelingen, als ook in den treurigen stand van zaken in het landschap Boeool in het algemeen kan geene verandering ten goede komen, zoo lang van regeeringswege de belangen van dit land niet regtstreeks worden behartigd, en zoolang de bevolking geheel aan haar lot wordt overgelaten. Noodzakelijk is het in het belang van die bevolking, die zij eenmaal be-

scherming beloofde, dat de regeering onafgebroken eene impulsieve kracht ter opheffing en ontwikkeling uitoefent. Onder een geregeld bestuur is voor de bevolking van het landschap Boeool eene schoone toekomst weggelegd.

KOEPANG

omstreeks 1750,

DOOR

Mr. J. A. VAN DER CHIJS.

Ex ungue leonem.

Bekend is 't, dat de lieden, die in vroeger dagen naar *Indië* kwamen om de belangen van de Edele Compagnie en die van zich zelve aldaar te behartigen, in den regel niet van de beste soort waren, maar voornamelijk bestonden uit „inhalige, onbequame en donkere subjecten"; bekend is ook, dat morshandel en allerlei knoeijerijen toenmaals in deze gewesten onder het Europesche personeel schier aan de orde van den dag waren.

Minder bekend daarentegen veronderstel ik de feiten, waarop die algemeen bekende waarheden berusten en waarvan deze, als het ware, de conclusie uitmaken; in allen gevalle zullen voor velen nieuw zijn de bijzonderheden, welke tot staving en toelichting dier waarheden en tot kenschetsing van den toestand eener Indische hoofdplaats in de vorige eeuw hieronder zijn vermeld.

Door de mededeeling dier bijzonderheden voeg ik geene luisterrijke bladzijde aan de geschiedenis onzer voorvaderen. Maar waartoe de waarheid verbloemd? Waartoe een sluijer geworpen op zaken, die bijdragen tot de kennis van het karakter van haren tijd en begrijpelijk maken, wat anders bijna onbegrijpelijk, althans niet duidelijk is?

Veritas usque valebit; en bovendien, met zelfvoldoening kunnen wij, zonen der 19e eeuw, op verbetering in den algemeenen toestand van *Indië* wijzen.

In 1756 gelastte de Gouverneur-Generaal *J. Mossel*, den opperkoopman, sjabandhar en licentmeester te *Batavia*, *J. A. Paravicini* als expressen Commissaris der Hoog Edele Indiasche Regering naar *Timor* te vertrekken, ten einde den staat van zaken aldaar op te nemen en nieuwe contracten met inlandsche vorsten te sluiten, omdat de Regering vreesde, dat de Franschen, in vereeniging met de Portugezen, onder de leiding van zekeren *Mr. du Poivre*, aanslagen op dat en op de omliggende eilanden in den zin hadden.

Aan het rapport, hetgeen die Commissaris in Augustus 1756 te *Koepang* schreef, zijn de volgende bijzonderheden ontleend, welke voor een groot deel door uitvoerige schriftelijke verklaringen van een aantal personen zijn gestaafd.

Paravicini vertrok den 14en Maart van genoemd jaar van *Batavia* aan boord van het Compagnie's schip *Osdorp* en kwam 26 dagen later, „met 't staartje van de mousson" te *Koepang*, nadat hij eerst „twee van de gevaarlijkste gaten, welker aanzien de hairen te berg doet rijzen en de couragie in de schoenen daalen" (*) had gepasseerd.

Zijne ontvangst te *Koepang* was zoo statig mogelijk.

Een onder-koopman en twee leden van den politieken raad kwamen hem aan boord verwelkomen, terwijl de *Osdorp* en het fort Concordia ieder een salut van 15 schoten losten. Nadat *Paravicini* met eene sloep van boord was afgestoken, gaf de *Osdorp* nogmaals een salut van 15 schoten en hieven de matrozen een driewerf hoezee aan. De bemanning van de sloep was zoo sierlijk mogelijk uitge-

(*) *Straat Bima* en *Sapi*.

doscht. Aan het roer stond een kwartiermeester in blaauwe, gepassementeerde liverij; de matrozen hadden witte hemden en lange roode broeken aan en roode mutsen, met geel-oranje lint versierd, op het hoofd. Bij de armozijne Prinsen-vlag aan den boeg stonden twee trompetters met zilveren trompetten, „die zig onder 't roeijen seer fraaij horen „lieten." Aan wal waren de militairen, welke *Paravicini* had medegebragt en de grenadiers van het garnizoen op een dubbel „ranquet, geschaard, waarvoor het opperhoofd, de predikant, de leden van den politieken raad, de voornaamste Compagnie's dienaren, burgers enz. enz. stonden. Terwijl deze den Commissaris „seer humble en beleefd" welkom heetten, lostte het fort Concordia wederom een salut, waarna men zich volgenderwijze naar de woning van het opperhoofd begaf:

1°. een Balineesch onderofficier met zes Balinesche piekeniers;
2°. drie trompetters in groen laken met rood uitgemonsterd, voorzien van zilveren trompetten, waaraan geel damaste vlaggen, beschilderd met het wapen van den Commissaris, gouden kwasten, franjes en koorden;
3°. twee boom-jongens in geel laken liverij met blaauwe opslagen, overal met zijden passementen bezet;
4°. zes liverij-jongens in blaauw en geel laken.
5°. vier lijf-jongens, in het graauw en rood gekleed;
6°. de hofmeester van den Commissaris in blaauwe montering met roode opslagen, rijkelijk met zilveren passementen versierd;
7°. twee trompetters „in kostelijken habit;"
8°. vier huzaren in groen en geel laken;
9°. een Balineesch korporaal met zes Balinesche piekeniers;
10°. de Commissaris met het opperhoofd aan zijne linkerhand;
11°. twee „caffers, seer swierig uijtgedost met rood schar-

„laken wammesen en groene damaste schartels, sil-
„vere halsbanden en witte mutsen met swarte ve-
„deren";

12°. de garde, bestaande uit een kompagnie grenadiers, ter weerszijden van den commissaris;

13°. de predikant en een onderkoopman;

14°. de schipper (kapitein) van de *Osdorp* met een onderkoopman;

15°. de secretaris van den commissaris met een vaandrig;

16°. twee waldhoorn-blazers in groen huzaren costuum;

17°. de leden van den raad, gaande twee aan twee;

18°. eenige gekwalificeerde personen, als voren;

19°. de scheeps-oppermeester (dokter) met zijn adsistent;

20°. een corps muzijkanten in blaauw en geel laken;

21°. een luitenant met de kompagnie Balinezen;

22°. een escorte van de schutterij;

23°. een detachement van de medegekomen militairen.

Deze stoet ging door het Chinesche kamp naar de woning van het opperhoofd, waar de schutterij op twee gelederen tot aan de stoep van het huis geschaard stond. Bij het passeren werd de commissaris door de officieren met het „spontong" en vaandel gesalueerd, terwijl de tamboers een marsch sloegen en de schutters het geweer presenteerden. Beneden aan den trap van de woning ontving de echtgenoote van het opperhoofd (die eenvoudig „mejufvrouw" wordt genoemd) den commissaris „seer com-
„plaisant".

De commissaris gaf vervolgens aan het opperhoofd over zijn credentiaal onder cachet-volant, die onmiddellijk eene vergadering van den politieken raad belegde en na afloop daarvan, bijgestaan door de leden van dien raad, de sleutels van het fort op een zilveren presenteerblad aan den commissaris aanbood. Onderwijl gaven de militie en schutters drie salvo's en liet ook het kanon van het fort zich hooren.

Paravicini trof te *Koepang* een opperhoofd of resident aan, die voor zijne betrekking geheel ongeschikt was, „vindende in kleijne, kinderagtige zaaken ('k laat staan „in groote dingen) bergen van swarigheid; sig den gant„schen tijd ophoudende met dingen, die eerder bij 't spinne„wiel, als bij de regering van een wigtig comptoir passen;(*) „den gantschen tijd en over wat saeken men hem ook „spreekt, niets doende als de handen te wringen en de „schouderen op te haalen, waardoor hij in een sodanigen „kleinagting bij de koningen en verdere ingesetenen is „geraakt, dat ze hem niet meer als een kind estimeren".

Hoezeer men gewoon was een loopje met hem te nemen, bleek op zekeren avond, toen de Radja van *Amabi* aan verscheidene ingezetenen van *Koepang* een feest gaf. Een spotboef, die de vreesachtigheid van het opperhoofd kende en in zijne aardigheden niet heel fijn was, klopte aan het raam der slaapkamer van het opperhoofd en riep hem toe: „heer opperhoofd, zoo gij van nacht niet met „vrouw en kinderen wilt vermoord worden, sta dan gaauw „op, want de Radja van *Amabi* wil ons alle doodslaan." Het opperhoofd sprong hierop dadelijk uit zijn bed, liet alarm slaan, de geweren laden en maakte tot aan den morgenstond een getier en gebaar, alsof hij en *Koepang* werkelijk in gevaar verkeerden, terwijl alle overige ingezetenen kalm en bedaard te huis bleven, wel wetende, dat er niets buitengewoons te doen was.

Zijn gezag was zoo luttel dat meermalen de officier, de oppermeester en anderen, wanneer hij hun iets gebood, hun hoed voor zijne voeten wierpen, zeggende: „ik v..... „'t om dit of dat te doen".

Eens vroeg hij aan een soldaat, die bij zijne woning op wacht was, om een geweer voor hem schoon te maken. „Doe 't zelf", was het brutale antwoord.

(*) Te weten: „alderlij praatjes en sot geklap."

„Het politicque regiment was sonder ontzag en eerbied „voor den gebieder, naar eijgen willekeur ingerigt, wiers „oogmerken en begeertens niets anders ten doel hadden „als inhalige en gierige driften te voldoen en eijgen belang „boven pligt te wardeeren".

Een vorst van *Beloe* wilde zich aan de Compagnie onderwerpen en zond daartoe gezanten naar *Koepang*, maar „de talmagtige en pedante schoolmeester" gaf hun niet eens gehoor. Zoo ook vond *Paravicini* bij zijne aankomst te *Koepang* gezanten van *Maubara*, die langer dan negen maanden op eene audientie bij het opperhoofd wachtten en inmiddels van honger en gebrek bijna vergingen.

Het vorige opperhoofd schijnt niet zoo'n onbeduidend individu maar daarentegen een doortrapte schelm geweest te zijn. Onder voorwendsel, dat de Compagnie een fort noodig had, dwong hij den Radja van *Koepang* een uitgestrekt stuk grond, koeli's, hout, steenen, kalk, enz. te leveren; maar in plaats van een fort verrees op die plek een woonhuis met tuin; en de Compagnie's slaven, welke dat huis moesten helpen bouwen, liet het opperhoofd zoo hard in zijn eigen belang werken, dat de meeste bezweken. Vier jaren lang moesten de onderdanen van den Radja van *Koepang* aan dien bouw ten gerieve van het opperhoofd arbeiden en materialen daarvoor leveren, „zonder een spoog water" daarvoor te genieten, terwijl de waarde van een en ander geschat werd op 7,137 rijksdaalders. De onbeschaamdheid van dat opperhoofd ging zoo ver, dat hij den Radja van *Koepang* wilde dwingen eene acte te teekenen, waarbij het bewuste stuk grond aan hem, opperhoofd, werd afgestaan, toen de Radja kwam protesteren tegen de listige in bezitname daarvan.

Aan den vorst van *Amakono* ontnam hij diens rijks- en en familiegoud, ter waarde van *f* 12.000, onder belofte van dien vorst, die zich tegen de Compagnie vergrepen had en te *Koepang* in het fort gevangen zat, vergiffenis te

zullen schenken. Hij zond hem desniettemin naar *Batavia* op en behield zelf het goud, dat men tot onder de kleêren van dien vorst had weggehaald.

Een dozijn vaatjes kruid, aan de Compagnie toebehoorende, liet hij heimelijk uit een schip ligten en in zijn huis brengen, zonder daarvan verder verantwoording te doen.

De tweede — d. w. z. de ambtenaar, die in rang op het opperhoofd volgde,— was een zoo groote konkelaar, als ooit „een Hamburgs sleperswijv kan wesen, helpende alle „menschen aan malkanderen".

De oppermeester— 1ste stadsgeneesheer,— wist van zijn vak niets af, zijnde hij (nota bene) als kuiper uit *Nederland* gekomen. Desniettegenstaande was hij onverdragelijk verwaand, liet alles op een ondermeester aankomen en meende, dat het zijn „illustre caracter van lid van politie" te na was zelf naar zijne patienten om te zien.

Met justitie en politie was 't te *Koepang* treurig gesteld. „Het justitieele, ontbloot van vastgestelde grondregels „van regt en geregtigheid, wierd meer na de wisselval„lige hartstogt en ingeving van een schielijke drift dan „na regtvaardigheid en volgens stijl en practycken g'oe„fend".

„De schraapzucht veilde het regt te koop en over d'uijt„spraek van een willekeurig vonnis wierd een beding en „koop gemaakt. En had die geen, die de meeste geele „plaeten bragt, nog maar de pleijdooij gewonnen!"

Paravicini stelde een raad van justitie aan, met het opperhoofd als president en beperkte den willekeur van dien raad door eenige „heilsame" plakaten en ordonnanciën.

De predikant, van wien men redelijker wijze mogt verwachten, dat hij door handel en wandel een voorbeeld voor anderen zoude geweest zijn, bekreunde zich zelfs niet om de bevelen van den Gouverneur-Generaal. *Timor* was ook zoo ver van *Batavia* gelegen.

„Het kerkelijke hadde niets gemeens met den waaren

„godsdienst en bestond bloot in een verwilderde inbeel-
„ding, in een jammerlijke onkunde, schijnheiligheid en
„liefdeloosheid tot Gods geheiligd woord."

Onder het garnizoen heerschte niet de minste discipline, want de officier zwierf met zijne soldaten in kroegen rond. „De militair was tomeloos, buijtensporig, doldriftig, zon-
„der discipline, ordre off commando." Aanvankelijk wilden de soldaten aan den commissaris de verschuldigde eer niet bewijzen. Zij bleven niet alleen zitten, wanneer hij voorbij ging, maar namen niet eens den hoed voor hem af. *Paravicini* wist echter hierop raad, want, nadat men eenigen tijd „den gantschen dag de rotting en de spits-gaardens" had gehoord, kropen zij, bevende „als een aal" voor zijne voeten. Drinken, vloeken en vechten waren vroeger hunne bezigheden en, aangezien zij daarover nooit bestraft werden, wist men ten laatste niet meer, „wie kok of bottelier was." Als zij kippen noodig hadden, vingen zij die met werpnetten in de negorijen; en zoo de Radja's zich daarover beklaagden, kregen deze scheldwoorden ten antwoord. Behalve voor arak, gaven de militairen geen duit van hun kostgeld uit.

Het oordeel van *Paravicini* over de dienaren der Compagnie te *Koepang* in het algemeen is, zooals zich laat denken, niet gunstig. „Wanneer men", schrijft hij „ze al te
„zamen in een mand kon doen en telkens 't onderste boven
„keeren, altijd of een laatzie (sic) of luijaard of onbequame
„of een dronkaart of stoorder van de gemeene rust boven
„zou komen."

„Zoo heer, zoo knecht" zegt het spreekwoord en de waarheid daarvan kon men in de vorige eeuw ook te *Koepang* leeren kennen. Want terwijl de gequalificeerde dienaren der Compagnie zich aldaar op zoo grove wijze misdroegen, maakten de burgers 't niet beter.

Kwam een inlander met producten uit het binnenland naar *Koepang*, dan werden hem die menigmaal door een

burger eenvoudig afgenomen, en verzette de inlander zich hiertegen, dan werd zijn protest „met een parthij stok-„slagen op zijn rug en vuijstslagen in zijn aangezigt aan-geteekend." Dit gebeurde zoo dikwijls, dat men te *Koe-pang* gebrek had aan de eerste levensmiddelen, hoezeer die in den omtrek overvloedig te verkrijgen waren, en dat men aldaar meermalen te vergeefs had beproefd een pas-ser te openen.

De burgers verzochten dikwerf de inlandsche hoofden op gastmalen, bij welke gelegenheden zij hen dronken maakten en hun allerlei koopwaren voor bespottelijk hooge prijzen aansmeerden. Betaalden de hoofden niet, dan sloegen hen de burgers of sloten hunne vrouwen en kin-deren in het blok en voerden geheele huisgezinnen als slaven naar *Batavia*.

Een van de redenen, waarom volgens *Paravicini* de Ti-moresche vorsten zoo arm en berooid waren, lag in „de „menigvuldige vexatien, extorsien en knevelarijen, so wel „der opperhoofden, als der verdere ingesetenen, die ze uijt-„gemergeld hebben." Hij vaardigde dien ten gevolge een plakaat uit, waarbij dergelijke practijken met eene boete van 500 rijksdaalders bedreigd werden.

Menschenroof schijnt een geliefkoosd middel om geld te maken geweest te zijn, want *Paravicini* schrijft ook: „als „dese burgers eene reise na *Batavia* stonden te onderne-„men (*), gingen deselve 't zij in 't bosch of op 't een of „ander eijland op de menschen, zelfs met groote honden,

(*) Als bewijs, dat omstreeks de helft der vorige eeuw particuliere handel tusschen *Timor* en *Batavia* bestond, kan ook dienen de bijzon-derheid, dat *Paravicini* den 19n Augustus 1756 een „prealable" verslag zijner missie met het particuliere vaartuig *'t Zeepaard* naar *Batavia* zond. Dat die vaart echter niet van veel belang is geweest, meen ik te mogen afleiden uit de omstandigheid, dat aan boord van *Paravicini's* schip geen man gevonden werd, die het „periculeus vaarwater" naar *Timor* kende.

„op de parfors jagt en bragten al 't gunt zij op dese wij-
„ze opdeeden, als slaven naar *Batavia*." Klaagde een in-
lander hierover bij het opperhoofd, dan gaf deze „met
„het ligten van de schouderen" geen ander antwoord dan:
„wat zal ik doen? Ik heb hier niets te zeggen; niemand
„wil mij gehoorzamen."

De „principaalste deser schelmen" was de burger-lui-
tenant, *David Schrijver*, tegen wien een aantal aanklag-
ten, voornamelijk wegens het rooven en gewelddadig aan-
houden van menschen, bij *Paravicini* werden ingebragt.
Hij spaarde hoofden, noch geringen; maakte zich aan de
grofste gewelddadigheden schuldig, ja, was de oorzaak,
dat geheele negorijen ledig liepen. Hij erkende schuld
en vroeg pardon, maar werd door *Paravicini* gestraft met
verbanning en het betalen eener aanzienlijke boete.

De Mardijkers of zoogenaamde vrije burgers te *Koepang*
stonden onder het gezag van twee broeders, die zóóveel
invloed en magt bezaten, dat zelfs *Paravicini* deze „per-
„turbateurs" niet aandurfde. Zijne militaire magt had
trouwens niet veel te beduiden. Want „door de gunst
„van den Groot-Majoor te *Batavia*", die volgens *Paravicini*
op hem jaloersch was, had hij niet meer dan 100 oude,
ongeoefende, zieke en kreupele Europesche soldaten mede
gekregen, van welke na 4 maanden 30 gestorven waren
en 26 op sterven lagen. Bovendien had hij bij zich 60
zoogenaamde Balinezen, onder welke niet minder dan 50
oude, door „venus-ziekte" onbekwame Javanen.

Paravicini onderzocht alle protocollen en papieren in het
Koepangsche archief aanwezig, waaronder hij allerlei valsche
stukken aantrof, o. a. niets meer noch minder dan een
ongeteekend en ongedateerd testament van den Radja van
Koepang wegens de troonsopvolging; verder een aantal
transporten, ongekwalificeerde koopbrieven, donatiën en
vervreemdingen van Compagnie 's erven, alles onecht,
ongeteekend of zonder datum.

Verponding was sedert eene reeks van jaren niet betaald, hoezeer de meeste ingezetenen welgestelde lieden waren, die wel niet veel contanten, maar daarentegen huizen, tuinen, landerijen, slaven en vee bezaten.

De Regering te *Batavia* had voorgeschreven, dat jaarlijks 400 pikols was van *Timor* moesten aangevoerd worden. Maar die aanvoer bedroeg gewoonlijk slechts 120 pikols, niet omdat men geen was op *Timor* verkrijgen kon, maar omdat de eerlijke Koepangsche „bedienden" het voordeeliger vonden met die was, welke zij meermalen niet eens van den inlander kochten, maar hem eenvoudig afnamen, voor eigen rekening te handelen. Bovendien bestalen zij de Compagnie op het weinige, dat zij haar bezorgden, gemiddeld voor 8 rijksdaalders per pikol. „De dienaren „eeten de pap en d' E. Comp^ie laten ze op zijn best de „ketel schrapen." *Paravicini* kon „in min als korten tijd „met alle plaisier en blijheid" 700 pikols was in 's Compagnies pakhuizen verzamelen. (*)

Hoezeer men te dien tijde er op uit was om zelfs met transactiën, welke uit haren aard daartoe hoegenaamd geene aanleiding geven, winst te behalen, blijkt uit de omstandigheid, dat men de Timoresche Radja's geleerd had voor hunne jaarlijksche geschenken aan de Compagnie tegen-geschenken te verzoeken, waarbij men zorgde, dat die tegen-geschenken bestonden uit voorwerpen, welke niet in 's Compagnies-magazijnen voorhanden waren. De kleine winkelier — onder-pakhuismeester — te Batavia moest die alsdan bij particulieren inkoopen; en wat de Timoresche

(*) De Regering had de onvoorzigtigheid gehad in den lastbrief van *Paravicini* te zetten, dat hij met de goederen en koopmanschappen te *Koepang* geene bemoeijenis zoude hebben. „Deze misselijke perioden," schreef hij dien ten gevolge aan de Regering, „zijn het voorwerp van „mijn geduurig murmureeren in mijne lastige commissie geweest." Wie zou zich heden nog van dergelijke uitdrukkingen in een officieel rapport durven bedienen? *Tempora mutantur.*

Radja's op die wijze erlangden, was niet alleen zeer duur voor de Compagnie, maar ook zeer slecht voor hen, die 't gebruiken zouden. Conniventie van den Bataviaschen winkelier met de Timorsche bedienden is in deze bijna zeker; en het politieke resultaat van dit alles was, dat de Timoresche Radja's meenden door de Compagnie zelve bedrogen te worden.

„In somma, waar ik ook mijn oogen maar immers „keeren mogt, ontwaarde ik niets anders als een eindeloze „verbastering van zeden en een verward chaos, alwaar het „een met het ander sodanig geconfundeerd was, dat ik „gedurende mijn verblijf op dit ongesond comptoir, alwaar „ik geen gesond uur gehad heb, tegens duijsenderlij inge„kankerde misbruijken en erreuren te worstelen en meer „als menschelijke kragten van noden had om dit voor d'E. „Comp. so gewigtige comptoir in een goed postuur te „brengen."

Curieus is, dat *Paravicini* op eene andere plaats *Koepang* noemt „het magerste en bijna onnoemenswaardigste coop„mans comptoirtje, dat althoos een lastpost voor d'E. „Comp. is geweest."

Een treffend staaltje van de wijze, waarop de Compagnie met de haar onderworpen volken omsprong, levert de zending van *Paravicini* naar *Timor* op; en hoezeer dat staaltje niet in onmiddelijk verband staat met het eigenlijke onderwerp van dit opstel, kenschetst het toch ook zijnen tijd, weshalve ik geen misdaad meen te plegen door zulks hier te vermelden, — te minder, omdat die gebeurtenis, voor zoo verre mij bekend, nog nooit is te boek gesteld.

Op het eiland *Rotti* heerschten in de negorij *Lando* sedert geruimen tijd onlusten, omdat de broeder van den overleden regent, die als waarnemend regent tijdens de minderjarigheid van den echten troonsopvolger het bestuur

in handen had, dat bestuur voor goed aan zich en zijne afstammelingen trachtte te trekken.

Aan het hoofd zijner tegenpartij, de sterkste van beide partijen, stonden twee temoekoen's, van welke de waarnemend regent één, met name, *Nai Laffa*, naar *Koepang* aan het opperhoofd opzond. Maar deze „bange hande-„wringer, die gewoon is alles op de lange baan te schuij-„ven", liet *Nai Laffa* slechts beterschap beloven en naar *Rotti* terugkeeren.

Nu barstte de opstand binnen de negorij *Lando* in volle woede uit.

Paravicini onderzocht de zaak en bespeurde, dat de wd. regent ongelijk had, „schoon ik zulx niet liet blijken, „eerstelijk, omdat UwhoogEdelheedens desen regent had-„den g'approbeerd; ten tweede, omdat deze prins, [de „echte troons-opvolger] mij nog al te jong voorquam; „derdens, om den oproerigen tommagom met zijn aan-„hang daardoor niet te stijven en andere tot een quaad „exempel te strecken; vierdens omdat dat geen wijze van „doen is om zijn regt met oproeren en rebellie te hand-„haven; terwijl d'E. Comp^ie^ de arbitraire regter en beslisser „der verschillen onder deze regenten moet zijn en blijven."

Paravicini bragt de zaak voor de groote rijksvergadering – eene vergadering, waarin nevens de voornaamste dienaren der Compagnie, de inlandsche hoofden zitting namen, – en volgens hem beweerden alle Rottinesche regenten in die vergadering, dat de klagten van den wd. regent van *Lando* regtvaardig waren. (*)

De beide in verzet gekomen temoekoen's voerden daarentegen aan, dat de w^d^. regent en zijn zoon zeer slechte lieden waren, die, uitsluitend op hun voordeel bedacht, de negorij „quaadaardig" regeerden.

(*) Hoezeer zij door zóó te adviseren niet hunne eigen inzigten volgden, maar den commissaris naar den mond praatten, zullen wij straks gelegenheid hebben op te merken.

„Schoon nu deze tommagoms in dat cas gantschelijk de „waarheid niet spaerden, kon ik echter niet resolveeren „haarlieden gelijk te geeven."

Paravicini liet hen dan ook arresteren, nadat de w^d^. regent van *Lando* verzocht had hen naar *Batavia* te verbannen.

Na het scheiden der vergadering beloofde *Paravicini* aan den onmondigen troonsopvolger, *Bani* geheeten, de bescherming der Compagnie en voldoening voor zijne grieven, indien hij de partij der temoekoen's – die nota bene zijne belangen tegen een overweldiger voorstonden, – verliet.

Deze „prins" vertrouwde echter de beloften van *Paravicini* niet, waartoe hij dan ook geen reden had, en ontsnapte naar *Lando*, waar de partijen onmiddellijk weder handgemeen werden en die van den w^d^. regent het onderspit delfde.

Zulks was te erg voor iemand als *Paravicini*, die handhaving van rust en orde stelde boven handhaving van regt en billijkheid.

Onder bevel van den onderkoopman *Ringholm* en van den vendrig *Wegener* zond hij met de bark *de Vrijheid* en met verscheidene andere vaartuigen 50 Europeanen, 50 Balinezen en alle te *Koepang* aanwezige Savoenezen, Rottinezen en Solorezen naar *Rotti*, met last om de negorij *Lando*, waarin reeds driemaal „rebellie" was gepleegd „t'eenemaal te raseren en te ruineren, alles, ja zelfs den „aanhang van den regent tot krijgsgevangenen te maeken „en na herwaards te senden; voorts hun district onder „de verdere wel g'intentioneerde Rottinesche bondgenooten „te verdeelen, mits nooijt een Landonees daer in te laten „nestelen, ja zelfs het bewoonen van het eijland *Rottij* te „beletten."

Zoude de w^d^. regent van *Lando*, wiens belangen *Paravicini* scheen te behartigen en wiens bestuur over

Lando de Hooge Regeering te *Batavia* had „g'approbeerd," hiermede ook genoegen hebben genomen? Bedrieg ik mij niet, dan was de geheele toeleg, in weerwil van allerlei fraaije redeneringen over handhaving van orde, het stellen van een voorbeeld, enz., enz., geene andere dan om zooveel mogelijk slaven te verkrijgen, die in naam aan de Compagnie, maar in der daad aan hare dienaren voordeel zouden opleveren. *Paravicini's* streven was om een zoo hoog mogelijk eindcijfer zijner Timorsche gestie aan de Regering te kunnen overleggen en in zijne verantwoording komen de op *Rotti* overwonnen en tot slaven gemaakte inlanders voor eene waarde van niet minder dan *f* 94,440 voor.

De last omtrent *Lando* werd volledig uitgevoerd.

Onder voorwendsel van op *Rotti* te zijn gekomen om een „ronde-togt" te doen en alle geschillen te beslechten, riep *Ringholm* de voornaamste Landoërs tot eene vergadering in zijn hoofdkwartier, waar zij, naauwelijks aangekomen, in boeijen werden geslagen en naar boord gebragt.(*)

Onmiddelijk hierop begon de aanval op de negorij, welke de inwoners met achterlating van schier alles verlieten om zich in eene benteng, een groot uur van de negorij gelegen, te verdedigen.

Na een hardnekkigen tegenstand, welke ongeveer vier uren duurde en waarbij de vaandrig *Wegener* sneuvelde, verlieten de Landoërs, „dat vilain gespuijs", ook die benteng en trachtten over berg en rots te ontvlugten. Aan velen gelukte zulks, maar meer dan 100 mannen, vrouwen en kinderen zagen zich afgesneden, waarop zij zich gedeeltelijk in een afgrond stortten, gedeeltelijk daarin geworpen of doodgeschoten werden.

Niet alleen de negorij *Lando*, uit ongeveer 300

(*) Paravicini noemt dit „een wel g'inventeerde practijcq."

woningen bestaande, maar ook alwat 2 à 3 uren in den omtrek voor vernieling vatbaar was, werd vernield.

De ontvlugten, meer dan 1400 personen, verschansten zich op eene rots, die zoo ongenaakbaar was, dat aan eene bestorming daarvan niet te denken viel. Men besloot daarom van onze zijde die rots in te sluiten en de daarop gevlugte Landoërs door honger tot de overgave te dwingen. (*)

Niet lang duurde het, of de belegerden zonden afgevaardigden naar *Paravicini* te *Koepang*, die hem onder aanbieding van een gouden ketting, – welke hij echter weigerde aan te nemen, – om pardon verzochten. Zij streden niet tegen de Compagnie, zeiden zij, maar tegen een overweldiger, die hen door het opleggen van ongeloofelijke schattingen „tot aen 't gebeente en merg" uitputte; die overweldiger had ook hun aanvoerder, *Nai Laffa*, in der tijd een zwaren gouden ketting willen geven, indien deze toestond, dat de Portugezen op *Rotti* werden ingeroepen.

Het antwoord van *Paravicini* was, dat een volk, hetgeen tegen zijn, door de Compagnie „g'approbeerden" regent opstaat, als rebel moet gestraft worden; dat ofschoon zij dien ten gevolge alle den ellendigsten dood hadden verdiend, hij echter, „die de liefde voor de wraek prefereerde „en uijt hoofde van dien door een medelijden over so „veele onnosele vrouwen en kinderen aangedaen was," hun vergiffenis verleende, mits zij de wapenen nederlegden, zich op zijne discretie overgaven en naar *Koepang* overkwamen.

Met deze minzame boodschap keerden de afgevaardigden naar hunne lotgenooten terug, waarop dadelijk de over-

(*) Hieromtrent schreef *Paravicini* aan den kommandant der expeditie: „als dit wel uytvalt, mijn lieve *Ringholm*, zullen wij met triumph „op *Batavia* arriveeren en onse vijanden, die alle vreemde onder de naam „van Moffen begrijpen, beschamen en doen sien, dat wij tot meer als, „om lammertjes-pap te eeten, bequaem zijn."

gave volgde. Goedwillig lieten de overgebleven Landoers zich naar *Koepang* vervoeren, waar zij de lieden met schrik over hun verhongerden staat vervulden. „Het was „ellendig aen te sien, hoe dat de kleine kinderen door ge„brek van voedsel en zog als kaersen uytgingen, nadat „zij reets in hun leven in een puur geraamte waren ver„andert." Een derde gedeelte van hen werd volgens belofte afgestaan aan de Regenten, die de Compagnie in deze onderneming geholpen en in het Landosche op eene schrikkelijke wijze huisgehouden hadden. (*)

De overigen, ten getale van 1145 personen, werden in schepen geladen en als slaven naar *Batavia* gezonden.

Paravicini zelf vreesde, dat zijne wijze van handelen aan de Bataviasche Regering „te hard en te wreed" zoude voorkomen en trachtte daarom door allerlei redeneringen over hetgeen gebeurd zou zijn, indien hij niet zóó, maar anders gehandeld had, zijn gedrag te regtvaardigen. Hij vergat echter daarbij, dat men met beleid en regtvaardigheid op den duur verder komt dan met list of geweld.

De w^d^. regent van *Lando*, diens zonen, rijksbestuurder en temoekoen's, „dat wesentlijk seer quade en „schadelijke subjecten zijn," waren intusschen op *Rotti* achtergebleven, hoezeer hunne negorij was verwoest, weshalve *Paravicini* den onderkoopman *Ringholm* gelastte hen „met sagtsinnigheid en list" over te halen naar *Koepang* te vertrekken.

Dit gelukte en hiermede liepen zij hun eigen verderf in den mond. Want onder voorwendsel om „seker relaas bij den secretaris op te geven" werden zij „met list" in het fort te *Koepang* gelokt en aldaar gevangen gehouden.

„Dus heeft deze vermaerde negorije, die uyt groote 4000

(*). „De slaven, die ik *(Ringholm)*, haar uytkeer, zijn oude, afgeleefde „wijven en kleene kinderen, waar d'E. Comp. dog geen dienst van kan „hebben."

„inwoonders bestond, een ellendig einde genomen en is dies „territoir aen de overige bondgenooten met haarlieder „grootst genoegen ingevolge het tractaat verdeelt."

Het merkwaardigste van de geheele geschiedenis is wellig, dat weinige dagen later *Paravicini* in eene vergadering van Rottinesche en Savonesche vorsten in deliberatie bragt, „of het om verscheide redenen niet voeglijk „en selfs hoog noodsakelijk was, dat de gedestrueerde ne„gorij *Lando* weder gerestabileerd, door de gints en her„waarts swervende en op *Rotty* verstrooijt zijnde Lando„neesen *de novo* bevolkt en teffens daerover een regent „en rijxbestierder, die deselve weder moesten sien bij „een te brengen, gesteld wierde?"

Dezelfde regenten, die vroeger *Paravicini* naar den mond hadden gesproken, deden zulks weder en nu werd besloten *Lando* te herstellen en daarover tot regent te benoemen den prins *Bani*, den wettigen erfgenaam en „wesentlijken en egten pretendent van de provintie *Lando*."

Wat moet men hiervan denken? Zou *Paravicini* berouw hebben gekregen over zijne vernielzucht?

De gevangenen werden desniettemin naar *Batavia* vervoerd.

Paravicini's politiek is een model van de politiek dier dagen, eene echt Macchiavellistische politiek, listig, *unfair*. Na verteld te hebben, dat de rijksbestuurders en temoekoen's op *Timor* meer dan de vorsten te beteekenen hebben, schrijft hij: „dus kan men den koning niet meer plaagen „en temmen als met eene goede intelligentie met zijnen „rijxbestierder en tommagoms 't onderhouden, gelijk ik „sulx te meermalen met die van *Coupang* geprobeerd en „'t selve 't opperhoofd als een vaste stokregel aangerecom„mandeert hebbe." Wie denkt er nu nog aan de Timoresche vorsten te „plaagen?"

„Wanneer het schaepsvel geen nut wou doen", schrijft hij elders, „trok ik aan dan eens den leeuwen vagt, dan

„eens den tijgers huijd; dan voerde het vosse vel de meeste „zaaken uijt."

De Radja van *Koepang*, die „in de vermaarde lasterstad „*Batavia*" allerlei streeken had geleerd, was hem bijna te slim af en noemt hij dan ook den schadelijksten en gevaarlijksten onder al deze vorsten. Bij „d'eerste figuur„making" moest hij naar *Batavia* verbannen worden.

De vorsten, met welke hij een tractaat moest sluiten, wist hij door allerlei geurmakerij zoo lekker te maken, dat zij in alle opzigten zijn zin deden. Hij liet hen door ceremoniemeesters bij de hand binnen leiden, op goudlaken en andere prachtige stoffen zitten, met roozenwater besprenkelen, aan een „overheerlijk en pragtig" diner van 250 couverts de eerste plaats op één na innemen, enz., enz.

„Niets was aangenamer als te sien, wat een wonder„baarlijken effect alle dese ongewoone behandelingen in „deze koningjes en hunne rijxbestierders maakte. Som„mige beevden uijt ontsag en weegens den luijster als een „ried; eenige staroogden als een stervende cabliau; andere „bekeeken haar selfs met een schaamte over hare kleine „figuur; wederom andere vergaten het spreeken, en het „betragten van dit alles maakte het vermaaklijkste tijd„verdrijff van de wereld uijt."

Moge de kennisname van het vorenstaande voor den lezer ook een vermakelijk en, kan 't zijn, tevens meer of min nuttig tijdverdrijf zijn geweest!

BALINEESCHE LONTARBRIEVEN

MET

VERTALING en AANTEEKENINGEN.

DOOR

J. DE VROOM.

Twee vorstelijke verlofbrieven.

I.

Deze verlofbrief van den verheven vorst Madé Hagoeng, residerende in de vorstelijke woning van Mang'wi, wordt verleend aan den afgezondene van Goesti Madé Karang te Karang Dalĕm. Die gezonden werd is genaamd Hi Lantar. Inhoud van dezen verlofbrief (deze vergunning): die gezondene mag trekken, geleidende eene vrouw

Hiti soerat pinoegrahan Hida Hanakké Hagoeng Madé Hagoeng, djoem'nĕng ring poeri Mang'wi, kapahitja ring poetoesan hi Goesti Madé Karang, ring Karang Dalĕm, sané kahoetoes mawasta Hi Lantar, l'wiring pinoegrahan hiki, kéwasa poetoesan hika malonalon m'wat djanma loeh hadiri, rawoeh kapanagara wawĕng-

---

Hiti = *poeniki* = deze, dit. Het woord komt enkel in geschriften voor; in Boeleleng uiterst zelden slechts in mantra's (bezwerings en tooverformulieren) naar men zegt; ik heb het echter ook in mantra's niet gevonden. Ook Javaansch of Kawi? — In den tweeden brief stond het woord met een kapitale I geschreven (ꦲ niet te verwarren met ꦤ die in 't Bal. schrift ook, doch zeldzamer, gebruikt wordt.)

naar het rijk onder 't gebied van Boeleleng; (hij zal) niet mogen lastig gevallen worden binnen het rijk onder 't gebied van Mang'wi, door lieden van welk geslacht het ook zij, van nederigen-, middel — of aanzienlijken stand; (dat niemand) hem leed aandoe op den weg (ter oorzake van die vrouw; wordt hij) niet geloofd, men geloove dan den inhoud van dezen verlofbrief, die mensch (die vrouw) werd door Goesti Madé Karang gekocht van die genaamd is Hi Sĕngké Ti, van Koetri, maar die mensch slechts te gebruiken als handelswaar (zoo zal) die afgezondene (dezen brief vertoonen) opdat kan Boeleleng, tan wĕnang witjaranén, ring panagara wawĕngkan Mang'wi, jèn hana wong sakawangsanija, nista madija hoetama, njinangkala ring ng'hawan, tan kéd'pa, kéd'pa djoega sarasaning soerat pinoegrahaniki, djanma hika p'tjak hantoek hi Goesti Madé Karang noembas, ring hawasta Hi Sengké Ti, saking Koetri, nanghing djanma hika, wantah djaga hanggon padagangan, poetoesan hika k'ni sadjati doemoen ring Dj'ro K'toet Patih, ring Boeleleng,

---

Malonalon. = mahalonhalon; — halon bet. ook Bal. gelijk Jav. langzaam. Mahalonhalon = trekken, langzaam voorttrekken van de eene desa naar de andere, gelijk bijv. reizende kooplieden, van wie het woord bijna uitsluitend wordt gebruikt.

Witjaranen wordt verklaard een fijnere vorm te zijn van witjaranin, dat van witjara komt; bespreking, proces, zaak, geding, dus een proces aandoen, hier = lastig vallen.

Djoega is Mal. en geenszins Balineesch; beter *hoega* of *hoegi*. Sommige Balineesche sekretarissen willen wel eens bewijs van hun geleerdheid geven door nu en dan een maleisch woord te gebruiken.

petjak. Dit woord (vergel. *petjak* in 't wb. van Gericke — Roorda) is in beteekenis en gebruik gelijk aan 't Mal. *bekas*.

padagangan foutief; beter: *dagangan* = handelswaren. Het eerste beteekent een plaats waar handel gedreven wordt, het domicilie van een handelaar.

de waarheid blijke, eerst aan Dj'ro k'toet Patih te Boeleleng.

Deze verlofbrief, een enkele maal gebruikt, (heeft) afgedaan (= is geldig voor slechts een keer). Geschreven op den dag, Z(ondag), K(lyon), (van de week genaamd) M'dangkoengan, dag (of datum) van de maand, Kasa (de eerste maand), jaar 6, (van den) tienjaarskring 8.

pinoegra hiki, manggé sapisan poepoet, sinoerat ring dina, Ra, ka, M'dangkoengan, titi sasih, kasa, rah, 6, tĕng, 8.

II.

Deze verlofbrief van den verheven vorst Madé Hagoeng, residerende in de vorstelijke woning van Mang'wi, wordt verleend aan den afgezondene van Goesti Ngoerah Dj'lantik, te Hanggantaka, ge-

Hiti soerat pinoegrahan Hida Hanakké Hagoeng Madé Hagoeng, djoem'nĕng ring poeri Mang'wi, kapahitja ring poetoesan hi Goesti Ngoerah Dj'lantik, ring Hanggantaka, hawasta Pan

---

Ra (ᬭ) verkorting van Radité of Redité = Zondag. Ka (ᬓ) verkorting, van klyon, of kliwon, de bekende naam van een der dagen van de vijfdaagsche week.

Rah (ᬭᬃ) een vol jaar van 420 dagen.

Tĕng (ᬢᭂᬂ) verkorting van Ténggĕk, een tijdkring van tien jaren — Zie verder de Aanteekeningen.

Poetoesan, afgezondene, beteekent hier en in den vorigen brief zooveel als lasthebber, gevolmagtigde.

naamd Pan Limpĕn, of (aan diens vrouw) Mèn Limpĕn. Inhoud van de gunstbetooning aan Pan Limpĕn, of aan Mèn Limpĕn worden gezonden te verkoopen twee vrouwen naar het rijk onder Boeleleng behoorende.

Oorsprong van die menschen (nl. die twee vrouwen), zij zijn gevlugt, van Gijanjar eene, van Darbasaba eene; — die (zijn om) verkocht te worden, zij beiden, op 't grondgebied van Boeleleng, aan mede Balizeezen.

Dat Pan Limpĕn, en Mèn Limpĕn, de waarheid vertoonen van dezen verlofbrief (om dan te Boeleleng niet verder gemoeid te worden, zul- Limpĕn, pilih toenggil Mén Limpĕn, l'wir ring pinoegra Pan Limpĕn, pilih toenggil Mén Limpĕn, kahoetoes ngadol djanma loeh kalih sikirawoeh kanagara wawĕngkan Boeleleng, kawit djanma poenika, rorodan saking Gijanjar hasiki, saking Darbasaba hasiki, poenika kahadol makakalih siki ring wawĕngkan panagara Boeleleng, ring pada wong Bali k'ni Pan Limpĕn, Mén Limpĕn, nj'djatijang soerat pinoegra hiki, ring Dj'ro K'toet Patih, satingkah Pan Limpĕn, Mén Linpĕn, ngadol djamma saking hapadang, sinoerat pinoegrahiki, ring dina, Ha, ka, tambir, titi

pilih toenggil, *pilih* uitzoeken, uitkiezen, kiezen, uitlezen enz. — *toenggil* een, eenig, dezelfde, hetzelfde, een en dezelfde. Men kan dus vertalen: „de brief wordt verleend aan Pan Limpen [bet. de vader van Limpen], of wat hetzelfde is, aan [zijne vrouw] Mèn Limpen [bet. de moeder van Limpen]. Gehuwde lieden, inzonderheid, van de laagste kaste, nemen ook den naam hunner kinderen aan.

Saking hapadang. De vertaling is overeenkomstig de bedoeling des schrijvers, hieraan twijfel ik niet; maar grammatikaal ook evengoed, durf ik niet verzekeren, ofschoon wij hier ook wel met Balineesche slordigheid te doen kunnen hebben; bij de meesten toch schijnt als regel te gelden: is de brief vol, dan is hij ook goed. *Padang* (ᬧᬤᬂ in onderscheiding van ᬕᬤᬂ dat *gras* beteekent) beduidt: licht, klaar, helder, duidelijk) gelijk tjĕdang, pĕdas en vele andere woorden, met dit synoniem; maar *hapadang—ha* kan hier toch niet het telwoord één beteekenen, en met *saking* (van uit, door enz.) verbonden, ook niet een toestandswoord (of wel? want, de toestandswoorden worden voor een groot gedeelte, even

len zij den brief vertoonen, ten bewijs van hunne herkomst) aan Dj'ro k'toet Patih. De handelwijze van Pan Limpĕn en Mèn Limpĕn is, dat zij menschen verkoopen in alle openbaarheid. Geschreven op den dag, D(ingsdag), k(lyon van de vijfdaagsche week),(van de week) Tambir, datum van de maand, de 1ste (maand), jaar 6 (van den) tienjaarskring 8.

sasih, ka, 1, rah, 6, tĕnggĕk, 8,

---

zoogoed met *ha* als met *ma* gevormd. Mawasta = hawasta, genaamd zijn, ha pangadji = ma pangadji, kostende, bedragende etc.).

Voor de tijdsaangave onderaan zie de Aanteekeningen.

AANTEEKENINGEN.

Hida hanakké hagoeng, vorstelijke titel. *Hida* wordt gezegd een titel te zijn, oorspronkelijk alleen den Brahmanen toekomende; maar men kan den vorst, die aan het hoofd des rijks staat en wiens onderdanen de Brahmanen in elk geval niet minder zijn dan de leden der andere kasten, moeijelijk een eertitel onthouden, welke men aan andere onder zijn bevelen staande personen wèl kan toekennen. Geen enkele der regeerende vorsten behoort anders tot de kaste der Brahmanen; de meesten zijn van de derde kaste, die der Wesija's; de dewa hagoeng van Kaloengkoeng, benevens de radja's van Bangli en Gijanjar, zijn van de tweede of Satrija kaste. De dewa hagoeng van Kaloengkoeng alléén heeft het regt den titel van Hida Dalĕm te voeren; die van Tabanan geven echter ook hun eigen vorst dezen titel, hetgeen nergens elders gedaan wordt. Ja wat meer is, den titel van tjokord'da of zelfs Batara tjokord'da, welke eigenlijk door niemand, behalve den déwa hagoeng, als soesoehoenan Bali, mag gevoerd worden, geven de inwoners van Tabanan eveneens aan hun eigen vorst, uit vleijerij,—een gebruik waaraan men zich in de andere rijken ergert; er is evenwel niet veel aan te doen, want gesteld men achtte het der moeite waardig om deze formaliteit oorlog te maken, men zou bij de naburen toch te bevreesd zijn om iets ernstigs tegen het magtige Tabanan te ondernemen. In brieven of processtukken van Tabanan vindt men wel deze hoogdravende formule: „koemahoela titijang ring palinggih

„Tjokor Hidéwa Ratoe Batara Tjokord'da Hagoeng sang-
„djoemĕnĕng ngandiri mangkin ring poeri hagoeng nagara
„Tabanan."

Ook Ngoerah is hier een vorstelijke titel; in den tweeden brief vindt men den naam Goesti Ngoerah Dj'lantik (Dj'lantik ook familjenaam van den vorst van Boeleleng), waarschijnlijk een aanzienlijk hoofd onder den vorst van Mang'wi. In de andere rijken is men veel kwistiger met de vorstelijke titels dan tegenwoordig in Boeleleng nog het geval is (hetgeen bevreemdend mag heeten, als men zou mogen onderstellen, dat de vorsten der nog geheel onafhankelijke rijkjes ook het meest naijverig zouden zijn op de aan hun rang toekomende titels); het schijnt dat daar ieder distriktshoofd van magt en invloed zich *ngoerah* of *hanak hagoeng* laat betitelen. In Boeleleng wordt, voor zooveel mij gebleken is, buiten den vorst slechts één man met den titel Ngoerah benoemd, nl. Hida Madé Rahi van Bandjar, de held der gebeurtenissen van 1868. Vaak wordt mij gevraagd, op een toon, waarin belangstelling en eerbied niet te miskennen zijn, waar Hida Ngoerah zich tegenwoordig toch op houdt en of hij zich nog wèl bevindt. Hij had ontegenzeggelijk grooten invloed en was bij eene aanzienlijke partij (ook bij vele Europeanen) zeer bemind.

Dj'ro k'toet Patih. De patih of rijksbestierder van Boeleleng wordt hier bedoeld, de man die het middelpunt en de ziel is van het inlandsch bestuur in deze afdeeling, *a man of business* in den volsten zin des woords. Zijn eigenlijke naam is K'toet Lijart'ta, maar doorgaans wordt hij door de minderen pambĕkĕl patih en door de meerderen ook wel bapa patih (hij is ook schoonvader van den vorst) kortweg genoemd. Het woord dj'ro wordt als titel gebezigd voor personen der laagste kaste maar die geëerde of aanzienlijke bedieningen bekleeden. Zoo zegt men dj'ro mangkoe, een tempelwachter (of wachteres), en

gebruikt men dit woord ook als vokatief voor beide geslachten in ontmoeting met personen, wier naam men nog niet gehoord heeft, als zijnde u van vroeger of elders niet bekend; het komt dan overeen met ons „vriend!" tot een onbekende. Het woord dj'ro beteekent ook *huis, woning, binnen* in 't hoog-Balineesch, en wij mogen dus aannemen dat het in denzelfden zin, maar voor de laagste kaste, een even aanzienlijke titel is als het woord *Dalĕm* (in het Javaansch en) in het hoog-Balineesch voor verheven personen uit de bevoorregte kasten. (Didj'ro, in huis, binnen, — didj'rohan, in 't inwendige, van binnen; — pandj'rohan, eene vrouwelijke bediende tot het vorstelijk paleis, het vorstelijke bediendenpersoneel, behoorende).

Opmerkelijk is het dat onder beide brieven het jaartal, de Hisaka, van de Javaansche tijdrekening ontbreekt. Niet onwaarschijnlijk is de gissing dat het met opzet weggelaten werd, op dat men in zekere gevallen, — welke gevallen bedoeld zijn, blijke uit hetgeen volgt, — zou kunnen zeggen of ten minste als waarschijnlijk opgeven dat de brieven geschreven werden vóór de afkondiging van de vrijheid voor alle te Boeleleng van elders ingevoerde slaven (het jaar 1867). Het foutief gebruik van het woord *titi* in beide brieven wettigt nog meer deze gissing. In 't Balineesch mag *titi* (men zie 't Jav. woordenb. van Roorda) alleen gebruikt worden, — en heb ik het ook nog nooit in andere schikking aangetroffen, — voor de aanwijzing van den zoo-en-zooveelsten dag der maanmaand, hetzij tanggal, hetzij panglong (wassende of afnemende maan); waarvan hier een voorbeeld:

Boe(da), OE (het letterteeken ꦲ gebruikt als verkorting van OE manis of hoemanis of manis) Manis, wara Prangbakat, titi, pang (long), ping, 11 sasih, ka, 6, rah, 1, tĕnggĕk, .pa (*bet.* pĭsan), Hi Saka, 1781;

dat is: Woensdag, Manis der 5 daagsche week, van de (zevendaagsche week) Prangbakat, dag van de afgaande

maan: de 11de, de 6de maand, van het eerste jaar van den eersten tienjaars-kring, in het jaar van Saka 1781.

In den eersten brief wordt gesproken van eene vrouw, door Goesti Madé Karang eerst van een chinees gekocht, (alle chinezen worden op Bali in geschrifte Sèngké, klaarblijkelijk = Singkeh, genoemd), maar zonder nadere vermelding van het wie? of *vanwaar?* van deze vrouw, terwijl in den tweeden brief van *twee* vrouwen gesproken wordt, beide vlugtelingen, de eene van Gijanjar, de andere van de désa Darmasaba ook onder Gijanjar behoorende en welke beide in het rijk van Man'gwi hulp en bescherming hadden gezocht. In plaats van die ongelukkigen te beschermen of, zoo het waarlijk ondeugende vrouwen zijn geweest en de vorst van Mang'wi ze niet binnen zijn gebied wilde dulden; naar hun eigen land terug te drijven, gaat of laat men ze vangen en verkoopen. Zoodanige verloochening der gastvrijheid moge ons van het buiten Boeleleng en Djambrana nog onbeperkte despotisme niet vreemd voorkomen, echter kunnen wij ook een voor het karakter van den vorst van Mang'wi en de daar heerschende zeden gunstiger verklaring geven. Mang'wi namelijk is zeer dikwijls in oorlog met Gijanjar; en wat heeft nu meermalen tusschen deze vijandige rijken plaats gevonden? dat vlugtelingen uit het gebied van den tegenstander om hulp en bescherming kwamen smeeken, die hun ook verleend werden gedurende korten of langer tijd, — tòtdat namelijk die vlugtelingen zich weer weggemaakt hadden naar de plaats vanwaar zij gekomen waren en het van achteren blijken moest, dat men niet met weerlooze vervolgden, schuldig of onschuldig, had te doen gehad maar met weerlooze verspieders, die dezen weg gekozen hadden om met het inwendige der verschansingen en de sterkte der verdedigingsmiddelen bekend te worden.

De beide brieven, aangenomen dat zij na 1867 ge-

schreven zijn, — het vóór noch tegen zou ik op grond b. v. van het uitzien der lontars durven beslissen, — zouden als bewijs kunnen gelden dat in de andere rijken nog steeds slaven gekocht, en naar Boeleleng gebragt en weder verkocht worden. Zoolang ook het inwendig zelfbestuur den vorst overgelaten blijft, zal het wel onmogelijk zijn aan dit misbruik, aan de ontduiking van de instellingen der Hooge Regeering, paal en perk te stellen. Van elders ingevoerde slaven en slavinnen hebben zich slechts bij het hoofd van gewestelijk bestuur te vertoonen, om onmiddelijk in vrijheid te worden gesteld. Maar tot de taktiek van ontduiking, van het verbod van den slavenhandel door de Ind. regeering, behoort het o. a. ook, dat degeen die gekochte menschen naar herwaarts brengt schuld maakt voor inkoop van handelswaren en dan die menschen als een soort pandelingen achterlaat, onder belofte van spoedig terug te zullen komen ter voldoening van de schuld. Daar het bijna onmogelijk is vrije menschen als bedienden te krijgen in dit land, willen velen zoodanige pandgeving wel aannemen; het is een stilzwijgende konditie, een ander naam voor een en dezelfde zaak. Ook gebeurt het dat men zelfs niet eens meer een soerat pinoegrahan medebrengt, om aldus te ontgaan dat men door den rijksbestuurder naar den europeeschen eerstaanwezenden ambtenaar verwezen en daar welligt genoodzaakt wordt zijne levende handelswaar, redelijke wezens, vrij te geven. Op de bedenking waarom niet alle slaven van elders op het grondgebied van Boeleleng aangevoerd, de vrijheid bekomen, valt meer dan een enkel antwoord te geven; niet allen zouden verlangen geheel vrij en — tegelijk zonder onderhoud te zijn; doch ook, behalve deze en nog andere redenen, zouden wij kunnen vragen: van waar in het algemeen in Indië in de inlandsche maatschappij, het feit dat den eenen inlander eene zoo vreeselijke magt over den anderen gege-

ven is, ook, in vele gevallen, zonder dat deze magt door eenigen uitwendigen steun gewettigd, of, in onze oogen, verklaard kan worden? Nog iets: bij de algemeene en groote volkswelvaart in Boeleleng mag men aannemen, dat, als iemand nu toch eenmaal slaaf zijn moet, hetzij in een der andere vorstendommen, hetzij in Boeleleng (al is het hier dan ook onder een anderen naam), hij hier een dragelijk lot zal hebben, een aangenaam leven in vergelijking zelfs van dat der zoogenaamde vrije menschen van het binnenland. Dat iemand van hier naar een ander rijk gaat en daar menschen koopt, kan niet worden tegengegaan, maar alle hier ingebragte slaven kunnen, desverziekende, hun vrijheid onmiddelijk herkrijgen.

In den tweeden brief leest men ook nog dat de beide slavinnen daar bedoeld verkocht zullen worden *„ring pada wong Bali"*, d. i. aan mede- Balineezen. Naar men zegt, is dit overeenkomstig een oude adat of volksinstelling, volgens welke „Balineesche slaven en slavinnen niet aan —— *Islamieten* mogen verkocht worden. „Mijn zegsman, die dit hoogst waarschijnlijk ook weer van hooren zeggen heeft, zou iemand in den waan kunnen brengen, dat de Balineezen tamelijk fanatiek juist tegen de Moslemen ingenomen waren; men stelle zich echter gerust, en, ware 't noodig, ook alle eerzame inlanders die Mohammedanen zijn; — de naam Islamiet („hanak islam") is te Boeleleng sijnoniem geworden en zal dit nog wel een poosje blijven met „vreemdeling", menschen uit de désa noemen vaak zelfs ook ons Hollanders, Islamieten, en als zij vragen willen of dit-en-dat in ons land ook zus-en-zoo is of anders, dan noemen zij ons land, of houden voor ons land — Banjoewangi! Overigens, waar de slavernij nog bestaat en niet als zonde, als een bron van velerlei ellende voor beide, slaven en slavenhouders, erkend wordt, mag men het een schoone instelling noemen, dat geene slaven van het eigen volk aan buitenlanders mogen worden

uitgeleverd. Zoo hebben de Balineezen vele goede bepalingen in hunne wetten, zijn er algemeene zedelijkheids begrippen, die hier erkenning vinden, als is het ook, helaas dat ze veel te weinig en bij het tegenwoordig geslacht gaandeweg al minder en minder worden nageleefd. Sterk sprekende voorbeelden zou men hiervan kunnen mededeelen; doch dit zou ons voor het tegenwoordige te ver afleiden en den inhoud dezer aanteekening te zeer vergrooten. Hopen wij bij nadere gelegenheid op Bali en sommige Balische zaken, voor de lezers van dit tijdschrift niet geheel en al van belang ontbloot, terug te mogen komen.

Boeleleng, 27 Sept. 1870.

EENIGE AANTEEKENINGEN,

GEHOUDEN

OP EEN REISJE NAAR EN DOOR DE BOVENSTREKEN VAN KOTA PINANG.

Reeds sedert maanden heerschte eenige onrust en spanning onder de hoofden der bovenstreken, waarom ik, ook op aanzoek van den vorst van Kota Pinang, Sulthan Moestafa besloot, mij naar die streken te begeven, ten einde te trachten hoofden en bevolking weder tot eene gewenschte rust te brengen.

Radja Mandheling, het hoofd der maleische vreemdelingen te Laboan Batoe, vroeger als docter Djawa in Gouvernements dienst doch thans handelaar van beroep, verzocht ik, mij als tolk te willen volgen.

Vóór mijn vertrek gaf ik aan de verschillende hoofden der kampongs en ladangs, die ik passeren moest, bij schrijven kennis van mijne op handen zijnde komst, hun tevens verzoekende eenige menschen te mijner beschikking te willen stellen om de praauwen op te roeijen.

Alzoo gevolgd door den fungerenden tolk Radja Mandheling en één oppasser, vertrokken wij, met het doorkomen van den vloed, tegen 12 ure des middags van den 18^{n} Julij, en kwamen, na eenige ladangs gepasseerd te zijn, omstreeks $5^{1}/_{2}$ ure te Soengei Toras aan. Bij Toeankoe Moeda, zoon van Ongkoe Toea van Kampong Radja, overnachtten wij. Zijne woning is grooter, doch niet beter of gemakkelijker ingerigt dan de gewone inlandsche. Zij is omringd door eenige klapper- en andere vruchtboomen. Ongkoe Toea kwam mede des avonds aan; hij gaf zijn verlangen te

kennen, met mij mede te gaan. Hij is een krachtig grijsaard, van naar gissing 75 jaar oud, die over veel zaken uit vroegere jaren weet te praten, zich naar het schijnt met de bestaande orde van zaken goed kan vereenigen, doch bij wien de herinnering aan de vroegere gesteldheid dezer streken niet is uitgewischt.

19 Julij. — Vertrokken van Soengei Toras ten 6 ure. Aan Ongkoe Toea ruimde ik een plaatsje in mijne praauw in. Ten 5 ure des namiddags kwamen wij te Kampong Radja aan en namen bij Ongkoe Toea onzen intrek. Hoewel nog vroeg, was het binnenshuis reeds zeer donker en moesten onmiddelijk harsfakkeltjes worden ontstoken.

De gewone gelofte der inlanders, äuwboer bras koenjit, schijnt ook hier bekend te zijn, ten minste Radja Mandheling werd bij het binnentreden, door eene zijner bloedverwanten, met door middel van koenjit geel geverwde rijst bestrooid om hem geluk te wenschen; zijnde hij eenige dagen geleden, toen eene praauw, waarin hij zich bevond, door een grooten krokodil wérd omgeslagen, aan het gevaar ontsnapt van door dat ondier naar de diepte te worden gesleept. Een zijner kawans werd er echter het slagtoffer van.

Met een dertigtal personen werd de nacht in het uit één vertrek bestaande huis doorgebragt, en gebrek aan frissche lucht maakte dat verblijf niet aangenaam. Het weinige huis- en sieraad was in harmonie met het zeer onzindelijke der woning, waarin kippen, honden, kantjils enz. mede huisvestten.

Van Soengei Toras tot kampong Radja treft men geene enkele woning, geen enkele ladang aan; het getal onderdanen van Ongkoe Toea moet dan ook wel gering zijn; zelf geeft hij vijftig op, en dit zal wel niet ver bezijden de waarheid zijn. In de nabijheid van kampong Radja bevinden zich in het geheel een vijftiental ladangs met ellendige hutten, waar rijst, djagong, wat suikerriet en

een weinig tabak wordt verbouwd; hier en daar treft men een klapper- of andere vruchtboom aan.

20 Julij. — Tegen 7 ure vervolgde ik de reis, en na enkele ladangs voorbij te zijn gevaren, stapte ik tegen $3^1/_2$ ure te Sisalak aan wal, om verder te voet naar Soengei Ajer merah te gaan. Een achttal ladangs, waar pisang, padi, djagong, katjang, tjabeh, suikerriet, obi's, een weinig tabak, die zeer grof is, verbouwd wordt, gaf eenige levendigheid aan het traject; het voetpad door het bosch was vrij goed; nu en dan liep de weg door alang-alang (verlaten ladangs).

Het woud is rijk aan prachtige, regt opgaande, van 100 tot 150 voet hooge stammen, die uitmuntend geschikt moeten zijn voor den scheepsbouw, zoo als kajoe merbouw, kajoe koelim, enz. Geen enkelen klapperboom vond ik, wat zich trouwens, buiten de vroegere oorlogen, die de teelt van overjarige gewassen onraadzaam maakten, laat verklaren uit de omstandigheid, dat de menschen hoogstens drie jaren op dezelfde plek blijven, na welken tijd het hun te moeijelijk valt om tegen de overal opschietende alang-alang te worstelen en zij een andere plek kiezen om zich met der woon te vestigen en rijst te verbouwen. Van daar ook de ellendige hutten, die er juist op berekend zijn, om hen gedurende dien tijd tegen regen en zonneschijn te beschermen.

Tegen 5 ure kwamen wij te Ajer merah aan; drie kwart uur later arriveerden de praauwen; de kampong bestaat uit vier huizen, waarom een veertigtal klapperboomen, die naar schatting 6 jaar oud zullen zijn.

De bewoners van een der huizen trokken voor den nacht bij de buren in en stonden mij het hunne af.

21 Julij. — Vertrokken ten $6^1/_2$ ure.

Te Rangoengan, hetwelk omstreeks tien uur bereikt werd, ging ik voor eenige oogenblikken aan wal.

Een drietal hutten, met rondliggende ladangs, maakt

de kampong uit. Men vroeg mij eenige geneesmiddelen, die ik uitdeelde en met dankbaarheid werden gebruikt.

Vóór een der huizen zag ik een toestel van twee verticaal in den grond geplaatste stokken, waarover een derde horizontaal was gelegd, versierd met groen van den arengboom, een tros pinang, bloemen en wat lapjes. Ter zijde stond op een vierden staak een bamboezen komfoortje, waarin bij het oprigten kamanjan (benzoin) wordt gebrand. Met zulk een toestel worden ziekte of booze geesten, die onheil aanbrengen, bezworen; ook is het voor aankomende praauwen een teeken om een soort van quarantaine in acht te nemen. Eerst wanneer het gebleken is, dat deze geen ziekte of booze geesten aanbrengen, mogen de opvarenden de kampong binnen komen.

Voor deze gelegenheid was het toestelletje opgerigt tegen de reeds in Kala Panei en omstreken heerschende pokken. Is de ziekte geweken, dan neemt men het galgje met eenige feestelijkheid weg.

Ten $4^1/_2$ ure te Soengei Roembia aangekomen, welke men een vijfhonderd passen opvaart om Kala Panei, den zetel van den Jang di Pertoean besar, te bereiken. De indruk bij het opkomen is gunstig; aan het eind van een goed onderhouden weg ligt het voor den controleur gebouwde huisje, dat, goed onderhouden en rein, omringd door klapperboomen, vrij aardig te midden van een grasperk is gelegen.

Ik gaf den J. d. P. berigt van mijne aankomst en liet hem tegen den volgenden morgen belet verzoeken. Kort daarop verscheen de vermoedelijke troonsopvolger Toean Koe Oeteh, met een der edelen, om mij te verwelkomen en de excuses van den vorst over te brengen, dat ik zonder feestelijkheid ontvangen was, kunnende dit uit hoofde der heerschende ziekte niet plaats hebben.

22 Julij. — Tegen 10 uur bragt ik den J. d. P. een bezoek. Z. H. wordt sedert maanden door eene vreeselijke

ziekte bezocht. Eene algeheele verlamming maakt zich langzaam meester van het ligchaam; slechts de armen kan hij nog bewegen. Over zaken werd niet gesproken, daar de J. d. P. zijn verlangen te kennen gaf om, alvorens hiertoe over te gaan, mij ter eere een buffel te slagten, hetgeen den volgenden morgen zou plaats vinden.

De kampong is op eene kleine hoogte gebouwd en geheel omringd door eene dubbele heining van doornbamboe; zij wordt echter niet meer onderhouden, evenmin als een aarden wal, waardoor de kampong vroeger ingesloten werd en waarvan nog hier en daar, hoewel uiterst geringe, sporen terug te vinden zijn.

Zoo binnen als buiten de bamboe-omheining bestaat zij uit 26 huizen, is vrij zindelijk, doch zeer onregelmatig gebouwd. Eenige koeijen, schapen en buffels, welke laatste echter niet meer bewaakt worden en dus langzamerhand verwilderen, maken het veestapeltje uit van den J. d. P.

Vele der jonge reeds vruchtdragende klapperboomen, die de J. d. P. vóór 10 à 12 jaren in den omtrek der kampong plantte, sterven; hetgeen waarschijnlijk te wijten is aan den te schralen grond en de weinige zorg, besteed aan hun onderhoud.

23 Julij. — In den morgen bezocht ik de kampongs Goenoeng Waringin en Roembia, op ongeveer een uur van Kala Panei gelegen. Het pad naar de kampongs leidt door het bosch. De eerste, Goenoeng Waringin, telt twee rijen, elk van 6 huizen; in het midden bevindt zich een vrij ruim plein; de huizen zijn zeer netjes van houten stijlen en boomschors opgetrokken en bijna alle van vensters voorzien. Zij is zeer zindelijk onderhouden en zeker wel de netste van al degenen, die ik gedurende het reisje heb bezocht.

Allerliefst op een heuvel gelegen, is zij geheel omringd door koffijheesters, die overbeladen waren met bijna rijpe vruchten. Jammer dat de boompjes zoo digt op een

staan, hetgeen natuurlijk de vrije ontwikkeling belemmeren moet. Zij schieten wortel en groeijen op, zonder dat er aan gedacht wordt ze behoorlijk afstand te doen houden. De afgevallen vruchten en tallooze plantjes bewijzen, dat de inzameling zeer achteloos geschiedt.

Ik maakte het kamponghoofd daarover eene opmerking en kreeg ten antwoord, dat de menschen zich zeer weinig om de koffij bekommeren, wijl er overigens toch nog wel gelegenheid bestaat om geld te verdienen en zij zich liever met den rijstbouw bezig houden.

De meeste woningen staan dan ook ledig; de eigenaars houden zich liever op onder ellendige pondoks in de ladangs. Welligt echter zijn de oorzaken dieper te zoeken en spelen slavernij en pandelingschap eene groote rol in de weinige aandacht, die gewijd wordt aan de cultuur van overjarige gewassen.

De tweede kampong, Roembia, bestaat uit een vijftal hutten te midden van het bosch. Een weinig djagong, obi, gambier en een paar peperranken is al wat aangeplant wordt. Na een en ander bezigtigd te hebben, keerde ik naar Kala Panei terug.

Tegen elf uur werd ik door den kroonprins en eenige andere grooten afgehaald om het middagmaal bij den vorst te gebruiken. In feestelijken optogt ging ik onder de pajong van den J. d. P. naar diens woning. Z. H. maakte excuses, dat ik niet met muzijk (?) was afgehaald en bood mij het eenvoudig maal als een tanda hati poetih aan.

De dagen van 24 en 25 Julij werden gewijd aan behandeling en voor zoo veel mogelijk afdoening van zaken.

26 Julij. — De kampong Kota Pinang, vóór tien jaren de residentie van den vorst, werd bezocht. Twee bewoonde en eenige op instorten staande ledige huizen zijn de overblijfselen van de voorheen, naar men zegt, uit 50 huizen bestaan hebbende kampong. Het lage terrein was de oorzaak van het verplaatsen der hofstad; men vindt er

eenige zeer eenvoudige graftomben van de vorstelijke familie. Op geen harer vond ik eenig schrift.

Naar de nog aanwezige klapper-, areng- en pinangboomen te oordeelen, moet de plaats vroeger een vrij aardig aanzien hebben gehad. De verschillende vruchtboomen werden echter niet onderhouden en leveren dan ook zeer weinig op. Overal schiet de alang-alang en ander klein struikgewas welig op, en men wendt hoegenaamd geene pogingen aan om eenig voordeel van den tuin te trekken. Nu en dan plant men nog eenige klappers uit, doch ze worden ook weder geregeld door de olifanten verwoest.

Vroeger moet hier een vrij groote tuin van kapokboomen zijn aangelegd; men moet goed zoeken om er nog tien te vinden. Met de grootste zorgeloosheid hakt de inlander ze neêr om op de plek padi, pisang en klappers te planten, hoewel rondom in het bosch dezelfde grond te vinden is. Onbegrijpelijk, te meer daar de kapokboomen hier uitmuntend groeijen en het product immer tegen 4, 5 en meer dollars de picol aftrek vindt naar Poeloe Penang en Malacca. Naar de reden gevraagd, gaf men ten antwoord, dat de Maleijer hier zich niet met boomwol wil bemoeijen en liever padi plant. Aangenomen, dat de bewoner dezer streken zich, bij de schraalheid der bevolking, niet met kracht kan toeleggen op de teelt van gewassen, van welke men eerst jaren later de voordeelen kan genieten, dan blijft het nog altijd te verwonderen, waarom men de reeds vruchtdragende neêrkapt.

Heden morgen vroeg hoorde ik in de verte het geluid van den tjanang; naar de reden vernemende, werd mij verteld, dat het hoofd der kampong Goenoeng Waringin sirih en kamanjan aan de geesten had geofferd, hun biddende zijne kampong te willen verschoonen van de heerschende pokziekte en belovende om, zoo geen der kampongbewoners aan de ziekte overleed, bovendien kippen en klein vee te zullen offeren.

Van verschillende hoofden uit de bovenstreken ontving ik brieven, mij aansporende zoo spoedig mogelijk op te komen. Achtereenvolgens kwamen ook verschillende hoofden af.

27 Julij. — Onder de zaken, die dezer dagen werden voorgebragt, zijn naar mijne meening de volgende wel der vermelding waardig.

Radja Oeloeng, zoon van Soethan Djeinal, broeder van den J. d. P., was sedert 40 maanden bij bersitang kappan gehuwd met de dochter van Dja Lebeij, hoofd der kampong Goenoeng Waringin, doch was tot heden in gebreke gebleven, de djoedjoer te betalen. Ofschoon Radja Lebeij meermalen bij den J. d. P. had aangedrongen op afdoening dezer zaak, was zij nimmer voor den Rapat gebragt noch had de vorst eene beslissing genomen.

Thans werd aan Radja Oeloeng eene boete (toelak sendjata) van 40 dollars en bovendien de betaling van 80 dollars belandja (djoedjoer) opgelegd, dus in 't geheel 120 dollars, doch „hoeroep doewa" te betalen aan Dja Lebeij. Die uitdrukking niet begrijpende, vroeg ik naar de beteekenis en zeide men mij, dat met „hoeroep doewa" de waarde van den dollar slechts op 480 duiten gesteld werd. In den handel komt die uitdrukking niet voor; zij wordt slechts gebezigd door den J. d. P. of den Rapat om aan sommige zaken een grooten glimp te geven „Bejar besar dia poenja boenji" zeide Ongkoe Toea mij, zij betalen toch nooit de geheele som en daarom maakt men het op die wijze wat gemakkelijker.

Radja Oeloeng betaalde onmiddelijk 20 dollars aan specie en 20 dollars aan lijnwaden. Over de waarde van het katoen werd nog lang gekibbeld, totdat eindelijk Dja Lebeij zich bereid toonde het tegen 20 dollars aan te nemen. Naauwelijks echter was de zaak afgedaan of hij gaf geld en katoen wederom cadeau aan zijnen schoonzoon. Dat hij op zijn stuk was blijven staan gedurende

de behandeling der zaak, was alleen geschied om geen antecedent te geven aan latere willekeurige handelingen van den Rapat.

Een tweede met de vorige in verband staande zaak was de betaling eener boete van eenen buffel door Radja Lebeij, waartoe deze door den J. d. P. veroordeeld was, omdat hij, toen zijne dochter nog slechts korten tijd bij Radja Oeloeng was, haar met geweld naar de ouderlijke woning had terug gevoerd.

Radja Lebeij, geen buffel bezittende, vroeg aan den Rapat om de waarde daarvan in geld te mogen betalen. Dit werd toegestaan en de boete onmiddellijk voldaan.

Een derde zaak betrof eene vrouw, die vier maanden geleden, door den dood, haren man had verloren en sedert onder bescherming van zeven oearies (voogden) was gesteld. Zij wenschte ontslagen te worden van die voogdij, omdat, volgens haar beweren, zich geen der zeven om haar bekommerde. Dit laatste werd niet bewezen en de Rapat was van oordeel, dat zij zich dan eerst bij haar kamponghoofd moest beklagen, hetgeen zij verzuimd had. Een der zeven voogden beweerde, dat wel voor haar gezorgd werd en noemde als bewijs daarvoor, onder anderen, dat elk hunner geneigd was haar tot vrouw te nemen; hij meende dat de keus ruim genoeg was. „Ja, juist omdat zij alle zeven willen, maken zij het mij lastig; ik wil ze geen van allen, maar ontslagen worden van hunne voogdij." De Rapat besliste, dat het zevental voorloopig in functie bleef, maar dat de vrouw het regt behield op zich zelve te blijven wonen en zich beklagen moest bij haar hoofd, zoo de voogden hunne verpligtingen niet nakwamen. Vond zij een man, die haar leek, dan kon de toestemming tot haar huwelijk aan die voogden verzocht worden.

Even boven Kala Panei vindt men aan de oevers der rivier eene soort grijze klei, die bijzonder geschikt is tot het bakken van aardewerk en uitsluitend wordt ge-

bezigd tot het fabriceren van waterkruiken (gendi's), hier genoemd „laboe."

De klei wordt voor omstreeks de helft in kwantiteit vermengd met de asch van gebrand padistroo en op een plank met water gekneed, totdat de brij een zekeren graad van lijvigheid heeft verkregen.

Goed gezuiverd zijnde van steentjes en stoppels, hetgeen geschiedt door het mengsel tot cylinders te maken en het voorts in dunne schijfjes te snijden, waarop elk schijfje wordt nagezien, droogt men het gedurende een paar dagen in de schaduw, waarna het taai, droog genoeg is om te kunnen worden gevormd.

Men begint met den bol.

Een stuk klei in evenredigheid tot de grootte, die men aan de kruik wil geven, wordt tot een bal gekneed.

Met den vinger drukt men in dien bal een kuiltje, dat steeds grooter wordt gemaakt, door de klei met vinger en duim te kneden, waardoor de wanden natuurlijk steeds dunner worden. Is de holte groot genoeg, zoodat men er de hand kan insteken, dan wordt aan de binnenzijde een ronde steen tegen de klei gehouden en de buitenzijde met een langwerpig plat houten hamertje geklopt, totdat het geheel de vereischte grootte heeft. De holle bol wordt alsnu omgekeerd en men plakt een platten ring op den bodem, die, onder aanhoudend ronddraaijen op een pottebakkerswiel, tot voetstuk wordt gevormd.

Voorts worden op het open gedeelte van den bol nog andere ringen gezet, die, van verschillenden vorm, steeds zoo hoog zijn, dat zij tusschen vinger en duim kunnen worden behandeld en aan elkander gehecht, tot dat de kruik de gewenschte hoogte en den vereischten vorm heeft.

Ringen en uitstekend loofwerk worden alsnu met kleine reepjes en lange dunne cylindertjes klei aangebragt. Tusschen elke dier bewerkingen echter moet zij steeds een of twee dagen droogen, om de noodige vastheid te hebben

bij het aangrijpen. Na de laatste drooging wordt met zeer eenvoudige mesjes het snijwerk aangebragt, waarna zij kan worden gebakken.

28 Julij. — Hoewel de geheele nacht zware regenbuijen den grond doorweekt hadden, vertrokken wij toch omstreeks 6 uur van Kala Panei. De ingekomene ongunstige berigten deden mij besluiten, met eenigen spoed te handelen.

Buiten Ongkoe Toea sloten zich Tongkoe Oeteh en eenige andere hoofden met hunne volgelingen aan.

Tot dat wij aan Soengei Selintjing kwamen, liep onze weg door ligt houtgewas, waarna wij, deze gepasseerd zijnde, gedurende drie vierde uur door zeer moerassigen grond trokken, waar men tot aan de knieën in den modder zonk, met links en regts hooge alang-alang. Het pad werd daarna veel beter en, hoewel de omgestorte boomstammen, de uitstekende wortels en de overhangende takken het loopen zeer bemoeijelijkten, vorderden wij vrij snel. Het terrein rees en daalde afwisselend; nu en dan trokken wij door verlaten ladangs. Nog twee soengei's, de Sesôpan en de Selintjing besar, lieten wij achter ons; de eerste was circa 30 voet breed en 10 à 12 voet diep.

Even na den middag arriveerden wij te Si Gedongdong. De kampong heeft 20 huizen, ligt regts en links van de Soengei Mahoeam en is door eene 120 passen lange brug van aan elkander bevestigde ligte boomstammen, die schuin over de rivier is geslagen, verbonden. In en om de kampong vindt men ruim 200 klapperboomen, benevens eenige nangka- en andere vruchtboomen. Vroeger moeten ruim 400 klappers zijn uitgeplant, doch de helft is gestorven.

De padioogst schijnt door geheel Kota Pinang, uitgezonderd de streek beneden Kala Panei, in het vorige jaar slecht te zijn geweest; ten minste overal werd geklaagd. De padi heeft wel gebloeid, doch de aren vulden zich niet. Eenige vrouwen waren druk aan het stampen van

djagong, die om de helft met rijst vermengd, of enkel bij gebrek aan rijst gegeten wordt.

De pokken heerschten hier nog niet, evenmin als in de andere kampongs. Slechts enkele koortslijders vroegen mij om obat, waarop ik wat quinine uitdeelde.

Des namiddags werd mij een bezoek gebragt door drie vrouwen van Radja's, van welke laatsten het hier overal wemelt. De politiek van den J. d. P. schijnt het ontstaan van groote kampongs te willen beletten; aanhoudend jaagt hij de bewoners uiteen, zoodra de kampong wat in sterkte aangroeit; verdeelt ze dan in drie of vier familie's, aan welke hij een hoofd geeft. Vandaar die talrijke Radja's; de J. d. P. is bang voor zijne onderdanen.

29 Julij. — Even als de vorige nacht regende het ook nu weder; des daags bleef het nog al droog.

Met zonsopgang vertrokken wij. Aanvankelijk liep het pad door kreupelhout totdat wij aan de onder het toezigt van Si-Gedongdong behoorende ladangs en sawa's kwamen.

Verlaten en nieuw aan te leggen rijstvelden veraangenaamden den marsch niet. De eerste door de 5 à 6 voet hooge alang-alang en de tweede door de honderde op en over elkander liggende pas omgehouwen boomen.

Na omstreeks 2 uur kwamen wij weder in het digte woud, waar het pad iets beter werd, tot dat op eens, bij het omslaan van een hoek, zich een naar schatting 200 voet hoogen heuvel aan het oog vertoonde. De aanblik van dien heuvel, op een afstand een groot grasveld gelijkende, leverde, nadat het omringend geboomte zoo lang het uitzigt zeer had beperkt, een aangenaam schouwspel. Boven gekomen, vertoonde zich een 4 à 5 uur gaans in omtrek groot plateau. Niets belet hier het vrije uitzigt; slechts hier en daar, op onderling vrij groote afstanden, ontwaart men een boom, die met moeite zijn sober bestaan uit den schralen grond put. „Gariang Si-Papan" is de naam van den heuvel in het bovenlandsch

dialect, waarmede men te kennen geeft, dat niets in dien grond wil groeijen. Garieng gelijk hoog, dor land.

Anderhalf uur lang trokken wij heuvels over, toen wij weder op een meer boschrijk terrein kwamen. De grond is hier echter zeer schraal en tot geenerlei cultuur geschikt. Het terrein blijft heuvelachtig tot in de nabijheid van Pidjar Kaling, waar wij op het midden van den dag aankwamen.

Pidjar Kaling is eene ellendige kampong van 14 huizen, waarvan 12 moeijelijk aanspraak kunnen maken op dien naam. De woningen zijn ongeregeld gebouwd en het geheel is zeer onzindelijk, waartoe eenige buffels, koeijen en geiten het hunne bijdragen. Om de kampong vindt men een vijftigtal klapperboomen. Ook hier zeide men mij, dat zij afsterven; alleen de boomen, die digt bij en in de kampong zijn geplant, blijven leven.

Aan Radja Meudér Sa is de zorg voor de kampong en hare bewoners toevertrouwd. Koortsen, kwaadaardige hoest en opgezette buiken (miltziekten?), vooral onder de kinderen, heerschen sterk. Ik vroeg den doctor djawa R. Mandheling waar dit aan toe te schrijven kon zijn, daar het terrein niet moerassig is en de vrij breede, overheerlijk water opleverende en snelvlietende soengei Kanan, onmiddelijk langs de kampong stroomt. Door hem werden als mogelijke oorzaken opgegeven de vele schadelijke gassen, die zich ontwikkelen uit de uitwerpselen van het vee in de kampong, het aanhouden branden van hars, de aanwezigheid van keukens in de zeer slecht geventileerde huizen en het steeds in de onmiddelijke nabijheid wegwerpen van allerlei vuil en afval van padi, vruchten, enz.

Van Si Gedongdong tot hier werden 5 soengei's, de Aik Nabara, Aik Kaloebie, Aik Parmerahan, Aik Mersoe-Debotal en Aik Tenga doorwaad; gelukkig waren ze nog al niet diep.

Ons troepje groeide langzamerhand tot een zestigtal menschen aan en, op weinig uitzonderingen na, kon ik mij zelven wel als den besten voetganger aanmerken. Meer dan een liet zich bij aankomst te Pidjar Kaling neêrvallen; trouwens ik moet bekennen, dat het pad uiterst moeijelijk te begaan was.

Aan de overzijde van Soengei Kanan vertoonde zich eene uitgestrekte heuvelreeks, loopende tot en zich verlengende in Padang Lawas, bestaande uit rood en wit zand en steenen, waar niets wil groeijen. Slechts in de onmiddelijke nabijheid van eenige Soengei's wordt rijst en djagong verbouwd en vindt men eenige klapperboomen.

30 Julij. — De geheele nanacht en des morgens regende het stevig door, zoodat wij eerst te 7 uur konden vertrekken.

Het voetpad was natuurlijk door die aanhoudende nachtelijke regens niet beter geworden. Van Pidjar Kaling af loopt het, gedurende ruim een uur, aanhoudend door sinds langer of korter tijd verlaten ladangs, waarna het zich weder in het zwaar geboomte verlengt. Op zeker punt gekomen, waar het pad zich in tweeën splitste, ontstond verschil van gevoelen, welk der twee paden, die beiden naar hetzelfde doel leidden, te kiezen, omdat vóór den ingang van een derzelve eenige ligte takken waren gelegd. Dit is gewoonlijk een teeken om zulk een pad niet te kiezen, daar den betreder onheil of vertraging dreigt. Ook dient het somwijlen tot wegwijzer, wanneer menschen zijn opgeroepen om zich op zeker punt te vereenigen.

Het pad, waarvóór de takken gelegd waren, het best te begaan zijnde, besloot men dit te volgen, daar het zeer waarschijnlijk was, dat de koelies, die opgeroepen waren om de weinige bagage van mij en Toeankoe Oeteh te dragen, de versperring hadden aangebragt, om anderen den weg te wijzen naar de kampong, waar wij ons bevonden. Later bleek het, dat men goed geraden had.

Steeds waren wij den linkeroever der Beroemoen en der Soengei Kanan gevolgd; thans zouden wij onzen marsch op den regter oever voortzetten. De oevers, ± 30 voet hoog, waren zeer steil en glibberig door den regen, zoodat het dalen en klimmen vrij moeijelijk viel en door het groot aantal menschen aanleiding gaf tot menig lachwekkend tooneel, waarbij kwinkslagen en aardigheden, ten koste van hem, die het ongeluk had uit te glijden, niet werden gespaard. De soengei is nagenoeg 100 voet breed en, hoewel haar diepgang nu slechts van drie tot vijf voet bedroeg, vrij snel stroomend. Hare bedding is geheel bedekt met groote en kleine rolsteenen.

Tusschen 9 en 10 ure bereikten wij, na eenige ladangs doorgegaan te zijn, de kampong Adjôran, waar wij door Radja Si-Berang en Dja Orlang ontvangen werden; zij deelen het bestuur over deze plaats, die in Adjôran oeloe en ilir is verdeeld. Als overal elders werden ook hier dadelijk sirih en vruchten aangeboden en kwamen de vrouwen hare opwachting maken.

Aan den ingang der kampong vond ik opgehangen een stuk bamboe, met Battaksch schrift, zijnde een verbod voor vreemdelingen, om bij de in de benedenstreken heenschende pokziekte de kampong binnen te treden. Volgens R. Mandheling is de vertaling in het maleisch als volgt:

„Hei! Kamoe orang jang laloe, djangan kamoe laloe mana djalan pigi di kampong, ini kami bergawa-gawa di kampong ini selama hawar moessin ini, djika kamoe laloe, kamoe beroetang lima poeloeh ampat (dollars) tijada daäwa-daäwi lagi, dan lagi tanggong njawa kami sa kampong ini djangan koerang satoe apa apa."

De weg van hier tot Kajoe Ara Natiger, waaraan wij ruim $1^1/_2$ uur besteedden, was zeer moeijelijk. Bijna geen pad door het woud en nog aanhoudend afgebroken door

hooge en zeer scherpe alang-alang en andere heesterachtige gewassen. Vooral het doortrekken van ruim een tiental soengei's, de oevers steeds zeer hoog, steil en glibberig als olie zijnde, was afmattend. De voornaamste harer zijn: de Aik Mabar, Aik Batoe mamak, Aik si Oroe oroe, Aik Tobang en Aik si Boelan-boelan.

Vergeleken bij de, hoewel altijd hartelijke, ontvangst, die mij in de verschillende kampongs te beurt viel, was die te Kajoe Ara Natiger regt feestelijk te noemen. Vier of vijf Radja's en hoofden der omliggende negorijen kwa- men mij reeds ver buiten de kampong met eene Hol- landsche vlag te gemoet. Een hunner hield mij eene paraplnie boven het hoofd en zoo ging het, onder oorverdoovend geraas van gongs, tjanangs, bekkens en trommen en het herhaald vuren uit 10 à 12 oude geweren, naar de voor mij bestemde woning. Deze is door zekeren Dja Koeda, die hier een vrij grooten tuin heeft, expresselijk voor de ontvangst van den controleur, 3 jaren geleden, gebouwd geworden, doch nimmer gebruikt.

Vruchten en gebak werden rond gediend en zang en dans door knapen van 6 tot 14 jaar wisselden elkander af.

De dans bestaat uit heen en weêr loopen, draaijen van het ligchaam, der armen en handen en vlug bewegen der vingers. Eene beschrijving van den zang te geven gaat mijne krachten te boven. Lang gerekte, zeer melancholische toonen, was al wat mijn oor opving.

Veel had men mij reeds gesproken over eene vrouw, die in beide kunsten uitmuntte, vooral wanneer zij bezeten was door den Begoe Soethan Ne Lebeij.

Zoo als bekend is, zijn de bewoners dezer streken voor een zeer groot gedeelte van Battakschen oorsprong, doch reeds sedert lang tot den Islam overgegaan. De overtuiging van dat nieuwe geloof schijnt bij hen nog niet diep wortel te hebben geschoten en gelijkertijd heerscht bij hen nog al de kracht van de bijgeloovige eeredienst voor de geesten hunner voorvaderen.

De pligten, die de Godsdienst van Mohammed hun oplegt, volgen zij zelden getrouw op; de poeasa wordt ligt gebroken; nimmer heb ik een hunner zien of hooren bidden, en wanneer het goed geluk hun een varken in de handen speelt, zien zij er geen zonde in om van het onreine vleesch te eten; zelfs honden moeten somtijds nog genuttigd worden.

Bijgeloof aan goede en kwade geesten daarentegen speelt bij hen eene voorname rol in 't volksleven. Er zijn er van verschillende rangen en graden. Over elke kampong heeft een hunner het protectoraat, soms ook één over verscheidene kampongs, maar dan staat hij wat hooger aangeschreven. Dikwijls houdt hij, ruw uit hout gesneden, vóór en achter aan de kampong de wacht om tegen mogelijk onheil te waken. In bijna allen zijn bamboezen schrifturen opgehangen, waarmede de booze geesten worden bezworen, in de verwachting dat zij alsdan geen leed kunnen doen. Moskeeën of hadji's trof ik dan ook geen enkele aan, maar wel een soort van lieden, die wanen en voorgeven tusschenpersonen te zijn van de menschen en de geestenwereld. Door dezer bemiddeling doen zij hun wil kennen of geven voorschriften (de begoe's namelijk) om onheilen te voorkomen, zekere pligten te vervullen, enz.

De overlevering zegt, dat vóór zes geslachten te Ankola, zekere vorst Djainda Djollok regeerde; hij werd door andere vorsten beoorloogd en zeer in 't naauw gebragt. Eindelijk uit zijn land verjaagd, was er vooral één onder die vorsten, die hem immer op de hielen zat en gezworen had hem tot zelfs in de zee te zullen vervolgen. In dien uitersten nood vroeg Djainda Djollok aan Debata (hun oppergeest) om onder de begoe's te mogen worden opgenomen, hetgeen geschiedde. Sedert zetelt hij op den Djollok Nagodang (groote berg), dien men van den eersten heuvel buiten Si Gedongdong zien kan. Daar voert hij

als vorst het bewind over eene menigte andere geesten, die in eene schoone kampong huisvesten. Na gehuwd te zijn met eene vrouwelijke begoe, werd hem een zoon geboren, Soethan Ne Lebeij, die thans sedert eenige jaren den troon zijns vaders heeft beklommen. De laatste leeft thans stil en rustig in die geestenkampong, zich niet meer met zaken bemoeijende.

Men verzekerde mij, dat slechts hoogst zelden iemand in de nabijheid van den heuvel komt, en verhaalt allerhande vreemde gevallen, aan menschen overkomen, die het gewaagd hadden het rijk van Soethan Ne Lebeij te betreden.

Zoo als gezegd is, houden de geesten en dus ook Soethan Ne Lebeij er op aarde hunne uitverkorenen op na, door wier tusschenkomst zij zich met de levenden onderhouden. Zij hebben echter ook hunne nukken, want niet altijd wanneer de laatsten willen, behaagt het hunne geestelijke hoogheid, zich met aardsche stervelingen op te houden.

De hiervoren bedoelde vrouw nu was een dergelijk medium en werd gewoonlijk door Soethan Ne Lebeij geïnspireerd. Men vroeg mij of ik haar wilde hooren, hetgeen ik natuurlijk gretig aannam. Zij kwam dan ook des avonds.

Na zich op een paar kussens te hebben nedergezet, wisselde zij geheel van toilet, maakte het hoofdhaar los en besmeerde dat met gewone klapperolie. Intusschen werd vóór haar eenige benzoin gebrand.

Na deze voorbereiding zat zij gedurende 5 à 6 minuten, met de handen het gelaat bedekkend, doodstil, waarna eerst de voeten en toen het geheele ligchaam in eene sterke zenuwachtige, trillende beweging kwamen. Op eens woest opspringende, door welke beweging het hoofdhaar geheel naar voren kwam en het gelaat bedekte, verklaarde zij met lang uitgerekt, zacht klagend en zangerig geluid, dat de geest in haar kwam. Het orchest maakte nu een

helsch leven, zij zette zich en men bood haar nogmaals de olie en sirih aan, hetgeen zich gedurende den avond, wanneer de aanvallen wat al te heftig werden, meermalen herhaalde.

Haar ligchaam bleef steeds in de zenuwachtig trillende beweging, en na een paar malen als razend te hebben rondgesprongen, draaide zij gedurende eenige minuten het hoofd zoo heftig op de schouders rond, dat men in de verzoeking kwam te gelooven, dat zij het kwijt wilde zijn. Onder begeleiding van gongs, bekkens en trommen wisselden zich nu die draaijingen van het hoofd, onbeschrijfelijke bewegingen van het ligchaam en armen met als dol rondeen opspringen af. Twee groote tranen biggelden gestadig langs de wangen, en met die rondfladderende haren en haar afschuwelijk vertrokken gezigt won zij niet in bevalligheid. Van tijd tot tijd gaande zitten, deed men haar eenige vragen, o. a. over de ziekte van den J. d. P., waarop zij, of, volgens algemeen geloof, de begoe Soethan Ne Lebeij ten antwoord gaf, dat de J. d. P. vroeger aan hem beloofd had een buffel te zullen slagten maar tot nog toe zijne belofte niet was nagekomen. Wanneer gedurende zeven dagen een groot feest werd gegeven en aanhoudend de tjanang geslagen, dan zou de ziekte welligt wijken, enz.

Links en regts regende het vragen aan Soethan Ne Lebeij; de antwoorden werden soms onder schaterend helsch gelach gegeven. Nogmaals wisselde het medium van kleederen en trok een manskostuum aan, waarin zij zich vrijer kon bewegen en er dan ook dadelijk van profiteerde om eens duchtig rond te springen; haar stemgeluid was nu eens hoog, dan weder zeer laag; soms hinnikte zij als een paard, dan weder bootste zij het blaten van een schaap na.

Hoe het schepsel die vermoeijende rol zoo lang kon volhouden, was mij een raadsel; aanhoudend hield zij de oogen met de haren bedekt en maakte zich door middel van een

hoofddoek allerzotste kapsels. In gewonen toestand zijnde, verklaart de vrouw niet te weten wat met haar gebeurt, zoodra Soethan Ne Lebeij in haar is gevaren, en ook hoegenaamd geene herinneringen te hebben van hetgeen men haar gevraagd of zij ten antwoord gegeven heeft.

Aan hunne uitspraken hecht men groote waarde; menig bewijs zag ik daar van. Zoo hadden onder anderen de kinderen van Soethan Malajoe, hoofd der kampong Oeta Radja, met belletjes versierde bamboezen cylindertjes om den hals hangen, waarop de volgende woorden, uit den mond van een dier mediums gekomen, waren gegrift, en die de kracht hadden om tegen ziekte en andere onheilen te beveiligen:

„Songta songti panangkal begoe laut, begoe toba, begoe abar, begoe masa alamat, mamakei adjimat missi poerba noudja roki ida poela."

De broeder van Mengharadja Laoet, hoofd van Sampean, kwam mij des namiddags zeggen, dat de laatste wegens ziekte niet naar Kajoe Ara Natiger kon afkomen. Ik liet weten, dat ik dan wel bij hem zou komen, waarop men mij vroeg nog een dag te willen wachten om de kampong tot mijne ontvangst in gereedheid te brengen. Overal is mijne komst met de grootste verbazing vernomen geworden. Verschillende grooten des lands kwamen mij hunne opwachting maken. Onmiddellijk na aankomst deed ik de Hollandsche driekleur vóór mijn verblijf planten.

31 Julij. — Zonderling is het, hoe de grond aanhoudend in goed en schraal wisselt. Eene wandeling in de omstreken heeft mij de overtuiging gegeven, dat hij hier uitmuntend geschikt is voor velerlei cultuur. Klappers, koffij, boomwol, katoen, peper en velerlei soorten van vruchten groeijen hier uitmuntend. De hiervoren genoemde Dja Koeda bezit een vrij grooten tuin van klappers, boomwol en koffij. Hij geeft op, dat zijn aanplant bestaat uit 7842 koffijheesters, waarvan omstreeks de helft vrucht

draagt; 513 klapper- en 485 kapokbomen. Jammer dat het hem aan middelen ontbreekt om met planten door te gaan en het geheel beter te onderhouden.

De hoofden, die mij bezochten, kwamen gewoonlijk in statigen optogt met vlaggen en muzijk; steeds liep het escorte zeven malen de woning rond vóór zij binnen traden.

Een hunner, Dja Lebeij van Tanah Gôdang, werd vergezeld door 53 vrouwen; slechts enkele oudjes hadden een Europeaan gezien, zoodat ik dan ook door die 53 paar oogen goed werd opgenomen. Van verschillende zijden bood men mij sirih aan, hetgeen steeds door de jongsten en schoonsten geschiedde; met behulp van den tolk onderhield ik mij met eenigen harer. Sommigen hadden kinderen medegebragt, die overladen waren met koperen ringen. Bij een kind van naar gissing 6 jaar oud telde ik aan beide armpjes 47, aan de beentjes 72 en om den hals 9 zware ringen. De vrouwen zagen er zonder uitzondering goed uit en waren zeer zindelijk gekleed; vele hadden het haar met daoen iboes opgebonden.

Nog dikwijls kwamen dergelijke, hoewel minder talrijke klubjes vrouwen. Een algemeene karaktertrek schijnt vrolijkheid te zijn.

Tegen den avond kwam Radja Pertoekar, broeder van den vorst van Si Langgé, mij de ophanden komst van zijnen souverein mededeelen, zoo er van mijnen kant geen bedenkingen bestonden hem te ontvangen.

1 Augustus. — In den nacht was Soethan Moeda, vorst van Si Langgé, aangekomen. Na mij eenigen tijd met hem te hebben onderhouden, verzocht hij de eer te mogen hebben mij in zijn rijk en kampong te zien. Ik beloofde dit, hem zeggende een dag te voren mijne komst te zullen berigten. Wij vervolgden toen onze reis naar Sampéan, hetwelk op omstreeks drie uren afstands ligt. Het pad tusschen de beide kampongs was over eene breedte

van 5 à 6 voet geheel schoon gekapt; over de meeste soengei's waren bruggen geslagen; men had zelfs, waar de heuvels of de oevers der soengei's te steil waren, trappen aangebragt. De voornaamste onder de soengei's, die wij overtrokken, zijn Aik Sampoeronon, Ajer natar, Aik Kaloebi ilir en oeloe. Een en ander was in één dag in orde gebragt, hetgeen mij eenen goeden dunk geeft van de werkkrachten, waarover men beschikken kan, zoo die gevorderd worden. Bijna over den geheelen afstand was men druk bezig met den aanleg van nieuwe ladangs.

Na de kampongs Batoe moendoen en Sampoeronono gepasseerd te zijn, in elke waarvan wij met eenige feestelijkheid werden binnengeleid en waarvan de laatste de Hollandsche vlag had geplant, bereikten wij, na nog de vrij diepe soengei Si Toendoek, die onmiddellijk langs de kampong stroomt, te hebben doorwaad, Sampéan.

Het mij toegekomen berigt, dat eenige kampongs zich versterkt en in staat hadden gesteld om een beleg te verduren, bleek waar te zijn. Sampéan had zich wel het sterkst ingesloten. Vóór den ingang van de kampong groeide een zeer dikke hegge van doornbamboe. Na deze door een open poort achter ons te hebben gelaten, kwam men voor eene driedubbele bamboezen en houten pagger; de binnenste bestond uit zeer digt op een in den grond geplant, van punten voorzien paalwerk, de beide andere hadden slechts om de 10 à 12 voet verticaal in den grond geplaatste stokken, die door horizontale aan een waren verbonden. Tusschen de beide ruimten, door die drie paggers gevormd, had men ligte doornachtige struiken geworpen en voorts rond de geheele kampong buik- en voetrandjoes geplant.

Ik werd zeer goed ontvangen, hoewel zonder geweerschoten. Zijdelings naar de reden daarvan informerende, verklaarde men kruid noch geweren te bezitten; later vernam ik echter met zekerheid, dat ruim een honderdtal ge-

weren en eene vrij aanzienlijke hoeveelheid buskruid waren opgeborgen. Vier voorraadschuren van padi konden in het levensonderhoud voorzien, zoo men zich mogelijk in langen tijd niet op de ladangs kon wagen.

Hier vernam ik voor het eerst, dat de onrust dezer streken niet zoo direct tegen dan J. d. P. was gerigt, die hun toch wel niet zou komen beoorlogen, maar dat de verschillende hoofden zelven onderling kwesties hadden.

Bij het beraadslagen ging het vrij ontstuimig toe en het hoofd der kampong Ajer Gambir, Maharadja Togô, die nog al op de anderen scheen te influenceren, had het hoogste woord. Men verklaarde bereid te zijn oorlog te voeren, en ook te zullen beginnen, zoo men geen gehoor gaf aan hunne billijke wenschen om gehandhaafd te worden in hunne regten en beslissing hunner geschillen.

Na hen wat te hebben laten uitrazen, stelde ik voor, dat de hoofden naar Kala Panei zouden afkomen om de zaken te bespreken; de tijd, waarover ik te beschikken had, was te beperkt om lang uit te stellen, waarom ik verzocht spoedig aan mijnen wensch gevolg te geven. Na eenig over en weêr praten en na belofte, dat hun onder mijne bescherming geen leed te Kala Panei zou wedervaren, toonde men zich bereid mede te gaan.

De voornaamste reden hunner onderlinge ontevredenheid ligt in het aftrogchelen en verhuizen van familie's. Ik vroeg en verkreeg de belofte, dat men niet tot dadelijkheden zou overgaan, maar vóór alles de beslissing te Kala Panei zou afwachten.

Het zou te betreuren zijn, zoo in deze streken, die, hoewel langzaam, in bloei toenemen, wederom de oorlog zijnen verderfelijken fakkel liet schijnen. De geheele bevolking zou gaarne zien, dat het Gouvernement zich wat meer met de zaken inliet. Zij zijn overtuigd van ons verstandig, regtmatig en billijk bestuur, waarvan zij de bewijzen zien in de nabij gelegen landen der Westkust.

Overal dan ook werd mijne komst met onverholen vreugde begroet en hoorde ik van verschillende zijden de opmerking, dat mijne komst geluk aanbragt, daar zij bepaald een burgerkrijg voorkwam, en in waarheid, wat ik verneem en zie geeft mij de overtuiging, dat men waarheid spreekt. Toen ik verklaard had liever hunne klagten te Kala Panei aan te hooren, kwam de vrouw van Mengharadja Laoet, met twee zeer schoone dochters en een talrijken stoet van andere jonge vrouwen, uit zijnen naam verzoeken, mijn verblijf nog een dag te willen rekken, daar hij een buffel wilde slagten. Wetende hoeveel gewigt de inlander hier hecht aan het gezamenlijk eten, vooral bij feestelijke gelegenheden, stemde ik met het oog op de talrijke en in verschillende partijen verdeelde, mij vergezellende hoofden daarin toe. Een klein bewijs meen ik hiervoor te pas te kunnen aanhalen.

Op zekeren middag, bij eene halte, verwijderde een hoofd, Dja Hoeala, zich niet als de anderen om het maal te gebruiken, maar trok zich bescheiden eenige schreden terug en bleef rustig zitten. Naar de reden hoorende, vernam ik, dat zijne lieden vergeten hadden dat mede te nemen of iets dergelijks; ik noodigde hem uit aan mijnen disch plaats te nemen, hetgeen hij aannam, en van dit oogenblik was het in 't oog loopend, hoe de man steeds zorg voor mij droeg; bij het beklimmen van heuvels, bij het doortrekken van rivieren, des nachts, altijd was hij neven of achter mij, hij was mijne schaduw geworden.

Na dus vastgesteld te hebben, dat ik nog een dag zou blijven, waren verschillende spelen aan de orde; men zag geen ernstige gelaatstrekken meer.

Het spel „Gordang" trok vooral mijne aandacht. Negen naast elkander opgehangen taboe's, soort van langwerpige met bokkenvel bespannen trom, werden te gelijk door vier man bespeeld. In de keus der trommelstokken is men niet zeer keurig, het eerste stuk hout, dat sterk en zwaar

genoeg is, dient. Soms werd het spel begeleid door gendangs en bekkens; het geraas, door dat orchest te weeg gebragt, laat zich eerder denken dan beschrijven. Men stemt het instrument door tusschen de snoeren, die het vel op de trom houden, keggen te drijven.

In de sôpo was een hoekje met boomschors voor mij afgeschoten en tot kamertje ingerigt.

Het hoofd der kampong vroeg mij of ik ook eene gewapende wacht verlangde, hetgeen ik, onder opmerking, dat ik mij volkomen veilig wist, van de hand sloeg.

2 Augustus. — De morgenuren werden besteed om een bezoek te brengen aan de kampong Perimboeran, die op ruim een uur afstands, zuidwaarts van Sampéan, ligt.

De Soengei Si Toendoek moest daartoe wederom worden doorwaad; de stroom was vrij sterk, de bedding bestond uit steenen en het water was, waarschijnlijk ten gevolge der in den nacht gevallen regen, zeer troebel.

Het terrein is om en rond zeer heuvelachtig en vruchtbaar; voor het grootste deel bestaat het uit zware vette klei en zwarte aarde, met een flinke laag humus; hier en daar trof ik ook zware roode klei aan.

In het algemeen legt men zich zeer weinig toe op de teelt van overjarige gewassen; men schijnt nog niet zeker genoeg van zijn vast verblijf of wel heeft men, afgescheiden als men hier is van de buitenwereld, geene andere behoeften leeren kennen dan die, waaraan men met weinig inspanning kan voldoen. Ook de J. d. P. kan er de schuld van zijn, daar deze steeds allen handel aan zich trok, hetgeen natuurlijk bij anderen de lust verdreef, overtuigd als zij waren, dat bij koop en verkoop met hem het leeuwendeel wel immer het zijne was.

Even als in Sampéan trof mij hier het groot aantal kinderen, en verzocht ik daarom ze te mogen tellen. Op 23 huizen te Sampéan telde ik 113 kinderen beneden de 10 jaren, op 15 huizen te Perimboeran 83 beneden dien

leeftijd. Welk koren voor de pokziekte, zoo zij tot hier doordringt!

De kampongs zijn sterk bevolkt en vele bevinden zich nog bovendien op de ladangs; het is onmogelijk juiste opgaven aangaande de sterkte der bevolking te krijgen; veilig kan men die echter voor Kota Pinang op 150 00 zielen stellen.

Het slag van menschen is schoon, vooral de vrouwen munten uit. Zij zijn bijna zonder uitzondering flink gebouwd, vrij gezet, en hebben zeer geregelde gelaatstrekken. Schoone oogen, overschaduwd door fijne wimpers en wenkbraauwen, hebben bijna allen gemeen. Haar toilet is eenvoudig en dikwijls zindelijk; men verwondert zich, hoe zij nog zoo netjes uit die vuile krotten van woningen kunnen te voorschijn komen. De meesten hebben het haar met rood of wit geverwd „dahoen iboes" opgebonden en dragen het en condé; sommigen zag ik met naar Europesche wijze in het midden gescheiden haar. De geliefkoosde kleur voor sjerpen en slendangs schijnt oranje te zijn. In de ooren draagt men houten schijfjes of looden ringen, soms tot 10 en 12 toe; koperen arm- en halsbanden moeten mede niet vergeten worden.

Menschen van gebrekkigen ligchaamsbouw treft men zelden aan; menig schoon kopje echter werd ontsierd door een kropgezwel in den hals; die ziekte schijnt de menschen dezer landen meer te plagen dan de lager wonenden.

De huizen, van buiten net, zijn dit van binnen gansch niet. Een altijd smokend vuurtje op den haard heeft gewoonlijk eene dikke laag roet afgezet op al wat niet dagelijks wordt verplaatst. Sieraad, gemaks- of weeldeartikelen treft men niet aan, tenzij men hieronder rangschikke eenige aan den wand, in rottan gevlochten, opgehangen aarden potten, wat gendis en, soms in de woningen der grooten, eenige koperen schalen op voet, waarin het eten wordt opgediend en die de kenmerkendste

blijken dragen van jaren lang buiten aanraking te zijn gebleven met den schuurlap. Spiegeltjes of andere snuisterijen van dien aard vond ik nergens.

Alle huizen staan op talrijke stevige palen; zoo telde ik onder zeker huis 42 circa $1^1/_2$ palm dikke palen, die onderling op niet meer dan 1 of $1^1/_2$ el afstand waren geplaatst. Onder de woningen vindt het vee zijne stalling. Zij worden dikwijls door 4 à 5 familiën te gelijk bewoond en hebben slechts één ruim vertrek met een paar 10 à 12 voet hooge zolderingen. Eene dezer dient tot berging van huisraad, kleederen enz.; de andere strekt tot slaapstede voor het ongehuwde jongere schoone geslacht. Een losse trap of ladder, die in vele huizen wordt weggenomen, zoodra de dames boven zijn, maakt het opgaan mogelijk.

Het verkeer onder de jonge lieden van beiderlei kunne is vrij; wanneer de maan hare heldere stralen op het aardrijk werpt en uitlokt tot vergenoegdheid en vrolijk zijn, komen de bewoners op het gewoonlijk door het midden der kampong loopende plein bijeen. De ouden van dagen en de bezadigde lieden bespreken onder het kaauwen der sirih of het rooken hunner „pengidoepan" de nieuwtjes van den dag en de belangen der kampong. De jeugd geeft zich over aan allerlei spelen.

Maakt echter de afwezigheid van maanlicht het buiten zijn minder aangenaam, dan komen de kennissen binnen 's huis bijeen; gebak, djagong, sirih en andere versnaperingen worden rond gediend en de bezoeken soms zeer lang gerekt.

Verveelt het den oudjes, zij verwijderen zich en men maakt geen bezwaar om de jongelui zonder opzigt te laten. Gebeurt het echter in zoodanige gevallen, dat het reeds flaauwe schijnsel der dammar-fakkel geheel verdwijnt en men dit gewaar wordt, dan is eene boete de straf voor den jongen man of hij kan zijne uitverkorene onder be-

taling van tohor of djoedjoer huwen; gewoonlijk heeft het laatste plaats.

Eenvoudig van zeden, vrolijk, opgeruimd, spraakzaam, worden zij echter terughoudend, zoodra men wat veel informatiën neemt. Zeer gastvrij zijnde, is het herbergen van vreemdelingen een punt in de hadat geworden, waarvan het niet naleven soms aanleiding geeft tot veeten en onaangenaamheden.

Reist een hoofd met wat aanzienlijk gevolg, dan is het gewoonte, de komst vooraf te doen weten, opdat men in de door te trekken kampongs gereed zij voor de ontvangst. Zoo beklaagde zich het hoofd van Sindjoman, Dja Dingol, dat zeker onafhankelijk hoofd, Sipiongat, met een aanzienlijken stoet zijne kampong een bezoek had gebragt zonder vooraf kennis te hebben gegeven. Geen rijst genoeg hebbende, om dien grooten nasleep behoorlijk te voorzien, had Sipiongat hem een geweer afgenomen, hetgeen nu tot tanda strekte, dat Dja Dingol hem min of meer afhankelijk was geworden. Dat afgeven van tanda's, bestaande in een geweer, kris of iets dergelijks, heeft meer plaats, wanneer b.v. aan iemand eene boete is opgelegd, of personen op zich hebben genomen iets ten uitvoer te brengen, en strekt, zoolang het in handen der tegenpartij is, tot bewijs, dat de boete nog niet is betaald, de belofte niet vervuld, enz.

In en om de kampongs en op de ladangs vindt men steeds de pandan, welker blad na eenige bereiding te hebben ondergaan, gebruikt wordt tot het vlechten van matjes, die, altijd in grooten getale in de huizen aanwezig, soms zeer sierlijk bewerkt zijn. Katoen wordt niet meer verbouwd, het goedkoope der Europesche stoffen en de groote verscheidenheid van patroon maken, dat men zich niet meer op het weven van katoenen goederen toelegt. Hier en daar treft men een op pensioen gesteld weefgetouw aan.

Verwstoffen trekt men uit:

de Tajon of Taroem, de gewone indigo;

de Pamarai, van welker wortels de schil wordt afgestroopt en als onnut ter zijde geworpen; de wortels worden gedroogd, gestampt en gedurende een dag met water gekookt, waarna het mengsel 4 à 5 dagen in rust blijft; de daarna afgegoten kleurstof heet „pangéri géri" en is rood.

3 Augustus. — Wederom den geheelen nacht regen. Omstreeks 7 uur begaven wij ons op weg naar Ajer Gambir. Het hoofd was ons gisteren voorgegaan om een en ander tot mijne ontvangst in gereedheid te brengen.

Aanhoudend hadden wij zeer steile heuvels over te trekken; de regen had bovendien het pad zoo glad gemaakt, dat ik mij meestal met handen en voeten naar boven en beneden moest werken. De grond kwam mij overal zeer vruchtbaar voor, waarvan echter niet geprofiteerd wordt. Rijst, djagong, obi's en eenige klapperboomen is al wat men ziet; door gebrek aan water levert de rijstcultuur echter te naauwernood genoeg op voor de consumtie.

De toppen der heuvels geven aangename panorama's. Uitgestrekte wouden, hier en daar afgebroken door open plekken (ladangs), hutten, die als 't ware tegen de heuvels hangen, beneden ons drijvende wolken, soengei's, die kalm zich tusschen het heldere groen slingeren, dat alles doet somwijlen voor eenige oogenblikken scherpe alang-alang en vermoeijenis vergeten.

De boekit Garang-garang is wel een der hoogsten; hoe hoog men zich hier boven het niveau der zee bevindt, durf ik echter niet schatten.

Wij doorwaadden de soengei's Si Teorat, Si Loijang en de Aik Patiké. Even voorbij deze vindt men de laatste rustplaats van Datoe Tandjong Natoras, die, zegt men, vóór vijf geslachten het bewind voerde in de kampong Patiké. Een reusachtige kajoe ara-boom, die blijkbaar na het begraven van den Datoe is geplant, bewijst den ou-

derdom van het graf. De kampong is geheel verlegd; alleen de soengei en het graf geven den naam aan en de plek, waar zij eertijds stond.

Van de zeer uitgestrekte ladang Sirmang meroempoet, heeft men het uitzigt op de kampong Si Pijongat, die schilderachtig tegen de helling van den heuvel Goentoeng Kasini is gebouwd. Aan den voet van dien heuvel vindt men nog de kampong Si Matandiari.

Met de gewone plegtigheid werd ik Ajer Gambir, waar ik op den middag aankwam, binnengeleid en naar de sôpô gebragt. Si Petoelpak (begoe) hoeloebalang van Soethan Nago-marang, ook een denkbeeldig personaadje, is de beschermheer der kampong. Ruw uit hout gesneden, houdt hij met zijne vrouw, vóór en achter aan de kampong de wacht. Reeds jaren lang weert Petoelpak op deze wijze booze geesten, vijanden of ziekten. Een paar jaren geleden, toen een epidemische ziekte de kampong teisterde, bleek het dat onze hoeloebalang zich al zeer slecht van zijn taak kweet, en voegde men toen een kleine figuur bij de twee anderen; dat beeldje stelt zijn zoon voor en is bekend onder den naam van „anak Si Petoelpak." Bij den dreigenden stand van zaken, ziekte en oorlog, had men hun eenig versch groen van den arengboom omgehangen.

De kampong is zeer opeengedrongen gebouwd, een gevolg der vrees, waarin men vroeger steeds verkeerde en die nog niet geheel geweken is, voor de vijandige houding van andere kampongs; men heeft partij moeten trekken van de ruimte, om niet buiten de versterkingen te bouwen. Zij heeft 25 zoo groote als kleine woningen, waaronder vrij fraaije.

Buiten de kampong heeft men de familiegraven van den Radja. Een daarvan bevat de overblijfselen van twee kinderen van Maharadja Togoh; op het graf zijn vier uit hout gesneden zuilen aangebragt, op elke waarvan zich eene figuur bevindt. Twee daarvan moeten honden

voorstellen; zij hebben den kop geheel omgedraaid en den staart in den bek; de derde stelt, naar den vorm te oordeelen, een paard voor, waarop eene vrouw of een meisje is gezeten, bij wijze van toom de ooren in de handen houdende; de vierde is een aap (bôdet); het geheel is ruw bewerkt. Naar de beteekenis der verschillende beelden vernemende, konde of wilde men mij die niet verklaren.

Het berigt, dat de geheele streek in beroering was, bevestigde zich hier. De kampongs Oeta Radja, Sindjoman, Soeroehan, Tandjong Batoe, Panindoewan en meer andere hadden zich alle versterkt. Grondeigendomskwestiën en buiten toestemming der hoofden plaats gehad hebbende verhuizingen zijn de voornaamste oorzaken.

Ik was hier in de gelegenheid een bruidstoilet te zien; het bestond uit de volgende stukken.

Badjoe patah, een baadje van zeer grove, groene stof, hetwelk geheel met glaskoralen van verschillende kleur en grootte bestikt was, die, op den rug beginnende, om een koper plaatje ter middellijn van ongeveer 3 N. duimen steeds grooter kringen beschreven. De kleuren der koralen kringen wisselden met wit, zwart en rood af; het was bovendien geheel omzoomd met koperen klepellooze klokjes, die, bij de minste beweging tegen elkander stootende, een niet onaangenaam geklingel te weeg bragten.

Badjoe Godang, een tweede baadje, wordt door de bruid over den schouder gedragen; het is minder rijk bestikt, loopt op den rug in een punt uit en heeft zeer lange mouwen.

Sanggoels zijn omstreeks 2 palmen lange en 6 à 8 N. duimen breede lappen, die mede geheel met glaskoralen zijn bestikt en, op het hoofd vastgemaakt, langs de ooren afhangen.

Djakomari is een groote kwast van koralen, glaspijpjes, platronde en vierkante schijfjes, van een zeeschelp ge-

maakt, (hier genoemd hima), die met een bamboe-pen in het hoofdhaar wordt vastgestoken.

De gewone sarong.

Massief koperen ringen, waarvan sommige zoo dik als een vinger. Van ongelijke afmetingen, hadden de grootste eene middellijn van omstreeks 3 palmen, terwijl de kleinste om een kleine vrouwenpols pasten. Ik telde 78 stuks, die de verschillende namen pokal tiga, harangoean loijang saboeang, johijoq, garoegoer, roemboen sangor, talian lojang toeboek en pantihan droegen. De meeste zijn van glad koper, sommige met sierlijk loof- en snijwerk; er waren er van den vorm eener spiraal met 12 omgangen. Het stel was lang niet compleet en bij de trouwplegtigheid zijn armen, beenen en hals der bruid met die ringen overdekt.

Bargoh, een zeer zware halsband van koralen, en hima salipi toenoenan en salipi barahan, twee sirihtassen, waarvan de eene een reusachtige cigarenkoker en de andere eene reticule geleek, voltooijen het toilet; ook die tassen waren met glas en hima overdekt.

Somwijlen wordt aan het toilet nog wat goudwerk toegevoegd, hoewel dit wel zeer zelden zal zijn, want op het geheele reisje heb ik slechts in Si Langgé eenige gouden voorwerpen gezien.

5 Augustus. — Met zonsopgang van Ajer Gambir vertrokken. Den oppasser moest ik wegens koorts achterlaten.

Gelukkig had het des nachts niet geregend, zoodat het pad, hoewel aanhoudend, somwijlen bijna loodregt klimmend en dalend, wanneer boomwortels en slingerplanten de eenige steunpunten waren, ten minste niet glad was. Prachtige gezigten leverden de diepe ravijnen van af de toppen der heuvels op.

Het pad was opengekapt; veel zwaar geboomte vond ik hier niet. Tot aan de kampong Panindoean si oelah zag men geen enkele ladang.

Zij bestaat uit elf vrij ruime huizen, met eene sôpô (balei, raadzaal) in het midden. Is men niet voorzigtig bij het binnentreden dier sôpô's, dan vliegt u immer een aschwolk om de ooren, daar de haard voor het wachtvuur steeds onmiddelijk vóór den trap is aangebragt en geen ruimte overgelaten is om bezijden langs te gaan.

De kampong Sindjoman, met elf huizen en, hoewel bezet, bij de andere vergeleken, vrij mager bevolkt, ontving ons wederom met het gewone ceremonieel. De zonderlinge manier van vuren deed mij glimlagchen; eenigen zwaaiden het geweer een paar malen om het hoofd en vuurden dan onder het maken eener beweging, als of zij het ver van zich wilden werpen; anderen dansten er een paar malen mede rond en schoten het dan ook dansende af; sommigen, blijkbaar bang voor het schot, draaiden het hoofd geheel om. Zeker is het, dat zij op die manier, in den krijg, meer kruid en lood zullen vermorsen dan vijanden buiten gevecht stellen. Een der schutters had een voorvechterspakje aan en geleek daarmede veel op een arlequin.

De kampongs waren alle naar dezelfde regelen versterkt; somwijlen had men de palissaderingen van schietgaten voorzien en geblindeerde wachthuizen aangebragt. Overal merkte ik met het grootste genoegen op, dat men een aanvang had gemaakt met het slechten der versterkingen.

Daar de geforceerde marschen en het slechte pad hun te moeijelijk vielen, gaven eenige hoofden het hier op; ook het kroonprinsje liet ik onder hunne hoede achter. Radja Mandheling en Dja Hoeala bleven mij trouw ter zijde.

Onze marsch werd nu hoogst moeijelijk; niets was gedaan om eenige verbetering aan te brengen; herhaaldelijk doorwaadden wij de Aik Galoengan, hetgeen bij den snellen stroom en het groot aantal losliggende gladde steenen niet zonder gevaar geschiedde. Op zeker punt gekomen, moesten wij haar circa 600 passen overlangs doortrekken.

De heuvels waren zeer steil; kruipend moest men zich naar boven en omlaag werken; menig vermolmde boomwortel of stam week bij het aangrijpen. Zoo deed ik eenmaal een kleinen sprong, tevens den arm uitslaande om steun te vinden aan een stam van ongeveer 50 voet hoog en 2 palm dik; de stam was doormolmd, brak af en achterover hing ik; gelukkig bleef de boom aan nog jonge planten, die van grooter boomen afslingerden, hangen. Een duw in den rug met een stok van mijn achterman bragt mij weder op de beenen.

De kampong Loboe Soeroehan had van afstand tot afstand groote plekken in het bosch kaalgebrand, om reeds van verre den vijand te kunnen zien aankomen. Reeds sedert eenige dagen geen schoeisel meer hebbende, brandden mij het koolzwarte terrein en de heete asch als vuur onder de voeten; scherpe, hard gebrande stukjes hout en doorns bezaaiden den grond en maakten het gaan allerpijnlijkst.

Omstreeks een uur kwamen wij te Loboe Soeroehan aan.

Ter zijde van de kampong had men een koeboe opgerigt; dit was de eenige kampong, die zich eenigzins verzette. Een veertigtal scherp gepunte bamboezen werpspietsen en een paar geladen geweren pronkten nog brutaal in het midden der kampong en in de wachthuisjes.

Na nog 5 malen de Aik Galoengan (wij hadden haar dezen dag in 't geheel reeds 9 malen doorwaad) te hebben doorgetrokken, bereikte ik tegen 4 uur de kampong Soeroehan, hoofd Dja Dolloq.

Thans was ik aan de uiterste grens van Kota Pinang gekomen, en daar het te laat was geworden om terug te keeren, besloot ik in Soeroehan te overnachten.

Boven het gewone gewas, padi, djagong en cassave, had het hoofd een kleinen tuin van klappers en andere vruchtboomen aangelegd. Geheel omringd door hoogere heuvels dan waarop zij zelve ligt, heeft men een zeer beperkt uitzigt, dat echter aangenaam kan genoemd worden, door

het digte groen, waarop het oog overal een rustpunt vindt.

Wegens den zeer moeijelijken weg reeds te Sindjoman al mijn bagage hebbende achtergelaten, met het idée om, pad noch afstand wijs, des avonds terug te keeren, moest ik mij voor dien nacht al heel eenvoudig behelpen. Hoofd- of andere kussens worden in deze streken niet meer gebruikt; men vindt dat eene overtollige weelde; een eenvoudig matje, soms alleen de vloer der woning strekt tot slaapstede. Diogenes zou onder deze menschen zijne plaats gevonden hebben.

6 Augustus. — Met het eerste morgenrood nam ik afscheid van Dja Dolloq. Naar Sindjoman een nader pad hebbende dan het vroeger gevolgde, verkoos ik dit te nemen.

Na Lobo Soeroehan (tweede kampong van dien naam), Sindjoman en Oeta Radja achter ons gelaten te hebben, kwamen wij, na een bijna onafgebroken marsch van elf uur, doornat en dood vermoeid, te Ajer Gambir aan. Iets, dat naar een weg of geregeld pad geleek, hadden wij dien dag niet gehad. Steile heuvels, nieuw aan te leggen ladangs, waar men over honderde boomen en struiken had te klauteren en met eindelooze doornen te kampen, uitgestrekte alang-alang-velden wisselden af met zwaar en ligt geboomte. Eene flinke, minder gewenschte regenbui droeg het hare bij om de wandeling onaangenaam te maken. Zestien malen doorwaadden wij de Aik Galoengan, vier malen de Soengei Kanan en nog vijf malen andere riviertjes.

Bamboe wordt hier in massa gevonden, en talrijke uitwerpselen van olijfanten, bewijzen, dat deze dieren gaarne zulke plekken tot verblijfplaats kiezen.

Oeta Radja heeft negen hutten en is sedert eenige maanden pas gesticht. Het hoofd Soethan Malajoe heeft eenige klappers uitgeplant; de kampong is omringd door de hier gewone gewassen. De bewoners zagen er ellendig uit; met vuile aangezigten en handen, geheel ontbloot bovenlijf, verward haar, gescheurde sarongs, boden de vrouwen mij sirih aan.

7 Augustus. — Vóór zes uur in den morgen waren wij reeds weder op weg; zooals ik hiervoren aanteekende, had de vorst van Si Langgé mij verzocht zijn landschap en kampong te komen bezoeken, waaraan ik nu gevolg wilde geven.

Van uit Ajer Gambir kon ik mijn weg nemen over Kajoe Ara Natiger, doch daar ik dezen reeds eenmaal gemaakt had, besloot ik een ander hoewel moeijelijker te begaan traject te nemen, waardoor ik nog in de gelegenheid was, een blik te werpen in de kampongs Si Tandiang, Rapatan en Mendaboe.

Si Tandiang heeft negen hutten met eene sôpô. Soengei Radjoer Doloq stroomt er langs. Het hoofd Radja Latong, vies, smerig en armelijk gekleed, deed hierin niet onder voor de overige bewoners. De ladangs waren zeer goed onderhouden, netjes ompaggerd en behoorlijk van paden voorzien.

Tot hiertoe had men zich de moeite gegeven, het pad over een vrij groote breedte open te kappen, hoewel het door gladheid en steilte van het terrein moeijelijk te begaan bleef. Ten 9 uur kwamen wij, na 9 malen Soengei Kanan, hier ter breedte van gemiddeld 150 voet, te hebben doorwaad, en door groote alang-alangvelden, te Rapatan aan.

De kampong ligt op een zeer steilen heuvel; men had echter trappen uitgegraven en een leuning aangebragt, wat het opklimmen veel vergemakkelijkte. Een lief gezigt leverden de omliggende ladangs op; de rijsthalmen en de djagong waren voor een groot deel reeds een voet boven den grond geschoten; dat veld van jong groen stak aardig af bij het omliggende donkerder woud.

Uit de informatiën, die ik van menigen kant inwon, kon ik niet met zekerheid opmaken, hoe vele malen de oogst de uitgeplante padi teruggeeft; men ging van slechts het dubbele tot het vijftigvoud; hooger kwam men niet.

Van af Rapatan kwamen wij in drie uren te Mendaboe, welke kampong 13 woningen insluit, die, stonden ze wat digter aan den grond, voor varkenskotten konden doorgaan.

Aan de vrouwen was schoonheid niet te betwisten, en in contrast met hare woningen waren zij zindelijk gekleed. Mengharadja Hoeloebalang, die hier zijn zetel heeft, voert het bewind over p. m. 30 klamins.

Slechts weinige minuten hield ik mij op, om wat uit te rusten. Gedurende drie uren moesten wij door Soengei Mendaboe waden; geen pad liep meer over of langs de heuvels, groote en kleine steenen maakten den togt zeer moeijelijk, vooral het scherpe rivierzand was hinderlijk; slechts hier en daar kon men zich wat verpoozen door eenige schreden op den vrij steilen rivieroever te doen. Eindelijk trokken wij, digt bij de Soengei Sesôpo, die in de Mendaboe uitvloeit, een heuvel op, welke, even als het verdere terrein geheel begroeid met anderhalf mans hooge alang-alang, slechts zigzagsgewijze kon worden beklommen, soms langs afgronden, waar één misstap, één oogenblik van onoplettendheid een val van 150 à 200 voeten onvermijdelijk maakte. Afgemat, na een allermoeijelijksten marsch van bijna 12 uren, kwamen wij te Si Langgé aan; de rijksgrooten vonden wij op eenigen afstand van de kampong, bezig met het openkappen en schoonmaken van het terrein. Soethan Moeda had daartoe de bevolking opgeroepen, maar deze had geprefereerd 't huis te blijven.

Na ons aan jonge klappers en vruchten wat verfrischt te hebben, ging het in feestelijken optogt met de hollandsche vlag, muzijk en vreugdeschoten naar de kampong. Deze was met vlaggen en wimpels opgesierd.

De vrouwen en dochters van Soethan Moeda en de andere grooten lieten mij onmiddelijk belet vragen, doch daar het reeds schemerde en ik mij niet al te wel gevoelde, verzocht ik vriendelijk dat bezoek uit te stellen tot den volgenden morgen.

Soethan Moeda en een zijner broeders waren netjes in zijde gedoscht; in een gordel met vrij groote gouden buikplaat stak een met gouden knop versierde kris. Elk hunner droeg in den arm een lange kris, met anderhalf palm langen eenvoudigen gladden greep, beslagen met bladgoud. Als franje hingen kleine, ronde gouden plaatjes aan den zoom van den hoofddoek.

Soethan Moeda is een man van omstreeks 40 jaren; met een vrij gunstig uiterlijk. De verdere grooten zijn Petoekar, de volle, Baginda de halve broeder van den Soethan en Orang kaja Djapanin doean.

Het gebied van Si Langgé strekt zich over de zes kampongs Si Langgé, Djandji menahan, Maranti, Nail Naboendong en Mendaboe uit.

Het aantal onderdanen wist men mij niet op te geven; doch Soethan Moeda meende, dat hij in tijden van gevaar wel honderd gewapende mannen in het veld zou kunnen brengen.

De voortbrengselen bepalen zich tot rijst, djagong, suikerriet, pisang, obi's, cassave, wat klappers en verschillende vruchtsoorten, damar getah, was, honig, benzoin, bamboe, rottan en andere boschproducten.

De behoeften zijn zeer gering. De industrie brengt matjes en vischnetten tot eigen gebruik voort en bouwt huizen. Wil men naar beneden gaan, dan bindt men met behulp van rottan wat boomschors bijeen, fabriceert daarvan eene sampan en, op de plaats der bestemming gekomen, laat men haar aan haar lot over; zij heeft alsdan geene waarde meer, want men kan er niet mede opvaren.

Katoen of boomwol vindt men niet; de inlandsche stoffen zijn geheel door de Europesche verdreven.

Even als elders is de veestapel klein en mag niet genoemd worden; twaalf koeijen maken het eigendom van den vorst uit. De kampong Si Langgé heeft 15 huizen, waarvan er echter 10 ledig waren; vroeger moet zij er veel meer hebben gehad, de ruïnen van eenige zijn nog

overgebleven. De menschen zijn langzamerhand naar de ladangs getrokken en willen niet meer in de kampong terugkeeren. Een bamboezen pagger omringt haar; hier en daar zijn nog overblijfselen van een zwaren aarden wal, die haar vroeger omsloot. Zij is zeer onzindelijk.

De Aik Nail en Aik Meranti bespoelen haar.

Het bestuur van den Soethan moet te flaauw zijn, en het is waarschijnlijk hieraan toe te schrijven, dat men zich zoo weinig om hem bekommert. De inkomsten van den vorst en de grooten worden gevonden uit de opgelegde boeten, die echter voor een groot deel onbetaald blijven. Verder trekken zij voordeel uit den arbeid hunner slaven en schuldenaars.

8 Augustus. — Onder het geraas van trommen, gongs, enz. bragten de vrouwen mij een bezoek, mij verzoekende dezen dag in de kampong te willen blijven, wijl de Soethan eene koe wenschte te slagten. Daar wij na de laatste zeer vermoeijende dagen wel noodig hadden wat uit te rusten, stemde ik toe.

De vrouwen zagen er goed en zindelijk uit en waren met eenige gouden kleinoodiën omhangen.

In de sôpô had men mij een hoekje afgeschoten, geheel bedekt met katoenen stoffen, waarvan ik echter om de minder welriekende geuren een groot deel liet wegnemen, onder voorgeven dat het binnen te donker was. Een bamboezen ledikant, houten tafel en stoel maakten het ameublement uit.

In de nabijheid vindt men de grafsteden van de vorstelijke familie. De graven zijn van gesneden beeldwerk voorzien, alles zeer ruw en uiterst gebrekkig. Op dat van den vader des tegenwoordigen Soethans trof mij een beeld te paard, waarvan de ruiter wel acht malen grooter was dan het paard. De vervaardiger van het meesterstuk, gevraagd waaraan die onevenredigheid te wijten was, gaf eenvoudig ten antwoord, dat er geen hout genoeg was geweest om het paard grooter te maken.

9 Augustus. — Vroeg in den morgen begaven wij ons op weg naar Kajoe Ara Natiger. Het pad was in vergelijking van het vorige zeer goed; voor een groot deel liep het door ligt bosch; de gevallen regen echter en het lagere terrein deden ons veel last hebben van bloedzuigers.

Na de kampongs Djandji menahan en Maranti, die zeer digt bijeenliggen en gezamenlijk 20 huizen tellen, te zijn gepasseerd en eenige malen Soengei Nail te hebben doorwaad, kwamen wij tegen een uur te Kajoe Ara Natiger aan.

Hoewel nog verscheidene hoofden mij gevraagd hadden in hunne kampongs te komen, kon ik daaraan, door bijzondere omstandigheden geen gevolg geven, maar moest aan den terugtogt denken. Van hier uit gelegenheid hebbende om met een praauwtje af te varen, maakte ik daarvan gebruik en vertrok den

10 Augustus, — omstreeks den middag, alzoo het voordeel hebbende, oppervlakkig de rivier te kunnen opnemen en nog eenige kampongs te bezoeken.

Snel afgevoerd wordende door den sterken stroom, die somwijlen onze praauw tegen steenhoopen dreigde te verbrijzelen, kwamen wij omstreeks 2 uur te Kota Baroe aan, eene kampong, die vijf huizen en eenige ladangs telt. Even beneden Kota Baroe vloeit van uit Oedjoeng Padang de Batang Geloengan in de Soengei Kanan.

Tegen $5^1/_2$ ure waren wij te Pidjar koling, waar wij overnachtten.

Achtereenvolgens deden wij voor eenige minuten de volgende kampongs aan: Langa Pajong, met twee huizen en een sôpô; het is der kampong aan te zien, dat zij vroeger veel grooter is geweest; de overblijfselen van verlaten huizen zijn er nog. Raba Raba, hoofd Dja Itan, met 7 huizen waarvan 3 ledig. Si Arap Arap, met één bewoond huis. Een half uur beneden deze kampong vloeit de Soengei Kanan in de Batang Beroemoeh. Si Matandiari, hoofd Dja Opar, ellendig en onzindelijk, bewoond door 8 familiën.

Om en rond die kampongs vindt men wat klapperboomen en de gewone ladang-producten.

Tegen 6 uur waren wij het gebied van Soethan Mangsoer genaderd en overnachtten te Simongi. S. Mangsoer heeft 19 huisgezinnen onder zich, die alle op ladangs verspreid zijn; hij sticht echter eene kampong aan de zamenvloeijing van Soengei Mahoewan en Beroemoen.

12 Augustus. — De oevers van dat gedeelte der Soengei Kanan, dat ik had afgevaren, zijn zeer schraal bewoond. Buiten de opgegevene, op onderling zeer groote afstanden liggende, dun bewoonde kampongs, treft men nog hier en daar een hutje met annexe ladang aan; het overige is geheel met digt bosch bedekt. Geheel anders is het met de oevers der Beroemoen, die van af de uitvloeijing der Soengei Kanan tot Kala Panei eene aaneenschakeling van ladangs vormen, waardoor de vaart op dit gedeelte dan ook minder vervelend is. Verzamelingen van huizen of kampongs vindt men echter niet.

In den vroegen morgen van Simongi vertrokken, kwamen wij, na de verlaten residentie van den J. d. P. gepasseerd te zijn, ten $11^1/_2$ ure te Kala Panei terug.

In 20 à 22 uren hadden wij dus voor stroom den afstand tusschen Kajoe Ara Natiger en de hofstad afgelegd. Voor groote praauwen is de Soengei Kanan niet bevaarbaar, daar bij lagen waterstand boomstammen en steenen dit beletten, bij hoogen waterstand de felle stroom.

Dat gedeelte der reisgenooten, hetwelk den togt over land had gemaakt, kwam omstreeks 3 uur na den middag mede aan. Hoewel allen uitgeput, was niemand achtergebleven. Van zieken had men op den terugtogt geen hinder gehad. In 't geheel waren wij daarmede vrij gelukkig geweest, als men bedenkt, dat verreweg het grootste deel der reizigers het loopen ongewoon was en in de 16 dagen, die wij van Kala Panei afwezig waren, heel wat mijlen wegs onder zware vermoeijenissen en ontberingen

waren afgelegd. Gaarne had ik een schetsje genomen van den door mij afgelegden weg, doch de weinige tijd, waarover ik te beschikken had, maakte dit onmogelijk.

Het resterende van den dag en ook 13 en 14 Augustus werden besteed aan onderzoek en beslissing van zaken, die veeltijds eindigden met het opleggen der straf om een buffel te slagten. Zweren had op de volgende wijze plaats. Een kip werd door partij den kop afgesneden en met zout, lombok en asam gebraden, waarop tegenpartij daarvan at onder het uitspreken der verwensching: "Dat hij „of zijne kinderen of eenig lid zijner familie geen geluk „meer mogten hebben op aarde, dat hun hetzelfde lot weder„varen mogt als dat van de gegeten wordende kip, in„dien hij onwaarheid sprak."

Hoewel het voorbrengen van zaken niet ophield, moest toch eenmaal aan terugkeeren worden gedacht.

15 Augustus. — Hoe vroeg het ook in den morgen was, toen ik vertrok, hadden alle van boven afgekomen hoofden zich reeds rond mijn verblijf verzameld en bragten mij naar de praauw. Na afscheid te hebben genomen en met de belofte, dat, zoo mogelijk, ik mij spoedig weder eens onder hen zou vertoonen, scheepte ik mij met Ongkoe Toea en Radja Mandheling in.

Het water in de laatste dagen eenigzins zijnde gerezen, was de stroom sterker dan bij het opvaren. Wij hielden ons slechts een paar malen eenige minuten op om versche roeijers in te nemen en kwamen te ruim 6 ure in den avond te Soengei Toras aan.

16 Augustus. — De weg van hier uit over land veel korter zijnde dan langs de rivier, besloot ik dien te volgen en vertrok omstreeks 6 uur.

Een groot uur later was ik terug te Laboean Batoe.

De Kontroleur,
W. J. LARIVE.

DE HUIZEN IN BOLAÄNG-MONGONDOU.

DOOR

F. S. A. DE CLERCQ.

In Bolaäng-Mongondou heeft iedere familie eene afzonderlijke woning, waarvan alle daartoe behoorende gezinnen het gemeenschappelijk gebruik hebben. De meeste huizen bezitten eene goede omwanding van planken, uit kalapa-, doerian- of nankaahout vervaardigd, en zijn behoorlijk gedekt. Alleen de huizen der hoofden kenmerken zich door eene voorgalerij over de geheele breedte; die der bevolking missen deze, terwijl slechts eene kleine ruimte ter zijde van de deur daarvoor wordt afgeschoten. In het midden van het eenige vertrek vindt men de hoofdplaats, *doedoemoean*; rondom welke, met gordijnen behangen, elk gezin een afzonderlijk gedeelte bezit, dat *gopot molobe* heet en eenigszins boven den vloer verheven is.

Het grootste dezer afzonderlijke deelen dient tot algemeene zitplaats, *totowohan*, ook voor de bezoekers. Vele huizen zijn van zolders voorzien, waarop poesaka, levensmiddelen enz. bewaard worden. Bijgebouwen en keuken, mogen slechts de hoofden doen oprichten; der bevolking is het niet veroorloofd elders dan in huis te koken. Vele dezer bepalingen worden echter gedurig overtreden, want door verregaande willekeur heeft het bestuur veel van zijn vroegeren invloed verloren.

SOENDASCHE DONGENG

DOOR

J. A. UILKENS.

NININI malarat DJEUNG DĚLĚG (GABOES) KASAATAN.

Djaman baheula aja nininini mělarat teu kintěnr, papakèaña-na geus boetoet sarta laip, di sampingna ogè, ngan oekoer bisa noetoepan orat. Kitoe deui dahar leueutna salawasna ngan sapoè sakali baè, malahr sakapeung-mah datang ka potpisan sapoè, doewa poè hěnteu manggihr sangoe, ngan oekoer nginoem tjai woengkoel. Ari boeboeroeh děděrěp hěnteu kadoega djeung geus hěnteu lakoe, wantoer ěnggeus kollot koerang tanaga-na. Djadi kahiroepañana taja deui ngan tina ngarorotèk baè dina těgalr atawa di kěbon awi, ari běubeunañgañana di pakè noekeuran bèas atawa tjangka-roek ka tatanggana.

DE ARME OUDE VROUW EN DE VISCH OP HET DROOGE.

In vroeger tijd was er eene oude vrouw, die het zeer armoe-dig had en gescheurde en ha-velooze kleederen droeg, waar-mede zij naauwelijks hare leden bedekken kon. Eten en drinken deed zij voortdurend maar eens per dag; ja, soms gebeurde het, dat alles op was en zij in een of twee dagen geen voedsel had en niets dronk dan water.

Zij was niet meer in staat om mee te doen aan het paddi-snijden; ook zag men dat niet gaarne, want zij was reeds oud en daartoe niet meer vaardig genoeg. Zoo leefde zij uitslui-tend van hetgeen zij inzamelde op het veld of in de bamboe-tuinen en wat zij daar kreeg, verruilde zij voor rijst of tjang-

Pandèning imahna ngan sĕmpil baè, di tangkodkeun kana pongpok imah batoerna, kitoe ogè hateupna bilikna geus balotjor, wantoer hĕnteu aja pisan, anoe daèk noeloeng mangngomèankeun, koe tina hĕnteu boga sanak baraja, soemawona anak intjoe, èstoening noenggoel-pinang.

Ari èta nininini tèh sakitoe nja kakolotañana hĕnteu pisan njaho ka goesti Alah, oelahbon ngalampahkeun tèja kana parèntahna, djĕnĕñgañana ogè hĕnteu apal, pangrasana ijeu boemi djeung langit tèh djadi sorangan bae, euweuh anoe midamĕl.

Dina hidji mangsa èta nininini geus doewa poè hĕnteu manggihr dadaharan, sosoroh noekeuñan sangoe ka tatanggana taja noe mèrè.

Tidinja manèhna toeloej ngadjĕntoel di imahna bari hoemandeuar pokna: Adoeh, tjilaka teuing diri aing ijeu, nja ajeuna paèh langlajeuseun tèh.

Sanggeusna ngomong kitoe tèh, toeloei' boga niat rèk ngarorotèk deui ka tĕgal, bari soegan mangkaroek (*) bij haren buurman.

Haar huis geleek op een afdak, dat geplaatst was tegen een hoek van het huis van een harer kennissen; maar dak en wanden lekten, omdat niemand haar wilde helpen, om ze te herstellen; immers familie, kinderen noch kleinkinderen bezat ze en zij leefde eenzaam en verlaten.

Die oude vrouw nu, hoezeer zij ook al op leeftijd gevorderd was, wist niets van het opperwezen, deed niet naar zijne voorschriften, kende zijne vereering niet en dacht, dat aarde en hemel van zelf waren ontstaan.

Op zekeren tijd nu had die oude vrouw reeds gedurende twee dagen geen voedsel genoten en bezat niets meer, wat dienen kon, om bij den buurman te ruilen voor rijst.

Om die reden zat zij treurig neer in haar huis en zuchtte: „Wat heb ik toch een ongelukkig lot, thans moet ik sterven van honger."

Daarop wilde zij nog eenmaal iets zien te vinden op het veld, hetzij bladeren of jonge

(*) Gekookte rijst, die in de zon gedroogd is, lang bewaard kan worden en door pelgrims op reis wordt medegenomen.

gih dangdaoeñan atawa bongborosān noe ngeunah di hakan, keur tamba oelah langlajeuseun teuing. Geus kitoe bral leumpang ngadjoegdjoeg ka tĕgal kaso oeroet njoendoetan, anoe deukeut kana talaga, sarta di sabeulahna deui njandingkeun waloengan gĕdè. Barang datang ka dinja, èta nininini tèh manggih laoek dĕlĕg pirangr, rèk pindah tina waloengan kana talaga. Saĕnggeus nĕpi kana tèngahr èta tĕgal kabeurangan, panon poè geus katjida teuing panasna, djadi dĕlĕg kabèh awakna taloehoer koe koemoerna, koe tina seuseut datang ka hĕnteu bisa madjoe leumpangna. Koe sabab èta dĕlĕg kabèh pada njandang soesah tanwandè manggih bilahi paèh kasaätan.

Didinja èta nininini tèh boengah katjida, pikirna geus tangtoe manggih oentoeng meunang laoek pirangr boga keur noekeuran sangoe. Tapi manèhna hèran neuleu aja hidji dĕlĕg, anoe panggĕdèna ti sakabèh batoerna, djeung deui leumpangna ogè pangheulana, kawasr noe djadi ratoena, sarta bisaeun ngomong, pokna: „Samioen Alah koering nĕda hoedjan! Samioen Alah koering nĕda hoedjan!"

planten, die zij zoude kunnen eten, ten einde daarmede haren hevigen honger te stillen.

Regtstreeks ging zij vervolgens naar een glagaveld, dat korten tijd geleden was afgebrand en digtbij een meer lag, met een diep ravijn aan de eene zijde.

Daar gekomen zag de oude vrouw eene groote menigte visschen, die uit het ravijn naar het meer wilden zwemmen

In het midden echter was het door de sterke zonnehitte uitgedroogd, zoodat de visschen boven het slijk uitstaken en niet konden voortkomen.

Om die reden was het zeker, dat allen op het drooge zouden geraken en sterven.

Toen de oude vrouw dat zag, was zij zeer blijde, want zij dacht, dat zij nu zeker een buitenkansje zou hebben en die vele visschen zoude kunnen ruilen met rijst. Zij was echter verwonderd, toen zij *een* visch zag, die grooter was dan alle anderen en vooruit zwom; zeker was dat de koning en praten kon hij ook, want hij zeide:

„Wij smeeken U om regen, o God! Wij smeeken U om

Kitoe baè omongna bari tatanggahan kaloehoer. Ari koe nininini tèh di dèngèkeun baè saomongrna èta dëlëg tèh, hajang njaho koemaha kadjadiañana. Barang geus kirar satèngah djam lilana datang hoedjan gëdè nakër wani tjilèungtjangan, tidinja èta dëlëg barisaeun deui leumpang toeloei këbat loemakoena, ari nininini tèh datang ka ngadègdèg awakna tina bawaning tiris kahoedjañan sarta lèngok balikna teu barang bawa.

Katjaritakeun èta nininini tèh sanggeus datang ka imahna toeloei mikir bari ngomong di djëro hatèna: Ih! bowa lamoen aing ogè nëda doewit ka noe ngaran Alah tèh, meureun di paparin, ari piomongëñana mah nja tjara dëlëg tèja baè, ngan bèdana aing mah rèk nëda oewang.

Tidinja èta nininini sèg baè tapakoer di imahna, bari ngomong tatanggahan kaloehoer noeroetan sakoemaha kalakoean dëlëg tèja: „Samioen Alah koering nëda oewang! Samioen Alah koering nëda oewang!" Kitoe baè omongna teu eureunr djeung pikirna antèk katjida regen!" en terwijl hij dit sprak, sloeg hij de oogen omhoog.

De oude vrouw, den visch zoo hoorende praten, was nieuwsgierig, wat er verder gebeuren zoude.

Zij wachtte ongeveer een half uur en toen kwam er een zware regenbui, zoodat er een stroom ontstond en de visschen konden wegzwemmen, wat zij ook dadelijk deden.

Zij echter rilde van het koude water en moest naar huis terugkeeren, zonder iets mede te brengen.

Te huis dacht zij na over het geval en zeide bij zich zelven: „Als ik eens geld vroeg aan hem, die Allah heet, misschien dat ook mijn verzoek vervuld zou worden. Ik moet echter anders spreken dan de visch, want ik wil *geld* vragen.

Nu ging de oude vrouw in eene biddende houding zitten en zeide met naar boven geslagen blikken, den visch nadoende: „God! Ik smeek U om geld! Ik smeek U om geld!"

Zij hield daarmede aan en dacht dat hierdoor haar gebed aan God krachtiger zoude wor-

panĕdana ka goesti Alah, datang ka geus teu aja pikiran deui ka noe sèdjèn.

Ari djalma anoe imahna di tangkodan koe imah nininini tèh, bangĕt ngèwaeuñana, koe sabab gandèng djeung bosĕn, saoenggal poè oenggal peuting ngadèngèkeun omongna èta nininini, ngan kitoe baè, taja pisan rèpĕhna. Toeloej baè njèntak ka nininini tèh pokna: Nini! rèpèh aing gandèng, ngan kitoe baè euweuh deui kasab, mowal ĕnja Alah tèh soemping kadieu, sĕba doewit ka manèh; djeung kitoe baè mah anggoer ngala soeloeh, ngala daoen ka leuweung meureun aja asilna, djeung deui, lamoen manèh hĕnteu beunang di tjarèk, geura oendoer baè imah manèh oelah di tangkodkeun ka imah aing.

Panjèntakna èta noe boga imah koe nininini hĕnteu di goegoe, tonggoj baè ngomong njoehoenkeun doewit ka Alah anggoer beuki tambah maksoedna.

Barĕng geus nĕpi ka lima poèna, anoe boga imah tèh, beuki katjida garètèkeuñana, hĕnteu beunang di tjarèk, sarta di titah oendoer hĕnteu los. Tidinja èta djalma toeloej njokot karoeng den en niets anders was er, waar zij acht op gaf.

Maar de man tegen wiens huis haar verblijfplaats was opgeslagen, werd zeer verstoord, omdat het hem hinderde en danig verveelde, alle dagen die oude vrouw niets anders te hooren prevelen, zonder ophouden.

Om die reden voer hij tegen haar uit: „Houd toch op, want het hangt mij de keel uit, dat gij niets anders bij de hand neemt. God zal hier niet komen, om u geld te geven. Het is beter, dat gij brandhout of blaren uit het bosch haalt, daar zit zeker voordeel op. Als gij echter naar mijne vermaning niet wilt hooren, ruk dan uit met uw krot en plak het tegen eene andere woning."

De berisping van den huisheer werd echter door de oude vrouw niet ter harte genomen; zij ging steeds voort aan het Opperwezen geld te vragen en volhardde in hare plannen.

Op den vijfden dag werd de huisheer echter zoo boos, wegens hare ongezeggelijkheid en het niet opvolgen van zijn bevel om te verhuizen, dat hij een goenizak nam en dien vulde met

goni beunang ngeusian koe bĕling, datang ka pinoeh sarta di pèprèkan, soepaja djĕdjĕl ambih beurat, niatna rèk di pakè ngabobodo ka nininini tèja, sina di njanaän doewit paparin Alah ragrag ti loehoer, djeung soegan njeurieun di tinggang tonggongna, koe èta karoeng ambih kapok mowal ngomong kitoer deui.

Kirar geus wántji sareuna koe èta djalma karoeng tèh di bawa naèk ka para, toeloej di pontjorkeun tina sipandak di tindihkeun ka handap mĕnĕr kana tonggongna èta nininini. Barang bloeg ninggang kana tonggongna nininini tèh kalĕngĕr tina bawaning njĕri. Ana geus ingĕt, nèndjo aja karoeng ngadoengkoek katjida atoheunnana, panjanana nja èta karoeng doewit, paparin ti Alah.

Anoe boga imah tèh soeka seuri nèndjo kalakoean nini doegr dègr, sĕmoe bangĕt atohna. Geus kataksir piĕngkèeunana bakal meunang èra kabobodo, karana noedi karoengan tèh tètèla pisan jèn bĕling.

Geus kitoe karoeng tèh di sĕmbah koe nininini tèh bari scherven, welke hij fijn stampte, waardoor de zak propvol en zwaar werd, — ten einde daarmede de oude vrouw te foppen.

Opdat zij zou gelooven, dat God haar dat geld gaf, zou hij den zak van boven laten vallen en zoo zij hier of daar (op haar rug) er door zóu geraakt worden, zou zij geen lust meer hebben haar gebed voort te zetten.

Hij bragt nu, toen hij dacht dat de oude vrouw sliep, den zak naar den zolder en stortte haar van daar uit naar beneden over haar rug.

Zij viel flaauw door den slag en door de pijn, die zij gevoelde.

Toen zij weer bijkwam en den zak zag liggen, toonde zij zich uitermate blij, want zeker was hij gevuld met geld en haar door God gegeven.

De huisheer echter lachtte, toen hij de beweging zag van de oude vrouw, die heen en weer schuivelde en zoo verheugd scheen. Hij dacht reeds, hoe teleurgesteld zij zou zijn en hoe beschaamd, daar het zou blijken, dat de zak alleen met scherven gevuld was.

Ondertusschen werd die zak door de oude vrouw aangebe-

ngomong kijeu: „Noehoen Alah! Noehoen! Naha lobar teuing maparin doewit tèh, mana ari keur adjĕñgan, aja kènèh noen?" Tidinja toeloej geuwat di boeka geus kitoe kĕrsana noe agoeng, doemadakan èta bĕling kabèh djadi doewit, aja oewang ĕmas aja oewang pèrak, djeung deui koemaha gĕdèna baè aja noe djadi ringgit aja noe djadi oekon.

Ari isoekna tatangga kabèh daratang ngadĕgdĕg, jèn èta nininini meunang bagdja boga doewit pirangr, asal tina di bobodo malah kapala distrik soemping kadinja ngalajad, sarta toeloej di laporkeun ka nagara djeung di tètèlakeun asal poerwana. Ari timbalan ti nagara: èta nininini hĕnteu kaidiñan tjitjing di kampoeng, bisi aja noe nganiaja di paling doewitna, djeung di oeroes di pangmeulikeun lĕmboer imah, katoet eusína. Ti watas harita èta nininini tèh djadi soegih teu kintenr.

Kitoe deui di pikanjaäh koe mènakr tina sarĕgĕp koemawoelana djeung tambah aloes boedina, kaloeloetan koe djalma rèja sobatna, tina soeka toeloeng den, terwijl zij zeide: „Ik dank U God, ik dank U! Wat hebt gij mij toch veel geld gegeven; blijft er voor U nog wel wat over?"

Daarop maakte zij snel den zak open en ziet, de wil van het Opperwezen had al de scherven veranderd in geld. Goud en zilver was er en door zijn magt was het reeds geslagen tot Spaansche matten en guineas.

Den volgenden dag kwamen alle buren haar bezoeken en waren verbaasd, dat zij in eens rijk was geworden en zooveel geld had gekregen en dat alles naar aanleiding van een fopperij.

Ook het distriktshoofd kwam haar bezoeken en vertelde daarop het geval, van het begin tot het einde, op de hoofdplaats. Nu werd bevolen, dat de oude vrouw niet mogt wonen in de kampong, waar zij welligt last zoude hebben, dat haar geld zou worden gestolen en werd een huis voor haar gekocht met een inboedel.

Na verloop van tijd werd de oude vrouw buitengewoon rijk. Zij werd bemind door de voornamen, omdat zij zeer nederig bleef en steeds vriendelijk was.

Ook bij de andere menschen

ka djalmar noe miskin, soemawona ka noe keur kasoesahan, margi ngaraskeun ka dirina basa keur malarat kènèh.

Katjaritakeun èta djalma, anoe mèrè karoeng bĕling tèja, kabitaeun nakĕr neuleu èta nininini tèja djadi beunghar, lantaran di bobodo karoeng bĕling koe manèhna. Geus kitoe boga niat hajang noeroetan.

Tidinja toeloej ngandjang, sĕdjana rèk badami, soepaja di balĕs koe èta nininini tèja sina nindih koe karoeng bĕling kamanèhna, pokna: Nini satĕrangna èta doewit tèh asalna bĕling beunang koela ngaroengan, di pakè ngabobodo ka sampèjan, koe sabab satadina kaoela giroek ngadèngèkeun adjĕngan ngomong baè njoehoenkeun doewit ka Alah, tatapi ahirr èta bĕling doemadakan wĕt djadi doewit kabèh. Koe prakara èta ajeuna kaoela rèk nĕda di balĕs koe sampèjan, hajang di tinggang koe karoeng bĕling, karana tanwandè djadi doewit ogè tjara noe geus kalampahan, tatapi kaoela mah hajang di tinggang koe doe-

was zij gezien en zij had vele vrienden, omdat zij de armen bijstond en hen, die in nood waren, hielp. Zij herinnerde zich steeds den tijd, toen zij nog arm was.

De man echter, welke den zak met scherven had gegeven, kreeg ook lust in geld, toen hij zag, dat die oude vrouw zoo rijk was geworden, wegens zijne fopperij met den schervenzak.

Hij vatte daarom het voornemen op, op dezelfde manier te handelen.

Met dat doel bezocht hij haar. Hij was van plan haar te bepraten, om hem wederkeerig met zulk een zak met scherven te treffen en zeide: „Moedertje, eigentlijk komt al uw geld van de scherven, die ik in den zak had gedaan, om u te foppen, daar het mij verveelde u dagelijks aan God om geld te hooren bidden; maar toevallig zijn nu die scherven geld geworden."

„Om die reden verzoek ik u thans, mij wederkeerig met een zak met scherven te raken, die zeker in geld zullen veranderen, zooals dat vroeger gebeurd is, maar ik wensch getroffen te worden door twee groote zakken, om rijker te worden, dan gij."

wa karoeng, noe galĕdè, ambeuh kaoela leuwih beunghar manan nini. Wangsoel nini tèh: „Hadè heug baè geura tapakoer, tjara kaoela barèto. Tidinja èta djalma tèh toeloej balik, sadatang ka imahna heug baè tapakoer noeroetan sakoemaha polahna ninininini tèja sarta ngomong pokna: „Samioen Alah koering nĕda oewang! Samioen Alah koering nĕda oewang!" Kitoe baè omongna djeung pikirna oedjoeb katjida nangtoekeun jèn bakal meunang doewit ti Alah doewa karoeng goni parinoeh. Barĕng geus nĕpi kalima poèna ninininini tèh toeloei ka imahna èta djalma noe keur tapakoer tèja, bari mawa doewa karoeng bĕling beunang mèprèkan, sarta toeloei di bawa naèk ka para, tidinja heug èta doewa karoeñgañana di tindihkeun kana tonggangna.

Barang bloeg ninggang, sĕk baè kapaèñan malahr toelang tonggangna datang kapotong.

Arina ingĕt ngageuwat mènta paroekoejan ka pamadjikañana, heug karoeng tèh di koekoesan, ari mĕntas di koekoesan toeloej di sĕmbah, bari ngomong noeroetan tjara omong ninininini tèja, pokna: „Noehoen Alah! Noe-

De oude vrouw antwoordde: „Dat is goed, ga dan maar bidden, zooals ik vroeger gedaan heb."

Nu ging de man naar huis en zette zich daar aan het gebed, in navolging van de manier der oude vrouw zeggende: „Ik vraag geld, als het U belieft, o God! Ik vraag geld!"

Intusschen dacht hij maar alleen, hoe voornaam hij zou worden en welk een rang hij zoude bereiken, als hij van God twee goenizakken zou krijgen vol geld.

Op den vijfden dag kwam de oude vrouw ten huize van den man, die nog met bidden bezig was en had twee zakken met fijn gestoten scherven bij zich, die zij naar den zolder liet brengen en van daar neerstortte op 's mans rug.

Ook hij raakte door den slag buiten zich zelven, te meer daar een zijner ribben gebroken was.

Bijgekomen riep hij zijne vrouw toe snel den wierookbrander te brengen. Nu werd de zak bewierookt en, toen dat gedaan was, in het gebed bedacht, dat, evenals de oude vrouw gezegd had, dus luidde:

hoen! Naha maparin doewit rèjar teuing, mana ari keur adjënngan? Aja deui?"

Barang geus tamat ngomong karoengna di boeka, bèh bëling kènèh baè hënteu daèkeun djadi doewit, tidinja katjida handjakaleuñana datang ka ngalëmbah rèk tjeurik tina bawaning aral, sèg baè bidjil omongna soeaban ngahina ka goesti Alah pokna: Ih naha Alah tèh wët pilih kasih, di pangnjieunkeun doewit sawarèr? Ari kaoela hënteu? Djeung deui: Koemaha, naha atawa Alah tèh geus di ganti deui tajohna, da noe barètomah bisa njieun doewit koe bëling, ari Alah anoe djënëng ajeuna tajohr heunteu bisaeun?

Tiwatës harita èta djalma gëring heubeul pisan njëri tjangkèng, tatamba kapirangr doekoen. Tina aja kènèh berkah Alah bisa tjageur ogè, tëtapi tanpadaksa, djadi bongkok tonggongna, datang ka hënteu koewat njiar kahiroepan rosar, lawasr manèhna djadi malarat tjara nininini tèja; kawasr djadi tèpa malaratna èta nini ka èta djalma tèja.

Tamat.

„Ik dank U God, ik dank U. Wat hebt Gij mij veel geld gegeven; hebt Gij nog wel iets overgehouden?"

Nadat hij dit gezegd had, opende hij den zak, maar er waren nog de scherven in, die maar geen geld hadden willen worden. Nu was hij bij uitstek verdrietig, zoo zelfs, dat hij weende over zijne teleurstelling en God beschimpte op deze wijze: „Hoe, God, zoekt gij Uwe lievelingen uit, om voor hen geld te maken? Waarom behoor ik daar niet bij? Of is er thans misschien een ander God? Immers, die van vroeger kon geld maken van scherven, maar deze God kan het klaarblijkelijk niet.

Van dien tijd af was de man erg ziek en leed voortdurend pijn in zijne lendenen. Vele doctoren behandelden hem, en door Gods genade werd hij eindelijk weder beter, maar bleef gebrekkig. Zijn rug werd krom, zoodat hij niet meer flink kon werken voor zijn levensonderhoud. Hij werd hoe langer hoe armer, evenals vroeger de oude vrouw en het scheen, dat hare ellende was overgegaan op hem.

Einde.

NASCHRIFT.

Het genre „dongèng is bekend genoeg. Het vertegenwoordigt de onbeschreven, mythische volkssprookjes, de persifleerende of imiteerende beschrijving van maatschappelijke toestanden, staatsinstellingen, volksgebruiken, zeden en gewoonten, om kort te gaan de fabel, in zeer uitgebreide beteekenis.

Zulke vertellingen worden des avonds door dezen of genen Aki voor een auditorium van dessagenooten ten gehoore gebragt en vinden aldus hun weg door de wereld.

De hier aangebodene heb ik zoo getrouw mogelijk vertaald. De eisch van leesbaar Hollandsch verbood echter eene letterlijke overzetting.

Zoo beteekent, op pag. 283, laip (ar. ضعيف, dlaif) *niets bezitten, bijzonder armoedig zijn; dědĕrĕp*, in het algemeen de arbeid, die op het veld plaats vindt, had dus naauwkeuriger vertaald kunnen worden door *veldwerk; tanaga*, eigentlijk *krachtig, sterk*, heb ik als *vaardig* overgebragt.

Op pag. 284: *sĕmpil* is minder een *afdak*, dan een dier onbeschrijfelijke, ellendige hutjes, welke men wel eens tegen andere huizen vindt opgezet, deels tot eigen steun, deels tot uitwinning van een wand.

Op pag. 287: *gandèng*, is *lasthebben van lawaai, dat gemaakt wordt.*

Op pag. 289: *ngalajad*, beteekent *ergens naar toegaan, met het doel om iets te onderzoeken of er het fijne van gewaar te worden.*

Op pag. 288: *sipandak* zouden wij *balkon* kunnen noemen, als dat woord niet een vooruitstekend balustradewerk beteekende, van wier fraaiheid ik aan de huizen der Inlanders nooit eenig spoor heb gezien.

En zoo zullen er nog wel meer woorden zijn, die *niet precies* in het Hollandsch zijn weergegeven. Ben ik daarom

gelijk aan dien overzetter van Byron's verzen, die abracadabra voortbragt, waar hij bij het oorspronkelijke bleef en waar hij leesbaar was, niets meer van Byron merken liet? Zulks beslisse de lezer. Over mijne wijze van transcriptie in Rom. karakter heb ik voorloopig weinig mede te deelen.

Zij verschilt niet veel, van die de heer K. F. Holle tegenwoordig bezigt. Ik wil de mijne wel ruilen voor eene betere, want ik gevoel zelf, dat ze niet geheel zuiver is, maar weet nog geene, die de klanken meer naauwkeurig teruggeeft.

Later hoop ik echter dit onderwerp, geholpen door den Regent van Tjiamies, uitvoeriger in dit Tijdschrift te mogen behandelen. U.

HOLLANDSCHE VERTALING

VAN HET

KAWI-WETBOEK.

DÉWA-DANDA.

DOOR

A. H. G. BLOKZEIJL.

Artikel een.

De verklaringen van de tegenovér elkander staande partijen behooren één voor één overwogen te worden.

Indien iemand 't een of ander, 't zelfde wat (verloren heeft) en hij heeft er iets van bij een ander persoon teruggevonden, dan behooren, zoo hij in 't bezit is van een eigendomsbewijs (van 't verlorene), de Kĕrta's hem den eed op te leggen (dat genoemd goed werkelijk 't zijne is), terwijl de tegenpartij, die beweerde, dat 't goed haar toebehoorde, beboet wordt met de waarde van 't kwestieuse.

Wat dit zelf betreft, dat vervalt aan den beëedigde. Vreest deze den eed af te leggen, dan wordt de beschuldiger (met genoemde boete) gestraft en 't kwestieuse goed den beschuldigde teruggegeven.

Artikel twee.

Dit handelt over zaken van lieden, welker verklaringen met elkander in strijd zijn.

Indien volgelingen van Hoofden zaken hebben met volgelingen van den Vorst of met Hoofden zelven, 't zij als

beschuldigers of beschuldigden, 't zelfde welk voorwerp 't is, dat zij beide beweren hun eigendom te zijn, en de waarde daarvan is reeds ter kennisse van den Vorst gebragt en hun is reeds eene schriftelijke vergunning om te procederen door den Vorst verleend en de zaak in kwestie is reeds in de processtukken opgenomen en beide partijen zijn reeds gedagvaard om ter teregtzitting van de Kĕrta's te verschijnen, welke dagvaarding schriftelijk moet geschieden, en een van de partijen sterft vóór die dag is aangebroken, of, zoo de zaak reeds uitgewezen is en aan beide partijen de eed is opgelegd, een van beide sterft vóór den voor de aflegging daarvan bestemden dag, of, indien de zaak zoodanig door de Regters is uitgewezen, dat aan een der partijen eene geldboete is opgelegd, maar de beboete persoon sterft voor den betaaldag of maakt zich uit de voeten, dan dient daarin berust te worden, maar de overblijvende wordt eigenaar van 't goed, 't welk hem door den overledene betwist werd.

Artikel drie.

Indien zich eene zaak voordoet en voor beide partijen is door den Vorst de dag bepaald, waarop door Hem regt zal worden gesproken, en een van beide partijen sterft of ontvlugt vóór die dag is aangebroken, dan behoort de Vorst het kwestieuse goed in 't bezit te stellen van den langer levende.

Artikel vier.

Indien zich eene zaak voordoet, welke reeds door de Kĕrta's beregt is, waarbij een der partijen is beboet, en deze sterft, vóór de betaaldag is aangebroken, dan derft zijn tegenpartij de boete. Sterft de winnende partij echter, dan kan ook de in leven blijvende niet beboet worden, omdat hij in dat geval een doode tot tegenpartij heeft. Er behoeft dus geen boete betaald te worden.

Voorts kan de boete ook niet van de kinderen eens overledenen geëischt worden; doch is 't, omdat beide partijen niet aan hunne verpligtingen voldaan hebben, ook aan genoemde kinderen verboden de zaak weder op te vatten van hunnen vader, die deze door zijn sterven verloren heeft. Doen zij 't echter toch, dan beboet de Vorst hen met de waarde van 't kwestieuse; wordende 't laatste het eigendom van de tegenpartij — wel te verstaan indien deze nog in 't bezit is der vroegere processtukken.

Handelingen als de genoemde brengen daarenboven nog de bedrijvers ongeluk aan, want dat is iemand laten vallen of met een gebroken lans steken. Onder dien naam worden de handelingen van die lieden in de boeken (wet) aangeduid.

Artikel vijf.

Indien zich eene zaak voordoet, waarin beide partijen blijven leven en aan beide de eed wordt opgelegd, waarop beide weigeren dezen af te leggen, dan worden partijen door den Vorst beboet, omdat zij leugenachtige verklaringen hebben afgelegd.

De grootte der geldboete hangt af van 't gewigt der zaak. Zij valt den Vorst niet ten deel, maar wordt door dezen aan de Hoofden van de twee partijen afgestaan. Indien 't eene gewigtige zaak is, bedraagt de boete 20,000 (këpengs); is 't slechts eene geringe zaak, dan 10,000 (këpengs); deze geldboeten vallen den Vorst ten deel (?!)

Ook is 't niet vergund aan kinderen om zaken hunner overledene ouders weder op te rakelen; daarin dient berust te worden.

Artikel zes.

Indien iemand den grond, van eenen anderen, 't zij dit een tuin, erf of rijstveld is, beschadigt of dien persoon insluit (d. i. wanneer hij, nadat die persoon reeds woont

naast – of een tuin of rijstveld bezit, grenzende aan dat van – eenen naauwen bloedverwant van den eersten, zelf aan den anderen kant van dien persoon gaat wonen of een tuin of rijstveld naast diens eigendom koopt, waardoor de grond van dezen ingesloten wordt door dien van twee naauwe bloedverwanten, waaronder gerangschikt worden ouders en kinderen, broeders en zusters en broeders- en zusterskinderen), tengevolge waarvan de ingeslotene sterft, dan behoort degeen, die den bedoelden grond beschadigd of ingesloten heeft, met den dood te worden gestraft.

Artikel zeven.

Indien iemand de afscheiding van eens anders grond vernietigt of iemands grond insluit, wordt hij, indien de aldus ingeslotene (als een gevolg hiervan!) nog niet overleden is, met 20,000 këpengs beboet, moet hij al wat hij vernield heeft herstellen en eindelijk nog een feest (selamëtan) geven ten behoeve van dengene, wiens afscheiding vernield is.

Artikel acht.

Indien iemand eens anders grondafscheiding vernielt (verplaatst?) en voorts beweert, dat het (ontvreemde) land 't zijne is, maar 't blijkt, dat die bewering onwaar is, dan wordt hij gestraft met eene geldboete van 160,000 këpengs, want hij heeft zich met eens andermans land bemoeid; zoo iemand wordt gezegd gulzig en begeerig te zijn.

Artikel negen.

Indien iemand eens anders grondafscheiding ontvreemdt, (d. i. te zijnen voordeele verplaatst), ieder jaar een weinig, wordt hij, indien zoodoende veel grond ontvreemd is, met 40,000 këpengs, en, indien dit slechts weinig is, met 20,000 këpengs door den Vorst beboet.

Artikel tien.

Indien iemand een manslag begaat op een dief, 't zelfde welk soort van dief 't is, en hij legt hem neêr, terwijl hij dezen op heeter daad betrapt, moet hij, zoodra de dag aanbreekt, daarvan aan zijn desahoofd kennis geven, en mag de verslagene, zoo hij dien nacht nog niet overleden is, ook niet afgemaakt worden, maar moet deze zaak geregtelijk behandeld worden.

Maakt de persoon in kwestie den dief intusschen in zijn toorn toch af (dan zegt men van hem: hij is als een buffel, die de omwanding zijner kraal vernielt) en hij geeft er geen kennis van aan zijn desahoofd en aan den Vorst, dan wordt de bedrijver van den manslag gestraft met eene geldboete, welker grootte afhankelijk is van de zwaarte van het misdrijf. Immers, is de verslagene een soedra (iemand van de 4de of laagste kaste), dan bedraagt de boete 40,000 këpengs, behoort hij tot de middelkasten (satrija of wesija), dan 80,000 këpengs; terwijl, zoo de verslagene van de hoogste kaste (Brahmana) is, de door den Vorst opgelegde boete 160,000 këpengs bedraagt.

Alzoo staat er in 't wetboek geschreven.

Artikel elf.

Indien iemand eenen dief, dien hij op heeter daad betrapt, neêrlegt of indien die dief ontvlugt en vervolgens door den bewoner van het huis achtervolgd wordt, gedurende langer dan vier-en-twintig uren, en hij heeft er kennis van gegeven aan zijn desahoofd, die op de alarmklok slaat en 't den Vorst rapporteert, dan mag hij (de persoon, van wien boven gesproken wordt) den dief overal, waar hij dien ontmoet, dooden. Zijne handelwijze is te vergelijken bij de zee, welke tegen de klippen slaat; want hij vervolgt zonder ophouden, en daarom is 't hem ook vergund den dief te dooden.

Artikel twaalf.

Indien iemand het lijk van eenen dief wegneemt, zonder te weten wie dezen gedood heeft, en hij geeft geen kennis aan den Vorst van zijne handeling, dan wordt hij door dezen gestraft met eene geldboete van 20,000 këpengs.

Artikel dertien.

Indien iemand een persoon van eene hoogere kaste op de een of andere wijze beleedigt, behoort hij gedood te worden. Al vraagt hij genade, toch mag ze hem niet geschonken worden. Immers, heeft men zijne hoogere afkomst lief, dan mag men deze niet veil hebben voor geld of goud, want 't is niet vergund aan lieden van lagere kasten om personen van hoogere afkomst op onvoegzame wijze te behandelen; dat brengt hun ongeluk aan; op welke eenzame plaats zij zich ook over lieden van hoogere kasten uitlaten, toch doen zij hier kwaad aan en wordt hun daarvoor door den Almagtige de eed opgelegd (?!). (*) Zij behooren integendeel (de hoogere kasten) eer te bewijzen; dat zal hun ten zegen verstrekken op hun levensweg en de Almagtige zal hen daarvoor beloonen. Handelt men niet naar behooren, dan doet men zich zelven te kort.

Aldus staat er geschreven.

Artikel veertien.

Evenzoo, indien iemand een persoon van gelijke kaste beleedigt, behoort hem door den Vorst de doodstraf te worden opgelegd, maar zoo hij gratie vraagt, wordt hij met 40,000 këpengs beboet.

Artikel vijftien.

Indien iemand van eene mindere kaste een persoon uit eene hoogere doodt en deze heeft niets gedaan, waardoor

(*) Worden zij getroffen door den (bij den eed bedreigde) vloek, straf, wraak?

hij den dood verdiend heeft, dan wordt de doodslager ook door den Vorst gedood en mag hij volstrekt niet met geldboete gestraft worden. Hij behoort ter dood te worden gebragt, want lieden van geringe afkomst mogen zoo niet handelen.

Artikel zestien.

(is onverstaanbaar.)

Artikel zeventien.

Indien iemand een mensch rooft ten einde dezen voor slaaf te verkoopen, terwijl de roover tot eene mindere en de geroofde tot eene hoogere kaste behoort, dan mag hij (de roover) niet met geldboete gestraft worden maar behoort hij ook door den Vorst gedood te worden. Aldus staat er geschreven.

Is de geroofde echter van dezelfde kaste, dan wordt hij wel door den Vorst ter dood veroordeeld, maar, zoo hij gratie vraagt, wordt deze straf in eene geldboete van 160,000 këpengs veranderd. Alzoo staat er geschreven.

Artikel achttien.

En verder, van den beginne af aan is 't aldus geweest, zoo als de menschen vroeger handelden, zoo handelen zij thans ook; wat zij vroeger wèl deden, doen zij nu ook, en wat zij toen niet deden, doen zij nu ook niet. Indien iemand de een of andere daad pleegt, dan wordt hij gestraft naar evenredigheid van 't gewigt der zaak. Loopt 't proces over veel, dan is de straf ook zwaar; loopt 't over weinig, dan is de straf ook ligt.

Aldus staat er geschreven.

N. B. Boven dit artikel plaatst vertaler een?, daar hij vreest den waren zin daarvan niet gevat te hebben.

Artikel negentien.

Wat den gang van zaken betreft, indien beide geding-

voerende partijen beëedigd worden, zij is deze: Indien de hoegrootheid der betwiste goederen is opgenomen, het geding reeds een aanvang heeft genomen en aan de uitspraak der Kërta's is onderworpen, dan wordt de betwiste zaak in tweeën gedeeld, en, nadat beide partijen beëedigd zijn, ontvangt ieder hunner één aandeel. Durft een der partijen den eed niet afleggen, dan wordt zij beboet met de waarde van 't betwiste goed, vervallende dit aan de andere partij, zoodat 't geheel, zoo ook de geldboete, ten behoeve van dengene is, die den eed wèl heeft afgelegd.

Artikel twintig.

Indien twee lieden proces voeren en dé een den ander beschuldigt, terwijl het betwiste goed niet kan bezigtigd worden, (d. i. niet vertoond wordt), dan wordt aan partijen de eed opgelegd. Zoo beide bereid zijn dien af te leggen dan wordt in de zaak berust en volgt er geene veroordeeling. Het is dan als of men gedroomd heeft; zoo staat er geschreven. Is een der partijen echter bevreesd het eedwater te drinken, dan wordt zij gestraft met eene geldboete, ten bedrage der geldswaarde, waarover geprocedeerd wordt, welke 't eigendom wordt van dengene, die den eed heeft afgelegd. Aldus wordt gehandeld, indien van beide partijen de eed gevorderd wordt, 't zelfde over welke goederen geprocedeerd wordt, zigtbare of onzigtbare (d. w. z. welke al of niet aan de regters vertoond worden).

Artikel een-en-twintig.

Indien iemands slaven verklaren, dat zij een ander toebehooren, terwijl toch reeds hunne ouders zich in slavernij bevonden bij hunnen meester, dan behooren die slaven door hunnen meester beboet te worden met 40,000 këpengs; terwijl degeen, wiens slaven zij beweren te zijn, ook door den eigenaar der slaven met 40,000 këpengs be-

boet wordt. Zulke lieden (die beboet zijn) noemt men vertoornd en begeerlijk; dat staat geschreven.

Artikel twee-en-twintig.

Indien iemand eens anders slaaf te leen vraagt, hem vervolgens naar zijne woning brengt, daar laat werken en 's nachts bij zich aan huis-houdt, en die slaaf geraakt daarop zoek, 't zij dat hij uit 't huis van dengene, die hem geleend heeft, geroofd of met list daaruit gelokt wordt, of dat hij door roovers doorstoken wordt en tengevolge daarvan sterft, of dat men met hem ontvlugt, of dat hij tengevolge van ziekte sterft, of dat hij zelf ontvlugt, terwijl degeen, die hem geleend heeft, van dit alles niets weet, dan behoeft degeen, die den slaaf geleend heeft, dezen niet aan zijnen meester te vergoeden. Regtens vordert deze den eed van dengene, die den slaaf geleend heeft, maar zonder dat deze daarvoor Pĕtabĕh's (dat zijn borgen, die verklaren, dat degeen, die den eed aflegt, van een onbesproken handel en wandel is) behoeft te stellen; (dien eed moet hij afleggen) omdat 't zou kunnen zijn, dat hij onwaarheid had gesproken. Indien hij nu dien eed afgelegd heeft, dan wordt er in berust. Vreest hij echter den eed af te leggen dan behoort hij de waarde van den vermisten slaaf – welke op 40,000 kĕpengs gesteld wordt – te vergoeden en wordt hij bovendien beboet met 80,000 kĕpengs, welke geldboete aan den Vorst vervalt. Aldus staat er geschreven.

Artikel drie-en-twintig.

Indien iemand een slaaf leent, daarop mede naar huis neemt, alwaar hij hem ook s'nachts laat verblijven en hij geeft hem daar vervolgens te werken, en die slaaf wordt door den vijand geroofd of gedood, of men laat hem in een boom klimmen, waaruit hij valt en sterft, of hij wordt gedood door bloedverwanten van dengene, die hem geleend

heeft, maar zonder dat de slaaf iets misdaan heeft, al 't welk degeen, die hem geleend heeft, echter met onverschilligheid aanziet en zich niets aan 't lot van dien slaaf laat gelegen liggen, dan behoort degeen, die hem geleend heeft, de waarde van den slaaf, welke op 40,000 kĕpengs gesteld wordt, te vergoeden en daarenboven de laatste eer aan diens lijk te bewijzen. Aldus staat er geschreven.

Voorts wordt degeen, die den slaaf gedood heeft, door dengene, die hem geleend had, beboet; elk der moordenaars betaalt eene geldboete van 80,000 kĕpengs, welke aan den Vorst vervalt.

Artikel vier-en-twintig.

Indien iemand iets van een ander leent, 't zelfde wat het zij, dan behoort hij dat ook aan den eigenaar terug te geven. Gaat 't verloren dan moet hij den eigenaar de waarde er van vergoeden. Duurt 't een geruimen tijd, dat hij die waarde niet vergoedt, dan behoort hij de dubbele waarde te geven en, zoo 't reeds drie jaar geleden is, de driedubbele waarde. Aldus staat er geschreven.

Artikel vijf-en-twintig.

Indien iemand geld leent aan een ander, zonder te weten, wie diens Hoofd is, en zonder daarvan kennis te geven aan den Vorst, dan behoeft hem die schuld ook niet te worden terugbetaald.

Hij behoeft er niet meer om te manen. Aldus staat er geschreven.

Artikel zes-en-twintig.

Indien iemand een ander medeneemt naar het buitenland en daarop een hunner vermist raakt, verkocht wordt, en slechts een van beide van de reis terugkeert, dan behoort de overblijvende de waarde van den verloren geraakte, welke op 40,000 kèpengs gesteld wordt

(aan zijne familie?) te vergoeden, mitsgaders met twee Pĕtabĕh's (borgen) den zuiveringseed af te leggen. Indien hij den eed aflegt, wordt er verder in de zaak berust, maar, zoo hij dit niet durft doen, wordt hij geacht betrokken te zijn in den roof (van zijn reisgenoot) en in dat geval beboet met 160,000 kĕpengs. Aldus staat er geschreven.

Artikel zeven-en-twintig.

En verder, indien er lieden zijn, die uit vrijen wil met elkander op reis gaan, 't zij dat zij met hun tweeën, drieën of vieren gaan, en vervolgens, nadat zij in een ander land gekomen zijn, hunne wegen uit elkander loopen, en daarop een hunner spoorloos vermist raakt, dan wordt aan de overblijvenden, zoodra deze teruggekeerd zijn, de eed opgelegd. Durven zij dezen te doen, dan worden zij niet verder bemoeijelijkt; maar, zoo zij dien niet durven doen, dan worden zij geacht geheuld te hebben met de roovers (van hunnen reisgenoot) en daarom met 20,000 kĕpengs beboet. Zoo zij de roovers, die den verloren geraakte gebonden en vermoord hebben, kennen, dan worden zij met 40,000 kĕpengs beboet en, indien zij geholpen hebben om dezen te binden of te verkoopen, worden zij door den Vorst beboet met 160,000 kĕpengs, welke boete ook aan den Vorst vervalt.

Artikel acht-en-twintig.

Indien iemand misbruik maakt van den naam van eens anders echtgenoot of bloedverwant, om dien persoon goederen of geld af te vragen, en dat goed wordt den opligter ook gegeven, waarop de eigenaar daarvan komt en hem (door zijne vrouw) gevraagd wordt of hij dat werkelijk heeft laten vragen, en dit niet 't geval is geweest, dan wordt de opligter gestraft met eene boete van 20,000 kĕpengs, terwijl de bewuste goederen verdubbeld door hem gerestitueerd moeten worden.

De bedrijver dezer daad wordt een opligter genoemd. Bedraagt de waarde der goederen minder dan één gobang, dan is de boete 4,000 këpengs en bekomt de eigenaar de dubbele waarde der goederen terug; de geldboete vervalt aan den Vorst.

Artikel negen-en-twintig.

En verder, wat de gebruiken betreft der bewoners, behoorende tot één désa of kampoeng, tempel, sawah of boschgebied, zoo is 't behoorlijk, dat zij Sangkëpan houden (d. i. vergaderen om over hunne belangen te beraadslagen) en een reglement maken voor die vergaderingen, 't welk geschreven wordt door een hunner, die schrijven kan; en dat de namen van allen, die aan de vergadering deelnemen, worden opgeschreven, 't geen in tegenwoordigheid van allen gedaan moet worden. Nadat de gezamenlijke leden der vergadering genoegen hebben genomen met den inhoud van 't reglement en alles in orde is, wordt dit door den schrijver bewaard. Indien er nu, nadat de namen van hen, die deelnemen aan de vergadering, in geschrift zijn gebragt en 't reglement daarvoor door hen is goedgekeurd, iemand mogt zijn, die zich tegen dat reglement opponeert en beweert, dat de inhoud daarvan niet is zoo als tijdens de vergadering werd vastgesteld, en degene, die 't in geschrift gebragt heeft, er alzoo iets uitgelaten of bijgevoegd heeft, en beide begeven zich voor die zaak voor de Kërta's, dan moet 't meergenoemde reglement ook aan die regters vertoond worden, waarna van den schrijver de eed gevorderd wordt (voor de juistheid van zijn geschrift); terwijl zijne tegenpartij met 40,000 këpengs door den Vorst beboet wordt. Van menschen, die zoo handelen, zegt men, dat zij hunne pligten vergeten. Indien de schrijver den van hem gevorderden eed echter niet durft afleggen, dan wordt hij met de genoemde boete van 40,000 këpengs bezwaard, wijl 't dan zeker is, dat hij iets uitgelaten of bijgevoegd

heeft bij de in schrift gebragte bepalingen. De bedoelde boete vervalt aan den Vorst.

Artikel dertig.

Indien iemand een boom velt, 't zelfde welk soort van boom, pinang, klapper of arènpalm, en hij doet dit niet voorzigtig en trekt hem niet met behulp van velen om, ten gevolge waarvan die boom op iets valt, 't geen zich op een erf bevindt of wel op eenig plantsoen, aan een ander toebehoorende, dan wordt degeen, die den boom geveld heeft, met 20,000 kĕpengs beboet en moet hij tevens de waarde van 't door zijn toedoen vernielde vergoeden. Indien de door hem gevelde boom digt bij een huis staat en hij geeft (van zijn voornemen) geen kennis aan den eigenaar van dat huis, dan wordt degeen, die den boom velt, met 20,000 kĕpengs beboet; terwijl, zoo de boom op den bewoner in het huis valt, hij met 80,000 kĕpengs beboet wordt, het lijkfeest van den omgekomene moet bekostigen en 't huis weder opbouwen zoo als 't vroeger geweest is.

Indien hij den boom doet vallen op een tempel, woonhuis, rijstschuur of keuken, dan wordt hij met 20,000 kĕpengs beboet en moet hij de ingestorte woning weder opbouwen, zoo als zij geweest is, en er een inwijdingsfeest voor aanrigten. De door hem betaalde boete vervalt aan den Vorst.

Hij, die een boom velt, moet dit voorzigtig doen en zorgen, dat hij daarvoor goed gereedschap heeft. Zoo zijne touwen brĕken, dan behoeft hij wat er ook door den vallenden boom vernield worde, slechts de waarde daarvan te vergoeden dan wel dat voorwerp in zijn vorigen staat te herstellen.

Artikel een-en-dertig

Indien iemand een hond houdt en die hond bijt, terwijl

zijn meester hem bij zich heeft, 't een of ander beest, bijv. een kip, kat of varken, dan wordt degeen, die den hond bij zich heeft, met 4,000 këpengs beboet en moet hij de waarde van 't gebeten beest aan den eigenaar vergoeden. Bijt de hond een gans of eend en 't gebeten dier sterft, dan wordt de eigenaar van den hond met 10,000 këpengs beboet en moet hij het daarenboven aan den eigenaar vergoeden. De bedoelde geldboete vervalt aan den Vorst.

Artikel twee-en-dertig.

Bij 't bewerken van rijstvelden is 't het gebruik om dijkjes op te werpen voor grensscheiding (tusschen de velden), welke dijkjes tweemaal s'jaars met den patjoel bewerkt worden. Mogt er nu iemand zijn, die zulk een dijkje gedurig met den patjoel of linggis (breekijzer) bewerkt of met 't breekijzer afsteekt, zoodat er van 't tot grensscheiding dienende dijkje weinig meer overblijft, dan wordt die persoon met 5,000 këpengs beboet en, zoo 't dijkje geheel weg is, met 10,000 këpengs. Iemand, die zóó handelt heet begeerig (naar eens anders goederen). De in deze bedoelde geldboete vervalt aan den Vorst.

Artikel drie-en-dertig.

Indien een dief gegrepen wordt door den bewoner van 't huis, waar hij komt stelen, en deze geeft daarvan niet aanstonds kennis aan den Vorst, omdat het nacht is en de morgen nog niet is aangebroken, en daarop komen de bloedverwanten van den dief, die verklaren zich borg te stellen tegen 't ontvlugten van dezen, op welke voorwaarde de dief dan ook aan die bloedverwanten wordt overgegeven, waarop de dief toch ontvlugt, dan mag degeen, die dezen gegrepen heeft, (genoemde borgen) niet in regten vervolgen, want voor dien dief mag niemand borg staan, zoo dat niet gedaan is met vergunning van hoogerhand (d. i. van den Vorst). Voor 't geval er echter

van hoogerhand reeds autorisatie is verleend om borg te staan voor (het ontvlugten van) den dief en deze geraakt daarop te zoek, dan moet de borgsteller de aan den dief op te leggen straf (boete), ten bedrage van 40,000 këpengs, vergoeden, welke boete aan den Vorst vervalt.

Artikel vier-en-dertig.

Indien er lieden zijn, die een regtsgeding hebben, 't zelfde welk soort van geding, en zij hebben daarvan bereids kennis gegeven aan den Vorst, en daarop breekt er een oorlog uit, waarin Vorsten met Vorsten, Hoofden met Hoofden kampen, op verschillende plaatsen gestreden, geavanceerd en geretireerd wordt en eindelijk een van de partijen 't onderspit delft. Is nu eenmaal de vrede gesloten, dan mag men de boven bedoelde zaak niet meer oprakelen, want die is door den oorlog uitgewischt. Al verder mag dan niet meer geprocedeerd worden over uitstaande schulden of in bewaring of in pand gegeven goed, 't welk verloren is geraakt; dat alles is begraven onder den door het Rijk geleden druk, zoo zelfs dat dit van eigenaar verwisseld is (?); want dat rijk is ten onder gegaan; 't was nu eenmaal deszelfs lot om oorlog te hebben.

Artikel vijf-en-dertig.

Indien er zich eene zaak voordoet, die niet helder is, en zij komt voor de Kërta's, en een der partijen laat hare wederpartij dan wel de Kërta's zelven in den steek (verschijnt niet ter teregtzitting?), dan behoort die persoon door den Vorst gestraft te worden met eene geldboete van 24,000 këpengs, buiten en behalve de hem door de Kërta's, ingevolge de wetboeken, op te leggen boete.

MASORSINGGIH,

eenige verspreide aanteekeningen over het bestaan en gebruik van eene hooge en eene lage taal in het Balineesch

DOOR

J. DE VROOM.

Ingevolge, wederom, van de algemeene uitnoodiging van verleden jaar, tot het inzenden van losse aanteekeningen betreffende taal, zeden en gewoonten, spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen, enz. van de volken van dezen Archipel, wensch ik redactie en lezers van 's Genootschaps Tijdschrift bij deze gelegenheid een paar aanteekeningen ten beste te geven over het verschil tusschen hoog en laag in de taal der Balineezen. Het overbrengen en rangschikken van die aanteekeningen is mijzelven nu een aangename oefening tot aanvankelijke vaststelling, zoo mogelijk, van hetgeen als regel al dan niet moet worden aangenomen, en den lezers kan er welligt hier en daar nog wat wetenswaardigs betreffende land en volk van Bali in voorkomen. Als men in aanmerking gelieft te nemen (inzonderheid zij, die, als mannen van wetenschap, zich met de beoefening van het Javaansch en hare zustertalen, onledig houden), dat ik het Balineesch, zeker wel voor zeven achtsten, uit den mond des volks leeren moet, — zonder noemenswaardige hulp van geletterde Balineezen, zonder ook genoegzame kennis van het Javaansch te bezitten, dan meen ik eene welwillende ontvangst te mogen hopen en zal ik alleen maar voor deze reeds te lange inleiding niet-schuldigverklaring vragen.

Men onderscheidt in het Balineesch, gelijk in het Javaansch, een hooge en een lage taal. De oorsprong van dit verschijnsel, voor zooveel de taal van dit land aangaat, heeft de heer Friederich aangewezen in zijn „Voorloopig verslag van het eiland Bali", en daar tegelijk ook de verwantschap, het verschil en de overeenkomst van het Bal. met het Jav., — ten minste wat de hoofdzaken betreft. Aan het Jav. *ngoko* en *krâmâ* beantwoorden hier *sogol* en *natijâ*. Deze laatste is de hooge of beleefdheidstaal, en wordt ook of meestal *basa singgih* geheeten; terwijl *basa sogol* de lage of grove taal wordt genoemd; (*soegal* Jav., norsch zijn in 't spreken, zie Roorda Wb. p. 373; de Maleisch-sprekende Balineezen vertalen ook altijd *„bahasa kasar"*). De grens tusschen het gepast gebruik al dan niet van het eene of het andere dialekt (als wij dit woord hier kortheidshalve mogen gebruiken) is in het Balin. minder gemakkelijk aan te wijzen dan in het Javaansch. Gelijk alles op Bali, wordt ook en wel vooral de taal beheerscht door de instelling van de *tjatoer djalĕma* (de IV menschen = het kastenwezen), en heeft men dus rekening te houden niet maar alleen met de faktoren oud en jong, aanzienlijk en gering, maar ook met het zoo uiteenloopend kastenverschil. In 't algemeen evenwel kan als regel aangegeven worden, dat de drie bevoorregte kasten (kollektief *hanak ménak*) zich tegenover de laagste (*soedrâ-*) kaste van de lage taal bedienen, — en onderling, van hoog of laag naar gelang van meerdere of mindere gemeenzaamheid of van den graad van wederzijdsche betrekking. Lieden van de laagste kaste, mogen zij ook nog zoo hoog zijn in rang (bijv. patih) (*) of pambĕkĕl

(*) De aan velen, die Boeleleng bezochten, welbekende en hooggeachte patih, K'toet Lijarttâ, is eenige maanden geleden gestorven. Hij was een soedrâ; zijn opvolger, de tegenwoordige patih, is een aanzienlijke goesti, van het geslacht Dj'lantik.

g'dé = distriktshoofd), zullen zich tegenover de hanak ménak steeds van de hooge taal bedienen, maar dezen dan ook wederkeerig, dewijl het zoo gevorderd wordt, in dat geval, door den hoogen rang van dien kahoelå. Wat den vreemdeling betreft, gewoonte en gebruik moeten hem den weg wijzen; brengt zijne betrekking mede, dat hij zich zooveel mogelijk gemeenzaam maakt (*mĕnjama* = broeder zijn, zich verbroederen), dan doet hij best het gebruik te volgen der lieden van fatsoen en onderling gelijken stand, die, zoolang zij nog niet zeer intiem zijn met elkander, alsdan zich van de hooge taal bedienen, zij het ook zonder inachtneming van de fijnste vormen. Van eene zoogenaamde middeltaal, eene *basa madjå*, kan hier slechts in zooverre sprake zijn, als men zich van woorden bedient, die in beide, hoog en laag, kunnen gebruikt worden; de vormen kunnen altoos tot een van beide gerekend worden te behooren. Er zijn ook woorden, die als „hooge woorden in de lage taal" kunnen aangeduid worden; als bijv. het vnw. 3de persoon *hipoen* (ook onpers. vnw. — en in het Balin. in alle naamvallen), dat men, van hanak ménak sprekende, niet zou mogen bezigen, maar dat een hoog woord is voor hem of haar, tot de laagste kaste behoorende. Zoo heeft men het hooge woord *bijanå* voor neen, niet, niet-zijn, zelden in de hooge taal gebruikt, maar in de lage zeer dikwijls, als men de lage woorden (maar van dezelfde beteekenis) *sing* en *toesing* wil ontgaan en toch ook niet *tan wèntĕn* (= Jav. *botĕn wontĕn*) behoeft of wil gebruiken. Het is hier ook de plaats om aan te stippen, dat als algemeene regel geldt het gebruik, om zich, ook in de hooge taal, van *lage woorden* te bedienen, wanneer met deze woorden eigen verrigtingen en betrekkingen worden aangeduid, of ook die van anderen, maar in rang en waardigheid verre beneden dengene, tot wien men de eer heeft te spreken. Hebt gij bijv. aan eĕn Brahmana gevraagd: „Pijanak

rabin hidané mangkin kènak?" (Zijn vrouw en kinderen welvarend, hida?), zult gij ten antwoord bekomen: „Titijang dahat njoeksĕmajang, sami hipoen dados." (Zeer verpligt, zij zijn allen wèl). Tot een geringen man: „Néné koerĕnan (*m.*) bliné?" (Is dit uwe vrouw?) Antw. „Tan wèntĕn (*h.*) poeniki (*h.*) titijang (*h.*) madoewé (*h.*) njama loeh (*l.*) niki; somah (*l.*) titijangngé djoemah (*l.*)." (Neen, dit is mijne zuster; mijne vrouw is thuis).

In brieven wordt de hooge taal gebruikt tusschen gelijken in rang of staat; ook wel tegenover aanzienlijke ondergeschikten. In dit laatste geval echter zal men ook wel of meest de lage taal gebruikt vinden, maar met vermijding door den schrijver van de lage pers. vnw. 1ste persoon, als daar zijn *manira*, *hawaké* en *hitjang*, om zich liever van het gemeenzamer tijang (*m.*) te bedienen; met vermijding ook zoo mogelijk van de voornw. 2de pers. om die te vervangen door den titel van den geadresseerde. Brieven van den déwa-hagoeng (radja van Kloengkoeng, de Batara Tjokord'da, de Soesoehoenan Bali) aan den vorst van Boeleleng zijn altijd in de lage taal, en wordt deze dan als *tjahi* (*l.*; jongere broêr; gij, jij) aangesproken. Naar ik meen, is dit met geen der andere vorsten het geval, maar alleen daaraan toe te schrijven, dat de radja van Boeleleng, om zijne positie van afhankelijkheid van het Ned. Gouvernement, natuurlijk minder hoog aangeschreven staat dan de onafhankelijke vorsten. De *onder*teekening van de hier bedoelde brieven mogt men ook liever *boven*teekening noemen, daar de déwa-hagoeng zijn naam niet onder maar in het midden van den tekst plaatst, nl. aan het einde van den bovensten regel op de keerzijde van den lontar in eene open te laten ruimte, gelijk of ik hier in het midden (maar men denke om „het derde" in de vergelijking") mijne handteekening plaatste. Deze afwijking van het gebruik

des lezers
bereidv. Dienr
enz.

dient alleen om der wereld te bewijzen welk een hoog-verheven persoon die radja van Kloengkoeng is: ook maar door zijn naam onder een brief te zetten aan den vorst van Boeleleng, zou hij zich voor dezen als 't ware vernederen; — de gedachte zelfs worde als eene ongerijmdheid verworpen!

Voor allen geldt de regel, dat men in brieven, bij de onderteekening, beleefdheidshalve het voorvoegsel *Hi* niet van zijn naam mag weglaten als men aan een meerdere schrijft (*). Verzuim hiervan wordt zelfverheffing (*ngĕdènang kĕnĕhhé*) geacht; vooral wordt dit in acht genomen als men de eerste is, die schrijft, wachtende eenig antwoord, of als men iets te verzoeken heeft. Zoo teekent zich de vorst van Gijanjar in zekeren brief aan den vorst van Boeleleng „Titijang Déwa Manggis;" — een schrijven van beantwoording; in een anderen, verzoek inhoudende tot aankoop van dit en dat te Boeleleng, waarmede de radja van dit rijk dien van dáár ten zeerste zou verpligten: „Titijang Hi Manggis," (weglating van den déwa-titel, — gevoerd door de Satrija's van onvermengd bloed.) Volgens sommigen moet men in brieven aan meerderen ook zeer voorzigtig zijn met het gebruik van de teekens *tĕdoeng* voor de lange *a* of *oe* en de *soekoe hiloed* in plaats van de gewone soekoe voor de *oe*-klank. In woorden, namen of titels in betrekking tot den schrijver uitdrukkende, gebruike men de *tedoeng* als lange *a* of *oe* niet; terwijl men die teekens bij dezelfde gelegenheid dan wèl gebruike in woorden, regtstreeks betrekking hebbende op den ge-

(*) *Hi* is *laag*-Bal. voorvoegsel van mannelijke persoonsnamen, — *Ni* is vrouwelijk, maar voor de andere sekse wordt ook zeer dikwijls *Hi* gebruikt, — en mag, zoo ambts- of kastetitel verzwegen wordt, niet weggelaten worden; men hoort het zelfs in den vokatief. Behalve bij eigennamen, komt het ook voor als kollektief lidwoord, bijv. *hikala*, de booze geesten, *hi manah doerdjana*, de goddeloozen, de slechten; — als eenvoudig aanwijzend lidwoord, bijv. *hibapa*, de vader (*der Vater*), onze vader, mijn vader; *hibli*, de oudste broeder, de oudere broeder.

adresseerde. In woorden van verheven beteekenis toch gebruikt men doorgaans, als bij uitsluiting, de *soekoe hiloed*, als bijv. *hatoer* aan 't begin van een brief, in *Ngoerah*, *poetra* en andere titels of eigennamen; — en wat het teeken *tĕdoeng* betreft, „tĕdoeng is immers = padjĕng = „pajoeng, het teeken van rang en magt, waarom men dit „teeken al of niet gebruiken moet, naar dat het door de „beleefdheid gevorderd wordt;" (verklaring van een geletterden Balinees) (*).

Trachten wij de gegevens voor het onderscheid van de hooge en de lage taal in 't Balineesch, naar onze bevinding, ook na vergelijking zooveel ons doenlijk is met het Javaansch, kortelijk zaam te vatten, wij komen dan tot de gevolgtrekking, dat dit onderscheid bepaald wordt:

a. (in 't algemeen) door het gebruik van verschillende woorden voor dezelfde begrippen of denkbeelden.

b. (in 't bijzonder) door het gebruik van verschillende woorden voor dezelfde begrippen of denkbeelden, maar in betrekking tot de onderscheiden kasten.

c. door het gebruik van verschillende klinkers, medeklinkers en uitgangen.

d. door het gebruik van verschillende en gewijzigd gebruik van dezelfde persoonlijke voornaamwoorden.

ad *a.* Eenige woorden in hoog of in laag Balineesch,

(*) Tĕdoeng *h.* = padjĕng *h. m.* = pajoeng *l.*, regen- en zonnescherm. Als schrijfteeken is tĕdoeng = *Jav.* taroeng en wordt gebruikt, nu en dan om de lange *oe* aan te wijzen, maar meest slechts om de lange *a* uit te drukken, — ook in gesloten lettergrepen, zoo bijv. ᬲᬫᬧᬸᬦ Sampoen. — (Talèng-tĕdoeng = talèng-taroeng *Jav*).

Soekoe hiloed komt in vorm geheel overeen met de Jav. *tjakra di kĕrrĕt* ....ꦿ...., terwijl men dan in het Balineesch voor de *goehoeng makĕrrĕt* (goehoeng = tjakra, dit laatste woord is als benaming van schrijfteeken hier minder bekend) het teeken ....ᬾ.... heeft, bijv. ᬓᬘᬾᬢ᭄ᬢ *krĕttă* of *kertta*; want het wordt voor beide, *rĕ* (als pasangan) en *ĕr* (als sluitletter, doch niet aan het einde van een woord) gebruikt. — Soekoe hiloed bet. letterlijk: gedraaide soekoe.

met de hun beantwoordende in het tegenoverstaande dialekt:

hoerip *h.* njěněng *l.* leven, levend.
nasak *h.* wajah *l.* rijp.
tjarik *h.* hoema *l.* sawah, rijstveld.
roma *h.* bok *l.* het haar, de haren.
kěnjěl *l.* hohon *h.* moede, vermoeid.
déréng *m.* / doeroeng *h.* } tondèn *l.* nog niet.
tasik *h.* (vg. R. 271.) hoejah *l.* zout.
sědah *h.* basé *l.* sirih.
wasta *h.* hadan *l.* naam.
lanang *h.* moewani *l.* man, mannelijk.
mani *l.* bèndjang *h.* morgen, de volgende dag.
g'lah *l.* d'rěwé *h.* bezit, bezitten.
ban *of* bahan *l.* hantoek *h.* door, van wege.
ngipi *l.* njoepěna *h.* droomen.
pangkong *l.* djoerang *h.* ravijn, vallei.
djantěn *h.* kar'wan *l.* bepaald, helder, stellig, zeker.
joeda *h.* sijat *l.* / *m.* strijd, oorlog.
njama *l.* sěměton *h.* broeder, zuster, broeders en zusters, familjebetrekkingen, landgenooten.

ad *b.* Er zijn woorden in de lage taal, die in de hooge taal geen beantwoordende uitdrukking hebben, maar het begrip waarvan in het spreken tot of van aanzienlijken omschreven wordt. Om te groote uitvoerigheid te ontgaan, moeten wij ons tot een of twee voorbeelden bepalen. Het hooge woord *kambangan* voor eend (bèbèk *l.*) is klaarblijkelijk slechts omschrijving; kambang toch beteekent in 't Bal. (*vg.* ook R. Wb. 221) drijven, zweven; alles, wat soortelijk ligter dan water is, heet als zoodanig *kambang* (ook ligt van smaak, van tabak). *Bědak l.* dorst hebben, wordt voor de hanak ménak *kěsatan* (van *sat*, *hasat*, *Bal.* meestal *njat* of *hěnjat*) = verdroogd, uit-

gedroogd; evenzoo mag men van een ménak niet zeggen dat hij *bongol* (*l.* = doof) is, maar wel dat hij niet hooren kan (*tramiragi*). *Tatoe* (*l.*), wond, wordt *kanin* (*h.*) voor de bevoorregte kasten; wat echter, naar de vertrouwelijke mededeelingen van sommige kahoela's niet den minsten invloed op de meerdere of mindere pijnlijkheid der kwetsuur uitoefent; ja, die lieden durven zelfs staande houden, dat een goesti bijv., die een negenoog heeft, niet minder lijdt dan een wong tani met hetzelfde ongemak; ofschoon men dan ook des ménaks negenoog *bĕdasa* (*h.*) en die van dien gewonen djaléma *sampoewan njawan* of kortweg *hampoewan* moet noemen (*)! Vooral het begrip dood, sterven, wordt door een aantal verschillende woorden, naar het de onderscheiden kasten geldt, uitgedrukt, en heeft men zich te dezen opzigte zeer in acht te nemen voor foutieve uitdrukking. *Mati* is een laag woord, *padĕm* een algemeen gebruikelijk, maar voor de laagste kaste; ofschoon men toch ook weer niet vragen mag of er iemand en wie dan *padĕm* is, hetgeen als te vernederend voor den aangesprokene, den bloedverwant des overledenen en voor dezen zelven geacht wordt; men gebruike dan het woord *kĕtjag*, bijv. „Njèn hada *kĕtjag* dini?" wie is hier gestorven? Voor de hanak ménak in 't algemeen heeft men de woorden *séda* en *lĕbar*, voor vorsten en vorstinnen met Brahmana en Brahmanenvrouwen in het bijzonder, *déwata* en *déwati*, voor priesters *mijang* en ook *moer* (doch dit laatste hier zeldzaam gebruikt.) Als men op de oorspronkelijke beteekenis van de vermelde woorden en van zoovele andere, die wij hier nu niet kunnen opnemen, acht geeft, dan wordt men bevestigd in de overtuiging, dat de verdeeling der taal in eene hooge en lage wel voornamelijk het gevolg is van de despotische willekeur der veroveraars en overheerschers in vroeger tijd. Zoo komt mij merkwaardig voor het verschil tusschen de beteekenis

(*) *njawan* = bij, bijen; Bal. *hampoeh;* zie R. Jav. Wb. p. 67.?

van de woorden *g'lĕm* en *soengkan* in 't Javaansch en in 't Balineesch. In 't Bal. is *g'lĕm l.* met *soengkan h.* geheel gelijk in beteekenis, — ziek, ziek zijn, ziekte, koorts of koortsig in meer beperkten zin (*g'lĕm–g'lĕman*, *soengkan–soengkanan*, zich niet wèl, een weinig onlekker gevoelen); — en in 't Jav. heeft gĕlĕm de beteekenis van willen, wèl willen, geneigd zijn, lukken; soengkan daarentegen beteekent lui, traag, vadzig, enz. Zou men mogen aannemen, dat oudtijds de kleine man, van een ménak sprekende, niet mogt zeggen, dat deze *ziek* was, doch wel dat ZEd. te lui was om op te staan (luiheid is immers geen schande voor den inlander!), terwijl een wong tani, ziek zijnde, dezen toestand tegenover zijn hida's en zijn prabĕkĕls, zeer onderdanig als den meest gewenschten toestand gewoon was te beschrijven? Waarom niet? wij hebben in onze overgeleverde taal en wijze van uitdrukking ook wel huichelarij en onwaarheid; en slaafsche vleijerij vreest geene overdrijving.

ad *c*. Hier vooral komen verwantschap en overeenkomst met het Javaansch zeer sterk uit. In 't algemeen ook zal men, geloof ik, moeijelijk twee zuiver Balineesche woorden kunnen aanwijzen, het eene tot de hooge, het andere tot de lage taal behoorende, zonder dat dan een van beide ook hetzij in 't Jav., hetzij in 't Maleisch wierd aangetroffen, in dezelfde of in eene gewijzigde beteekenis.

De verwisseling van den klinker *a* in *i* wordt, ofschoon minder menigvuldig, toch ook hier gevonden gelijk in 't Javaansch; *djaga* en *djagi*, beide *h.* (*patjang* ook alleen in de hooge taal), waar tegen over *bakal l.*, om den toekomenden tijd uit te drukken. *Kali h.*, *kala l.* voor tijd, tijdstip, ofschoon *kali* een madija-woord is geworden om meer bepaaldelijk uur te beteekenen. Van hoog in laag gaat de *ĕ*-klank vaak in *oe* over, of liever (daar mij de *oe*-klank als de oorspronkelijke voorkomt) van laag in hoog gaat *oe* in *ĕ* over, in de volgende en andere woorden:

koekoeh *l.* } ferm, flink, deftig, sterk, stevig.
kĕkĕh *h.* }

goegoe *l. m.* } geloof, vertrouwen.
gĕgĕ *h.* }

roeroeh (dit woord wordt zelden gebruikt en hierom welligt vaak als een zeer hoog woord beschouwd en gebruikt.) } zoeken, opsporen.
rĕrĕh *h. m.*
halih *l.*

moenggah *h. m.* (voorbeeld van deze klankwisseling ook bij gesloten lettergrepen.) } op- naar boven gaan, klimmen, rijzen, enz.
mĕnggah *h.*
mĕnèk *l.*

Als voorbeeld van den overgang van *oe* in *i* kan

koewang *l.* (*) } min, in mindering, ontbreken, enz.,
kirang *h.* }

aangegeven worden.

In de woorden:

hanggé-hanggèn *h.* } gebruiken, zich van iets bedienen,
hanggo-hanggon *l.* }

takon *l.* } vragen.
takèn *h.* }

mangonkon *l.* } last geven, bevelen,
mangènkèn *h. m.* }

vinden wij den overgang van *o* (talèng-tĕdoeng) in *é* (talèng); terwijl de verwisseling van *lah* met *on* gevonden wordt bij *kalah l.* en *kahon h.* verlies, nederlaag, ofschoon kahon *h.* in den zin van gemeen, slecht, ondeugend, het lage woord *djĕlé* als beantwoordende uitdrukking heeft. Het streven naar beantwoordende hooge vormen voor

(*) *Koewang* = koerang Ml. — De *w* wordt aan het begin en ook, — bij open klanken, — in het midden van een woord in plaats van de *h* gesteld, — en verder: zeer vele woorden, die in 't Jav. of in 't Mal. eene *r* hebben, verwisselen die, bij overgang in het Balineesch, met *h*, en dit wel onverschillig aan 't begin of in 't midden of aan 't einde; bijv. hanté = ranté Ml.
baha = bara "
hakah = akar "

woorden, welke deze nog misten, schijnt tot zeer willekeurige onderscheidingen niet alleen aanleiding te hebben gegeven, maar ook, hier en daar, tot verwarring van de oorspronkelijke beteekenis van sommige stamwoorden. Zoo bijv. *kala* tijdstip en *kalah* verlies. Van *sandé kala l.* avondstond, het uur na zonsondergang, heeft men *sandékahon h.* gemaakt; *makala l. makahon h.* heeft de beteekenis gekregen van weggaan, vertrekken; (*makala moelih l.* weggaan om huiswaarts te keeren; *kalahin* verlaten, *kalahina* verlaten zijn, aan zijn lot overgelaten worden; zelfs *kalatoendoen*, uit onwil of afkeer iemand den rug toekeeren). „Kalahin hitjang bli," ik verlaat u, als afscheidswoord van een Brahmaan tot een man uit de laagste kaste. Ook al meende men, dat *kala* en *kalah* oorspronkelijk een en hetzelfde woord zouden zijn (tot welke onderstelling men na het hier gezegde, bij vergelijking van de verschillende beteekenissen, in de Jav. en Mal. Wbb. opgegeven, ligtelijk komen kon), onze gissing mogt toch uitgesproken worden, daar zij ook nog op andere voorbeelden dan het even opgegevene steunt.

Overgang van den uitgang *i* in *os*, in geval van aansluiting bij *d* of *t*, ziet men

in dadi *l.* / dados *h.* } worden, mogen, kunnen;

in mĕganti (*) *m.* / magĕntos *h.* } wisselen, verwisselen

Bij de woorden *sangĕt l.*, *bangĕt h.* hevig, erg, bijzonder, enz., en *sarĕng l. barĕng h.* met, benevens, vergezeld van, enz., verandert de beginletter *s.*, in *b.*; dit wordt door het gebruik gevorderd; want waar zoo slechts een paar voorbeelden kunnen worden aangewezen, kan men juist niet

(*) Het voorvoegsel *ma* ꦩ is algemeen teeken van den werkwoordsvorm, inzonderheid der toestandswoorden. Als regel mag aangenomen worden, dat het gebruik van *ma* ꦩ of van *mĕ* ꦩꦼ afhangt van den korten of den langen klank der haksara der opvolgende lettergreep, — de eerste van het stamwoord.

van een regel spreken. Beter zou dit gaan bij de aanwijzing bijv. van de verandering van de beginletter *d.* in *r.*, als in *dahat h. m.* en *rahat h.*, in beteekenis synoniem met sangĕt en bangĕt, *don l. m. ron h.* blad, boomblad; *dĕmĕn l. m. rĕmĕn h. m.* ergens van houden, liefhebberij, voorkeur schenken, genegen zijn; *doeroes l. m. loeroes h.* (*) doorgaan, voortgang hebben, gesloten zijn van een koop, enz., — en anderen meer.

De menigvuldig ook elders voorkomende verwisseling van *l.* en *r.* moet hier soms dienen tot vervanging door een hoogeren of ten minste als zoodanig beschouwden vorm. Zoo heeft men *laris h.* voor *raris h. m.*, verder, voorts, vervolgens; *rontal h.* voor *lontar l.* de lontarpalm (†); — ook vindt men in brieven uit de vorstendommen bij afwisseling ringgit èn *léhar* of *léjar*, klaarblijkelijk hetzelfde als *réjal*, dat mij echter nog niet voorgekomen is. (§)

(*) Een ander *loeroes h.*, of liever hetzelfde maar met andere (oorspronkelijke) beteekenis, van regt, regtuit, uitgestrekt, — heeft *loesoeh* en *leser* als kompeteerende uitdrukking in het tegenoverstaand dialekt.

(†) Lontar, — in de hooge taal ook *hĕntal*, — is omzetting van *rontal*, dat zaamgetrokken is uit ron (zie boven) en hĕntal en mag dus oorspronkelijk niet zoozeer den geheelen boom als wel meer bijzonder zijn blad beduiden. Wanneer men dan ook in het spraakgebruik kortweg van hĕntal hoort gewagen, worden meestal met dit woord de beschreven lontars, de boeken der Balineezen, aangeduid.

(§) In Boeleleng zegt men, van rijksdaalders sprekende, altijd ringgit, en wordt het woord *léhar* bijna uitsluitend slechts gebruikt ter aanduiding van *goudgewigt* tot de zwaarte van een rijksdaalder. Zou men ook meerdere van elders afkomstige benamingen hier kunnen herkennen? Ik meen eens in een opstel van prof. Veth over de in het Nederlandsch gebruikelijke, oostersche, vooral maleische woorden gelezen te hebben, dat het onverklaarbaar was waarom wij Hollanders altijd spraken van *amfioen* (met ingelaschte *m*); voor wie in de mededeeling belang stelt, zij hier medegedeeld, dat men, *niet* te Boeleleng, waar de algemeen gebruikelijke benaming *apijoen* gebezigd wordt, maar in Tabanau, dus het binnenland van Bali, het woord *ampijoen* woordelijk en schriftelijk als benaming van 't bekende heulsap gebruikt. Vanwaar? — toch zeker niet van ons Nederlanders overgenomen.

De uit het Javaansch bekende verwisseling van den uitgang *ang* met *is* tjadang (stamwoord), gereed maken of zijn, tjawis, tjoemadang, tjoemawis) moet als uiterst zeldzaam in het spraakgebruik aangegeven worden. Ook van het aanwijzen van nog andere verwisselingen moeten wij ons hier onthouden, òf dewijl zij, bij nader onderzoek, den beoefenaars van het Javaansch van zelf als met de regels en 't gebruik in die taal overeenstemmende zouden in 't oog vallen, òf ook omdat zij hier dan, als zijnde niet voortgevloeid uit het Balineesch als zoodanig, van algemeene toepassing zóó verre verwijderd zijn, dat men zich de moeite kon geven evenveel afwijkingen als voorbeelden aan te wijzen. Afwijkingen zijn er niet slechts wat de vorming, maar ook wat de beteekenis van gelijkluidende en min of meer synonieme woorden aangaat. Zoo heeft men ook hier de Javaansche woorden djamoe en djampi (Jav. Kr. en Ng.) maar in verschillende beteekenis: aan *djamoe h.* beantwoordt *loloh l.*, medicijn, terwijl *djampi* hier niet beteekent medicijn, maar de algemeene benaming is van zoodanige ongesteldheden als welke zijn of kunnen zijn het gevolg van te overvloedig gebruik van suiker of zoetigheid, gelijk kies- of tandpijn en buikpijn. *) Pënjampi daarentegen is in het Balineesch algemeene benaming voor bloedstelpende middelen.

ad *d.* Voor het tegenwoordig doel en bestek zou het ons zeker te veel afleiden zoo wij hier het nog al groot getal en zeer verschillend gebruik der Balineesche voornaamwoorden wilden opgeven. In 't kort zij slechts opgemerkt, dat al de lage pers. vnw. ook bij de bevoorregte kasten gebruikt worden, in gemeenzaam gesprek tusschen onderling gelijken; dat de aanzienlijken zich tegenover de leden der laagste kaste, in plaats van

(*) Vele Balineezen kunnen werkelijk de inlandsche suiker, goela djawa of goela bali genoemd, niet eten, of zij krijgen er buikpijn van. Mij is niet bekend of men ditzelfde verschijnsel ook elders waarneemt.

tjahi (mannel.) jongere broeder
bli " oudère "
njahi (vrouwelijk) jongere zuster,
hĕmbok " oudere "

van *bapa l.*, vader, of *mémé l.* moeder, bedienen, wanneer de aangesprokene meer jaren telt dan de spreker. In zoodanig verband zou men deze woorden door vadertje of moedertje kunnen vertalen; zij behooren bij een beleefde spreekmanier tegenover bejaarde soedrå's, en er ligt dus veeleer iets goedigs en vertrouwelijks in het gebruik dier woorden dan dat men met den Hr. Friederich (zie „Voorloopig Verslag") zou mogen meenen eene hypokritische titulatuur er in te vinden. Waarbij men zich dan herinnert, dat het woord *bapa* als voornaamwoord *eerste* persoon door de priesters (hida g'dé) gebruikt wordt, en door den radja van Kloengkoeng (den déwa hagoeng), — ook zonder dat verschil van leeftijd, d. w. z. de hoogere jaren van den aangesprokene daarbij in aanmerking komen.

Hooge persoonl. vnw. van den 2den pers. zijn er eigenlijk niet; zij worden vervangen door den 3den persoon, dat is dan de rang- of wel de kastetitel; terwijl verder, bij het gebruik van de lage taal, maar in gemeenzaam en tegelijk beleefd spraakgebruik, de spreker zich liever van *tijang m.*, dan van *hitjang l.* (vnw. 1ste persoon) bedienen zal. Hieruit blijke den lezer — gelijk ook uit andere aanduidingen in het voorgaande —, dat het gebruik der lage taal in het Balineesch, waar dit gevorderd wordt, toch niet noodzakelijk de hoffelijkheid ook jegens minderen buitensluit. En als nu het gebruik medebrengt, dat aanzienlijken en vorsten onderling zich in briefstijl van het nederige *titijang h.* (vnw. 1ste pers.) bedienen, wat moet men dan denken bijv. van den radja van Bangli (een Satrija), die in zijn in hooge taal gestelde brieven aan den assistent-resident van Boeleleng evenwel als persoonlijk vnw. 1ste pers. het maleische *saija* gebruikt? van een

radja van Karang Asĕm, die eens ditzelfde gebruik volgde in een brief aan den Gouverneur-Generaal? (Als ik wel heb, was die brief echter van tempo dhoeloe afkomstig). Mij dunkt, dit schijnbaar nederige *saija* is dan slechts het uitvloeisel van oud-balineesche trotschheid, welke het den schrijver in zijn verhevenheid tegen de borst doet zijn, zich van titijang of ook maar van tijang te bedienen.

De uitgangen der werkwoorden op *in* en *ang* hebben niets te maken met het onderscheid tusschen hooge en lage taal, gelijk dit bijv. het geval is met *haké* en *akĕn* in 't Javaansch Ngoko-Krâmâ. Door de uitgangen *in* en *ang* maakt men in 't algemeen (*) de toestandswoorden tot transitieve en kausatieve werkwoorden en beide vormen worden in beide dialekten op dezelfde wijze gebruikt.

De wijze der Javanen om plaatsnamen, 't zij volgens spraakkunstige regels, 't zij door beantwoordende woorden, in het tegenovergesteld dialekt tot hoog en laag te maken (Mataram, Matawis, Banjoewangie, Toja-aroem e. a.) vindt bij de Balineezen zoo geen navolging. Wat de heer Friederich zegt in het „Voorloopig Verslag" „hetzelfde is

---

(*) „In 't algemeen" of „in den regel"; daar toch bij sommige werkw. het verschil in beteekenis door verschil van uitgang verder gaat dan eenvoudig dat van transitief en kausatief. Bijvoorbeeld:

silih *l.* sĕlang *h.* (stamwoord) leenen. Het stamwoord sĕlang hoort men echter zeer zelden; ten minste in deze beteekenis; — het beteekent ook: jaloersch, en *ook:* onverschillig, bepaaldelijk in zake van godsdienst of voor de deugd.

njilih l. njĕlang *h.* iets (*van* iemand) leenen.

masilihin *l.* } *niet* aan iemand leenen maar: vergoeden wat men
mas'langin *h.* } van een ander geleend heeft of verdorven, of gestolen, enz.

masilihang *l.* }
mas'langang *h.* } iets (*aan* iemand) leenen.

het geval met alle voorname plaatsen op Bali," is minder juist en moet verklaard worden uit hetgeen een schrijver hier of daar zich wel eens veroorloofd had, nl. aan deze of gene plaats, uit aardigheid of ook wel om zijn geleerdheid te toonen, een beantwoordenden Sanskriet- of Kawinaam te schénken.

De Europeaan krijgt hier — vooral op eenigen afstand van de hoofdplaats — nog al eens „*tijang tra bisa mĕkata,*" ten antwoord, hetgeen dan niet beteekent: ik kan niet spreken, maar ik kan geen maleisch spreken (*), en dit niettegenstaande men zich bewust mogt zijn een of andere eenvoudige vraag in ten minste duidelijk Balineesch te hebben uitgesproken. Veelal komt dit antwoord uit beschroomdheid voort, daar de aangesprokene òf verrast werd òf zich liefst niet wil afgeven met inlichtingen aan den onbekende; maar ettelijke malen is het mij ook voorgekomen, dat, als ik mijne vraag herhaalde in hoog Balineesch, dezelfde persoon wel goed verstaan had en vervolgens ook zeer goed wist te antwoorden. Het bleek dan iemand uit een der bevoorregte kasten te zijn, maar die eerst getracht had zich van de zaak af te maken, omdat hij niet in voor zijn stand passende bewoordingen was aangesproken. Een paar malen is het mij ook gebeurd, dat ik door vreemdelingen, die dan bij nadere kennismaking trotsche Brahmanen bleken te zijn, in de lage taal werd aangesproken, maar die, in 'tzelfde dialekt antwoord ontvangende, onmiddellijk ook den regten, beleefden toon wisten aan te slaan. Want somtijds laten zich die heeren ook tegenover ons Europeanen en andere vreemdelingen vrij wat voorstaan; nog niet zoo lang geleden is het, dat

(*) Zoo gebruikt men 't woord *mabasa*, eig. de taal spreken, voor: de hooge taal spreken, zich van fijne of beleefde termen bedienen, en heeft het hiervan afgeleide *mabasanang* (of, door uitwerping van de tweede haksara, *masanang*) de beteekenis gekregen van *in het Maleisch vertalen.* Men denke aan het maleische *mendjawikan.*

een Brahmaan van Kloengkoeng, te Tamoengkoes komende, het huis van zijn chineeschen vriend aldaar niet wilde binnentreden, omdat boven, op het balkon, zich menschen bevonden; onze hida zou zich te diep vernederd hebben door onder dat balkon plaats te nemen! Maar om tot de taal weder te keeren. Daar het kaste-onderscheid bij gewone gelegenheden volstrekt niet door de kleeding wordt aangewezen, is het gewoonte, dat men, om zich niet in het taalgebruik te vergissen, zijnen bezoeker na den eersten welkomstgroet (eenvoudig bestaande in de vraag: „bahoe rawoeh?" pas aangekomen?) naar diens stand vraagt; „sapoenapi linggih dj'roné?" wat is de rang of stand van mijn vriend? (de titel djĕro is in dit verband overeenkomende met ons „vriend", als wij juist niet „mijnheer" willen zeggen). Het antwoord is dan: „tijang Brahmana," of van welke der andere kasten, of wel: „tijang kahoela," d. i. ik behoor tot de soedrå-kaste. Het woord soedrå hoort men bijna nooit; het is een zeer laag woord ook in den derden persoon. Men zou iemand niet mogen vragen: zijt gij een soedrå? ook niet: zijt gij een kahoela? dit is vernederend voor den aangesprokene; wel zou men, naar verzekerd wordt, vragenderwijze mogen informeeren of iemand tot de *kĕsamèn* (een andere naam voor de soedrå-kaste) behoort, hoewel men ook dit woord slechts zelden verneemt.

Hebt gij reden al aanstonds de onderstelling te maken, dat uw bezoeker van eenigen rang moet zijn, dan gebruikt gij bij het vragen naar zijnen stand, in plaats van *dj'ro*, het woord *„goesi,"* een andere vorm van goesti, en met welk woord in meer beperkten zin leden der wesija-kaste, maar uit vermenging met soedrå-bloed gesproten, worden benoemd.

Dit een en ander moge als aanwijzing strekken van bestaan en gebruik van hooge en lage taal in het Balineesch, ook wel *basa dalĕm* en *basa tani* genoemd. Van

deze benamingen spreken wij ten besluite, dewijl zij zeker minder juist zijn dan de boven opgegevene. Immers het gebruik van de lage taal blijkt niet tot de laagste kaste (*wong tani* = geringe lieden, andere naam voor de soedrâkaste) zich te bepalen, en van eene hoftaal als zoodanig (*basa dalĕm*, zie Jav. Wb.) kan voorzeker geen sprake zijn onder een volk, waar de hoogste kaste de vorstengeslachten in aanzienlijkheid nog overtreft. Ongetwijfeld is dan de benaming *basa soerak-sijoe*, welk woord ik onlangs uit den mond van een man van Mang'wi opving, — om het Balineesch als volkstaal van het Kawi-Bali of de heilige taal der boeken te onderscheiden, — naauwkeuriger als meer eigenaardig, daar *soerak sijoe* letterlijk „het geroep van duizenden" beteekent.

„Het geroep van duizenden" hier en dáár en elders in dezen Archipel; wij Nederlanders zijn er heeren en meesters sinds eeuwen, — maar hoeveel tijd moest er niet verloopen, eer wij begonnen er eenige ernstige aandacht aan te schenken!

Boeleleng, Julij 1871.

NAAMSOORSPRONG

VAN

DE BUURT RIJSWIJK TE BATAVIA,

DOOR

N. P. VAN DEN BERG.

Even als de namen, waaronder de eilanden die Batavia's rêe omgeven bekend zijn, de herinnering levendig houden aan de voornaamste van Holland en Zeeland's steden, doet de buurt Rijswijk ons denken aan het nabij den Haag gelegene dorp, dat door den in 1697 aldaar gevoerden vredehandel een zoo welbekenden naam in de geschiedenis van Europa verkregen heeft. Toevallig echter is mij gebleken dat het Bataviasche Rijswijk in geen betrekking hoegenaamd staat tot het Zuid-Hollandsche dorp Rijswijk, en de gelijkluidende namen dier twee plaatsen eene geheel verschillende beteekenis hebben.

De buurt Rijswijk ontleent haar naam aan een aldus genoemd fortje, dat in het jaar 1656 werd opgetrokken, ter plaatse ongeveer waar zich thans het Marine-hotel of de Cavalerie kazerne bevindt. Aanleiding tot den opbouw van dit fort gaven de strooptochten van de Bantammers, die in den loop van genoemd jaar de vijandelijkheden tegen de Compagnie weder op het onverwachtst hervat hadden. „Die van Bantam, dus schreef de Hooge Regeering te Batavia aan de Heeren Zeventienen te Amsterdam in haren

brief van 18 July 1656, syn eyndelyck sonder eenige de minste reden ofte oorsaak voor te wenden, veel min eenige voorgaende denunciatie ofte waerschouwinge, tegen ons in openbaren oorloch uytgebórsten, hebbende eerst omtrent Bantam twee onser vrye luyden vaertuygen overrompeld ende het volck vermoort, ende nu sederd den 8e deser maent haer soo te water als te lande rondom Batavia vertoont met moorden, roven ende branden, alle schade doende die haer mogelyck is". Daar men ook den Sousouhounang niet vertrouwde, en van zijn kant ingelijks een aanval op Batavia meende te moeten duchten, heerschte groote onrust en bekommering zoo onder de ingezetenen als bij de regeering zelve. Zoo veeg scheen de toestand, dat de regeering er over begon te practiseeren „of niet doenlijck en sy de landen rondom de stadt onder water te setten, waartoe menen cans te syn", onder bijvoeging dat het „haer aen geen couragie nochte yver en sal ontbreecken, om met de hulpe Godes de Stadt en 't Casteel voor de Compagnie te beschermen".

Middelerwijl zetten de Bantamsche stroopers hun bedrijf ongestoord voort in de van de stad meer verwijderde streeken. Tien suikermolens en 23 steenbakkerijen, aan Chinezen toebehoorende, werden in den asch gelegd (missive van 31 Januarij 1657), en ten einde nu de nabij de stad gelegen tuinen en huizingen voor een gelijk lot te vrijwaren, en ook „om den vijandt het verder woeden te beletten", kwam men tot het besluit om hier en daar een „schansken ofte redout" te leggen, „namentlyck een op 't eijnde van de Anchiolse vaert, een op de groote Heerenwech aen de Stadts oostsijde omtrent de waterplaats, twee om de Stadts zuydsijde, een op den wech na Anké, aen 't eijnde van de welcke, op de rivier, selfs al een maent of twee te voren, een cleijn schansie gelecht was" (missive van 4 December 1656).

Met zoo veel spoed toog men aan het werk dat reeds

bij brief van 31 Januarij 1657 de voltooiing kon gemeld worden van zes „redouten of vestingen", onder opgave dat „deselve aen arbeytsloon ende materialen, volgens speciale rekeninge daervan gehouden, hebben gecost, te weten:

Soutelande	Rs.	$649^{3}/_{4}$
Jacatra	„	$6252^{1}/_{2}$
Batenburch	„	$1931^{1}/_{4}$
Rijswijck	„	$3921^{1}/_{8}$
Vijfhoeck	„	$1459^{3}/_{8}$
Sterreschans	„	$453^{5}/_{8}$
Te samen	Rs.	$14667^{5}/_{8}$;

die by provisie ten laste derselve landen en thuynen (tot bescherming waarvan zij dienen) gebracht zijn om door een generalen omslach ingevordert te werden."

In dienzelfden brief nu komen nog vele bijzonderheden voor over de betrekkelijke sterkten dier redouten, het aantal stukken waarvan zij voorzien werden, en over de beteekenis van de namen die er aan gegeven zijn. Zoo doelt de naam van Soutelande, op „de bracke gronden in dewelcke dat fort is liggende", en terwijl omtrent het fort Batenburg alleen gezegd wordt, dat het „gemaeckt is van een tempel eenige jaren voorleden door de Chinezen tot haere duyvel-dienst gebouwd", schrijft de Hooge Indische Regeering dat het vierde fort gelegen is „in de rijsvelden" aan den zuidkant van de stad, „ende *na deselve genoemt is Ryswyck*".

Ons Rijswijk is dus eigenlijk Rijstwijk, volgens de tegenwoordige ongetwijfeld corrupte spelling van het woord. Gedurende de zeventiende eeuw kende men alleen *rijs:* in de brieven van de Compagnie, en in alle tot die eeuw behoorende werken over Indië, is het woord *rijst* niet bekend, doch reeds vroeg in de achttiende eeuw schijnt het toevoegen van de *t* in zwang te zijn gekomen, daar Valentijn het woord bezigt zoo als het thans nog door

ons geschreven en uitgesproken wordt. Als de Hollanders niet zulke hartstochtelijke liefhebbers van rijs*te*brei, rijs*te*pap, en rijs*te*taart geworden waren, zou het latijnsche *orysa* bij de overzetting in onze taal waarschijnlijk evenmin met een *t* zijn versierd geworden als in het Fransch, Engelsch, Duitsch, Zweedsch en Deensch.

Afbeeldingen van het fort Rijs- of Rijstwijk vindt men in JOAN NIEUHOFS *Zee en Landreize door verscheide Gewesten van Oost-Indiën*, Amsterdam, 1682 bladz. 214, en JOHANN WOLFFGANG HEYDT's *Geographisch und Topographischer Schau-Platz von Africa und Ost-Indien, Willhermsdorff*, 1744 p. 97. Deze afbeeldingen leeren dat het fort in den loop des tijds zeer aanmerkelijke veranderingen ondergaan heeft.

VIJF JAREN OP BANDA

(1633—1638)

DOOR

N. P. VAN DEN BERG.

Onder de vreemdelingen, die zich sedert de opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië op Java en elders hebben gevestigd, bekleeden de Duitschers eene eerste plaats. Tegen het midden van de vorige eeuw werd hun aantal door een Duitsch schrijver op niet minder dan 7000 geschat, (1) en reeds in de eerste helft van de 17e eeuw treft men allerwegen in Indië Duitschers aan, zoowel onder de vrijburgers, als onder de burgerlijke en militaire beambten van de Compagnie. Het schijnt dat vooral tijdens het woeden van den dertigjarigen oorlog verscheidene bewoners van Duitschland een goed heenkomen zochten bij de Nederlandsche Compagnie en zoo geschiedde het dat in den jare 1632 een jeugdig inwoner van Nurnberg, Johan Sigmund Wurffbain, zich naar Amsterdam begaf met het doel om in dienst van de Oost-Indische Compagnie eene betrekking te erlangen en in Indië zijn fortuin te gaan beproeven. Hij had reeds vroeger een paar jaren in ons land doorgebracht, zich de kennis van het Hollandsch en Fransch en van de gewone kantoorwerkzaamheden eigen gemaakt, en was, naar het schijnt, toen in kennis gekomen met een van 's Compagnie's bewindhebberen, den Heer Rademaker, tot wien hij zich nu wederom

wendde, om in de eene of andere ondergeschikte koopmansbetrekking geplaatst te worden aan boord van een der tot vertrek naar Indië gereed liggende schepen. Tot zijne groote teleurstelling waren echter geen dergelijke plaatsen meer beschikbaar; het personeel was voltallig, en er bleef hem niet veel anders over dan den raad van zijn' vriend Rademaker op te volgen, en zich als soldaat in dienst van de Compagnie te verbinden. Deze raad ging echter vergezeld van de belofte, dat hij in de bijzondere bescherming zou worden aanbevolen van den nieuw benoemden opperlandvoogd van Indië, Hendrik Brouwer, die op het punt stond om met het schip Zutphen de reis naar den zetel van het hem opgedragen bestuur te aanvaarden.

Wurffbain verbond zich mitsdien, als adelborst, om de Compagnie in Indië gedurende vijf achtereenvolgende jaren te dienen, en waarschijnlijk door bemiddeling van Rademaker werd hij geplaatst aan boord van de Zutphen, welke bodem op den 5^{en} April 1632 van Texel in zee stak.

De Zutphen was een schip van 550 lasten, met over de 30 stukken geschut en telde alles bij elkaâr genomen 298 zielen aan boord; te weten:

de Gouverneur-Generaal H. Brouwer, met vrouw, dochtertje en 2 dienstmeiden.	5.
de schipper Nicolaas Bruijn.	1.
de koopman H. Craaivanger	1.
de Secretaris	1.
Stuurlieden	4.
de Voorlezer	1.
Pennisten	4.
Chirurgijns.	4.
Onderofficieren en soldaten	85.
Botteliers	2.
Koks.	2.

Zeilmakers	3.
Timmerlieden	5.
Smeden	2.
Hofmeesters	2.
Konstabels	2.
Buksschieters	30.
Matrozen	107.
Jongens	36.
Provoost	1.

Na eene voor dien tijd zeer voorspoedige reis van 4 maanden en 17 dagen kwam het schip op den 25^{en} Augustus op de reede van Batavia ten anker met verlies van slechts 5 dooden en met 15 scheurbuiklijders. De reis was zoo ongemeen vlug geweest (men was de Kaap wel in het gezicht geloopen, doch had zich daar niet opgehouden), dat men te Batavia nog volstrekt niet gereed was om den nieuwen landvoogd naar behooren te ontvangen. Eerst op den 28^{en} Augustus vond de ontscheping plaats, nu natuurlijk vergezeld van de noodige pracht en statie, en weldra verkondigde het kanongebulder, dat Hendrik Brouwer, als 7^{e} Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, zijne nieuwe waardigheid aanvaard had.

Met Wurffbain's plannen ging het intusschen gansch niet naar wensch. Niettegenstaande onder de op reis bezwekenen ook de pennist Willem Donker behoorde, schijnt er niet aan gedacht te zijn om Wurffbain voor de opengevallen plaats in aanmerking te brengen.

Als eenvoudig soldaat zette hij te Batavia voet aan land, en als zoodanig zou hij Batavia ook spoedig weêr verlaten, want de aanbeveling van Rademaker scheen in het vergeetboek te zijn geraakt, zoo zelfs dat het hem niet eenmaal gelukte om bij den nieuwen landvoogd te worden toegelaten of gehoor van hem te bekomen. Waarom hij van den kant van den Gouverneur-

Generaal met zoo in het oog vallende onverschilligheid behandeld werd, meldt ons de geschiedenis niet. Had hij aan boord wellicht het hof gemaakt aan eene van 's Gouverneurs dienstmaagden (2), en was het op grond van een dergelijken liefdehandel dat zijne verwijdering van Batavia wenschelijk geacht werd? Zeker is het dat hij zich als soldaat met zijne gage van 40 pond rijst en 1/2 Spaansche mat 's maands moest blijven tevreden stellen, en dat hij nog voor het eind des jaars op reis was naar de Molukken, aan boord van 's Compagnies schip de Leeuwin met 335 medesoldaten, onder bevel van den Majoor A. Anthonis, welke expeditie was afgezonden ter bestraffing van de weerbarstige inwoners van Hoewamohel, Ceram en eenige andere daaromtrent gelegen eilanden (3). Op den 5^{en} Januari kwam men voor Ambon, waar de expeditie ontscheept werd, om vervolgens over verschillende schepen verdeeld, den tocht naar Ceram en Ceramlaut te aanvaarden.

Wurffbain was ooggetuige van het verbranden van verschillende dorpen, het vernielen en omhakken van duizenden van nagelboomen, en nam eindelijk een werkzaam deel aan de vijandelijkheden met de bewoners van Ceramlaut, waaraan, door een op 18 April 1633 gesloten tractaat, een eind gemaakt werd.

De expeditie was hiermede afgeloopen; het krijgsvolk werd weder ingescheept naar verschillende garnizoensplaatsen, en zoo werd aan Wurffbain met eenige anderen het eiland Banda tot verblijf aangewezen, waar hij op den 9^{en} Mei aankwam, en in het kasteel Nassau zijn garnizoen betrok. Nog ruim een jaar bleef hij daar aan den krijgsdienst onderworpen; te vergeefs solliciteerde hij in September om eene schrijversplaats, en vroeg hij in April 1634 om tot 's Gouverneurs hofmeester te worden aangesteld; doch eindelijk zou hij zijne wenschen vervuld zien, want op den 16^{en} September daar-

aanvolgende werd hij benoemd tot assistent-koopman, in welke betrekking hij werkzaam bleef tot na het verstrijken van zijn vijfjarigen diensttijd, namelijk tot in het voorjaar van 1638, toen hij te rade werd om gebruik te maken van zijne vrijheid en naar Batavia terug te keeren. Wij zullen hem thans niet derwaarts volgen, maar ons bezig houden met hetgeen hij omtrent zijn vijfjarig verblijf op Banda heeft opgeteekend in zijn dagboek, dat door de zorgen van zijn neef Joh. Paul Wurffbain bewerkt, te Sultzbach in 1686 is uitgegeven onder den voor dien tijd niet al te uitvoerigen titel van: *Joh. Sigmund Wurffbain Vierzehen Jährige Ost-Indianische Krieg und Ober-Kauffmanns Dienste, in einem richtig geführten Journal und Tage Buch. In welchem viel Denkwürdige Begebenheiten, wohlbeglaubte Erzehlungen fern entlegener Länder und dero Einwohner annehmliche Beschreibungen ausländischer Gewächse und Thiere deutliche Erklärungen, sambt vieler in Handlungs-Sachen, dienlichen Wichtigkeiten vorgestellet werden. Auf vielfältig und offt wiederholtes Begehren mit unterschiedlichen Kupffern gezieret, endlich an den Tag gelegt von J. P. W(urffbain) D(octor).*

Toen Wurffbain op Banda aankwam lag de herinnering aan de vreeselijke zeebeving van 1629 nog versch in aller geheugen. Nadat op den 1[en] Augustus van dat jaar eene zware aardbeving allerwegen schrik en ontsteltenis onder de bewoners verspreid had, werden deze in den daarop volgenden nacht door een nog ontzettender natuurverschijnsel verontrust. Met eene ongekende kracht werd het water tusschen de eilanden tegen de oevers opgestuwd. Het uitspansel was volkomen helder, geen wind deed zich gevoelen, en toch bruisten en klotsten de golven of zij door hevige orkaanvlagen beroerd werden. Door de zware branding werd een stuk geschut van 3500 pond veertig voeten ver weg-

geslingerd, en een met 200 last steenen nabij het strand gezonken schip werd in een oogwenk op het drooge geworpen. De meeste huizen, tuinen en openbare gebouwen leden onberekenbare schade, doch het verlies aan menschenlevens was gelukkig gering, want de voorafgegane aardbeving had bijna de geheele bevolking naar eene bij het kasteel gelegen hoogte doen vluchten, en zoodoende bedroeg het getal van hen, die hun graf in de golven vonden slechts vier, waaronder de Fiscaal, die bij het ontvluchten uit zijne woning met zijne huisvrouw door den vloed werd medegesleept en verdronk, terwijl zijne vrouw op schier wonderdadige wijze nog bij tijds gered werd (4).

Gelukkig schijnen de specerij-aanplantingen op de Banda eilanden door de ramp van 1629 niet veel geleden te hebben. De oogst van 1634 bedroeg 404773 ℔ noten en 178170 ℔ foelie en gedurende het vijfjarig verblijf van Wurffbain op Banda konden in het geheel naar Batavia verzonden worden 3,097,209 ℔ noten en 890754 ℔ foelie. Voor het overige leverden de Banda eilanden toen evenmin als tegenwoordig veel op, en al hetgeen voor het levensonderhoud der bewoners noodig was moest van elders worden aangebracht. Van Batavia ontving men hoofdzakelijk rijst, gezouten vleesch en spek, olie, azijn, wijn en andere victualiën, terwijl van de Keij en Aroe eilanden geregeld sago, klappers, boonen, erwten, slaven, papegaaien, paradijsvogels, enz. werden aangevoerd om tegen oud ijzer, lijnwaden, zilver en goud te worden ingeruild. Gemiddeld kwamen 's jaars 16 à 20 groote prauwen van genoemde eilanden voor Banda ten anker; de meeste bemand met 100 tot 150 koppen.

In den handel tusschen Banda en Batavia werd ook deelgenomen door de vrije burgers, aan wie door de Compagnie het verblijf op Banda was vergund gewor-

den. Herhaalde malen vindt men in het dagboek van Wurffbain melding gemaakt van de aankomst van burgerschepen met goederen van Batavia, Borneo, enz. Maar daar men in bijna elk artikel te kampen had met de mededinging van de Compagnie zelve (in Januari 1635 kwamen b. v. twee Compagnie's schepen met eene volle lading rijst, vleesch, spek, wijn, olie, azijn, lijnwaden en krijgsbehoeften op Banda aan), en er bovendien geene retouren op Banda verkrijgbaar waren, bleef de handel voor rekening van particulieren gedreven, uit den aard der zaak zeer beperkt.

Het aantal inwoners van al de Banda eilanden te zamen bedroeg, volgens eene in 1638 bewerkstelligde telling, 3843, die door Wurffbain volgenderwijze verdeeld worden:

351 Compagnie's dienaren.
91 Vrijburgers.
20 Europesche vrouwen.
77 Kinderen van Europesche of inlandsche moeders.
560 Oorspronkelijke Bandanezen; te weten 103 mannen (50 vrijen en 53 slaven), 291 vrouwen (133 vrijen en 158 slavinnen) en 166 kinderen (97 vrijen en 69 slaven).
2743 van vreemden oorsprong (Chinezen enz.) 863 vrijen en 782 slaven), 1042 vrouwen (319 vrijen en 723 slavinnen) en 733 kinderen (328 vrijen en 405 slaven) (5).

Te midden van deze samenleving nu bewoog zich Wurffbain gedurende vijf jaren, eerst als soldaat en later als assistent-koopman in 's Compagnie's dienst, en wat denkt men dat in zijn uitvoerig dagboek van dien tijd de voornaamste plaats inneemt? Het zijn zijne mededeelingen over de terechtstellingen, die tijdens zijne aanwezigheid in Banda plaats gegrepen, en bij elkaar 114 personen getroffen hebben, waaromtrent

hij al dadelijk, na zijne opgave van Banda's bevolking, eene statistiek ten beste geeft, die hier als bijdrage tot de kennis van den maatschappelijken toestand dier dagen niet achterwege mag blijven. Zij luidt als volgt:

25 personen ter dood gebracht, waarvan
- 2 levend verbrand.
- 1 geradbraakt.
- 9 gehangen.
- 9 onthoofd.
- 3 gewurgd.
- 1 gearquebuseerd;

52 personen gegeeseld, waarvan bovendien 44 enkelvoudig en 3 dubbel gebrandmerkt, 1 den tong doorboord, en 1 de wangen opengesneden werden.

17 personen gewipt.
2 " gefusilleerd.
6 " in den ketting geklonken.
5 " uit hun ambt ontslagen.
3 " naar onbewoonde eilanden verbannen.
5 " van de opgelegde straf ontslagen.

Het ligt natuurlijk niet in de bedoeling van dit opstel om na te gaan in welke bijzondere gevallen al de hier opgenoemde straffen zijn toegepast. Ofschoon het dagboek van Wurffbain ons genoeg gegevens hieromtrent aan de hand doet, zou eene opzettelijke bijeenbrenging van die verspreide gegevens zeker niet de moeite loonen, doch bij enkele terechtstellingen moeten wij een oogenblik stil staan, omdat zij ons een helderen blik doen werpen op de eigenaardige maatschappelijke toestanden en verhoudingen van die dagen.

Op den 24^{en} Juli 1633 had de scherprechter van Banda, die ongeveer een half jaar later zelf het schavot als veroordeeld misdadiger zou betreden, een drukken dag. De Fiscaal van het kasteel van Banda werd onthoofd, Rocques Risemenor, onderkoopman in 's Compagnie's dienst

werd levend verbrand, zijne schoonzuster Jumat werd gewurgd, zijn zwager Amdi en een Engelsch soldaat werden gehangen, twee inlanders werden gegeeseld, gebrandmerkt en in den ketting geklonken, en eindelijk werden nog drie andere Europeanen op het schavot te pronk gesteld. Het gold de bestrafling van een uitgebreid komplot, waaraan al de geschavotteerden in meerder of minder mate medeplichtig waren.

Rocques Risemenor, de zoon van een Portugeeschen vader en eene inlandsche moeder, was in zijn jeugd in handen gevallen van de Nederlanders. Deze hadden hem verzorgd, hem laten onderwijzen, en zóó schenen zijne beschermers zich aan hem gehecht te hebben, dat hij boven vele anderen voorgetrokken en tot assistent koopman in den dienst der Compagnie bevorderd werd. Bij den toenmaligen Gouverneur van Banda, Quirijn van Romburg, stond hij zeer goed aangeschreven en niet minder deelde hij in de gunst van den opperkoopman Cornelis Akolye. Hij was dus een op Banda wel bekend persoon, en geen wonder dat het allerwegen groote bevreemding wekte, toen het op den 15^{en} Juni bleek dat hij eensklaps verdwenen was, met zich nemende niet alleen zijne tilbare have, maar ook zijn vrouw en kind, en bovendien het geheele huisgezin van zijn zwager. Onmiddellijk zond de Gouverneur een orembaai uit met den luitenant Verbeek en eenige soldaten om de vluchtelingen op te sporen. Men slaagde hierin naar wensch. Even buiten de eilanden ontmoette men Risemenor's vaartuig, en deze, wel begrijpende dat men het op hem gemunt had, trachtte dadelijk van den nood een deugd te maken door zich tot Verbeek te wenden, zeggende dat hij alleen van zin was voor zijne eigene rekening eene handelsreis naar de Keij en Aroe eilanden te ondernemen, waartoe hem door den Gouverneur zelven vergunning zou verleend zijn. Zijne

uitvluchten hielpen hem echter niet. Verbeek noodzaakte hem om naar Banda terug te keeren, en met hem werden al degenen, die zich aan boord van zijn vaartuig bevonden, in de gevangenis geworpen.

Voor het gerecht gedaagd bleef Risemenor halstarrig weigeren eenige inlichtingen nopens zijne plannen te geven, en overeenkomstig den eisch van den Fiscaal zou hij waarschijnlijk ter pijnbank zijn verwezen, indien hij op het hooren van dien eisch niet onverwachts ware losgebarsten met den uitroep, waarom hij, Fiscaal, niet liever zelf hun beider plannen aan den Raad bekend maakte, want hij was immers de man, van wien het geheele plan tot ontvluchting was uitgegaan.

Groote ontsteltenis onder de rechters! De Fiscaal verbleekt, en blijft stom en sprakeloos; en nu verhaalt de beklaagde Risemenor, hoe hij reeds geruimen tijd te voren door den Fiscaal was overgehaald om alles voor eene gemeenschappelijke ontvluchting gereed te maken; hoe hij, volgens hunne afspraak, beginnen zou van den Gouverneur van Banda vergunning te vragen geheel voor zijne rekening een vaartuig ten handel te mogen uitrusten; hoe hem deze vergunning verleend werd; hoe vervolgens tusschen hen was overeengekomen dat de Fiscaal, door wien het voor de onderneming benoodigde geld verstrekt was, zich onder voorwendsel van het vaartuig te bezichtigen naar boord zou begeven; hoe onmiddellijk hierop de roeiers, die hem naar boord gebracht hadden, gevangen zouden worden genomen, waarbij gerekend werd op de hulp van twee soldaten, goede bekenden van den Fiscaal, die bereid bevonden waren om met hem gemeene zaak te maken; hoe men, eens buiten gekomen, rechtstreeks naar Macasser zou stevenen om zich aan te sluiten bij de toen daar nog verblijf houdende Portugeezen; doch hoe eindelijk door het ongesteld worden van den Fiscaal het geheele plan in duigen dreigde te vallen, en

hij uit vrees dat er toch iets van zou uitlekken en hij zich zoodoende in ernstige moeielijkheden wikkelen zou, te rade was geworden zich door eene tijdige vlucht aan het te duchten gevaar te onttrekken.

Natuurlijk gaf deze onverwachte aanklacht eene geheel andere wending aan het geding. De Fiscaal (omtrent wien nog moet vermeld worden dat hij, even als de twee soldaten boven bedoeld, de reisgenoot geweest was van Wurrffbain aan boord van de Zutphen op reis van Nederland naar Java, zoo dat hij nog slechts zeer kort zijne betrekking van Fiscaal kon hebben waargenomen) werd dadelijk in verhoor genomen, en tot aller verbazing erkende hij zonder aarzelen, dat het verhaal van Risemenor juist was; dat hij, geboren edelman uit Belle in Vlaanderen, door laster bij de Spaansche overheid in ongenade was gevallen en zich naar elders had moeten begeven, met achterlating van vrouw en kinderen; dat het verlangen om zijne betrekkingen wêer te zien en zich in de gunst van zijne vorige meesters te herstellen hem geen rust had gelaten en hij uit dien hoofde had willen trachten naar Macasser en, zoo hem dit niet gelukken mocht, naar Malacca te ontvluchten, ten einde de Portugeezen met den tegenwoordigen gebrekkigen toestand van de verdedigingsmiddelen op Banda bekend te maken en hen zoodoende de middelen aan de hand te geven om Banda weder in hunne macht te krijgen. Portugal toch was toen ter tijde nog één met Spanje, en een dienst aan de Portugeezen bewezen, zou dus feitelijk aan de regeering van Spanje ten goede komen.

Op deze geheel vrijwillig afgelegde bekentenis werd nu ook de Fiscaal zelf gevangen gezet; de zaak werd door den Gouverneur en zijn raad onverwijld in behandeling genomen en op den 24^{en} Juli werd het door de rechters uitgesproken vonnis voltrokken, zooals wij het boven in bijzonderheden hebben medegedeeld. Allen die, hetzij

middellijk hetzij onmiddellijk, aan de samenzwering hadden deelgenomen, moesten met den dood of met min of meer hevige folteringen voor hun wandaad boeten. De hoofdaanleggers van het voorgenomen verraad hadden zeker eene zware straf verdiend, maar dat men zoo ver ging van Risemenor levend te verbranden en zijne schoonzuster, die niet dan een zeer lijdelijke rol in het ontvluchtingsplan schijnt gespeeld te hebben, op het schavot te worgen, zou zeker onverklaarbaar zijn, indien Wurffbain niet opgeteekend had, dat tijdens het geding, hunne te gemeenschappelijke verstandhouding, die de geboorte van een kind ten gevolge had gehad, was gebleken, en om deze zonde, zegt hij, begreep men de hun toekomende straf nog ietwat te moeten verzwaren 6).

Een treurspel, als op de hier medegedeelde wijze op het schavot van Banda werd afgespeeld, was natuurlijk geen dagelijksch werk, maar de overtredingen van meer gewonen aard waren zoo veelvuldig, dat het schavot nooit lang leeg stond. Men had steeds de handen vol met het afstraffen van weggeloopen slaven en slavinnen; met het kastijden van overtreders van het zesde en negende gebod, en hun aantal schijnt te Banda toen ter tijde niet gering geweest te zijn; met dieven en moordenaars; met soldaten die insubordinatie gepleegd hadden of op hun post slapende gevonden waren. Op een goeden dag werd eene vrije Bandaneesche vrouw, die zich in hare jeugd had laten doopen, doch weêr tot het Mahomedaansche geloof was teruggekeerd, gegeeseld en gebrandmerkt en voor haar leven lang tot slavin gemaakt, nadat kort te voren eene gelijke straf was opgelegd aan eene andere vrije vrouw, die zich schuldig had gemaakt aan lasteringen tegen God en zijne sacramenten, op grond waarvan haar bovendien de tong met een gloeienden priem doorboord werd. Eene slavin, die zich schuldig had gemaakt aan poging tot zelfmoord, werd eveneens gegeeseld en gebrand-

merkt, terwijl haar bovendien, „tot meerder afschrik voor anderen," de wangen van den mond tot aan de ooren werden opengesneden. Wij zouden met dergelijke voorbeelden gemakkelijk nog een paar bladzijden kunnen vullen, doch het hier opgeteekende is meer dan voldoende om ons te doen zien, dat men op Banda in die dagen ten opzichte van de lijfstraffelijke rechtspleging zijn tijd volstrekt niet vooruit was. (7).

Nog lieten wij onvermeld eene afzonderlijke rubriek van misdadigers, zij die zich verstouten inbreuk te maken op het specerij-monopolie van de Compagnie. Zoo werden op den 28ᵉⁿ Augustus 1633 de opperstuurman, de konstabel, de proviandmeester en de kok van 's Compagnie's schip de Gouden Leeuw, wegens het opkoopen van foelie, uit hunne betrekkingen ontslagen onder inhouding van 18 maanden gage, terwijl de verkoopers, drie op Banda gevestigde vrijburgers, veroordeeld werden om een jaar lang als slaven te werken en bovendien eene boete van 100 Spaansche matten ieder te betalen. Ter opluistering zeker van deze strafoefening werd de in beslag genomen foelie in het openbaar verbrand. Dezelfde maatregel paste men een paar maanden later ook toe op eene partij noten, die door een assistent-koopman met water besproeid waren, om ze meer gewicht te doen uitleveren; de aan dit feit schuldige werd eveneens uit zijne betrekking ontslagen met veroordeeling om de waarde der noten te vergoeden en voor een zekeren tijd in den ketting te worden geklonken.

Hebben wij straks den Fiscaal van Banda voor het gerecht zien verschijnen en zijn hoofd op het schavot zien vallen, wij hebben thans nog melding te maken van een voorval, ten gevolge waarvan de huisvrouw van een zijner ambtsopvolgers tot vijftigjarige gevangenisstraf veroordeeld werd.

Den 14ᵉⁿ December 1633 was de Gouverneur Quirijn

van Romburg gestorven en had de raad van het kasteel met eenparige stemmen het bestuur over Banda opgedragen aan den opperkoopman Cornelis Akoleij (8). Deze, die zich den 14^en^ Juni 1634 op reis had begeven om de dorpen op Groot Banda gelegen te bezoeken, had ter bestiering van zijne huishouding een zekeren Anthon d'Avila, zoon van een Portugees en eene inlandsche vrouw, in zijnen dienst. Maar bij zijne tehuiskomst zou hij zijnen dienaar niet meer aantreffen, want in den eersten nacht na zijn vertrek vond men het lijk van d'Avila in eene van de zalen van 's Gouverneur's woning liggen. Er was blijkbaar een moord gepleegd. Op het bekend worden van het gebeurde liet de opperkoopman Dommer al de poorten van het kasteel sluiten, ten einde niemand, die gedurende den nacht daarbinnen verblijf had gehouden, zich zou kunnen verwijderen. Bij het aanbreken van den dag moest ieder, tot den minsten slaaf toe, de hand op het lichaam van den vermoorde leggen, een maatregel die reeds menigmaal tot eene gewenschte uitkomst geleid had, omdat de moordenaar bij het aanschouwen van zijn slachtoffer soms zich zelven door zijne gedwongen houding verraadt (volgens Wurffbain, wijl men op grond van oude sprookjes hoopte, dat de verslagene door eenig teeken zijn moordenaar zou aanwijzen); maar men kwam geen stap nader bij de waarheid. De zaak bleef duister, en eerst nadat eene belooning van 50 Spaansche matten was uitgeloofd voor hem, die eenige aanwijzingen omtrent den dader van het gepleegde feit zou kunnen geven, vervoegde zich eenige dagen later een slaaf bij den Fiscaal van het kasteel met de mededeeling, dat hij reden had te vermoeden, dat de kok van den Gouverneur niet vreemd was aan het gebeurde. Deze werd nu dadelijk in het verhoor genomen, en vreemde dingen kwam men van hem te weten. In hoofdzaak toch vertelde hij, dat reeds sedert lang d'Avila zich den haat van het onderge-

schikte personeel op den hals had gehaald door de ruwe wijze waarop hij het behandelde, doch dat niemand feller wrok tegen hem koesterde dan zekere Jumat, een geboren Bandanees, wijl zij beiden, en niet zonder goed gevolg, het hof maakten aan de echtgenoot van den Fiscaal, de dochter van een Europeeschen hoofdofficier en van eene Ternataansche vrouw. Toevalliger wijze nu was juist op den 13^{en} Juni weder een hoog loopende twist tusschen beide medeminnaars ontstaan, naar aanleiding waarvan d'Avila den hem ondergeschikten Jumat allerlei vernederingen had doen ondergaan. Nu kon Jumat zijne wraakzucht niet langer onderdrukken; met eenige van zijne medebedienden en lotgenooten, waaronder ook de kok, door wien men al het bovenstaande te weten kwam, trad hij in beraad en men werd het onderling eens dat degene, die met d'Avila alleen in huis zou blijven, van het eerste geschikte oogenblik partij zou trekken om hem van kant te maken. Het was Jumat zelf aan wien dit lot ten deel viel, en met een door den kok opzettelijk aangezet mes, volvoerde hij nog in den eigen nacht de euveldaad, waardoor zijn medeminnaar voor goed uit den weg geruimd werd.

Zoo luidde het verhaal van den kok; doch Jumat en twee andere bedienden, die inmiddels in hechtenis waren genomen, ontkenden aanvankelijk hunne medeplichtigheid aan den gepleegden moord. Bedreigd met de pijnbank kwamen de twee laatstbedoelden, Dara en Francisco genaamd, tot bekentenis, maar Jumat zelf bleef halstarrig zijne onschuld volhouden. Tegen de folteringen van de pijnbank was hij echter niet bestand; eindelijk kwam hij er voor uit dat hij d'Avila om het leven had gebracht, en dat hij niet alleen met de echtgenoot van den Fiscaal, maar met nog meer andere gehuwde vrouwen verboden omgang had gehad. Deze laatste openbaringen gaven aan het geding eene geheel onverwachte wending, en van daar

dat bij het vonnis, dat tegen Jumat en zijne medeplichtigen geveld werd, behalve de huisvrouw van den Fiscaal nog de echtgenooten van twee andere ingezetenen van Banda wegens echtbreuk tot vijftigjarige gevangenisstraf veroordeeld werden. Reeds den 2en Juli werd het vonnis ten uitvoer gelegd; Jumat werd geradbraakt, de kok onthoofd, Francisco gehangen en Dara gegeeseld en gebrandmerkt.

Waarschijnlijk zal men bij die gelegenheid wel het gemis gevoeld hebben van den vroegeren scherprechter Thomas Mosch, een gechristenden Japannees, die zich eene zekere vermaardheid verworven had door zijne handigheid in het onthoofden. Zijn Japansche sabel in één hand houdende, kloofde hij in één houw het hoofd der misdadigers, en zóó zeker was hij van zijn slag, dat hij nooit gemist had. Zijne diensten werden trouwens alleen voor dit werk gebezigd; het hangen, geeselen, enz. achtte hij beneden zich en hij liet de uitvoering er van aan anderen, gemeenlijk aan slaven in 's Compagnie's dienst, over. Ongelukkig echter schijnt het zwaaien met den sabel voor hem eene wezenlijke behoefte te zijn geworden; althans op den 22en Januari 1634 liet hij zekeren Johan Hermans, een gelibereerd soldaat, op zoo onzachte wijze met zijn sabel kennis maken, dat deze er het leven bij liet, en nu werd ook aan hem bewaarheid, dat wie met den zwaarde omgaat, met den zwaarde zal gestraft worden, want reeds twee dagen later moest hij zelf het schavot bestijgen, niet om zoo als vroeger anderen te onthoofden, maar om zelf onthoofd te worden.

Of de nieuw opgetreden scherprechter zich eene gelijke vermaardheid heeft weten te verwerven als zijn voorganger Mosch, is ons niet bekend, maar wel vinden wij bij Wurffbain opgeteekend, dat op den 6en Februari 1635 de toenmalige scherprechter Hendrik Han op de wip gelegd werd „über vielfältig gepflogenen Frevel und Muthwillen."

Zagen wij boven hoe kort na Wurffbain's aankomst op Banda de Fiscaal van het eiland zijn leven op het schavot verloor, ook met zijn opvolger Balthasar Wintgens, die als koopman aan boord van het schip Delfshaven gelijktijdig met Wurffbain uit Holland was vertrokken, liep het treurig af; doch zijn dood was eervol, want hij viel als het slachtoffer van eenige verraderlijke Cerammers. Als Fiscaal belast met het Admiraalschap over 's Compagnie's vloot, was hij op reis van Amboina naar Banda met de onder zijn bevel staande schepen benoorden Ceram om gestevend en had zich in de nabijheid van een der dorpen van dat eiland aan wal begeven om van de inboorlingen eenige ververschingen te koopen. Met voorkomendheid werd hij door de Orangkais ontvangen en zonder kwaad te vermoeden, nam hij met hen onder het geboomte plaats. Doch eensklaps werden hij en de zijnen ten getale van vijftien onder een hevig amok geroep 9) door de inlanders overvallen en op de plaats zelve van kant gemaakt. De aanleiding tot dezen verraderlijken moord schreef men toe aan de wraak van de op Ceram verblijfhoudende Bandaneezen, die het leed, hun door de Hollanders aangedaan niet konden vergeten, en die van hun invloed gebruik hadden gemaakt om de hoofden van Ceram tegen de Hollanders op te zetten.

De schepen van den admiraal Wintgens waren niet de eenige, die tijdens het verblijf van Wurffbain met noodlottige tijdingen op Banda aankwamen. Op den 7^{en} April 1366 waren van Banda uitgezeild de jachten Amsterdam en Wezel onder bevel van den Commandeur Gerrit Thomas Pool, die in last had om een tocht te doen naar het onbekende Zuidland (Terra Australis incognita) om te onderzoeken wat daar in het belang der Compagnie zou kunnen verricht worden. Reeds den 30^{en} Juni daaraanvolgend keerden beide schepen op de reede van Banda terug, doch zonder hun bevelhebber, en met verlies

van nog drie man van de equipage, o. a. de boekhouder Andreas Schiller, een Nurnberger en dus een stadgenoot van Wurffbain.

Elf dagen na hun vertrek van Banda waren de schepen op ongeveer $4^1/_4^\circ$ Zuider-breedte bij den zoogenaamden Vlakkenhoek op de kust van Nieuw Guinea. In eene sloep met 10 personen bemand, waaronder drie buksschieters, begaf Pool zich naar den wal. Na aan land gestapt te zijn, trachtte men langs het strand een klein riviertje te bereiken, aan welks oever men eene woning bespeurde; maar eensklaps kwamen uit de bosschen een aantal wilden te voorschijn, die met pijl en boog de vreemde bezoekers trachtten tegen te houden. Het door de Hollanders geopende vuur strekte slechts om de woede der Alfoeren aan te wakkeren. Zóó dicht was de pijlen massa, die den Hollanders tegemoet vloog, dat het scheen of het pijlen hagelde. Aan stand houden was dan ook geen denken meer. Ieder zocht zijn heil in de vlucht, in de hoop van nog bij tijds de sloep te zullen bereiken. Aan de meesten gelukte dit werkelijk, maar de kommandant Pool, die een zwaarlijvig man was, kon in het mulle zand niet vooruitkomen. Schiller, die niet van zijne zijde week, trachtte hem nog moed in te spreken, doch door een pijl in den rug getroffen zonk hij machteloos op het zand nêer. „Loop, loop, en red u" riep hij Schiller toe, doch ook voor dezen was het te laat. Een andere pijl deed hem aan Pool's zijde dadelijk gewond nêerstorten en nu schoten de Alfoeren toe om hen beiden verder af te maken. Met den eigen sabel van Pool werden hunne lichamen aan stukken gehouwen en met dezen buit in de armen snelden de wilden wêer boschwaarts om zich daar aan de overblijfselen van de vreemde bezoekers te gaan vergasten. Van de opvarenden der sloep kwamen bovendien twee personen om, wijl zij het zwemmen niet genoeg machtig waren om de sloep

tijdig te bereiken en misschien zou de geheele bemanning in handen der menschenetende Alfoeren gevallen zijn, want reeds waren zij op het punt om door een met Alfoeren bemand vaartuig te worden ingehaald, toen gelukkig de wel gewapende sloep van de Wezel hen te hulp kwam; en door het grof geschut van de beide jachten werden de Alfoeren nu zoo wel ontvangen, dat zij eindelijk afhielden en naar den wal terugkeerden 10).

Op Banda zelf viel voor het overige gedurende het verblijf van Wurffbain niet veel bijzonders voor. De gewone eentonigheid des levens werd er alleen afgebroken door de telkens wederkeerende terechtstellingen van veroordeelde misdadigers, doch in 1638 bracht een onverwacht bezoek van den Gouverneur-Generaal van Diemen bovendien eenige afleiding in het leven van Banda's ingezetenen. Ter betere bevestiging van den nog steeds onzekeren staat van zaken op Amboina had van Diemen zich andermaal in persoon derwaarts begeven, en op zijne terugreis wilde hij ook de Banda eilanden met een bezoek vereeren. In den avond van den 27^{en} Februari 1638 kwam hij met zijne vrouw en verder gevolg, aan boord van het schip Frederik Hendrik, voor Banda ten anker. Den volgenden morgen deed hij zijn plechtstatigen intocht; het geheele garnizoen en de burgerij waren onder de wapenen, en van al de forten en redoutes, op de verschillende eilanden verspreid, werden ter eere van den landvoogd kanonschoten gelost. Achtereenvolgens bezocht hij nu de overige eilanden; vertoefde onder anderen van 1 tot 10 Maart op Groot Banda; en maakte zich gereed op den 19^{en} dier maand naar Poeloe Run te gaan, toen men geheel onverwachts het bericht kreeg, dat een Engelsch schip voor dit eiland ten anker was gekomen. Aan boord er van bevond zich John Hunter, hoofd van de Engelsche factorij te Macasser, die met eene speciale zending uit naam van de Engelsche Compagnie en van het opperhoofd van haar kan-

toor te Bantam, belast was. Reeds den volgenden dag werd hij door van Diemen ten gehoore toegelaten. Hij zeide gekomen te zijn om het eiland Poeloe Run in bezit te nemen, op grond van hetgeen twee jaren te voren was overeengekomen tusschen zijnen ambgenoot Randal Jesson en den Gouverneur van Banda. In de maand Maart 1636 namelijk was voornoemde Jesson voor Poeloe Run verschenen, waarop de Gouverneur van Banda drie zijner ambtenaren had afgevaardigd met last om de Hollandsche bezetting, toen uit 12 soldaten en 15 slaven bestaande, op te breken en het eiland aan de Engelschen over te geven; doch Jesson verklaarde geene andere opdracht van zijne meesters te Bantam ontvangen te hebben dan alleen om de gelegenheid van het eiland in oogenschouw te nemen, en verzocht mitsdien dat de Hollanders het zouden blijven bezetten, tot dat hij nadere bevelen van zijne principalen zou ontvangen hebben. Dit verzoek werd gereedelijk ingewilligd, en na velerlei plichtplegingen en hoffelijkheden over en weer, was Jesson op den 10^{en} Maart weêr onder zeil gegaan. 11).

Dit was geschied onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Brouwer, doch sedert had Antonio van Diemen de teugels van het bewind in handen genomen en deze scheen ten opzichte van Poeloe Run andere denkbeelden te koesteren dan zijn voorganger. Onbewimpeld gaf hij aan John Hunter te verstaan, dat hij ditmaal van Poeloe Run geen afstand zou doen, en ook in den vervolge niet, zoolang hij daartoe van de Staten-Generaal der Vereenigde Provinciën niet den bepaalden last zou ontvangen hebben. Hunter's beroep op het tractaat van 1619 beantwoordde hij met de opmerking, dat sedert het sluiten van dat tractaat groote en gewichtige veranderingen in den staat van zaken hadden plaats gegrepen; dat onder anderen de kroon van Engeland sedert dien tijd had goedgevonden een bondgenootschap te sluiten met den

Koning van Spanje en Portugal, den erfvijand der Nederlanden, wiens onderzaten de Vereenigde Nederlandsche Compagnie niet van zin was in de nabijheid van hare eigen forten en koloniën te dulden; dat bovendien de Engelschen in 1624 te Batavia aan den toenmaligen Gouverneur-Generaal verklaard hadden, dat zij hunne aanspraken op Poeloe Run in het vervolg niet meer zouden laten gelden; en zoo hij met deze ophelderingen niet tevreden mocht zijn, wilde hij hem ten overvloede nog te verstaan geven, dat hij, Gouverneur-Generaal, voor het vervolg geen Engelsche schepen, of vreemde schepen voor rekening van Engelschen varende, meer in de Molukken zou toelaten, en dat zij, die in strijd hiermede mochten handelen, als vijanden van den staat zouden worden begroet.

Op een dergelijk onthaal zal Hunter zeker weinig voorbereid geweest zijn. Hij moest echter het hoofd gedwee in den schoot leggen, en na zich ter reede van Banda van water en andere ververschingen voorzien te hebben, wendde hij den steven naar Macasser en verliet hij de streken, waar hij gedacht had eene minder lijdelijke rol te zullen spelen (26 Maart 1638).

Den daaraanvolgenden dag gaf van Diemen een afscheidsmaaltijd, waaraan door 125 genoodigden werd deelgenomen, en den 28^{en} scheepte hij zich met vrouw en gevolg weder in, om de terugreis naar Batavia te aanvaarden.

Hiermede hebben wij het belangrijkste medegedeeld van hetgeen Wurffbain omtrent zijn vijfjarig verblijf op Banda heeft aangeteekend. Voor natuurwetenschappen schijnt hij geen bijzonderen zin gehad te hebben; althans van eene op 18 November 1635 door hem ondernomen bestijging van den Goenong Api zegt hij niet meer, dan dat hij, in gezelschap van vier andere personen, na twee uur klimmens den top bereikte, doch daar niets merkwaardigs werd aangetroffen dan wat wilde boomen en een groot hol

van ongeveer 400 schreden in omtrek, waaruit onophoudelijk een dikke rook en nu en dan ook eenige vlammen opstegen. Zijne berichten over de fauna en flora van Banda zijn even onbeduidend, en wij zouden dus van zijn journaal afscheid kunnen nemen, ware het niet dat wij er nog een merkwaardig verhaal in aantreffen, waarbij een der predikanten van Banda, die 19 Maart 1634 te Lonthoir overleed, Ds. Gijsbert Sebastiaan, betrokken is. Het is het verhaal van het onheil, overkomen aan 's Compagnies schip Batavia, een onheil dat zich oploste in een treurspel, zoo als gelukkig niet dikwerf op den Oceaan wordt afgespeeld.

Op den 28^{en} October 1628 was het schip Batavia uit Holland vertrokken met bestemming naar Oost-Indië. De reis door den Atlantischen Oceaan liep zonder ongelukken af, doch in den Indischen Oceaan schijnt men den koers te veel oostwaarts genomen te hebben, want in den nacht van den 4^{en} Juni 1629 verzeilde het op een van de klippen van de Abrolhos of Houtmansgroep tusschen de 28 en 29° Zuider-breedte op ongeveer 9 mijlen afstand van de vaste kust van Australië gelegen (12). Aan afbrengen viel niet te denken. Van de bemanning gingen dadelijk 180 personen naar land, medenemende 20 vaten brood en ettelijke vaten water, benevens eenige kisten met geld en andere kostbaarheden; en den volgenden dag trokken nog 40 schepelingen naar een andere klip, terwijl 70 mannen er de voorkeur aan gaven, nog zoo lang mogelijk op het wrak te blijven. Het groote vraagstuk voor de schipbreukelingen was het verkrijgen van het noodige versche water. Op de eilanden, die hun tot verblijf dienden, werd geen water gevonden; en met het doel om naar water te zoeken vertrokken op den tweeden dag na de schipbreuk de opperkoopman en de schipper met 50 anderen in de groote boot naar de overige nog onbezochte eilanden, doch daar, evenmin als op de

vaste kust, slaagden zij er in water te vinden. De kust was woest en onbewoond; alleen tusschen de 21 en 22° Zuider Breedte zagen zij van het strand rook opstijgen en ontwaarden zij eerst vier en vervolgens nog acht inboorlingen, „geheel zwarte, wilde en naakte menschen", die bij hunne nadering echter ijlings de vlucht namen. Er aan wanhopende verder noordwaarts op beter te slagen, nam men het stoutmoedige, maar toch reeds voor hunne afvaart ter sprake gebrachte besluit om zich met de boot naar Batavia te begeven, en op dezen tocht hadden zij zooveel voorspoed, dat zij reeds op den 5^{en} Juli, dus slechts 29 dagen nadat zij hunne lotgenooten verlaten hadden, ter reede van Batavia aankwamen. Tien dagen later werd van daar, onder bevel van den opperkoopman van het verongelukte schip, een vaartuig afgezonden ter redding van de achtergebleven schepelingen, welk vaartuig echter eerst na verloop van ruim twee maanden, den 17^{en} September, zijne bestemming bereikte.

Van vreeselijke gebeurtenissen waren de anders onbewoonde eilanden inmiddels het tooneel geweest. Nog vóór de schipper en de opperkoopman met de groote boot in zee staken, had een gedeelte van het volk zich aan allerlei wanordelijkheden en baldadigheden schuldig gemaakt, doch dit was slechts een flauw voorspel geweest van de dingen, die eerlang komen zouden. Tien dagen na de schipbreuk sloeg het wrak eindelijk geheel uit elkaar, en de weinige personen die er tot het laatste oogenblik op gebleven waren, redden zich op het eiland, waar van den beginne af de meeste schipbreukelingen waren bijeen geweest. Onder hen, die het aantal van de daar aanwezigen kwamen vermeerderen, bevond zich ook de onderkoopman van het schip, een gewezen apotheker uit Haarlem, een man die voor geen gruwelstuk, hoe vreeselijk ook, terugdeinsde. Wetende dat voor de 200 menschen,

die nu bijeen waren, op den duur niet genoeg brood en water zou voorhanden zijn, vormde hij met eenige andere deugnieten het plan om al de overigen van kant te maken, tot dat in het geheel niet meer dan 40 zielen zouden overblijven. Dit plan was echter makkelijker beraamd dan volbracht; doch toen nu op den 12^{en} Juli weder 36 man zich in eene boot verwijderd hadden, om nogmaals eene poging te doen tot het opsporen van water, kwam den samenzweerders de kans gunstig voor, en zij brachten hun voornemen zoo wel ten uitvoer, dat op den avond van dienzelfden dag niet meer dan 43 personen, waaronder 7 vrouwen, in het leven waren. Toch wisten de boosdoeners, dat de redding, die men was gaan zoeken, nabij was. Van het eiland, waarheen de straks bedoelde boot was vertrokken, steeg spoedig eene rookkolom omhoog, ten teeken dat men er water gevonden had. Maar het was den samenzweerders niet alleen te doen geweest, door het vermoorden van hunne medgezellen, hun eigen leven langer te rekken. Zooals later bleek, stond hun schelmsche daad in verband met een lang, vóór het schipbreuk lijden van de Batavia, beraamd plan, waarvan de schipper van dien bodem zelf de ziel was, en dat ten doel had om den opperkoopman en de verdere bemanning, op 29 hoofden na, te vermoorden, vervolgens met schip en lading naar Malacca te stevenen en het daar tegen goede betaling aan de Portugeezen over te geven. Door het stranden van de Batavia op de Abrolhos was dit opzet verijdeld, doch nu de schipper in gezelschap van den opperkoopman met de groote boot was weggevaren, twijfelden de achtergebleven eedgenooten er niet aan, dat deze door den schipper wel op de eene of andere wijze onschadelijk zou worden gemaakt, en dat men den schipper, als bevelhebber van een tot afhaal van de schipbreuklingeen bestemd schip, van Batavia zoude zien terugkeeren, waarna men zich met diens hulp

van dit vaartuig zou meester maken, en langs dien weg het lang beraamde plan eindelijk zou verwezenlijken.

Sterk door de verwachting, dat zij voor geene straf beducht hoefden te zijn, meenden zij vrij spel te hebben, en in dien geest gingen zij ook te werk. Het eerst werd over de in het leven gelaten vrouwen beschikt. De ouden van dagen waren vermoord en met haar ook de echtgenoot van den zich aan boord bevindenden predikant Ds. Gijsbert Sebastiaan, die echter zelf gespaard werd, even als zijne oudste dochter, doch alleen om in verschillende opzichten den booswichten te wille te zijn. De vader werd gebezigd om met de elders gevluchte schipbreukelingen onderhandelingen aan te knoopen, ten einde hen tot aansluiting aan het komplot over te halen; de dochter werd overgeleverd aan een der voornaamste handlangers van het hoofd des opstands, den onderkoopman van de Batavia, die voor zich zelven eene andere vrouw, wier man was omgebracht, tot echtgenoot verkoos. De vijf overige vrouwen waren blootgesteld aan het ruwste geweld van den kant der manschappen, en dit alles geschiedde onder de oogen zelf van den armzaligen predikant, wien hier erger lot trof, dan hem onder wilden zou zijn te beurt gevallen.

De uit het wrak geborgen kisten met kostbaarheden werden natuurlijk geplunderd. De opperkoopman, die zich den titel van kapitein-generaal had toegeëigend, koos zich eene lijfwacht, die hij met de geroofde stoffen prachtig uitdoste, en zoo vormde zich eene geregelde rooversbende, wier streven nu hoofdzakelijk was om zich ook meester te maken van hetgeen op de andere eilanden onder bewaring was gebleven van de schipbreukelingen, die aan de gepleegde gruweldaden niet medeplichtig waren. Deze hadden zich bijeen verzameld op het eiland, waar men niet alleen water, maar ook vogels, eieren en visch had aangetroffen, en leefden daar in betrekkelijken over-

vloed, dank zij het scheepsbrood, waarvan zij toevallig groote hoeveelheden gered hadden. Tegen hen nu ondernamen de roovers verschillende strooptochten, doch zij werden veelal met verlies teruggeslagen, want aan wapens ontbrak het den aangevallenen gelukkig niet. Op een dier tochten werd zelfs de kapitein-generaal van de bende gevangen genomen en vier der zijnen verslagen, waardoor het aan Ds. Sebastiaan, dien men weder op den tocht had medegesleurd, gelukte om aan zijne beulen te ontsnappen en zich onder de bescherming te stellen van zijne meer vreedzame lotgenooten. Maar zoodoende werd hij ook gescheiden van zijne dochter, die tot op het laatste oogenblik in handen der schuldigen bleef.

Door het gevangen nemen van hun hoofd werden de roovers evenwel niet ontmoedigd. Een ander nam zijne plaats in en reeds op den volgenden dag werd, onder aanvoering van dezen, een nieuwe tocht ondernomen, maar ook ditmaal zonder het gewenschte gevolg. Zoo nu stonden de zaken, toen eindelijk op den 17en September een schip in het gezicht kwam. Het was een Hollandsch schip, komende van Batavia; doch wat zou dit schip brengen? Redding en ontzet aan de vervolgden, of hulp en ondersteuning aan de boosdoeners? Het moeten voor allen, oogenblikken van vreeselijke spanning geweest zijn, vóór men hieromtrent zekerheid bekomen had. Doch het onrecht zou niet langer zegepralen. Het schip stond onder bevel van den opperkoopman van de Batavia. Den gezagvoerder van dien verongelukten bodem, die eigenlijk de aanleidende oorzaak van al het gebeurde was, had de Bataviasche overheid aangehouden, en door zijn wegblijven vielen al de plannen der oproerlingen in duigen. Tegen de macht, waarover de opperkoopman, die tot ontzet der schipbreukelingen was komen opdagen, beschikte, waren de roovers niet bestand. Zij moesten zich overgeven en op het door hen bezette eiland, dat zij in hunnen

euvelmoed Batavia's Kerkhof genoemd hadden, ondergingen de hoofdaanleggers van het komplot de rechtmatige straf voor hunne gruwzame misdaden. Acht hunner werden aan den galg gehangen, onder anderen ook de opperkoopman, wien vooraf de beide handen werden afgekapt, en vier zijner handlangers, nadat hun alleen de rechterhand was afgehouwen. De overige boosdoeners werden in boeien geklonken en naar Batavia overgevoerd, om aldaar gevonnisd te worden.

Zoo eindigde een treurspel, dat misschien eenig is in de geschiedenis van de vaart der Nederlanders op Oost-Indië (13). Welke straf de naar Batavia overgebrachte booswichten ondergingen, vindt men in het journaal van Wurffbain niet opgeteekend; ook omtrent het lot van de dochter van Ds. Sebastiaan meldt hij ons niets; en het eenige wat wij nog van hem te weten komen is, zooals wij boven mededeelden, dat Ds. Sebastiaan zelf den 19en Maart 1634 als predikant van het dorp Lonthoir is overleden.

Nadat Wurffbain zich na zijn terugkeer te Batavia op nieuw voor vier jaren in den dienst van de Compagnie verbonden had, en wel op grond dat de berichten van zijne betrekkingen te Nurnberg hem de verzekering gebracht hadden, dat in Duitschland de krijg nog altijd voortwoedde, werd hij tot onderkoopman bevorderd en in die betrekking werkzaam gesteld bij het Nederlandsch kantoor te Suratte.

Achtereenvolgens werd hij daar met verschillende zendingen belast, o. a. ook naar Mocha in de Roode Zee, waar hij het geluk had de handelszaken van de Compagnie weder op een beteren voet te brengen. Door meer andere goede diensten verwierf hij zich de gunst van zijne meesters, hetgeen hem in 1642 tot den rang van opperkoopman deed opklimmen, en twee jaren later schijnt er

zelfs ernstig sprake geweest te zijn, hem het Directoraat van den Nederlandschen handel in Perzië op te dragen, doch volgens zijne eigene mededeelingen moet Maetsuijcker, toen nog Raad van Indië, zich tegen die keuze verzet hebben, wijl het hem onraadzaam toescheen aan een niet-Nederlander een zoo gewichtigen post toe te vertrouwen. De overtuiging, dat overwegingen van gelijken aard zich ook in het vervolg verzetten zouden tegen zijne bevordering tot hoogere betrekkingen, deed hem eindelijk het besluit nemen den dienst te verlaten. Hij kreeg verlof van Suratte naar Batavia terug te keeren, en ofschoon men hem daar herhaaldelijk aanzocht om zijne diensten aan de Compagnie te blijven wijden, slaagde men er niet in hem van zijn voornemen terug te brengen. Met de retourvloot van December 1645 aanvaardde hij de reis naar Nederland, als opperkoopman met het bevel over het schip Henriette Louise belast, welke bodem op den 23en Juni 1646 na eene reis van 6 maanden en 3 dagen voor Vlissingen het anker liet vallen.

Zoo spoedig mogelijk vertrok Wurffbain naar Amsterdam om zijne zaken met Bewindhebberen van de Compagnie te regelen, vertoefde daar tot den 21en Augustus en keerde eindelijk den 21en September in den kring zijner familie terug. Hij vestigde zich nu voor goed in zijne geboorteplaats Nurnberg, trad er in het huwelijk, doch stierf reeds op den 2en Augustus 1661, slechts 48 jaren oud, na een leven, dat den uitgever van zijn dagboek waardig toeschijnt om er de woorden van Virgilius op toe te passen, die hij in zijne moedertaal volgenderwijze terug geeft:

Das Leben hat ein Ziel, die Zeit ist bald verlohren,
Doch der durch tapffres Thun den Nachruhm sich erkohren,
Verlacht durch Tugend-Werck des finstern Grabes-Schein,
Dann Er wird auch der Welt darinn unsterblich seyn.

Aanteekeningen.

1. „Ob die Teutschen gleich keine eigene Indianische Schiffarth haben, werden sie doch an allen Orten häufig gefunden, und dieses vornemlich auch auf Java. Wenn man die Freij-Leute und dieienigen, die in der Hochedlen Compagnie diensten stehen, zusammen nimmt, so wird es leicht seyn, eine summe von 7 und mehr Tausenden heraus zu bringen. Wenn sie die Zeit der Capitulation ausgehalten, können sie wieder heraus gehen. Sehr viele aber lassen sich nach ausgestandenen Kriegsdiensten in Batavia nieder, und sammlen manche davon grosse Schätze, welche, wie bekannt, nach ihrem Ableben den Freunden in Europa zu Theil werden, in deren Ermangelung aber der Hochlöblichen Compagnie anheim fallen. Man muss hier den Holländern zum Ruhm nachsagen, dass ohngeacht Batavia nach der allgemeinen Tour 3600 Meilen von uns enfernet ist, und sie deswegen die Erbschaften gar leicht unterschlagen könten, sie von solcher lobenswürdigen Redlichkeit sind, dass sie die Gelder nicht nur unter der Compagnie Siegel heraus bringen, sondern auch der verstorbenen Anverwante mit Mühe aufsuchen lassen." Walbaum, *Ausführliche und merckwürdige Historie der Ost-Indischen Insel Gross-Java und aller übrigen Holländischen Colonien in Ost-Indiën. Leipzig und Jena*, 1754, p. 189.

Eene eigenaardige toelichting op het slot van deze aanhaling vindt men in het volgend extract uit een brief van de Ind. Regeering aan Heeren XVII van 16 Dec. 1659:

„Mits desen gewert UEd. een wisselbrieff ten bedrage van 2856 cruysdaelders in specie, om volgens inhoude aen de gardiaen der Capucinders van den convente de Sainct Honoré tot Paris betaelt te worden, om dan vorders met de penningen te handelen als de uijtterste wille van eenen François Niele op de cust tot madrespatam overleden is dicterende, ontstaande de middelen uijtde nagelate goederen van denselven, bedragende 't gene op de cust daervan geprocedeert sij, uijtwijsende 't aenschrijven van de Heer Gouverneur Pitts, dato 6 September passato *f* 3375: 1, waarvoor aldaer 't generael gecrediteert is. 't Vordere is van 97 stucx geësmalieerde diamant ringetjes ende 13 stucx do. oorpennen ons van voorn. gouverneur toegecomen, ende hier bij openbaere venditie ten overstaan van gecommitteerden vercocht, bedragende 't provenu Rdr. 1731: à 60 Str. ider gerekend, ende volgens de ordre van de Comp. tot een wissel gereduceerd

om nae UE. believen betaelt te worden; gaende nevens dese Copie van 't testament door voorz. de Niele gemaekt, dat de padres tot madrespatam ook op sijn begeerte aangenomen hebben tot des overledens erffgenamen te senden, mitsgaders den inventaris van desselfs nagelate goederen, daar bij UE. connen sien, wat des overledens uijtterste wille ende hoe met sijn nalatenschap gehandelt sij, sullende ons daer toe dienaengaende gedragen. Op de inventaris staet geinsereerd een goude naelt, met 2 goude slangen, die nieuwers aengehaelt vinden, en oversulcx gemist wordt. Wij sullen daerover na de cust schrijven, en reden doen geven hoe het daermede gelegen sij. 't blijckt de heer gouverneur voorn. deze schurfde commissie niet wel van sijnen hals heeft connen schuijven, dewijl sulcx bij uijtterste wille door den overleden begeert is, *schijnende de Engelsen 't selve niet heeft willen toevertrouwen*, onaengesien 't haerder plaets ende gebiet overleden sij, anders sagen liever van diergel. commissien, daer niet dan moeijten en fastidien voor d' E. Comp. aen vast sijn, geexcuseerd bleven."

---

2. De opmerking van Macaulaij in zijn Essaij over Warren Hastings, dat op eene langdurige zeereis twisten en vrijen de twee hoofdbezigheden zijn om den tijd te dooden, zal in den goeden ouden tijd wel even waar geweest zijn als tegenwoordig. Zelfs bleef het vroeger niet bij vrijen, en was menig schip de plaats waar ook het huwelijk, als burgerlijke formaliteit en kerkelijke plechtigheid, voltrokken werd. Elias Hesse maakt in zijn reisverhaal (*Drie seer Aenmerklijcke Reijsen nae en door veelerleij Gewesten in OostIndiën, gedaen van* Christophorus Frikius, Elias Hesse *en* Christophorus Schweitzer; *Utrecht*, 1694) melding van twee trouwpartijen, die plaats hadden aan boord van 's Compagnie's schip „Sumatra", waarmede hij in November 1680 Holland verliet; en dat zulks niets ongewoons was blijkt o. a. uit eene door de Compagnie gemaakte bepaling, „dat alle diegene die eenige vrouwe off jonge dochter van nu aff der waerts gaende 'tsij *onder wege* off in Indië comen te trouwen, verbonden sullen sijn den tijt van 't verbandt van haere huijsvrouwen in Indie uyt te blijven sonder binnen deselve te mogen overcomen." (Missive van Heeren Zeventienen aan Gouverneur-Generaal en Raden van 21 April 1656).

---

3. Vgl. Valentijn, II, 90.

---

4. Volgens Valentijn III, 2e stuk, bl. 16 heette bedoelde Fiscaal

Isaac van der Voort. Zijne verdwijning schijnt in Banda grooten indruk gemaakt te hebben, want het verhaal er van vindt men ook in het journaal van SEIJGER VAN RECHTEREN, opgenomen in het 2e deel van *Begin en voortgang van de Vereenigde Nederlandsche Geoctroijeerde Compagnie.* Al dadelijk echter begint deze zijn verhaal met eene onwaarheid. Ofschoon hij eerst den 20en Januarij 1630 op Banda kwam, schrijft hij, waarschijnlijk om zich in de oogen zijner lezers belangwekkender te maken, dat het feit gebeurd is „in die tijdt dat ik noch in Banda woonde." 't Ging den toenmaligen krankbezoeker „ende later Geweldige Generaal van de Landen van Overijssel," als vriend Juriaan,

„Wie ooit naar vreemde landen trok, Kan thuis wat nieuws verhalen;"

en zoo vertelde hij er maar op los, zeker denkende dat wel meer wonderen, dan die hij in Indië zeide aanschouwd te hebben, door de goede gemeente in goed geloof waren aangenomen. Vertelt hij niet in vollen ernst van zekeren Cornelis Slim, busschieter van Rotterdam, dat hij „in tegenwoordigheid van veel menschen vreeselijk vloekende en zweerende, is van den Satan opgenomen, en in de lucht gevoerd; daarna met een gruwelijk geschreeuw ter aarde gevallen zijnde, is wederom van den duivel opgenomen en gevoerd op een' hoogen berg, die rondom in de zee ligt, geheeten den Gernapelsberg, alwaar na twee of drie dagen de Gouverneur heeft laten zoeken, maar hebben Cornelis Slim noch dood, noch levendig kunnen vinden; voorzeker houden, dat hij na de helle van den duivel gebracht is." En liet hij niet eenigen tijd daarna door zijne huisvrouw eene herhaling opvoeren van de wonderbaarlijke vischvangst uit het Evangelie, toen zij na onvoorziens eenige netten van inlandsche visschers beschadigd te hebben, en deze daarover zeer verstoord wezende, hen toevoegde: „Hoe gij lieden, gelooft gij niet dat er een God boven in den hemel is, die u geluk kan geven naar zijn eigen genoegen", en dezen daarop ten antwoord gevende, dat het een kwaad teeken was, dat zij op hunne netten getreden had, „beval mijne huisvrouw zij zouden haar net uitwerpen, en zien wat geluk dat zij krijgen zouden, en 't zelve weder ophalende, (mijne vrouw helpende haar trekken) hadden meer als 6 à 7000 visschen gevangen, waarover zij met grooter blijdschap riepen in haar lieder tale: „Itoe prampoean olanda dia ada ontong banjak." Zóó wordt door Seijger van Rechteren de geschiedenis geschreven, en daar hij nu de eerste geweest is, die in zijn journaal gewag maakt van de bekende, maar minder welriekende episode, die tijdens het beleg van Batavia in 1629 bij de bestorming van het reduit Maagdelijn zou zijn voorgevallen, en waaruit zij door alle na hem gekomen geschiedschrijvers van Batavia's beleg is nageschreven, schijnt de twijfel zeer gecorloofd of het bedoelde voorval meer geloof verdient, dan de ontvoering van den Rotterdamschen busschieter door den duivel in eigen persoon, te meer

wijl van de geheele zaak geen enkel woord gerept wordt in het, door een ooggetuige samengesteld, journaal van bedoeld beleg, dat in deel III van de *Bijdragen van het Delftsch instituut*, bl. 289 is uitgegeven.

---

5. Dezelfde opgaaf vindt men bij VALENTIJN III, 2e stuk, bl. 30, zonder vermelding echter van de bron, waaraan zij blijkbaar ontleend is.

---

6. De andere persoon, die levend verbrand werd, had zich schuldig gemaakt aan overtreding van het voorschrift van Leviticus 18, vs. 23.

---

7. Hoe het te Batavia toeging leeren ons de volgende aanhalingen:

„Das Bürgerrecht wird gehalten fürm Stadt-Hause, Compagnies Recht aber fürm Castelle auffm Chiavotte und gehet wol nicht eine Woche dahin in welcher nicht einige gewippet, gegeisselt, gebrandmarcket, gerädert, enthauptet, gehangen, gewürget, Nasen und Ohren abgeschnitten, die Backen mit Messeren auffgerizet, oder unterm Galgen gestellet werden". TAPPENS, *Funffzehen Jährige curiöse und denckwürdige auch sehr gefährliche O. I. Reise Beschreibung, Hanover*, 1704, *p* 108.

„Ueberhaupt muss man von der Holländischen Justiz auf Batavia sagen, dass selbige mit gar ungemeiner strenge exerciret werde. Es gehet da immer an ein Spiesen, Rädern, Hencken und Köpfen, welches aber auch an diesem Orte nöthig ist, weil sonst ohnmöglich fallen würde so mancherley Nationen und rohe Leute im Zaum zu halten, wenn nicht durch die schärfsten Strafen Exempel statuiret würden, daran sich die anderen spiegelen könten." WALBAUM, o. c. p. 235.

---

8. „Met UE. waerde pant Banda (gepresen sij den Albestierder) staet het naer wensch, ende wert door den Gouverneur Acolije wel en vredig naer onse ordre gegouverneert." *Missive van de Indische Regeering aan bewindhebberen van* 28 *December* 1636.

---

9. „*Amoc*, welches Wort so viel ist als *courage*, oder *schlag todt*". WURFFBAIN, p. 84.

---

10. De mededeelingen van Wurffbain over den tocht van Pool ko-

men geheel overeen met de berichten van VALENTIJN III: 2e stuk; p. 47. Men vergelijke verder Mr. L. C. D. VAN DIJK, *Mededeelingen uit het Oost-Indisch archief*, bl. 26/9.

---

11. Omtrent het bezoek van Randal Jesson op Poeloe Run werd bij missive van de Ind. Regeering van 28 December 1636 het volgende naar patria gemeld:

„Der Engelschen voorgenomen ende Ao 1635 misluckte visite des Eijlandt Ron hebben dezen jaere hervath en was dienvolgende aen de oostsijde van Poelo Ron voor de gewesene negrij Lochim den 11 Maert laatstleden ten ancker gecomen Capp. Randal Jesson van London met zijn schip de Peerle.

„Soo haest den Gouverneur Akoleij d'aencompste vant Engels schip onder Poelo Run vernam, sont datelijk gecommitteerden met cleen vaartuijch derwaerts omme ons garnisoen bestaende in thien coppen van daer te lichten ende gem. Eijlant ten behoeve van d'Engelsen te verlaten; die van de Peerle 't aanbrengen van d'onze verstaan hebbende, heeft gem. cappiteijn Jesson aan de selve verclaert ende daarvan oock schriftelijke acte int Engels gepasseert (daer van 't origineel ende eenige copijen autentycq hier neven gaen) geen andere last van sijne principalen te hebhebben als simpelijck gesegde Eylandt Run te visiteeren; sulcx dat het lichten ofte verblijven van voorz. 10 Nederlanderen sich niet aangelegen liet wezen, gelijck ook dienvolgende geseijde garnizoen tot weeringh van het schuijl geboefte daer is blijven continueeren. Den capp. Randal Jesson versocht zeer instantelijcken (ten aenzien op een quaede Rheede lagh, ende dat water van noode hadde) op Poelo Aij mocht comen anckeren, dat hem op 't gevouchelijckste affgeslagen wiert met aanbiedingh soo veel water aen boort te schicken als van noode mocht hebben. Voor welke presentatie d'onse bedanckte. Hadde liever op Poelo Aij geweest apparent omme voor particulier wat foelie tegen witte suijcker (daer wel van voorsien was) te ruijlen. Eijntelijck op sijn aenhouden wiert hem toegestaen met onse gecommitteerden in ons vaertuijch naer Poelo Aij te varen, omme den gouverneur te begroeten, alwaar sijn versouck andermael voorstelde, doch insgelijks beleeffdel. affgeslagen wiert; ende hij vermerckende daar omtrent voor hem niet 't obtineeren, op Poelo Run niets te verrichten, ende oock periculeus leggen was, is met goet contentement, naer uijtterlijcken schijn, den 20 der maent Meert uijt Banda naer Amboina verseijlt, ende arriveerde den 27 dito ano passato omtrent den houck van Ontemourij".

Uit deze officieele mededeeling blijkt dat de berichten van Wurffbain vrij juist en nauwkeurig zijn. Omtrent andere onderwerpen, zoo als het

bezoek van John Hunter en zijn onderhoud met van Diemen is eene vergelijking met de officieele bescheiden niet mogelijk geweest, daar van al de brieven, die in de eerste helft der zeventiende eeuw door de Indische Regeering aan Bewindhebberen in Nederland zijn geschreven, alleen de generale missive van 28 December 1636 in het archief alhier is bewaard gebleven.

---

12. De uitgever van Wurffbain's Journaal laat de *Batavia* schipbreuk lijden op de meer algemeen bekende Abrolhos rotsen op ongeveer 18° Zuider breedte nabij de kust van Brazilie gelegen, waardoor het geheele verhaal eene aaneenschakeling van ongerijmdheden wordt.

---

13. Een uitvoerig verhaal van het gebeurde met het schip *Batavia* verscheen reeds spoedig in druk. Seijger van Rechteren, die in zijn dagboek opteekent, dat hij te Batavia den Predikant gesproken heeft, wiens vrouw en kinderen „van ons eijgen volck vermoort waren op een dochter nae, die noch van de schelmen met kracht ende ghewelt gebruickt wert," eindigt zijne mededeelingen met „de goedgunstige lezers, die lust hebben de tragedie te lezen, aen de journalen van dezelve voijagie te adresseeren". Het journaal van van Rechteren verscheen in 1635, doch de eerste bekende uitgaef van het reisverhaal van het schip Batavia is van 1647 (*Ongeluckige voijagie van 't schip Batavia na de Oost Indien. Gebleven op de Abrolhos van Frederick Houtman op de hoogte van 25½ graet bij. Zuijden de Linie Aequinoctiael-uijtgevaren onder den E. Francois Pelsert vervatende Soo 't verongelucken des schips als de grouwelijcke moorderijen onder 't gebergde scheepsvolck op 't Eijlandt Bataviaes Kerckhoff voorgevallen, nevens de straffe de Hantdadigers overkomen. Geschiet in de jaren* 1628 *en* 1629. *Nevens enz. Amsterdam Anno* 1647), eene omstandigheid die P. A. Tiele in zijn *Mémoire bibliographique sur les journaux des Navigateurs Neerlandais* p. 264 de veronderstelling doet opperen, dat van Rechteren misschien een te Batavia gedrukt exemplaar van het reisverhaal van Pelsaert in handen kan gehad hebben. Ik betwijfel echter of het bestaan van eene drukkerij te Batavia vóór 1635 als bewezen mag worden aangenomen. In 1661 althans werden de voor den dienst in Indië benoodigde imprimés nog uit Nederland aangevraagd (Particuliere missive van G. G. en Raden aan de Kamer Amsterdam van 26 Januarij 1661), en volgens Nieuhoff, *Zee en Lant Reize*, Amsterdam, 1682, bl. 209, heeft men te Batavia eerst in het jaar 1667 „eene drukkerij beginnen toe te stellen"; eene particuliere onderneming, naar het schijnt, want den 8en Juni 1668 werd door de Regeering met den eige-

naar der drukkerij een contract gesloten voor „het drukken van placcaten, ordonnantien, schoolboecken enz". (Missive van G. G. en Raden aan Heeren XVII van 18 October 1668).

Een beknopt verhaal van de „Ongeluckige reijse van 't schip Batavia" vindt men in het XVe capittel van het 2e boek van de *Wonderen van 't Oosten* door ARNOLDUS MONTANUS, *Rotterdam*, 1654, terwijl in de *Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen en de Zeevaartkunde* door JACOB SWART, 1857, No 3, 2e Afd. een opstel voorkomt van den Heer P. A. LEUPE over *de Houtmans Abrolhos in* 1727, waarbij gevoegd is eene kaart van deze droogte, vervaardigd door den Schipper Jan Steijns van het schip *Zeewijk*, dat in laatstgenoemd jaar mede aldaar gebleven is.

DE KOPEREN PLAATJES VAN KĔBANTĔNAN.

DOOR

K. F. HOLLE.

In deel XVI, pag. 559 van dit tijdschrift komt voor een voorloopig berigt omtrent de bovengenoemde plaatjes, opgemaakt naar facsimiles, door *Raden Saleh* daarvan vervaardigd. Enkele letters waren mij toen duister, welke sedert zijn opgehelderd. Bij een der Bekasische rustverstoorders werden o. a. achterhaald de zoogenaamde „koopbrieven van de landen om *Batavia*", welke niets anders bleken te zijn dan de in deze bedoelde piagĕms.

De W^d^. Assistent Resident van *Meester Cornelis*, wijlen de heer *E. D. Levyssohn Norman*, bood ze later het genootschap aan, in welks museum ze onschadelijker zullen zijn dan in de handen van een inlandschen koentjen (bewaarder van schatten of heilige zaken) en het genootschap zond mij de platen toe om advies.

Niet weinig verwonderd was ik, daarin een oude kennis te herkennen en nu ik hem in levenden lijve voor mij had, gelukte het mij, door hem bij lamplicht van alle kanten te beschouwen, de V^de^ plaat, pag. 565, geheel en zeker te ontcijferen. Een heele toer was het en wonder is het, dat de teekenaar niet onnauwkeuriger nateekende.

Het blijkt nu, dat die plaat bevat een piagĕm, door Padjadjaran uitgereikt aan de heilige plaats (het klooster) te Soenda Sĕmbawa en dat ze in nauw verband staat met plaat I, pag. 562.

„Hij, die het opperhoofd van het klooster iets in den weg legde, werd met den dood bedreigd"; voorwaar geen halve maatregel!

Op plaat V nu staat (*) Poen? Ini pitĕkĕt noe seba di Padjadjaran mitĕkĕtanna (†) *kaboejoetan di* Soe(n)da Sĕmbawa aja ma noe ngabajoean moelah aja noe njĕkapan, moelah aja noe moenah-moenah banjoe; noe haheurjañan lamoen aja noe kĕdĕ pa(m)*bah*na *loer*ah Soenda Sĕmbawa *koe aing di titah di poeh*han, kena eta loerah *kawi*kwan.

VERTALING.

Dit is een acte van dengeen die te Padjadjaran zetelt, er wordt mede begiftigd de heilige plaats te Soenda Sĕmbawa, hij rugsteunt (beschermt) ze.

Dat niemand er inbreuk op make, dat niemand ze vernietige (gelijk make als het water), ze aanrande (plage). Als iemand verkracht het gezag van den loerah te Soenda Sĕmbawa, zal ik hem doen ter dood brengen, want hij is de loerah van het klooster (§)

Ook de lezing van plaat IV kan ik verbeteren, namelijk de woorden *koe jasa goena laga rara oepete* (zie pag. 564 en noot van den heer *Cohen Stuar*).

Die moeten worden gelezen *koe dasa koe tjalagara oepĕti*. Wat dat *tjalagara* is weet ik niet en heb ik niet kunnen te weten komen. Men gaf mij op: *di arar*= algemeene oproeping tot werk, di *banjoeara,* idem bij overstrooming of doorbraak en *gĕni ara* bij brand. De heer *Cohen Stuart* wees mij op *titisara* en vond tjalagara ook op de madjapahitsche inscriptie, terwijl ik het later nog terugvond

(*) Het curcief gedrukte is hetgeen thans anders gelezen wordt.

(†) Zoo als hier wordt na thans niet gebruikt; ter welluidendheid zal men nu steeds mi tĕkĕtañana zeggen.

(§) *Kawikwan;* — de lettergrepen *kawi* waren op het F. S. weggelaten, daarom dacht ik vroeger dat er Pakwan moest staan.

op bladzijde 9 van het Galoehsche lontar m.s., zonder omtrent de juiste beteekenis evenwel zekerheid te krijgen.

Daar staat *Nihaw moewah, djaga (oe)rang kadatangan koe sema, pang oerang dasa tjalagara, oepĕti panggeureus te uma, maka soeka geni? oerang, maka rasa kadatangan koe koela-kadang koebaraja koe adila(n)tjeuk enz.*

„En verder, als later bezoekers bij ons komen om „(van?) ons (te bekomen?) dasa tjalagara, oepĕti pangeu„reus te uma, dat wij (dan) willen . . . . . ? dat wij „het beschouwen als of wij bezocht worden door bloedver„wanten, door aanverwanten, door een jongeren of ouderen „broeder," enz.

Waspada 21 September 1871.

HET LOT DER VROUW OP BALI,

DOOR

R. VAN ECK.

Het is eene algemeen erkende waarheid, hoe onder de zegeningen van het Christendom ook deze behoort, dat aan de vrouw de plaats in het maatschappelijk leven is teruggegeven, waarop zij, als wederhelft van den man, volle aanspraak heeft. Onder de niet-christenen zien de mannen er nog altijd hunne eer en grootheid in, dat ze de vrouwen als hunne minderen beschouwen, als zoovele *voorwerpen*, waarover ze naar welgevallen beschikken mogen. Hier verlaagt men haar tot koopwaar, over welker grootere of geringere waarde tusschen de ouders als verkoopers en den aanstaanden echtgenoot als kooper, vaak op de onbeschaamdste wijze onderhandeld wordt. Ginds worden ze aangezien als wezens, wier eenige bestemming, zoo hier als hier namaals, is om in den laagsten zin van het woord de slavin van den man te zijn. Elders sluit men ze op, gelijk bij ons een familiestuk wordt weggesloten, om het niet dan op hooge feestgetijden even te voorschijn te halen. In één woord, overal buiten het Christendom zien we de heeren der schepping misbruik maken van hun eerstgeboorterecht, en staat de vrouw verre beneden de plaats, welke zij rechtens behoort in te nemen. We stemmen gaarne toe, niet overal is haar lot even ondragelijk. Zij zal zeker daar het meest van der mannen willekeur te lijden hebben, waar ook nog in andere opzichten de begrippen van recht en billijkheid het meest verbasterd zijn. Zoo zal de vrouw,

onder overigens gelijke verhouding, hooger staan bij een volk, dat aan de mannen gelijke rechten en vrijheden toekent, dan elders, waar het onderscheid van rangen en standen gehuldigd wordt. En dit vooral zoodra deze afscheiding zoo stelselmatig wordt in eere gehouden, als zulks bij het indische kastewezen het geval is. Waar reeds het grootste gedeelte der mannelijke bevolking bij de kleine minderheid, en dit ongestraft, ja met een door de wet geregeld recht, weinig meer dan dieren geacht is, hoe vernederend moet daar niet de positie der vrouw wezen! Bali is het eenige land in dezen Archipel, waar bedoeld kastestelsel nog iets van zijn ouden vorm en wezen behouden heeft, en we behoeven dus niet ver te gaan om de waarheid onzer stelling aan de werkelijkheid te toetsen. We doen dit te liever omdat het ons tevens eene geschikte gelegenheid aan de hand doet om iets naders te vernemen van een volk, dat overigens om meer dan eene reden waardig is de aandacht van ons Hollanders tot zich te trekken. Mogen de lezers van dit Tijdschrift er straks even zoo over denken!

Ons onderzoek geldt alzoo het lot der vrouw op Bali. Om daarbij zoo veel mogelijk orde en regel te bewaren en tevens gelegenheid te hebben hier en daar korte opmerkingen over zeden en gewoonten van dit volk in te vlechten, bepalen we ons tot de volgende onderwerpen.

I De huwelijksaanvraag.
II De huwelijksinzegening.
III De veelwijverij.
IV Het familieleven, en
V De weduwstaat der vrouw.

I. DE HUWELIJKSAANVRAAG.

De oude balische wet erkent alleen zoodanig huwelijk voor geldig, dat met wederzijdsch goedvinden van de ouders

gesloten wordt. Men ging daarbij van oudsher aldus te werk. De vader van den jongeling, of bij ontstentenis van dezen de moeder, begeeft zich naar de ouders van het uitverkoren meisje om hunne toestemming tot het huwelijk te verzoeken (*mepadik*). Slaan deze het aanzoek niet terstond af, dan tracht men het eens te worden over de voorwaarden, waarvan de eindbeslissing wordt afhankelijk gesteld. Mag men de berichten daaromtrent geloven, dan schijnt het dat men er vroeger een zekeren afkeer van had om de dochters tegen een zekeren prijs aan haren minnaar te verkoopen. Wat toen uitzondering was, is nu evenwel bijna regel geworden; wijl echter daaromtrent geene bepalingen in de wet zijn opgenomen, spreekt het van zelf, dat de koopprijs geheel van het wederzijdsch goedvinden afhangt. Gewoonlijk variëert deze tusschen *f* 40 tot *f* 100, doch er worden ook lieden aangewezen, die tot *f* 600 voor hunne bruid betaald hebben. Ook gebeurt het niet zelden, dat een trouwlustig jongman wel het jawoord ontvangt, maar onmachtig is om de gevraagde som aan de ouders te betalen. In dat geval moet hij ongetroost aftrekken, of kan hij zich als knecht bij zijne aanstaande schoonouders verhuren en zoo zijne schuld in arbeid afdoen (*metoenggoe*). Gemakkelijk besluit men echter niet daartoe, vooral ook om het misbruik dat hiervan door sommige ouders, die huwbare dochters hebben, gemaakt wordt. Het komt n.l. niet zelden voor, dat een jongeling na maanden, ja jaren, om zijne vrouw gediend te hebben, eindelijk moet aanzien dat een ander haar echtgenoot wordt. Het staat dan aan de ouders of ze in dit geval den bedrogen minnaar al dan niet willen schadeloos stellen, doch in den regel keert deze met ledige handen naar zijne plaats terug, om daar zijn schande en ergernis te verbergen. Men noemt dat *harttá banggá* (verloren geld), terwijl op zulk een slachtoffer ook het spreekwoord wordt toegepast *bangkoeng pajah*

tepèn doerèn, d. i. een doodmager varken, waarop een doeristan valt.

Zijn eenmaal alle hinderpalen uit den weg geruimd, dan laat men het aan den priester over om den dag te bepalen waarop, met goedvinden van alle goede en kwade geesten, de trouwplechtigheid zal plaats vinden. Aan die formaliteit zal zich nimmer een Balinees onttrekken, al geldt 't ook eene minder gewichtige zaak dan het huwelijk. Intusschen heeft de bruidegom den vrijen toegang tot de woning zijner bruid, en stelt men hem in de gelegenheid om door het bewijzen van liefdediensten zich van hare gunst te verzekeren; of de jonge dochter haar aanstaanden echtgenoot al dan niet genegen is, doet overigens niets ter zake. Zonder haar te raadplegen heeft men over hare hand beschikt, overtuigd als men is dat zij als eene rechtgeaarde dochter de goede zorgen van vader en moeder op prijs zal stellen. Weerspannigheid in deze behoorde vroeger dan ook tot de zeldzaamheden. Alleen in de laatste jaren in dit anders geworden. Wel hebben ook nu nog de ouders het recht om over hunne kinderen als hun wettig eigendom te beschikken, maar het ontbreekt hun thans ten eenemale aan de macht om een eigenzinnigen zoon of eene onwillige dochter tot gehoorzaamheid te dwingen. Ook schijnt de eerbied van de kinderen voor hunne ouders zeer te zijn afgenomen, althans weinigen zien er eenig bezwaar in om, vooral in zake het huwelijk betreffende, hun eigen wil te volgen. We zullen straks zien welke middelen hun daartoe ten dienste staan. De ouden van dagen schrijven dit zedenbederf toe aan den invloed der vreemdelingen, waarvoor zou kunnen pleiten dat hier in Boelélèng, waar men het meest met de buitenwereld in aanraking komt, die afwijking van vroegere zeden en gewoonten het meest in 't oog loopt. Hoe dit echter ook zijn moge, de afwijking bestaat, ze is algemeen en, wat wel het ergste is, ze

is tot *adat* verheven. Het wettige *mepadik* is door het onwettige *merangkat* (het schaken van een meisje met haar wil) verdrongen, althans zoo, dat van de tien huwelijken tegenwoordig negen op laatstbedoelde wijze tot stand komen. Zelfs K'satrija's en Brahmanen schamen zich niet om langs dezen weg de *hagamâ* (wet, godsdienst) tot een dooden letter te maken. Men vindt deze manier van trouwen zoo prettig, dat men zijne bruid schaakt ook al is men er ten volle van overtuigd dat hare ouders gaarne hunne toestemming geven zullen. Of het waar is wat de booze wereld beweert, dat n.l. de meisjes daaraan meêdoen, om zoo doende den schijn van trouwlustig te zijn, van zich te weren, durf ik niet beslissen. Alleen geloof ik, dat eene dergelijke kwalijk geplaatste zedigheid onder zoo'n uiterst zinnelijk volk als de Balineezen zijn niemands bevreemding behoeft gaande te maken. Er is ook een blos die veroordeelt!

Doch hooren we hoe dat schaken in zijn werk gaat. Een jongman zeker meisje tot vrouw verlangende, zoekt op de eene of andere wijze zich van hare genegenheid te verzekeren. Gelukt het hem zich met haar te verstaan, dan is hun eerste werk om met elkander den dag te bepalen, waarop het meisje heimelijk de ouderlijke woning verlaten zal. Is dat gunstig oogenblik gekomen dan begeeft de jongeling zich des avonds in alle stilte naar zijne beminde, die gepakt en gezakt zijne komst verbeidt, en vlugt met haar naar het huis van een in het geheim betrokken vriend of bloedverwant (*mengkèb*). Van uit dezen schuilhoek, waar de vlugtelingen zich in den regel reeds als man en vrouw beschouwen, zend hij den volgenden dag een zaakgelastigde naar de bedrogen ouders, om vergiffenis voor het gepleegde kwaad en tevens hunne toestemming tot het huwelijk te verzoeken (*melepeh*). Laten dezen zich verbidden, of keuren ze slechts goed om opspraak te vermijden, dan bepalen ze de voorwaarden,

waarop zij van hunne dochter afstand zullen doen. Het gebruik wil echter dat de familie van het meisje zich, althans voor eenige dagen, voor hoogst beleedigd houdt en van geen onderhandeling weten wil. Ook mag het jonge paar, dat zoo lang *soekretå* (onrein?) is, in geen geval vóór een door den priester opgegeven dag, uit zijn schuilhoek te voorschijn komen. Er zijn er wel, die zulks toch doen, maar daaraan danken zij 't dan ook, dat ze onder de „vrijdenkers" gerangschikt worden. Is de dag der bevrijding aangebroken, dan begeeft men zich in plechtigen optocht naar de ouders der bruid, om nogmaals schuld te belijden, en betaalt de bruidegom of diens familie den koopprijs in geval deze gevorderd wordt. Eigenlijk in dit meer de boete, waarmede hij zijne misdaad moet goedmaken, maar de zaak komt overigens op hetzelfde neer.

Bedoelde optochten, waarbij de *basé gedé* (eene hooge mand, opgevuld met allerlei levensmiddelen) de hoofdrol speelt, hebben gewoonlijk des nachts plaats; men zegt om de tranen, die bij zoo'n gelegenheid gestort worden, voor ongewijde oogen te verbergen! Die tranen verhinderen echter niemand om ijverig deel te nemen aan een groot familiefeest (*mebèbas*), waarmede de plechtigheid besloten en het huwelijk als wettig voltrokken beschouwd wordt.

Niet altijd echter zijn de ouders gezind om zich naar het verlangen van het verliefde paar te schikken. In tegendeel; vaak verzetten zij zich, om welke reden dan ook, met alle geweld tegen het voorgenomen huwelijk. De wet geeft hun daartoe het volste recht; zelfs hebben zij alle vrijheid om den schaker, mocht hij hun in handen vallen, zij het ook met den dood voor zijne vermetelheid te straffen. Het gevolg hiervan is, dat zulke schaakpartijen vaak tot bloedige straatgevechten aanleiding geven. Uit dit oogpunt de zaak beschouwende moet men 't dan

ook nog maar loven, dat dit *merangkat* zoo zeer in den smaak van het publiek valt. Immers, deze algemeene goedkeuring van eene overigens onwettige handeling stelt de vlugtelingen, des noodig, in staat om hun schuilhoek zorgvuldig verborgen te houden, tot tijd en wijle de drift der beleedigde familie een weinig bekoeld is, en men zich bereid verklaart om de onderhandeling over den koopprijs (boete) te openen. Mochten evenwel de ouders bij hunne weigering blijven volharden, en gevoelt de bruidegom weinig lust om van zijne bruid afstand te doen, dan neemt deze gewoonlijk de toevlugt tot het laatste middel dat de adat hem aan de hand doet. Door tusschenkomst van een zijner vrienden, verzoekt hij n.l. den vorst, als heer en meester van al diens onderdanen, om zijne hooge goedkeuring tot het aangaan van een huwelijk met de geschaakte bruid. Nu moet men de geaardheid en het despotisme van deze *hanaké hagoeng* (vorsten, lett. groote menschen) kennen, om er zeker van te zijn, dat ze zelden of nooit dergelijk verzoek van de hand wijzen. Zonder verdere bemoeienis van de ouders bepalen zij den koopprijs, en nauwelijks heeft de bruidegom die gelden aan 's vorsten zaakgelastigde afgedragen, of het huwelijk wordt verklaard wettig te zijn. Man en vrouw komen uit hun schuilhoek te voorschijn zonder dat ze behoeven te vreezen dat iemand hen verder lastig zal vallen. Het spreekt echter van zelf, dat men niet anders dan in den uitersten nood tot dezen maatregel overgaat. Ook laten de ouders het zelden zoo ver komen: hun geldzucht maakt hen gewoonlijk handelbaar. Het heet wel dat de vorst de door hem ontvangen gelden aan de rechtmatige eigenaars doet ter hand stellen, maar belanghebbenden weten zulks beter.

Van welke zijde wij de zaak ook mogen bezien, uit alles blijkt ons reeds, dat ook hier de vrouwen in de schatting der mannen wezens zijn van zeer ondergeschikte waarde. Ik vroeg onlangs aan een voornaam Balinees

hoeveel de vorst gewoonlijk voor een geschaakt meisje laat betalen, waarop deze antwoordde: „Dat is onbepaald „en regelt zich naar stand, ouderdom en meer of mindere „schoonheid van het meisje." Maar als hij dan eens meer vraagt dan de schaker betalen kan of betalen wil? „O, *dadi tawah!*" (men kan afdingen) heette het „en gewoonlijk wordt de zaak tot genoegen van beide partijen geregeld". Wat dunkt u van de Balineezen?

Het is er echter verre van af, dat deze eilanders zich met eene vreedzame schaakpartij zouden tevreden stellen. Ook van weerspannige vrouwen en meisjes weten zij zich meester te maken. Dit geschiedt door het *ngedjoek* of *melegandang*, dat we met „schaken tegen wil en dank" vertalen kunnen. Jonge dochters, die van niets weten, worden geheel onverwachts op straat, op het veld, bij het weefgetouw of waar ook, door een of meerdere personen met ruwe hand aangegrepen, geheel weerloos naar een verafgelegen plaats letterlijk voortgesleept, en daar in een haar onbekende woning opgesloten. Gewoonlijk heeft dit des avonds of in den nacht plaats, doch als 't niet anders kan, dan schroomt men niet om zulks op klaarlichten dag te doen. Op mijne middagwandelingen ben ik meer dan eens van dergelijken gewelddadigen roof getuige geweest. Zoo stiet ik onlangs op een hoop volks, mannen en vrouwen, die al gillende en schreeuwende langs den weg trokken. Niet wetende wat er aan de hand was, vroeg ik een uit de menigte naar de oorzaak van zooveel rumoer, en nauwelijks had ik gesproken of eene jonge vrouw, met loshangende haren en deerlijk gehavende kleeding, vliegt op mij aan met den uitroep help, help, ik word geschaakt! Ik zou haar en hare moeder, die de roovers gevolgd was, gaarne geholpen hebben als ik maar eenigsins de macht daartoe bezeten had. Maar waar men den moed heeft om zoo iets te ondernemen onder het oog van 's Goevernements ambte-

naren, daar bekreunt men zich al zeer weinig om hetgeen een partikulier te zeggen heeft! Op een anderen keer vertelde mij iemand uit de hoogste kaste, in tegenwoordigheid van eene zuster van den vorst, dat hij dien avond naar N. zou gaan om daar de dochter van N. N. te schaken. Op mijne vraag of het meisje van zijn voornemen kennis droeg, luidde het antwoord: „wel neen! maar ik „heb met eenige vrienden afspraak gemaakt en onze maat„regelen zijn zoo genomen dat we zeker slagen zullen."

En zoo ziet de niets kwaads vermoedende jonge dochter zich dan op eenmaal aan hare familie ontroofd en tegen haar wil gedwongen den maagdelijken staat met dien eener gehuwde vrouw te verwisselen. De tooneelen, waarvan hare gevangenis getuige is, laten zich gemakkelijker denken dan beschrijven; veelal toch is 't den roover niet ernstig om een huwelijk te doen, maar blijkt het, dat zinnelijke begeerten de voornaamste drijfveer zijner geweldadige handeling waren. In elk geval heeft hij te kampen met eene weerspannige vrouw, die hem misschien voor het eerst van haar leven ziet, of, hem kennende een verklaarden afkeer jegens hem koestert. Ook was zij wellicht reeds aan een ander verloofd en ziet ze nu op eens den zoetsten droom van haar hart in de droeve werkelijkheid veranderen. Bedenkt men nu nog hierbij, dat in den regel de familie der geroofde, gewoonlijk door de geheele dèsa daarin ondersteund, alles in het werk stelt om den vermetelen minnaar in handen te krijgen, dan zal het niemand verwonderen als ik zeg, dat zoo'n maagderoover in de eerste dagen allesbehalve op rozen slaapt. Wat echter met recht onze bevreemding, wat zeg ik, onze verontwaardiging wekt is dit: niet slechts dat het *melegandang* even zeer als het *merangkat* door de menigte in bescherming wordt genomen, maar bovenal, dat men hier langs denzelfden weg tot een wettig huwelijk komen kan. Alleen stellen de vorsten in dit geval den koop-

prijs iets hooger. Ook moet de man, wanneer hij niet betalen kan, de geschaakte, onteerd of niet, aan hare ouders teruggeven en hunne vergiffenis met $14^1/_2$ *tali* (ruim *f* 45) afkoopen. Is het daarentegen aan het meisje gelukt om voor dien tijd uit hare gevangenis te ontsnappen, dan betaalt hij $9^1/_2$ tali, en wordt daarmede de zaak als niet gebeurd beschouwd.

Het is hier zeker de plaats niet om te onderzoeken welken treurigen invloed dit door de adat gewettigd kwaad op de massa des volks moet uitoefenen. Zonder nog te spreken van de onzedelijkheid, waartoe het aanleiding geeft, kan 't niet anders of de ouders, die huwbare dochters hebben, verkeeren in bestendige vrees dat niet te eeniger tijd een eerlooze hun erf betreedt om hun kind, over welks toekomst zij misschien reeds hebben beslist, van hunne zijde te rukken. In nog grooter angst leven de jonge dochters zelven, vooral de bekoorlijken onder hen, die geen stap kunnen doen zonder zich te verbeelden, dat wellicht haar gangen bespied worden, en deze of gene slechts een gunstig oogenblik afwacht om haar met geweld tot de zijne te maken. Vooral geldt dit van het meisje uit de laagste kaste, die, gelijk we later zullen zien, in niets en tegenover niemand door de wet beschermd wordt. Het gewone flegma van den inlander moet haar ook in deze zijn goede diensten bewijzen, anders begrijpt men het niet hoe ze soms nog zoo vrolijk en luidruchtig haar weg kunnen gaan.

Dit alles is echter nog slechts een begin van de ellende, waartoe de Balineezen hunne vrouwen veroordeeld hebben. „Hard indeed is their lot and severe the burden put upon them by the other sex" schreef een Engelschman in 1829 na een kort bezoek op dit eiland, en het vervolg van ons onderzoek zal ons de juistheid van dat oordeel nog te meer doen uitkomen. Eer we echter verder gaan, willen we ter afwisseling eenige oogenblikken stilstaan bij

het *medengen-dengen*, gelijk deze plechtigheid hier genoemd wordt. Vooraf merken we op dat deze inzegening in den regel slechts dan plaats grijpt, wanneer het bruidspaar door middel van het *mepadik* tot elkander gebracht is. Wel ontzegt de hagama aan het *merangkat* en *melegandang* den priesterlijken zegen niet, doch gewoonlijk onttrekken de schuldigen zich vrijwillig daaraan. Of dit moet worden toegeschreven aan een gevoel van schaamte, dan wel of 't nog een laatste overblijfsel is van eerbied voor de wet, valt moeielijk te beslissen. Men moet in veel gevallen Balinees zijn om den Balinees te kunnen begrijpen.

Nadert nu eindelijk de dag, dien de priester uit zijn *warigâ* (de almanak der Balineezen) voor de trouwplechtigheid heeft aangewezen, dan wordt door de wederzijdsche familie, geholpen door vrienden en wijkgenooten, het noodige voor de bruiloft in gereedheid gebracht. Het vlechten van manden en korven, het oprichten van rustbanken en tafels (plangkan), het spannen van tenten enz. houdt de handen nacht en dag bezig. Later worden tuinen en gaarden op tol gezet om het hunne tot het feest bij te dragen. Het laatst zorgt men voor de mondbehoeften, en dit is zeker voor elken Balinees — het verorberen uitgezonderd — het gewichtigste moment van elk *karijâ* (werk, feest, plechtigheid, enz.) Het slachten, bakken, hakken en braden neemt schier geen einde. Aan handen ontbreekt 't daarbij zelden. Waar wij een feestvierenden vriend een kaartje of een boeket zenden, daar biedt een Balinees zich aan om een stuk penjoevleesch (schildpad) fijn te hakken of wel een speenvarken aan het spit te braaden (ng'goeling). 't Is werkelijk de moeite waard om eens in zoo'n groote keuken onder den blooten hemel rond te zien. Ik raad echter ieder aan om vooraf zijn maag het hare te geven en niet op een buitenkansje te rekenen, overtuigd als ik

ben dat geen Europeaan den moed zal hebben om van de balische tafel ook maar even te proeven, laat staan te eten. Het is een geknoei, een kneden en klotsen om .... je weet wel. Onder al deze voorbereidselen breekt eindelijk de lang gewenschte dag aan. In den vroegen morgen begeeft zich de bruidegom, te voet of te paard, maar natuurlijk altijd op zijn sierlijkst uitgedoscht, en door zijne vrienden en betrekkingen begeleid, naar de woning zijner bruid. Daar aangekomen wordt hem, onder het spelen van de gammelan, door een familielid van de laatste, als welkomstgroet de beteldoos voorgezet. Zoodra deze de rondte heeft gedaan, komt de jonge dochter, blozende en met neergeslagen oogen, uit de *hoemah metèn* (slaapvertrek, het heiligdom van ieder balineesch erf) te voorschijn, en begeeft zij zich met haar gevolg rechtstreeks naar de plaats, waar de inzegening zal geschieden. Gewoonlijk kiest men daartoe den algemeenen dorpstempel, doch in geval deze misschien wat veraf ligt, de *sanggah* of huistempel. Brahmanen daarentegen trouwen immer in de *pam'radjan*, gelijk hun huistempel genoemd wordt. Het mannelijk personeel volgt op eenigen afstand. Aan de plaats gekomen, waar de priester (padandå) of bij ontstentenis van dezen een zijner mannelijke of vrouwelijke helpers (balijan) de feestelingen opwacht, worden de meegebrachte offers: rijst, bloemen, vruchten, duiten enz., (tjaroe) op een daartoe ingericht stellaadje neergelegd. Nauwelijks is de menigte in twee rijen tegenover elkander op den grond neergehurkt, of een schel geluid van de *genta* (de priesterlijke bel) kondigt aan, dat de priester zijn hoofdstuk uit de veda's gaat voorlezen (mewédå). De balische *djeron déwå* (huis der goden, tempel) is bij eene kerk vergeleken niet veel meer dan een open stal en de kostumes der aanwezigen, hoe prachtig ook, zijn niet van europeesch maaksel, anders zou ik zeggen dat mijne lezers maar eene trouwplechtigheid, in eene roomsche kerk b.v., moeten

bijwonen, om zich eene juiste voorstelling van deze inleiding tot het *medengen-dengen* te kunnen vormen. Om haar naar behooren te kunnen beschrijven zou ik o. a. moeten weten wat de priester, die in vol ornaat het voorkomen van een bisschop heeft, daar prevelt, en ik beken gaarne dat ik er geen syllabe van versta, zoo min als een der feestgenooten. We duiden 't bruid en bruidegom dan ook niet euvel, dat ze kwalijk hunne blijdschap verbergen kunnen, zoodra het in crescendo eindigend geluid der bel het slot van de lezing aankondigt. Zonder op eene uitnoodiging dienaangaande te wachten, rijzen ze nu op en plaatsen zich voor het stellaadje, waarop straks de offeranden zijn neergelegd. Nu verlaat ook de priester zijn verheven gestoelte (pijasan) en maakt men zich gereed om voor de *kala's* (booze geesten) te doen wat men zoo even voor de *déwa's* (goden) gedaan heeft. Bruid en bruidegom ontvangen nu uit de hand van den *padandå* ieder een kokosnoot en een ei, en wordt hun bevolen die tegen den grond te morselen te gooien. Zoodra ze dit heldenfeit verricht hebben, bukken zij zich om de verspreide stukken op te rapen, om die daarna met het aangezicht beurtelings naar de vier windstreken en ten laatste naar boven gekeerd, één voor één over het hoofd weg te werpen. Deze handeling heeft ten doel om zorg te dragen dat alle mogelijke *kala's*, die zich in het Noorden, Oosten, Zuiden, Westen en het Midden ophouden, hun aandeel van de *tjarve* ontvangen. Er mocht er eens een vergeten worden, die zeker niet zou nalaten om zich over dergelijke miskenning aan het echtpaar te wreken! Ik weet wel, de priesters naar de beteekenis van deze ceremonie gevraagd wordende, zullen u niet van demons maar van de goden spreken en ter bevestiging zich o. a. ook op den naam *menjoembah* (aanbidden, zich voor een meerdere neerbuigen) beroepen, maar we mogen gelooven dat hier het hoofd rechtzin-

niger is dan het hart. In elk geval weet de menigte, die *siwa* tot haar hoofdgod gekozen heeft, alleen van booze invloeden. Dit ter loops.

Na eene korte pauze plaatst het bruidspaar zich in demoedige houding voor den priester, die hen nu uit een pot met *tojå tirtå* (wijwater) dermate besprenkeld of liever overgiet, dat hun liefdegloed al zeer hevig moet zijn om door zulk een koud bad niet plotseling afgekoeld te worden. Druipstaartende in den meest letterlijken zin van het woord, onttrekken zij zich eindelijk aan de besprenkeling en begeeft ieder zich naar eene afzonderlijke plaats om daar van kleeding te wisselen. In den tempel teruggekeerd, komen ze nog even met het *tojå tirtå* in aanraking, waarna onmiddellijk tot het laatste gedeelte van de plechtige vertooning wordt overgegaan. Dit bestaat daarin dat bruid en bruidegom naast elkander op den grond neerhurken en hun door een der helpers een pisangblad met rijst en toebehooren wordt aangeboden. Na dit in ontvangst te hebben genomen, nemen ze beurtelings, naar de gewoonte der inlanders, een handvol rijst, doopen die even in de sambal en stoppen het daarna elkander in den mond (ngesopin). Ze leggen daarmede de stille verklaring af, dat ze geneigd en gezind zijn, om van nu voortaan het lief en leed dezer aarde eerlijk met elkander te deelen; wel te verstaan altijd deelen op balische manier. Hiermede wordt het huwelijk voltrokken verklaard, en keert men in dezelfde orde naar de woning van de ouders der bruid terug. Al naar gelang van de omstandigheden volgen nu optochten, maaltijden en wat al zoo meer tot eene balische bruiloft behoort. Zoodra de avond valt wordt de jonge vrouw, oudsher in een open draagstoel (djoli) of te paard, maar tegenwoordig meest te voet, in triomf naar de woning van haren bruidegom gebracht. Soms zet men hier het feestvieren nog voort, maar in den regel is de pret daarmede afgeloo-

pen. De schoonmoeder of een ander vrouwelijk familielid geleidt de beschaamde naar het voor haar in gereedheid gebracht slaapvertrek en geeft hiermede het sein aan de vrienden om ook den jongman van hun gezelschap te ontslaan. Wij nemen met hen van de *boentjing* (bruid en bruidegom) afscheid, om hen straks als man en vrouw andermaal op het tooneel te brengen.

III. DE VEELWIJVERIJ.

Van elders zal het den lezers reeds bekend zijn dat de *polygamie* ook op Bali in zwang is. Het ligt dan ook niet in mijn plan om uitvoerig bij dit onderwerp, dat groote struikelblok voor een gelukkigen echt, stil te staan. We zullen er ons slechts in zooverre mêe bezig houden als noodig is om deze schets van het lot der Balische vrouw eenigsins volledig te maken. Uit belangstelling in dit volk zou 't ons aangenaam zijn, wanneer we mochten getuigen dat ook dit misbruik niet op de hagama maar enkel op de adat gegrond is. Dit is evenwel niet het geval. In tegendeel, de heilige boeken beschouwen het als eene zaak, die van zelf spreekt, en is 't dat hier of daar nog voorschriften daaromtrent gegeven zijn, dan hebben deze alleen betrekking op de voorrechten van de eene kaste boven de andere. Van beperking der polygamie, van bescherming der vrouw tegen misbruik, is nergens sprake. Ziet hier in 't kort wat den Balineezen daaromtrent geleerd wordt. Een man mag zoo veel vrouwen hebben als hem goeddunkt en hij onderhouden kan. Alleen is het ieder ten strengste verboden om zijne wederhelft te kiezen uit eene hoogere kaste dan die waartoe hij zelf behoort. Elke overtreding van dit verbod behoort met den dood gestraft te worden. Vroeger, en in sommige streken van Bali ook nu nog wel eens een enkele maal, werd het schuldige paar levend in zakken genaaid en zoo in zee geworpen, doch door invloed van ons Goe-

vernement is dit sedert in levenslange verbanning veranderd. Hieruit volgt dat *Brahmanen* uit al de vier kasten hunne keuze kunnen doen, terwijl soedra's zich slechts met soedra's mogen vermengen. De vrouwen van deze laatsten zijn hiermede echter voor altijd aan de genade van al wat op dit eiland *man* heet overgegeven. Een Brahmaan, die tot priester is opgeklommen, mag niet meer dan vier vrouwen — uit elke kaste één — hebben. De eerste vrouw kiest men gewoonlijk uit zijne eigene kaste en deze blijft in den regel de toongeefster in het echtelijk gezelschap. Het staat anders den man vrij om de meeste rechten te geven aan de vrouw, voor wie hij de meeste genegenheid koestert. Zoo behooren de drie eerste vrouwen van den vorst van Boelélèng even als deze tot de *Wèsija*kaste, doch dit verhindert niet dat eene Soedrasche de eigenlijke koningin is. De titel van *hanaké hagoeng histri* (vorstin) ontbreekt haar slechts. De adelijke dames in de poeri (paleis) zien dat wel met leede oogen aan, maar ze weten te goed dat 't eener vrouw niet past om zich een oordeel over de handelingen van den man aan te matigen. De vrouw moet volgen en zonder klagen, ja met dankbaarheid aannemen, wat de heer en meester haar gelieft toe te staan. En wee! zoo de begeerte ooit in haar mocht opkomen om in de armen van een ander zich over miskenning als andersins te willen wreken! Zij weet dat haar echtgenoot als dan niet aarzelen zal van zijn recht gebruik te maken om haar bij de eerste ontdekking onmiddellijk te krissen of als eene geringe slavin aan den meestbiedende te verkoopen. Hierbij komt nog dat de wet den man vrijheid geeft om zijne vrouw, en zulks voor zoo lang hij verkiest, aan haar lot over te laten of haar als pandelinge aan een zijner schuldeischers over te geven. Schiet zij op eenigerlei wijze te kort in het bedienen (ngajahin) dan kan hij zich voor goed van haar laten scheiden (mepasah), in welk geval zij alle aan-

spraak op de kinderen verliest en met een derde gedeelte van de roerende goederen naar hare familie kan terugkeeren. In zeer enkele gevallen slechts, o. a. van herhaalde en grove mishandeling, kan de vrouw de scheiding verzoeken. Staat de wet haar die na langdurig onderzoek toe, dan trekt zij met ledige handen af, terwijl het dan nog van den man afhangt of hij al dan niet van de familie de terugbetaling van den koopprijs eischen wil. Men zal dan ook begrijpen dat weinige vrouwen, vooral onder hen, die geen vorst of hoofd in haar familie tellen, uit eigen beweging tot scheiding overgaan.

Vraagt men nu of de veelwijverij onder de Balineezen op groote schaal gedreven wordt, dan moeten we hierop ontkennend antwoorden. 't Is er echter verre van af, dat we dit aan eenig edel beginsel kunnen toeschrijven. Veel of weinig vrouwen te hebben is ook hier niets dan eene kwestie van eer en van geld. Eene heel enkele uitzondering op dezen regel zouden we hier en daar zeker kunnen aanwijzen. De meeste Balineezen stellen zich anders met éene vrouw tevreden, wijl zij er geen twee kunnen onderhouden en, misschien ook omdat er buiten het huwelijk gelegenheid te over is om zijn lusten bot te vieren. Slechts enkele hoofden, die zich de weelde van twee of drie vrouwen veroorloven. De vorsten hebben er natuurlijk meer, anders zouden ze geen vorsten zijn. Zoo zegt men dat de radja van Tabanan er niet minder dan dertig op na houdt-altijd behalve de bijwijven-,terwijl de harem van den *déwa-hagoeng* in Kaloengkoeng nog talrijker bevolkt moet zijn. 't Is waarlijk te hopen dat deze heerschers hunne macht en grootheid spoedig in iets anders gaan zoeken!

IV. HET FAMILIELEVEN.

Dat er onder de boven beschreven omstandigheden voor de vrouw aan, wat wij noemen, *huiselijk geluk* niet te

denken valt, behoeft geen betoog. Trouwens we zagen het, de wet geeft haar ook geen recht daarop, en hare sekse is daarenboven lang genoeg slachtoffer geweest, om zich daaromtrent niet de minste illusie te maken. Zij is en moet tevreden zijn met het deel, dat de man haar zoo van zijn hart als van zijn vermogen geven wil. In vergelding daarvoor wordt van haar geeischt, dat zij al wat ze bezit haren wettigen man opoffert, en boven alles, dat zij hem bewaart voor de schande van geen kinderen na te laten. Baart zij hem twee of meer *stamhouders* — meisjes tellen niet mêe — dan heeft ze kans van eenige graden te stijgen in de genegenheid haars meesters. Is zij daarentegen onvruchtbaar of brengt zij slechts *meisjes* ter wereld, dan verliest ze gewoonlijk ook nog het weinige, waarop zij vroeger kon rekenen, en kan ze zich voor tijd en eeuwigheid de ongelukkigste aller vrouwen noemen. In het oog van een Balinees toch is niets verachtelijker dan eene getrouwde vrouw, die geen of slechts één kind heeft. Ieder ziet met een zekere minachting op zulk wezen neer. En sterft ze, dan staan, altijd volgens het volksgeloof, de handlangers van *Jamâ*, de god der onderwereld, gereed om haar onmiddellijk aan een hoogen boom op te hangen. Heeft ze bij geval één kind gehad, dan wordt haar dit aan de éene borst gelegd, terwijl de andere door eene slang of eenig ander afzichtelijk dier wordt uitgezogen. Eene treurige toekomst voorwaar!

Voor 't overige is de vrouw, gelijk we reeds zeiden, de dienstmaagd, de slavin van den man. „In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten" werd tot den eersten Adam gezegd, maar hier heeft men dien vloek behendig van zich af en op de Eva's geworpen. Waar men ook met inlanders in aanraking komt, hetzij men ze in huis, op de markt, in het veld of elders ontmoet, overal springt het in het oog, dat de vrouwen het meeste en het zwaarste van den arbeid dragen. En het spreekt wel

van zelf dat het haar niet in de kleeren gaat zitten. „Of-„schoon uitstekende door schoone vormen en regelmatige „gelaatstrekken" — zoo leest men in de Reis van Dr. van Hoevell (*) „hebben ze een ietwat sterk en grof voorko-„men, veroorzaakt door den zwaren arbeid, die door de „mannen haar tot taak wordt gesteld. Ik zag dan ook „niet alleen op deze wandeling, maar op al mijne tochten „over Bali de mannen meestal ledig, de vrouwen daar-en-„tegen zeer bedrijvig. Zoo kwamen wij er nu verschei-„dene tegen, die zware pakken op het hoofd droegen". 't Is bepaald om medelijden te krijgen met die arme schepsels, als men ze daar met die enorm zware vrachten, los op het hoofd, en op het heetst van den dag, langs den weg ziet gaan. En dit vooral als men er bijna zeker van kan zijn, dat heur beminnelijke echtgenoot op dat oogenblik met zijn opiumpijp op de balé-balé ligt, of wel hier of daar bij dobbelspel en hanegevecht de door zijne vrouw zoo zuur verdiende penningen zoek maakt. Het arme schepsel moet dan nog dankbaar zijn als ze thuis komende niet verneemt dat zij alleen of met hare kinderen voor speelschulden bij een ander in gijzeling gaat. En wee haar! wanneer er van haar daggeld te weinig overschiet om het gewone rantsoen *madat* (bereide opium) of *tjandoe* (onvermengde opium) in huis te halen. De ruwste mishandeling is dan het loon voor al haar zwoegen.

Doch ook het lot van de vrouwen, die thuis blijven, is alles behalve benijdenswaardig. Of ze rijk of arm, van hooge of lage geboorte zijn, nimmer hebben ze rust. Alles laat de man aan haar over, en liever zal hij zijne wederhelft onder den druk der werkzaamheden zien wegkwijnen, dan zich de weelde van een bezoldigd bediende te veroorloven. Het koken van de rijst, het weven van

(*) Reis over Java, Madura en Bali in 1847. IIIe Deel, eerste aflevering.

kleedingstukken, het bij een brengen van produkten voor de markt — want iedere Balinees is handelaar — het voederen van honden, varkens en kippen, nog eens: alles wacht op de vrouw. Alleen gaan de mannen nog niet zoo ver dat zij zich ook aan den veldarbeid onttrekken. Laten ze ook al het padisnijden aan het zwakkere geslacht over, zaaien en ploegen doen ze zelf.

We behoeven zeker niet te zeggen, dat ook de opvoeding der kinderen tot de taak der vrouw behoort. Zij, en zij alleen zorgt er voor dat de kleinen gevoed en gekleed worden, en dit, totdat ze den leeftijd bereikt hebben, waarop ze eene eigene huishouding kunnen opzetten. 't Is waar, wat wij onder opvoeding verstaan, is den Balinees ten eenen male vreemd. Als de jongens en meisjes maar den huwbaren leeftijd bereiken en de kunst verstaan om door den handel zich het noodige te verschaffen, dan valt er niets op af te dingen. Daartegenover staat echter dat kinderliefde niet de grootste deugd van de Balische jeugd is, en vooral de jongens al zeer vroeg van vader afzien om met moeder te doen wat ze verkiezen, waaruit volgt dat aan deze het werk der opvoeding, hoe eenvoudig overigens, dubbel zwaar moet vallen. We kunnen 't ons dan ook best begrijpen dat die armen er eindelijk toe gekomen zijn om zich eveneens eene *tjangklong* (opiumpijp) aan te schaffen, en zij bij dat heulsap het knellen harer slavenketenen trachten te vergeten. Bij sommigen schijnt dit verdoovingsmiddel zoo zeker te werken, dat zij de pijp overal met zich dragen om haar op elk ledig oogenblikje aan den mond te zetten. Koopvrouwen op de markt, die naast hare manden liggen of zitten te schuiven, zijn hier geen zeldzaamheden meer.

Aan het verbranden der weduwen op het graf hunner echtgenooten heeft, gelijk men weet, het verdrag van ons Goevernement met de vorsten van Bali een einde gemaakt. Het lijdt echter geen twijfel, dat het volk slechts

noode van deze barbaarsche gewoonte afstand gedaan heeft, en men zeker de eerste de beste gelegenheid zou willen benuttigen om tot de adat der vaderen terug te keeren. Ik geloof zelfs dat de vrouwen, hoe vreemd 't ook klinke, het hierin met de mannen eens zouden zijn. Niet dat hun sterven op den brandstapel ooit als eene door de liefde ingegeven daad zou moeten beschouwd worden, daarvoor doen de mannen te weinig hun best om zich zooveel genegenheid waardig te maken. Tegenover dit sterven staat echter het treurige lot, waarop zij als weduwen rekenen moeten en waarbij heur leven als echtgenooten vaak nog gelukkig mag genoemd worden. Het eerste maakt hen „heiligen" (bélâ) in de oogen van anderen, terwijl het tweede gewoonlijk niets dan ellende, vaak onder de afschuwelijkste gedaante, voor hen oplevert. We zullen trachten onzen lezers daarvan eenig denkbeeld te geven als we nu nog ten slotte een en ander mededeelen van

V. DEN WEDUWSTAAT DER VROUW.

Uit hetgeen boven gezegd is, zal de lezer hebben opgemaakt hoe gelukkig de vrouw zich gevoelen moet op het oogenblik dat zij haren eerstgeboorne ter wereld brengt. 't Is hier de plaats om te doen uitkomen, hoe die gebeurtenis ook nog om eene andere reden met vreugde door haar wordt begroet. Men wete n. l. dat op dit eiland eene wet bestaat, waarbij bepaald is, dat alle weduwen (baloe), die tot eene der drie laagste kasten behooren, met al het hare het wettig eigendom van den vorst zijn. Hetzij dat ze pas gehuwd waren (baloe manis), hetzij ze een onvruchtbaren echt gehad hebben (baloe boentĕr) of een of meer dochters bezitten (baloe mekaboen), zoo ze niet op een zoon, als opvolger van den overledene wijzen kunnen (baloe mekarang), wordt deze wet in al hare gestrengheid op hen toegepast. Nauwelijks is dan ook ergens een huisvader overleden of de handlangers van den radja, reeds

vooraf door het dèsahoofd van den staat der familie onderricht, verschijnen in het sterfhuis om zich van *al* de bezittingen des overledenen meester te maken en diens weduwe met hare dochters, zoo zij deze heeft, naar de poeri te brengen. Zoodra zij eenmaal daar binnen zijn, moeten ze, of ze willen of niet, den vorst als haar man en vader beschouwen, en mogen ze zonder diens verlof het paleis nimmer verlaten. We willen aannemen dat alleen vaderlijke bezorgdheid omtrent het lot van weduwen en weezen deze wet in de pen gegeven heeft. Immers, de vorstelijke woning is in het oog van iederen Balinees de meest geheiligde vrijplaats, welke den geringsten harer bewoners de grootste veiligheid waarborgt. De bepalingen daaromtrent zijn zoo streng, dat de geringste aanslag op de eerbaarheid van eene *pandjerowan* (vrouw in de poeri) volgens landsgebruik met den dood behoort gestraft te worden. Hieraan moet het dan ook, ter loops gezegd, worden toegeschreven waarom zoovele vrouwen en meisjes, die zich van een wreeden echtgenoot of een lastigen vrijer ontslaan willen, eenvoudig die altijd geopende poort binnengaan. Alleen het machtwoord van den vorst kan hen van daar verjagen. Jammer nu slechts dat zij hierdoor, gelijk men zegt, uit den regen in den drup, zoo niet omgekeerd, loopen, aangezien de poeri wel tegen de lieden daar buiten bescherming verleent, maar, helaas! niet tegen de hebzucht, zinnelijkheid en laagheid der regenten. Onze pen is niet in staat het vaak zoo treurige lot dier weerlooze vrouwen naar behooren te beschrijven. Ook zijn de muren, die elke poeri omringen, te hoog om den sluier ook maar ten halve voor oningewijde oogen op te lichten, waarachter het laagste despotisme zijn lusten botviert. Wat wij er van vernamen, vervult ons met het diepste medelijden met die arme slachtoffers. En dit geldt dan nog slechts Boelèlèng!

Is de weduwe nog jong, dan mag zij zich gelukkig reke-

nen wanneer haar eene plaats onder de vorstelijke bijwijven wordt aangewezen. Gewoonlijk echter geeft de radja haar ten geschenke aan eene zijner wettige vrouwen, voor wie zij nu van den vroegen morgen tot den laten avond de meest slaafsche diensten te verrichten heeft. Het weven en langs de straat verkoopen van kains is nog wel het minste, dat zij te doen hebben. Ook de dochters zijn geheel en al afhankelijk van de willekeur van heur koninklijken meester en gastheer. Zij moeten nog heur *titijang ngiring* (ik volg, ik gehoorzaam) laten hooren, wanneer het dezen behaagt, haar aan een zijner volgelingen-gewoonlijk als overal het uitvaagsel der natie-over te geven of wel haar tegen eene zekere som aan een trouwlustigen Balinees van buiten te verkoopen. Het ergste dat haar overkomen kan is, dat ze worden ingedeeld bij het heirleger *djogèd's* (publieke dansmeiden), die in dienst van den vorst stad en land afloopen, en eene aanzienlijke som op het budget vertegenwoordigen. Meisjes uit de soedrakaste hebben natuurlijk het meest te lijden.

Men ziet 't, het lijden der vrouw bereikt haar toppunt eerst na den dood van den echtgenoot, en we hebben zeker niet te veel gezegd toen we beweerden, dat menigeen den dood op den brandstapel boven zulk eene toekomst verkiezen zou. Gelukkig voor haar, hebben de wetgevers ingezien dat er iets moest gedaan worden om aan het misbruik in deze eenige paal en perk te zetten. Men heeft n. l. in de wet de bepaling opgenomen, dat bij ontstentenis van een wettigen zoon ook een aangenomen kind (*hanak hidih*) of een tot erfgenaam benoemden broeder of vriend (*sentanâ*) van den overledenen de plaats van dezen kan innemen. Alleen weduwen van personen, die een onteerend vonnis hebben ondergaan, ter dood gebrachten of verbannenen, mogen niet van dit recht gebruik maken. Men kan zich voorstellen hoe gretig de kleine man dit hulpmiddel aangrijpt! Staat de echtelijke liefde ook al

niet op een zeer hoogen trap van ontwikkeling bij de mannen, de vrees dat hunne meer stoffelijke eigendommen in 's vorsten handen zullen overgaan, beslist alles. Daarbij, er wordt alleen van hen geeischt dat zij, om een aangenomen kind tot wettig erfgenaam te maken, het zoogenaamde *meprasan* (een klein offerfeest) geven of, als 't een sentanâ geldt, voor 250 duiten (*f* 0,78) zich een gezegelden brief bij den landsschrijver aanschaffen. Het laatste is nog wel het zekerste. De vorsten verliezen hierdoor alle aanspraak op de nalatenschap. Dr. van Hoevell was dan ook eenigsins verkeerd ingelicht toen hij schreef (zie boven aangehaalde Reis blz. 40): „Al bezit gij de „rijkdommen van Rothschild; al hebt ge een broeder, „dien ge na uw overlijden daarvan het genot zoudt willen „schenken; al hangt ge met hart en ziel aan een aange„nomen kind, dat gij wenscht te verzorgen, als de dood „u van uwen lieveling heeft gescheiden: 't is u op Bali „niet mogelijk. Slechts met uwe eigene kinderen maakt „de wet eene uitzondering; overigens heeft alleen de ko„ning aanspraak op al wat gij bezit. En als 't bekend „is dat gij rijk zijt, neem u dan in acht indien ge tevens „kinderen hebt. Die kinderen staan tusschen den vorst „en uwe bezittingen; en de hebzucht der vorsten is groot „en een moord, hoe gruwelijk ook, is voor de Balische „vorsten een gemakkelijk spel, waarvoor niemand hunner „terugdeinst." We stemmen toe, dat de radja's al de middelen in handen hebben om op elk gegeven oogenblik de wet te ontduiken, maar 't is toch ook waar, dat de moed hun vaak daartoe ontbreekt. Vooral schijnen zij voor een gezegelden brief eenigen eerbied te koesteren. En een feit is het, dat op deze wijze reeds menige weduwe en menige jonge dochter voor grooter ellende is bewaard gebleven. Moge spoedig de tijd aanbreken dat de mannen ook nog in andere opzichten van hunne onrechtvaardigheid overtuigd worden, en het zwakkere gedeelte der bevolking

zich verheugen mag in al de voorrechten, die wij zoo gaarne aan onze vrouwen geven. Wij ontveinzen 't ons niet; eene algemeene hervorming van huis en staat zou daaraan vooraf moeten gaan: maar zullen we die onder de onmogelijkheden rekenen? Zou Bali, waar het christelijk Nederland zijn Goevernement en zending reeds ziet vertegenwoordigd, als hopeloos moeten worden opgegeven? Wij gelooven van neen; wat meer is, wij hebben de vaste overtuiging dat krachtige, eerlijke en welgemeende hervormingspogingen hier vroeg of laat met den gunstigsten uitslag zullen bekroond worden. En schooner kroon kan een kolonie haren christelijk-beschaafden overheerschers zeker niet op de slapen drukken!

R. VAN ECK.

SOENDASCHE SPREEKWOORDEN

DOOR

J. A. UILKENS.

1°. Kadjeun lĕndo, soekmoen ngagèmbol, gantjang ari pintjang.

Letterlijk:

Wees voorzichtig en langzaam, om (te kunnen) dragen; zijt gij haastig, dan wordt gij kreupel.

De beteekenis komt dus overeen met het Hollandsch spreekwoord:

Zachtjes aan, dan breekt de lijn niet.

Dit gezegde dateert van de trekschuitperiode en heeft kans om eerlang vervangen te worden door:

Bedaard, machinist, anders gaat het de rails af; of iets soortgelijks.

2°. Bodo aling-aling pintĕr.

Letterlijk:

De domme beschut zich achter knapheid.

Of met andere woorden:

De domme doet zich voor als knap.

Aling-aling beteekent ook: *schutsel, horretje;* het werkwoord *ngalingan: beschutten, beschermen.*

3°. Indoeng boeroeng, bapa èdan, anakna bageur ti mana?

Letterlijk:

Als de moeder niet wel bij het hoofd en de vader gek is, hoe kan dan het kind in orde zijn?

Min of meer overeenkomende met ons spreekwoord: *Mal moertje, mal kindje.*

4°. Noe titeuleum di simbeuhan.

Letterlijk:

Iemand, die zinkt, met water overgieten.

Iemand, die reeds ongelukkig is, bij voortduring vervolgen.

Attentie wordt gevraagd voor het voorvoegsel *ti*, dat dikwijls de beteekenis heeft van iets accidenteels, zonder toedoen van anderen. B. v. *Titadjong, zich ergens aan gestoten hebben; tiboeroebag, naar beneden gevallen zijn*, door b. v. des nachts geloopen te zijn over een weg, waarnaast een ravijn was, wat men niet wist en waar men instortte; *tigoeling, op den grond gevallen zijn, van voorwerpen*, zonder toedoen van eenige accidenteele kracht van buiten; *tisorodot, uitgegleden zijn; tikĕtjĕmploeng, in het water gevallen zijn*, b. v. van vruchten, die gegroeid zijn aan een boom, op den kant van een vijver.

5°. Anak mĕrak koekoentjoengan.

Letterlijk:

Het jong van een paauw draagt een kuif.

De beteekenis daarvan is in het Hollandsch weer te geven door:

De appel valt niet ver van den stam; of door het spreekwoord, wat ter verklaring bij no. 4 is gevoegd. Misschien ook door:

Een goed kind, dat naar zijn vader aart.

6°. Oeijah tara tèès kaloehoer.

Letterlijk:

Nooit stijgt het vocht van het zout naar boven.

Dit ziet op kinderen van een slechten vader, die den oorsprong van hun bestaan zullen evenaren of overtreffen in boosheid, of op het tegenovergestelde.

Het spreekwoord komt derhalve in beteekenis nagenoeg overeen met het vorengaand.

7°. Leuwih hadé leumpang, ti batan tjitjing.

Letterlijk:

Het is beter op reis te zijn, dan te huis te zitten.

Het tegenovergestelde van ons spreekwoord:

Oost, West, t'huis best.

Waarop dat betere, hetgeen in het reizen gelegen is, neerkomt, weet ik niet en informaties, waarop ik het meest uiteenloopend bescheid kreeg, maakten mij niet wijzer.

Welligt heeft „leumpang" hier eene algemeene beteekenis van bezig zijn en „tjitjing" van stil zitten. De zin is dan niet ver te zoeken.

8°. Njiroe peueut koe goela.

Letterlijk:

Stroop scheppen met suiker.

Men zegt dit van een domoor, die een verstandig man wijze lessen tracht te geven.

9°. Gĕdè teuing tjanggeum.

Letterlijk;

De handvol is te groot.

Dit spreekwoord doelt op menschen, die nooit genoeg hebben naar hun zin, in een woord uitgedrukt door *sarakah*, *slokop*; iemand, die alles wil hebben en nog wat, maar eindelijk dupe van zijne begeerigheid wordt. In 't Hollandsch zeggen wij:

Die 't onderste uit de kan wil hebben, krijgt het lid op den neus.

10°. Njètjèpo ka noe rèrèmpo.

Letterlijk:

Iets vragen aan een gebrekkig mensch.

Spotten met armoede en ongeluk.

Ons: *Vurige kolen hoopen op iemand's hoofd.*

Het woord *njètjèpo*, de active vorm van *tjètjèpo*, komt blijkbaar van een wortel *tjèpo*, dien ik echter nog niet in gebruik heb aangetroffen; ook wisten de Soendaneezen, wien ik daarnaar gevraagd heb, mij alleen te zeggen, dat het woord *tjèpo* hun nooit was voorgekomen; zoo iemand er meer van weet, bewijze hij mij de dienst zulks mededeelen.

Sedert ontving ik de eerste afl. van T. Roorda's nieuwe uitgave van zijn Jav. woordenboek en vind daar op bl. 150 ꦠꦗꦺꦥꦏ꧀ (*tjèpå*), *zeer moe, afgemat.*

In plaats van *rèrèmpo* wordt ook gebruikt *rarèmpo*, waarvan bij Rigg eene hoogst zonderlinge afleiding gevonden wordt.

Hij zegt namelijk:

rarèmpo, *a modified plural of tèmpo, they are all dished; they are all done for; their times are come. Said also of a single person, as if all his little mat-*

ters were gone to the devil. Geus rarèmpo djasah, he is most miserable, most destitute.

Slaan wij tèmpo op, dan staat daar bij denzelfden lexicograaph:

In Soenda they apply to tèmpo the meaning of: the time has come, the emergency is upon us, all 's up.

In wich sense they also use the derivative word: rarèmpo.

Een gewijzigd meervoud van *tèmpo;* dus *rarèmpo*, in plaats van *tarèmpo*, volgens Rigg. Zulks schijnt mij noch wegens de (dan verwrongen) beteekenis, noch wegens soortgelijke woorden waarschijnlijk toe.

Tètès = *druppel* heeft in het meervoud *tarètès, ingelegd, bezaaid* (met edelgesteenten), maar *rarètès* komt niet voor.

Timbang = *wegen*, maakt *tarimbang* = *verwisselen, verruilen, over en weer iets doen;* maar geen *rarimbang* is daarvan een gewijzigde vorm.

Heeft Rigg in zijne afleiding ongelijk, wat de tant soit peu geletterde Soendaneezen, bij wie ik onderzoek deed, met mij beweeren (ofschoon dit nu juist niet veel beteekent, want woord-afleiding is hun fort niet), dan ligt de wortel rèmpo voor de hand, waarvan *rèrèmpo*, door verdubbeling der eerste letter, ter versterking der oorspronkelijke beteekenis. Kwam *rèmpo* zonder reduplicatie voor, dan was de zwarigheid in eens opgelost, maar ongelukkig is dit niet het geval en zoo stuit ik ook hier weer op een ongebruikelijken wortel. In het woordenb. van T. Roorda vindt men ꦫꦺꦩ꧀ꦥ (rèmpå) als *versnapering*, dat mij den weg niet lichter maakt. Sedert vernam ik van eene bevoegde derde het volgende:

„*rèmpo* beteekent, zoover mij bekend, *gebrèkkig*, „*voortdurend ziekelijk. Geus tjageur sapoevè doewa poevè,* „*brĕk deui djompo, hĕnteu noeloei tjageurna.*

„Onder de heeredienstvrijen behooren ook: „„de ou„den en gebrekkigen"", *noe roropoh djeung noe rèrèmpo.*

11°. Goöng nabeuh manèh.

Letterlijk:

Het bekken slaat zich zelf; in den zin van: *zijn eigen lof verkondigen, zich zelven prijzen.*

Daar hierin ook wel eene afkeurende beteekenis zal gelegen zijn, mag men er ons spreekwoord:

Eigen lof stinkt,

voor geven.

Goöng, Javaansch Gong, zijn twee koperen bekkens, die bij den *gamelan* behooren, met een omwoelden hamer geslagen worden en een dof maar ver klinkend geluid geven.

12°. Kawas boelan tanggal opat wĕlas.

Letterlijk:

Gelijk de maan op den veertienden dag

Dit wordt gezegd van een meisje of een jongen, die een gevuld gezicht heeft en bovendien of (daarom?) er goed uitziet. Ons *vollemaansgezicht* wordt nu juist niet als bewijs van bijzondere schoonheid gebezigd en heeft dus een eenigsints tegenovergestelde beteekenis.

Wel zijn de dichters van eene andere meening, maar aan hen kunnen wij ons niet stooren, daar zij „vrijheden" gebruiken, die hier niet te pas komen; al noemt men ze „spreekwoordelijk."

13°. Lèlèngkah haloe.

Letterlijk:

Stappen als een rijststamper.

Men zegt dit van kinderen, die pas loopen leeren; van leerlingen, die pas op school zijn en in het algemeen van ieder, die met iets bezig is, waarin hij nog niet is bedreven en waarvan hij het dus slecht afbrengt.

De rijststamper gaat wel telkens omhoog, maar komt in hetzelfde gat terug en niet vooruit; zoo doet wel het jonge kind moeite om te loopen, maar het gelukt niet; probeert wel de leerling, als hij pas op school is, te schrijven, maar produceert hanepooten.

Lèlèngkah komt van *lèngkah, schrede.*

Wat Taco Rooda, zegt van de beteekenis van zoodanige reduplicatie in het Javaansch, zou ons hier uitstekend te pas komen. Zijne woorden luiden:

Het is een stamelende en aarzelende uitspraak van het woord, die zeer eigenaardig een onbepaaldheid of onbestemdheid, een zoeken, beproeven, pogen of beginnen te kennen geeft.

De volgende voorbeelden (Soendaasch) mogen voorts tot bevestiging dienen:

Babatoekan, *kugchen,* b. v. om van zijne tegenwoordigheid kennis te geven, van *batoek, hoesten.*

Babedilan, *schieten,* met een imitatie geweertje, als kinderen plegen te doen, van *bedil, geweer.*

Dadaoelatan, *beproeven, trachten* van *daoelat, goed gevolg, goede uitslag, geluk.*

Gagaroean, *met een kleine egge spelen,* als kinderen; *krabben in den grond,* als honden of andere dieren, van *garoe, egge.*

Djadjaroeman, *een imitatie-naald maken van hout, bamboe* of iets soortgelijks, van *djaroem, naald.*

Lalangit, *gehemelte* (in den mond), van *langit, hemel, uitspansel.*

Loeloehoer, *een zolder van wit katoen gemaakt,* het-

geen bij plegtige gelegenheden in de huizen der Inlanders geschiedt, van *loehoer*, *hoog*.

Loeloeroeng, *een paadje*, van *loeroeng*, *weg*.

Moemoentjangan, *enkel*, van *moentjang*, naam van een *vrucht*, die de gedaante van een enkel heeft, in het Maleisch *kemirie*.

Poepoeloengan, (*anak*) *aangenomen kind*, van *poeloeng*, *oprapen*, b. v. van vruchten.

Deze voorbeelden, die gemakkelijk te vermeerderen zijn, beletten niet, dat deze herhaling ook wel een krachtiger beteekenis aan het grondwoord geeft of het meervoud uitdrukt; b. v.:

Goegoelingan, *heen en weer wentelen*, als paarden doen, van *goeloeng*, *omwentelen*.

Tjatjalakatakan, *lagchen*, dat het schatert, van *tjalakat*, *tamelijk hard lagchen*.

Laleumpangan, *weggaan* van *meerdere personen*, van *leumpang* gaan.

Babareuhan, *uitslag in een ergen grand*, van *bareuh*, *puistje*.

14°. Oelah pondok heureut.

Letterlijk:

Maak het niet kort en smal.

Men zegt het tegen menschen, die verklaren een opgedragen werk niet te kunnen afmaken, ter aansporing.

Zanik maar niet, maar doe het. Denk er maar niet zoolang over, maar ga aan het werk en maak het flink af.

Te vergeefs heb ik mij vermoeid, om eenige analogie te vinden in de letterlijke beteekenis van de woorden van het spreekwoord en in den zin, waarmede het geheel gebruikt wordt, tenzij er de beteekenis in ligt: Doe uw werk niet gebrekkig.

In gelijke gevallen wordt gebezigd:

15°. Oelah pondok koe sapotong.

Letterlijk:

Maak het niet kort door (uw werk voor) *een deel* (te doen).
Ga er niet losjes over heen (?).

16°. Baoe baoena tina sindoek.

Letterlijk:

(Daar is nog) *de reuk van den pollepel* [potlepel] (aan).
Het is nog eenigsints in de familie, men kan de bloedverwantschap nog met een mud erwten uitrekenen.
Zoo kan men aan den lepel, waarmede men pas eten heeft opgeschept, nog eenigen reuk waarnemen, al is er van de spijs zelve niets meer aan te bekennen.

17°. Ngindjeum rarangan ka noe kawin.

Letterlijk:

De genitalia leenen van iemand, die getrouwd is.
Iemand iets vragen, wat hij zelf noodig heeft; iemand het hemd van het lijf leenen.
Rarangan wordt door Rigg opgegeven als het meervond van *larang*.
Dit laat zich wel hooren, daar *larang* in het bataviaasch Maleisch wordt aangetroffen als *rarang* en de achtervoeging van *an* in Soendaasch een zeer gewone wijze van meervoudsvorming is.

De eerste beteekenis daarvan zou dan zijn: *zeldzame, dure artikelen.* Het woord wordt dus in het Soendaasch hier in den zin van *genitalia* wel overdragtelijk gebruikt.

18°. Njeungeut damar di soehoenan.

Letterlijk:

Een lamp aansteken, (die) *aan den nokbalk* (hangt).

Men zegt dit van iemand, die met zijne weldaden bij anderen te koop loopt, om zich een naam te maken, maar voor familieleden of menschen uit zijne onmiddellijke omgeving niets over heeft.

Mooi voor de lui en mal om het hoekje.

Rigg geeft als beteekenis van *damar* op: *harts, toorts, kandelaar, flambouw.* Maar in den zin van het spreekwoord komt de vertolking van Roorda beter te pas, die in zijn javaansch woordenboek: *licht, lamp* vermeldt.

Damar Woelan, de held uit Java's mooisten Wajangroman, de Lovelace van Insulinde, om wien de edelste vrouwen onaangenaamheden krijgen, heeft aan dat woord zijn naam geborgd.

19°. Djělěma pandjang leungeun.

Letterlijk:

Iemand met een lange hand.

Gelijk in beteekenis aan ons spreekwoord:

Hij heeft lange vingers.

20°. Djělěma hampang leungeun.

Letterlijk:

Iemand met een gemakkelijke hand.

Men zegt dit van een persoon, die er gaauw bij is om zijne handen uit te steken. *Hij slaat er dadelijk op, is een vechtersbaas, toont zijn vuisten, raakt spoedig slaags.*

21°. Ipis biwir.

Letterlijk:

Hij heeft dunne lippen.

Hij is een nijdig, norsch mensch, die voor een ander alleen vinnige woorden over heeft.

Ook wij hechten aan zulke lippen, die dan nog liefst zamengeknepen moeten zijn, dezelfde beteekenis ongeveer.

Biwir mata noemt de Soendanees *oogleden.*

Loba teuing biwir (te veel lippen) zegt hij van iemand, die veel praats heeft, *babbelbek, praatjesmaker.*

22ºa. Toenggoe toetoeng.

Letterlijk:

Wachten op het aanbranden.

Maatregelen nemen als het te laat is.

Den put dempen, als het kalf verdronken is.

Dezelfde beteekenis heeft:

22ºb. Di tijoeng geus hoedjan.

Letterlijk:

Zich voor den regen beschermen, als *het regenen gedaan is.*

Tjoeng gebruikt men voor alles, wat men aanwendt tegen de zon of regen, als een *pisangblad*, een *hoofddeksel* met *vervaarlijken rand*, een *pajong*, enz.

23°. Nènèh bontèng.

Letterlijk:

Komkommerliefde.

Van iemand houden, als van een komkommer, dien men eerst opkweekt en daarna verorbert.

Met iemand speelen, als de kat met de muis.

Iemand eerst goed behandelen en daarna zonder reden kwellen.

Nènèh, tot werkwoord vervormd, komt meest voor in den lijdenden vorm *di nènèh*. *Boedak di nènèh teuing*, een kind zijn zin geven, zijn wil laten, niet verbieden.

Eta awèwè nganènèh teuing ka anakna, die vrouw laat haar kind den gang gaan.

24°. Ari djaoeh seungit kĕmbang, ari deukeut baoe tai.

Letterlijk:

Op een afstand bloemengeur, in de nabijheid stank van st.

Op een afstand wel zijn met iemand, maar in zijne tegenwoordigheid met hem harrewarren.

Lief zijn in de verte, maar in de nabijheid leven als hond en kat.

25°. Gĕdè hoeloe (djĕlĕma).

Letterlijk:

Iemand met een groot hoofd.

Overdragtelijk: *Hij is trotsch*, meent, dat hij meer is dan anderen.

Hij draagt het hoofd hoog, steekt het hoofd in den wind.

Hoeloe wordt ook bij verschillende *ronde* vruchten gebruikt als ons „*stuks*". B. v. *kalapa tiloe hoeloe, drie stuks klappers; djëroek lima hoeloe, vijf stuks oranjeappels.*

Maar niet, zooals Rigg opgeeft, bij *komkommers* en *steenen.*

Hoeloe tjai is de *oorsprong van een rivier; hoeloe hatè, de maagkuil.*

26°. Ngageuingkeun maoeng toeroe.

Letterlijk:

Een slapenden tijger wakker schudden.

Wij hebben dit spreekwoord ook in het Hollandsch, als in de plaats van „*tijger*" „*hond*" gelezen wordt.

Toeroe is Javaansch; in 't Soendaasch zegt men *hèès.*

Sit tamen venia verbo, omdat het hier een spreekwoord geldt.

27°. Kokoro manggih moeloed

Letterlijk:

Een behoeftige komt bij toeval op een moeloedfeest.

Iemand, die in armoedige omstandigheden verkeert, wordt plotseling welvarend en gedraagt zich daarna onbehoorlijk, voert allerlei zonderlingheden met zijne bezittingen uit en handelt als een arme, die op een moeloedfeest in de spijzen rondgrijpt.

In een zeker opzicht gelijk aan ons:

Hem steken de haverkorrels.

Rigg ziet verband tusschen het soendaasch woord *kokoro* en het javaansch *koeroe*, mager, alsof een behoeftige per se op een met huid overtrokken scelet gelijken moet.

Een gebruikelijke stam *koro* heb ik niet kunnen vinden en het javaansch *kĕrå* heeft eene beteekenis, welke met die van *kokoro* hemelsbreed verschilt. Maar *koeroe* als stam aan te nemen, wil er bij mij ook niet in.

28°. Lĕbaran manggih poewasa.

Letterlijk:

De lĕbaran ontmoet de poewasa.

Lĕbaran is de tijd na het vasten, de smultijd der Mohammedanen; *poewasa*, de tijd van vasten.

Het spreekwoord wordt gebruikt van iemand, die in goeden doen is geweest, maar in verval is geraakt.

Hij is in de neerlaag.

29°. Ngèplèk djawèr, ngandar djangdjang, mijoeni hajam kabiri, koemèjok èlèh koe bikang.

Letterlijk:

De kam hangt neer, de vleugels slepen over den grond, hij heeft de allures van een kapoen, die schreeuwend wegloopt, omdat een kip hem de baas af is.

Hij is een lafbek, hij haalt bakzeil, hij zet het op een loopen, is een durfniet. Hij sluipt druipstaartend weg, met hangende pootjes. Hij is te vangen onder een hoed.

Mijoeni is een woord, dat weinig gebruikt wordt, zijn wortel is *joeni*, wiens beteekenis die van *saperti* nabijkomt.

Mijoeni is de verbale vorm en min of meer overeenkomende met *njaroewaān*, onder dien verstande, dat bij *mijoeni* nooit van *opzet, „voorbedachten rade"*, kan sprake zijn. *Mijoeni* en *sajoeni* zijn de eenige derivata die ik van *joeni* ken.

Eta djělěma mijoeni monjet: *Die man doet precies als een aap.* Is er nu nog een tweede, die ook zoo doet, dan zegt men van deze: *sajoeni.*

Joeni komt in Rigg niet voor. In 't Javaansch wordt *joen* en *joeni* gevonden, maar in geheel andere beteekenis.

30°. Anoe borok di rorodjok.

Letterlijk:

Iemand prikken, die een huidziekte heeft.

De zin van dit spreekwoord komt overeen met die, welke gelegen is in spreekwoord no. 4.

De stam van *rorodjok* is *rodjok* en de herhaling van de eerste lettergreep geeft hier een *iterative* beteekenis aan het grondwoord.

31°. Katjang ninggang kadjang.

Letterlijk:

Erwten vallen op kadjang.

Kadjang zijn matten van drooge palmbladeren, die, ondoordringbaar door water, veel emplooi vinden op praauwen, karren, of ter omwikkeling van goederen.

Erwten, daarop vallende, geven een kletterend geluid en gebruikt men deze vergelijking van *iemand, die zeer vlug en veel spreekt.*

Het is een rabbelkous, hij ratelt er maar op los als een klappermolen.

32°. Ninggang kĕmpjang.

Letterlijk:

Zich bewegen op het geluid van den kĕndang (trom, die gebruikt wordt bij den gamelan).

De letterlijke beteekenis ziet op ronggèngs, welke op het geluid van den kĕndang, wanneer die op zekere wijze geslagen wordt (kĕmpjang), het hoofd laten wiegelen.

Overdragtelijk gebruikt men het van *iemand, die in kleeding, houding, manieren en spreken zeer fatsoenlijk voor den dag komt.*

33°. Mojok bolang taleus ateul.

Letterlijk:

De bolang bespot de jeukte verwekkende taleus.

Bolang en taleus zijn soortgelijke aardvruchten van het geslacht der *aroideae* en worden door de Inlanders, nadat zij door koken hunne scherpheid verloren hebben, als voedsel gebruikt.

Van dezelfde familie is de *arum maculatum*, waarvan de wortels in de geneeskunde als *expectorans* eenige renommée bezitten en het werkzaam bestanddeel zijn van de *Pulvis Stomachicus Birckmanni.*

Van het spreekwoord heb ik twee explicaties:

1°. *De pot verwijt den ketel, dat hij zwart is. De bolang verwijt de taleus, dat zij jeukt.*

2°. *Leer om leer.*

Ik geloof, dat de eerste de juiste is.

34°. Oetjing njandingkeun paisan.

Letterlijk:

Een kat bij een gepoft vischje zetten.

Njandingkeun van het Javaansch en Soendaasch *sanding, naast, ter zijde van;* = *ngagigirkeun.*

Paisan is vleesch of visch, dat met eenige specerijen in een blad wordt gewikkeld en zoo gepoft; een echt inlandsch kostje.

De kat gaat natuurlijk met dat vischje aan de haal, in tegenoverstelling van de Hollandsche kat, die niet vreten wil, als men haar op het spek bindt.

In het soendaasch spreekwoord ligt de waarschuwing: *Ziet goed uit uwe oogen, wien gij vertrouwt.* Een les, die voor de aandeelhouders van de Maatschappij van Administratie en Lijfrente te laat komt.

Zij hebben tot hun schade in Indie de kat bij het gebakken vischje gezet.

35°. Seuneu hoeroeng, tjai tjaah.

Letterlijk:

Het vuur vlamt op, het water wast tot een bandjir.

Men zegt dit van iemand op het oogenblik dat hij zeer driftig is.

Opvliegend als buskruit.

36°. Sèdjèn tjowèt, ongkoh mangkok.

Letterlijk:

Iets anders is een sambalschotel, iets anders een kopje.

Tjowèt is een kleine, grove aarden schotel, waarin de spaansche peper wordt fijn gewreven tot sambal. Een grooter soort heet lalaijah, in 't Javaansch laijah.

Als ik de beteekenis van dit spreekwoord goed gevat heb, komt zij neer op:

Elk huis heeft zijn kruis.
Elk moet zijn pakje dragen.
Elke dag heeft genoeg aan zijn kwaad.
Ieder moet zich met zijn eigen zaken bemoeijen.

37°. Sa-oedoeh-oedoehna beusi.

Letterlijk:

Zoo zacht als ijzer.

Dit wordt gezegd van voorname personen en dient tot waarschuwing voor geringen, om zich tegen hunne meerderen niet te verzetten, want dezen zijn *onbuigbaar, onvermurwbaar, zoo zacht als ijzer.*

In dergelijke omstandigheid gebruiken de Nederlanders de spreekwoorden:

Het is met de grooten kwaad kersen eten.
Met zijn hoofd tegen den muur loopen.

38°. Moro tjareuh, meunang mĕntjĕk.

Letterlijk:

Op een bunsing jagen en een reebok vangen.

Meer krijgen dan men vraagt; bevoordeeld worden boven verwachting.

De gemoedelijke, tale Kanaäns lievende Nederlander zegt: *Boven bidden en denken.*

Ik heb *tjareuh* vertaald door *bunsing*, maar vrees,

dat zulks niet juist is. Horsfield geeft er de latijnsche naam *Viverra Musanga* voor en Rigg zegt, dat het beest hetzelfde is als de javaansche *loewak*.

Het doet zich gaarne te goed aan rijpe koffij en malsche kippen.

De eerste komt ontbolsterd weer voor den dag, nadat zij eene wandeling heeft gemaakt door 's dier 's digestie organen, die dan den rol van „pulper" hebben verrigt.

Daar de loewak de rijpste en mooiste vruchten uitzoekt, worden hare uitwerpselen in de koffijtuinen zorgvuldig verzameld en door de liefhebbers als tai-Loewak-koffij zeer op prijs gesteld.

Mĕntjĕk is de soendasche naam voor *kidang*.

39°. Malang Sangitî.

Met de letterlijke vertaling van dit spreekwoord heb ik moeite.

Niet met malang, dat *dwarsboomen, tegenhouden, tegengaan* beteekent, maar met sangiti, waarvan ik de beteekenis nergens vinden kan, noch uit woordenboeken, noch uit den mond der Inlanders. 'K waag daarom maar een conjectuur, door te zeggen, dat het woord afkomt van sangit, *vereenigen, verbinden, zamenvoegen.*

Zoodoende krijg ik als letterlijke beteekenis van *Malang Sangitî:*

De vereeniging beletten.

Men gebruikt het spreekwoord, als men gewag maakt van iemand, die naar geen goeden raad wil hooren en zijn eigen zin volgt.

Het is een *dwarsdrijver, dwarsboomer. Nurksachtig.*

40°. Kawas anak koeda keur koemintjir.

Letterlijk:

(*Hij is jolig*) *als een veulen, dat rondhuppelt.*

Een spreekwoord, dat toepassing vindt bij de zorgelooze, levenslustige jeugd en geene verdere uitlegging noodig heeft.

41°. Kawas hajam keur koemahkar.

Letterlijk:

(*Hij drentelt rond*) *als een kip, die eijeren wil leggen.*

Ook in het Hollandsch zoo in gebruik.

Hij kan niet op zijn verhaal komen; hij gevoelt zich niets op zijn gemak, is onrustig.

Koemahkar is het toestandswoord van kahkar, dat beteekent:

krabben in den grond, als kippen doen tot het maken van een kuil, om daarin eijeren te leggen.

42°. Elmoe toembila.

Letterlijk:

Wandluizen-gewoonten, wandluizen-streken.

Wanneer iemand bezoek ontvangt en in plaats van te onthalen, zijnen gast het een en ander vraagt, dan zegt men van zoo iemand:

Sok ngèlmoe toembila.

43°. Djeung lèwèh mah anggoer walèh.

Letterlijk:

Spreek liever ronduit, dan te huichelen.

Wind er maar geen doekjes om; gebruik geen slenders; loop niet langs omwegen; ga regt op het doel af; maak van je hart geen moordkuil.

44°. Koeroeng batok.

Letterlijk:

Opgesloten in een klapperdop, toegepast op iemand, die altijd te huis zit, niet houdt van uitgaan en van wien het hollandsch spreekwoord getuigt:
Hij blijft bij moeder 's breipot.
Eene tegenovergestelde beteekenis heeft:

45°. Djaoeh deuleu pandjang lengkah.

Letterlijk:

Hij ziet naar de verte en maakt groote stappen.
Een uithuizig man, iemand, die veel van uitgaan houdt.

46°. Njaliksik ka boeoek leutik.

Letterlijk:

Krabben in het haar van een geringe.
Dit spreekwoord heeft zijn ontstaan te danken aan de echt inlandsche gewoonte, om elkander in het haar te zitten; zoo algemeen, dat geene nadere omschrijving noodig is.
Overdragtelijk ziet het op een rijke, die iets vraagt aan een arme.

47°. Tjina di pangwajangkeun.

Letterlijk:

De wajang vertoonen voor een Chinees.
Iets mededeelen, wat niet begrepen en waarom toch gelagchen wordt.

18°. Tjara badak Tjihéja.

Letterlijk:

Hij is zoo vriendelijk als een rhinoceros van Tjihéja.
Tjihéja is een district van de afdeeling Bandoeng.
Waarschijnlijk heeft daar eens een rhinoceros iemand omvergeloopen en hebben die dieren te Tjihéja daaraan hunne slechte reputatie te danken.
De Hollanders zeggen:
Hij is zoo beleefd als een buffel; of, *zoo vriendelijk als een oorworm.*

19°. Balèg tampèlè.

Letterlijk:

Een vrijer of vrijster, als een tampèlè.
Tampèlè is een kleine visch, die de Javanen *tjoepang* noemen, zeer tam schijnt, maar, als men ze vangen wil, gemakkelijk tusschen de vingers doorglipt.
Men past het spreekwoord toe op een jongen of meisje, huwbaar en verliefd van complexie, maar te bloode om de toegenegenheid aan het voorwerp der minne te bekennen.
Het wordt ook gezegd van eene vrouw, die wel stoeijen wil en grappen maken, maar, als het spel van Amor regt beginnen zal, zich terugtrekt.

50°. Kawas intjoe doekoen.

Letterlijk:

(*Hij praat*) *als de kleinzoon van een wonderdokter.*
Zijn mond staat niet stil. Hij redeneert als Brugman.

Naschrift.

Opmerkzaam gemaakt op de omstandigheid, dat ook de Heer K. F. Holle soendasche spreekwoorden behandelde, gaf ik mij de moeite daarnaar onderzoek te doen en trof achter in zijn soendaasch spel- en leesboekje een groot aantal aan, waarbij ik No. 5, 22, 42 en 49 van het hier aangeboden vijftigtal terug vond.

De aard van dat boekje bragt echter mede dat de verklaring er van achterwege bleef.

Het kan nu zijn, dat de Heer Holle, in dit of in een ander tijdschrift soendasche spreekwoorden vertolkte, doch dit is mij niet bekend.

Zoo dit het geval is en er onder zijn, die hier worden teruggevonden, dan doe ik voor hen bij dezen formeel afstand van het regt van eerstgeboorte.

In geen geval wensch ik te roeijen met de riemen van een ander en die uittegeven als eigen fabriekaat.

OVER HET AMBT

VAN DEN

Q Â D H Î (1).

Bijdrage tot de kennis der rechtspraak volgens den Islâm

DOOR

Mr. L. W. C. VAN DEN BERG.

Een der voornaamste plichten van een Mohammedaanschen Soeverein (imâm) is de zorg voor eene behoorlijke rechtspraak. Godsdienst en recht zijn namelijk volgens den Islâm onafscheidelijk verbonden, en, daar elke Mohammedaansche staat eene theocratie is, of ten minste geacht wordt te zijn, zoo spreekt het van zelve dat niets meer op den voorgrond treedt dan de handhaving der van Allâh geëmaneerde, ja voor een deel (2) met Allâh vereenzelvigde wet. In de eerste 25 jaren van den Islâm berustte dan ook de uitspraak in alle geschillen, de godsdienst en het recht betreffende, bij Mohammad, en bij hen,

---

(1) Hoofdzakelijk naar: Aboe Sjodjâ': Mochtaçar fi'l-fiqh. Kitâb mochtaçar sjarâï' al-islâm, ed. Meursinge. al-Mâwerdî: al-Ahkâm as-soltânijat. Keyzer: Handboek voor het Mohammedaansche recht, zijnde eene vertaling van het werk van Aboe Ishâq as-Sjirâzî al-Firoesabâdsî, at-Tanbîh genaamd. The Hedàya or Guide, translated by Ch. Hamilton. ar-Rafi'î: al-Moharrar, HS. van het Bat. Gen. v. K. en W.

(2) En wel het voornaamste deel der wet, namelijk de Qorân, deze toch wordt geacht, even als Allâh zelve, ongeschapen te zijn.

die steeds in zijne omgeving geleefd hadden (1), en daardoor, meer dan anderen, in den geest der nieuwe leer waren ingedrongen, onder welke personen natuurlijk de eerste Chaliefen eene voorname plaats bekleeden. Aan de uitspraken van dezen op juridisch gebied wordt dan ook groote waarde gehecht, en zij behooren tot de weinigen aan wie de hoogste rechtsgeleerde autoriteit (al-idjtihâd fi's sjar') is toegekend (2). Door de groote uitbreiding, welke het Mohammedaansche gebied spoedig door de veroveringen van Syrie (Sjâm), Egypte (Miçr) en Persie ('Jrâq) erlangde, werd echter zulk eene rechtspraak door het hoofd der Muzulmannen ondoenlijk, terwijl ook onder de Ommajaden het Chaliefaat een meer wereldlijk en politiek karakter begon aan te nemen, en dien ten gevolge aan de uitspraken van deze vorsten weinig of geen gezag meer wordt toegekend. Toen werd de rechtspraak door den Soeverein gedelegeerd aan door hem aangestelde rechterlijke ambtenaren, zoogenaamde qâdhî's.

De rechtspraak dezer qâdhî's nu, kenmerkt zich door de volgende hoofdbeginselen:

1e. Zij is opgedragen aan alleen rechtsprekende rechters. Rechterlijke collegien kent de Islâm oorspronkelijk niet.

2e. Er bestaat van de uitspraken der qâdhî's geen hooger beroep (3).

---

(1) De zoogenaamde açhâb (meerv. van çâhib), of vrienden van den profeet. Ten behoeve van den met de Arabische taal onbekenden lezer, heb ik de Arabische woorden steeds met latijnsche letters geschreven. Verder zij opgemerkt dat in die woorden de uitgang „at" doorgaans moet worden uitgesproken als „ah."

(2) Behalve aan de vrienden (açhâb) van den profeet wordt een dergelijke autoriteit slechts toegekend aan de Imâms of stichters der orthodoxe sekten: Aboe Hanîfat, Mâlek, Jbn Hanbal en as-Sjâfe'î. Over de juridische autoriteit zie men mijn akademisch proefschrift: De contractu „al-bai" jure Mohammedano, pag. 7, seqq.

(3) In de geschiedenis van den Islâm komt echter soms een ambte-

3e. De wijze van rechtspleging is geheel dezelfde in civiele als in crimineele zaken, en is merkwaardig door het ontbreken van nagenoeg alle vormen en formaliteiten. Valt er bijvoorbeeld een misdrijf voor, dan is de qâdhî onbevoegd er kennis van te nemen, indien geen aanklager de zaak aanbrengt, even min als hij iemand kan dwingen zijne schulden te betalen, als de schuldeischers zulk een persoon niet dagvaarden.

Om tot qâdhî benoemd te worden moet men zijn: meerderjarig ('âqil-bâligh), vrij (horr), Muzulman en van onbesproken handel en wandel ('âdil). Voorts is het zeer wenschelijk dat men eene graad van juridische autoriteit (idjtihâd) bezitte, en dat men de Arabische taal machtig zij. In die taal toch is de wet geschreven, welke men geroepen is toe te passen, terwijl de Islâm een afkeer heeft om die wet door vertalingen ook voor niet Arabisch sprekende volken algemeen toegankelijk te maken. Dit hangt zamen met het denkbeeld, dat het ongeschapen boek (1) in het Arabisch op de aarde is nederdaald, en dat dit dus de taal is, waarin Allâh denkt en schrijft, zoodat vertalen van de hoogste wet, strikt genomen, heiligschennis is. Men ziet dan ook dat in de landen, waar de Islâm diepe wortelen geschoten heeft, zooals in Syrie en Noord-Afrika, (Maghrib) het Arabisch de landtaal bijna geheel heeft verdrongen.

Gezondheid van lijf en leden is voor den qâdhî niet, even als voor de hooge administratieve ambtenaren en den Soeverein, een bepaalde vereischte, ofschoon iemand, die van zessen klaar is, bij Oostersche volken daardoor altijd eenig prestige geniet. Alleen moet de qâdhî goed van gehoor en gezicht zijn.

---

naar voor, die alle anderen, en dus ook de qâdhî's, moest controleeren. Over onrechtvaardige vonnissen, knevelarijen enz. van de zijde der rechters kon men zich dan bij hem beklagen. Zulk een ambtenaar heet çahib al-mothâlam, d. i. letterlijk: inspecteur der ongerechtigheden.

(1) Namelijk de Qorân.

Vrouwen mogen geen qâdhî worden, daar zij volgens Qorân IV: 38 minder zijn dan de mannen, en dus geen gezag over dezen kunnen uitoefenen. Slaven zijn uitgesloten, daar zij zelfs geen „persona standi in judicio" hebben. Niets belet echter, dat een slaaf eene graad van juridische autoriteit erlange, een juridisch advies (fetwâ) (1) geve, of een der overleveringen (hadîth) (2) van den profeet aan het nageslacht overbrenge. Met slaven staan in dit opzicht gelijk de zoogenaamde „statuliberi" (mokâtib of modabbar), dat zijn zij, aan wie de vrijheid, na de vervulling van zekere voorwaarden of het verloop van zekeren tijd, door hun heer beloofd is. Met vrijen staan daarentegen de vrijgelatenen (ma'toeq) op ééne lijn. Ongeloovigen (3) mogen volgens Aboe Hanîfat worden aangesteld tot qâdhî over hunne geloofsgenooten, volgens de overige drie Imâms niet. Deze laatsten beschouwen namelijk de rechtspraak van zulk een' rechter slechts als die van een arbiter. Willen zijne geloofsgenooten zich aan zijne uitspraken onderwerpen, zoo staat hun dit vrij, even als het ieder vrij staat zijne geschillen, met goedvinden der tegenpartij, aan een scheidsman, wien ook, te onderwerpen; doch rechtsdwang heeft een op die wijze geslagen vonnis niet, en wil dus een ongeloovige een vonnis met executoriale kracht tegen een zijner geloofsgenooten erlangen, zoo blijft hem niets anders over, dan de zaak voor den Mohammedaanschen qâdhî aanhangig te maken. Dat dit steeds het geval moet zijn, indien één der partijen een Muzulman

(1) Iemand die gerechtigd is fetwâ's te geven noemt men moftî.

(2) Dit is namelijk ook eene voorname bron van het recht. In waarde volgt zij onmiddelijk op den Qorân. De overleveringen (hadîth) als eenheid, te zamen genomen, noemt men de Sonnat.

(3) D. w. z. de zoogenaamde dsimmî's of ongeloovigen, die tegen betaling van hoofdgeld (djaziat) en grondbelasting (charâdj) de vergunning hebben bekomen in hun land te blijven wonen, nadat dit door de Muzulmannen in den heiligen oorlog was veroverd.

is, of indien het misdrijven geldt, waarvoor de dsimmî aan de strafwet van den Islâm in onderworpen, spreekt van zelve. In de Mohammedaansche landen zijn tegenwoordig de hoofden der dsimmî's echter doorgaans met eenige rechtsmacht bekleed, voor zoo ver zulks voor de handhaving van de rust en orde in hunne wijken noodig is (1).

De benoeming van een qâdhî, die aan de hier boven gestelde vereischten niet voldoet, is absoluut nietig (bâtil), en zijne vonnissen hebben geenerlei kracht, al komen zij met de eischen den rechts overeen. Aboe Hanîfat is echter ook op dit punt vrijgeviger. Hij staat namelijk toe iemand tot qâdhî te benoemen, al heeft zulk een persoon geene juridische autoriteit (idjtihâd). In bijna alle Mohammedaansche landen wordt het dan ook, tegenwoordig ten minste, daarmede niet streng genomen, ofschoon het volgens eene gezegde van den profeet noodzakelijk is. De treurige toestand van de beoefening der rechtswetenschap noodzaken evenwel op dit punt van het voorschrift der Sonnat af te wijken.

De qâdhî kan door den Soeverein, doch ook door diens plaatsvervanger (2) benoemd worden. Is de benoemde persoon niet tegenwoordig, zoo moet de akte zijner aanstelling (tawliat) in tegenwoordigheid van twee getuigen (sjâhid) worden opgemaakt. Eene benoeming bij eenvoudige brief is namelijk niet geldig, en in allen gevallen moet de benoeming van een qâdhî openlijk aan de justiciabelen worden bekend gemaakt. Bij de aanstelling moet tevens nauwkeurig worden uitgedrukt tot welk gewest (qlîma) of tot welke stad (balad) de jurisdictie van den qâdhî zich

(1) Vergl. Lane: Modern Egyptians, pag. 125.

(2) Bijvoorbeeld door een wazîr of door een emîr. De qâdhî's in de hoofdplaatsen der landen, welke onder een emîr of goeverneur staan, worden echter gewoonlijk door den Soeverein zelve benoemd. Zoo wordt nog steeds elk jaar een qâdhî van Constantinopel naar Egypte gezonden. Vergl. Exploration Scientifique de l'Algérie, vol. X, pag. X.

zal uitstrekken, daar natuurlijk dien aangaande in de wet (Qorân, Sonnat en Idjma') niets bepaald is.

Eene bezoldiging is aan het ambt van qâdhî, *qua talis*, niet verbonden, alleen als de benoemde persoon onvermogend is, moet hem uit de schatkist (bait al-mâl) eene geldelijke tegemoetkoming verstrekt worden. In dat geval mag hij ook de onkosten voor zijne geëmploijeerden, zooals zijn griffier (kâtib) enz., in rekening brengen, doch onder geen voorwendsel mag hij van de justiciabelen iets vorderen. Justitiekosten kent namelijk het Mohammedaansche recht niet. Desniettegenstaande heeft sedert onheugelijke tijden geen qâdhî er gewetensbezwaar in gezien, om zich door afpersingen en knevelarijen te verrijken. Zoo moet, in onzen tijd bij voorbeeld, het ambt van qâdhî te Cairo buitengemeen winstgevend zijn.

Een qâdhî mag in den regel niet benoemd worden door de ingezetenen eener landstreek (1). Alleen als het ambt niet vervuld is, op een tijd dat er geen Soeverein bestaat, maakt men eene uitzondering.

Zoodra een nieuwe Soeverein optreedt moet hij al de qâdhî's in zijn gebied op nieuw bevestigen, anders wordt hun gezag bij zijn optreden geacht *ipso jure* vervallen te zijn.

Iemand, die aan de bovengestelde vereischten voldoet, mag eene benoeming tot qâdhî niet weigeren, tenzij hij in zijne landstreek een ander kan aanwijzen, die minstens even geschikt is (2). Evenmin mag een qâdhî zonder redenen zijn ontslag nemen, of door den Soeverein worden afgezet; terwijl aan den anderen kant het solliciteeren om het qâdhî-ambt wordt afgekeurd, en den Soeverein ver-

---

(1) Het benoemen van een qâdhî is een recht van den Soeverein, en van volkssoevereiniteit wilde Mohammad niets weten.

(2) Zoo werd de Imâm Aboe Hanîfat, omdat hij weigerde het ambt van qâdhî op zich te nemen, door den Chalief al-Mançoer in de gevangenis geworpen, alwaar hij in het jaar 150 der Hedjrat overleed.

boden wordt bij zijne keuze daarop acht te slaan (1). Het geven van geschenken bij zulk eene sollicitatie is vooral streng verboden; hetgeen echter niet wegneemt dat tegenwoordig in alle Mohammedaansche landen geen ambt bestaat, tot het erlangen waarvan zooveel omkooperijen en andere kwade praktijken plaats hebben, als juist bij dat van rechter.

De werkzaamheden, aan het ambt van qâdhî verbonden, kan men brengen tot de volgende hoofdpunten:

1. De rechtspraak in alle geschillen van civiel recht, voor zoover partijen niet, met onderling goedvinden, de beslissing daarvan aan één of meer arbiters hebben opgedragen, en behoudens hetgeen hierboven over de recht spraak van de hoofden der dsimmî's is gezegd.

2. De rechtspraak in strafzaken.

3. De voorziening in de voogdij of curateele (walâjat) (2) over hen, die het beheer hunner goederen missen (3), namelijk: de minderjarigen (çabî), krankzinnigen (madjnoen) (4), onnoozelen (safîh), verkwisters (al-mobadsdsir mâloh), benevens zij, die hunne betalingen gestaakt hebben, en dien ten gevolge in staat van faillissement verkeeren (mofallas) (5).

---

(1) Handelingen als de hier genoemden heeten in het Mohamedaansche recht niet: „nietig" (bâtil), maar: „verboden" (makroeh). Wij zouden dit tot de alles zedelijke voorschriften brengen, welke de wet niet behoeft te geven.

(2) Voogdij en curateele is volgens het Mohammedaansche recht één begrip.

(3) Het recht om zijn goederen zelf te beheeren noemt men: itlâq attaçarrof. Iemand die dit recht niet heeft, wordt gezegd in den staat van hadjr of interdictie te verkeeren.

(4) Letterlijk: door een kwaden geest (djinn) bezetenen.

(5) Het Mohammedaansche faillieten recht komt vrij wel met het onze overeen; de aangifte, de failliet-verklaring door den rechter, het benoemen van een curator en de verdeeling des boedels vindt men alles daar terug.

4. De uithuwelijking van vrouwen, die geen voogd (walî) hebben.

Volgens het Mohamedaansche recht is het huwelijk namelijk geen overeenkomst tusschen man en vrouw; doch een koopkonkrakt tusschen den man en den voogd der vrouw. De vrouw is dan de zaak, welke verkocht wordt tegen betaling van een zekere prijs, die den naam van mahar of huwlijksgift draagt. Heeft nu eene vrouw geen mannelijke bloedverwant, die haar als voogd kan bijstaan, zoo behoort eigenlijk de Soeverein zulks te doen; doch deze heeft dit deel der staatszorg overal aan de qâdhî's gedelegeerd. Op Java, en vermoedelijk ook elder in Nederlandsch-Indië nemen de priesters in dezen de werkzaamheden der qâdhî's waar.

5. Het oppertoezicht op de waqf's, of goederen, die tot onvervreemdbaar eigendom verklaard zijn. Met het eigentlijke beheer der waqf's zijn echter doorgaans andere personen, zoogenaamde nâthir's belast (1).

6. Het toezicht op de openbare straten, pleinen, gebouwen, enz. Volgens Aboe Hanîfat mag de qâdhî ook hier niet ambtshalve handelen, maar moet hij wachten tot de een of ander als klager optreedt. Met de eigentlijke politie is in de Mohammedaansche staten doorgaans een afzonderlijk ambtenaar met den titel van mohtesib belast, die ook kleine overtredingen *de plano* afdoet.

7. Het toezicht op de richtige nakoming der uiterste-wils-beschikkingen (waçîjat) en de verdeeling der erfenissen. In Nederlandsch-Indië behoort ook dit meestal tot de werkkring der priesterraden.

8. De tenuitvoerlegging der straffen. De bepaalde straffen (hadd) moet de qâdhî zorgen dat uitgevoerd worden. Bij de straf van ta'zîr en bij de straffen, welke

(1) Ook in Nederlandsch-Indië bestaan waqf's; het toezicht en de administratie daarover berusten bij de priesters.

bij wijze van *talio* worden opgelegd, moet hij slechts zorgen dat zij op de, bij de wet bepaalde, wijze worden uitgevoerd (1).

De qâdhî kan ook voor speciale zaken benoend worden, bv. alleen voor civiele zaken beneden een zeker bedrag, of ook voor een bepaald deel van een stad of gewest, ja zelfs voor een bepaalden tijd, mits deze beperkingen zijner macht maar nauwkeurig bij zijne benoeming zijn afgebakend en bekend gemaakt. Vonnissen, door zulk een qâdhî buiten zijne bevoegdheid gewezen, zijn *ipso jure* nietig (batil).

Zoodra iemand te weten is gekomen dat hij tot qâdhî eener plaats benoemd is, moet hij daarheen gaan, en aan den volke zijne benoeming bekend maken. Het is wenschelijk dat dit op een Maandag geschiede. Het archief (2) van zijn voorganger wordt ten spoedigste door hem overgenomen. Was die voorganger niet volkomen wettig aan-

(1) Tot toelichting hiervan strekke het volgende:

In het Mohammedaansche strafrecht onderscheidt men:

1. misdrijven, waarop de *talio* (qiçaç) of de bloedprijs (dîjat) gesteld is namelijk: doodslag en verwonding. Deze worden geheel als civiele vorderingen beschouwd.

2. misdrijven, waarop een bepaalde straf (hadd) gesteld is.

3. daden, die niet in de wet zijn strafbaar gesteld; doch waartegen de qâdhî in het belang van den staat of van de openbare orde moet waken. Hij legt dan als straf op eene soort van arbitraire correctie (ta'zîr), bestaande in gevangenis, geldboete, geesseling, of iets anders, naar de omstandigheden. Het beginsel: „nullum delictum sine praevia lege poenali" bestaat dus in het Mohammedaansche recht niet.

Bij de sub 2o genoemde categorie alleen, kan de straf niet door de beleedigde partij worden kwijtgescholden.

Het denkbeeld, dat ta'zîr eenvoudig geesseling of eenige andere straf zou beteekenen (vgl. Keijzer: Gloss. ad Kitab Toehpah; Roorda: Javaansch Woordenboek) is eene dwaling. De zelfde straf, bv. geesseling, kan zoowel als qiçâç, als hadd en als ta'zîr voorkomen.

(2) De minuten der vonnissen noemt men: sidjill, de processen-verbaal: mahdhar.

gesteld, zoo moet de nieuwe qâdhî al diens vonnissen (qadhâ) vernietigen, en op nieuw recht doen. Heeft hij zaken beslist, welke zijne juridische autoriteit (idjtihâd) te boven gingen, dan wel zich laten omkoopen, of op valsche stukken recht gesproken, zoo kan de nieuwe qâdhî ook die vonnissen herzien.

De nieuw benoemde qâdhî moet voorts beginnen onderzoek te doen naar de rechtsgeleerden (oelamâ, meerv. van 'alîm), die zich in de plaats bevinden, ten einde hen in moeijelijke gevallen te kunnen consulteeren. Het is wenschelijk dat zij de zittingen bijwonen (1), en dat die zittingen gehouden worden op eene voor allen toegankelijke plaats, doch niet in de moskee, ofschoon in vele Mohammedaansche landen (en speciaal in Nederlandsch Indië door de priesterraden) in de moskeeën terechtzittingen worden gehouden.

Bij volstrekte noodzakelijkheid is het den qâdhî geoorloofd een of meer plaatsvervangers (2) te benoemen, die aan dezelfde vereischten moeten voldoen als hij zelf, en die gerekend worden ontslagen te zijn, zoodra de qâdhî, die hen heeft aangesteld, met de waarneming zijner functien ophoudt. Voorts heeft de qâdhî één of meer griffiers (kâtib), deurwaarders (bowwâb), gordijnwachters (hâdjib) in zijn dienst; doch alleen als het groot aantal der processen dit noodig maakt, daar in het algemeen zoo min mogelijk personen tusschen den rechter en de justiciabelen

---

(1) Het aanwezig zijn van die bijzitters of assessoren heeft enkele reizigers, vooral Engelschen, in de meening gebracht, dat zij een soort van jurij vormden.

(2) De regel is namelijk, dat elk ambtenaar in den Mohammedaanschen staat zoo veel mogelijk zijne functien zelf moet waarnemen. Den qâdhî is het echter, als afwijking van dien regel, bovendien nog geoorloofd getuigen verhooren enz., welke op plaatsen buiten zijne jurisdictie moeten gehouden worden, aan zijne collega's op zulk eene plaats op te dragen. Deze zijn verplicht aan die opdracht te voldoen, terwijl het relaas of procesverbaal van een op die wijze ingesteldonderzoek als bewijs en rechten geldt.

mogen staan. Aan deze ambtenaren wordt, even als aan den qâdhî zelve, strikte rechtvaardigheid en beleefdheid jegens het publiek aanbevolen. Bij voorkomende gevallen benoemt de qâdhî tot zijne voorlichting deskundigen (çâhib al-masâîl), en in landen, waar het Arabisch niet de volkstaal is, ook tolken (tardjoemân).

De qâdhî moet als basis zijner beslissingen aannemen de wet (sjar') d. i. de Qorân, de Sonnat of overleveringen van de daden en gezegden van den Profeet, en de Idjmâ' of overeenstemmende uitspraken der rechtsgeleerden en vromen in de eerste tijden van den Islâm. Voorts heeft hij zich te houden aan de uitspraken (fetwâ) van die rechtsgeleerden, aan wie eene juridische autoriteit (idjtihâd) wordt toegekend van hoogeren rang dan die welke hij zelf bezit. Hij behoeft zich niet te houden aan de sekte (madshab) (1) waartoe hij oorspronkelijk behoort, ofschoon het onder de Mohammedanen van onzen tijd niet wenschelijk geacht wordt van sekte te veranderen. Strikt genomen is echter de voorwaarde aan een qâdhî bij zijne benoeming opgelegd, dat hij recht zal spreken naar deze of gene sekte, nietig, en maakt de geheele benoeming van onwaarde.

Het is den qâdhî streng verboden geschenken aan te nemen van personen, die een proces voor hem hangende hebben; ja zelfs is het wenschelijk dat hij ook van anderen geen geschenken ontvange, daar hij nooit weten kan, of zij niet eenmaal een proces zullen voeren. Geschenken, die gij niet kan weigeren, moet hij door anderen van gelijke waarde reciproceeren, of ze anders in de schatkist (bait al-mâl) storten. Komt er een proces voor, waarbij, hetzij de qâdhî zelve, dan wel zijne bloedver-

(1) De orthodoxe sekten, welke op dit oogenblik nog in aanmerking komen zijn: de Hanafieten in Turkije en Voor-Indië, de Malekieten in Noord-Afrika en de Sjafeïten in Arabie, Egypte en den Indischen Archipel. In dit opstel is hoofdzakelijk deze laatste sekte gevolgd.

wanten, vrijgelatenen of mokâtib's (1) rechtstreeks of zijdelings belang hebben, dan moet hij zich onthouden, en zijn plaatsvervanger laten recht spreken. Evenzeer mag hij geen zitting houden als hij meent niet kalm en bedaard de zaken te kunnen overwegen, bij voorbeeld als hij hongerig, dorstig of toornig is, dan wel bij groote hitte of koude.

Is eene zaak op de zitting tot klaarheid gebracht, dan moet het vonnis terstond worden uitgesproken, want spoed is, volgens het denkbeeld der Mohammedanen, daarbij een eerste vereischte. Intusschen mag de qâdhî ook zoo noodig een nader onderzoek bevelen, en gedurende de zittingen zijn behoorlijk rust nemen (2).

Ten aanzien van de behandeling der partijen zij ten slotte nog opgemerkt dat de qâdhî aan den eischer en aan den gedaagde gelijke eer moet bewijzen en dat het hem verboden is een van beiden op de zitting iets te zeggen, dat de ander niet hooren kan, of van een van beiden gastvrijheid te genieten, dan wel een van beiden als gast bij zich ontvangen. Zijn er op één oogenblik vele lieden die recht vragen zoo moet in het algemeen hij het eerst geholpen worden die zich het eerst heeft aangemeld; de zaken van reizigers, gegijzelden, en weezen gaan echter *caeteris paribus* vóór.

---

(1) Een mokâtib is een slaaf, aan wien zijn heer bij kontrakt heeft toegestaan door zijn eigen vlijt en spaarzaamheid zooveel bijeen te verzamelen als zijne waarde bedraagt, en zich zelf dan vrij te koopen Eenigzins komt dit dus overeen met de *statuliberi* in het Romeinsche recht

(2) Overigens is de qâdhî aan geene regelen van rechtsvordering gebonden, en mag hij, in civiele zoowel als in strafzaken, naar zijne overtuiging alléén rechtspreken. Slechts in enkele gevallen toch wordt er een bepaalde soort van bewijs voorgeschreven. Dagvaardingen, termijnen, conclusieën, procureurs, enz. schijnt Mohammad als luxe beschouwd te hebben; een denkbeeld dat trouwens in Europa eveneens bij vele niet-juristen terug gevonden wordt.

Van al de instellingen van den Islâm is er geen die meer de waarheid bewijst van den spreuk „leges sine moribus vanae", en die tegenwoordig minder beantwoordt aan de door de wet gestelde regelen dan juist de rechtspraak. De volslagen onbekwaamheid van verreweg de meeste qâdhî's gaat hand aan hand met de onbeschaamdste omkoopbaarheid, en de stelling is niet gevraagd, dat de achteruitgang der Mohammedaansche landen in de laatste tijden voornamelijk daaraan te wijten is, dat rechtszekerheid, die eerste voorwaarde voor de vermeerdering der maatschappelijke welvaart, bijna overal ontbreekt. De verhalen, door de meest geloofwaardige reizigers (1) gedaan, toonen dan ook overtuigend aan, dat de tegenwoordige Mohammedaansche vorsten, aan wie de zorg voor het rechtswezen als een hunner eerste plichten is voorgeschreven, geen tak der staatsdienst meer verwaarloozen, ja men zou bijna zeggen opzettelijk te gronde richten, als juist deze.

In Nederlandsch-Indië levert het inlandsche rechtswezen bijna geene punten van vergelijking op met de door de Arabische juristen vastgestelde regelen. Niet alleen in die streken, welke onder ons onmiddelbaar gebied gebracht zijn, alwaar natuurlijk de rechterlijke organisatie, als deel van het Nederlandsche staatsrecht, volgens Westersche, en niet volgens Oostersche begrippen is ingericht, en welke wij dus buiten bespreking kunnen laten; maar ook daar, waar aan de inlandsche staten het recht van zelfbestuur in meerdere of mindere mate is toegestaan, verschilt de toestand van het rechtswezen zoo zeer van den hier boven geschetsten, dat men wel tot de conclusie moet komen dat de Islâm op dit punt weinig in het rechts bewustzijn van het Maleische ras is doorgedrongen.

(1) Zie o. a. Lane: The modern Egyptians, p. 110; Pallgrave: Journey in Arabia, p. 139.

In de eerste plaats vindt men door geheel Nederlandsch-Indië (ook in de onafhankelijke staten) nergens alleen rechtsprekende rechters, maar rechtbanken [1].

Verder bestaat er eene afscheiding tusschen de wereldlijke en de geestelijke rechtspraak, eveneens geheel in strijd met de bepalingen van den Islâm.

De eerste wordt uit geoefend door administratieve ambtenaren (regenten of andere hoofden), personen, die grootendeels volstrekt geen juridische of theologische opleiding genoten hebben, en die zich zelfs door een priester laten voorlichten omtrent het Mohammedaansche recht. Aan die rechtspraak zijn alle eigentlijk gezegde civiele geschillen en alle strafzaken onderworpen, terwijl de wet die daarbij wordt toegepast niet de Qorân en de Sonnat is; maar een daarmede vermengd lands of gewoonte recht ('âdat), waaraan volgens de beginselen van den Islâm slechts een zeer ondergeschikte plaats toekomt [2].

De geestelijke rechtspraak is opgedragen aan rechtbanken uitsluitend uit priesters bestaande. Hier aan zijn, behalve de bepaald geestelijke en kerkelijke zaken, ook alle geschillen omtrent het huwelijks en erfrecht onderworpen. Dit zijn dan ook de eenige instellingen in den Archipel, die eene sterk Mohammedaansche kleur hebben aangenomen. Vooral is dit het geval ten aanzien van Java; op Sumatra toch bestaan ook op dit punt gebruiken [3], welke met den Islâm volkomen onvereenigbaar zijn.

---

(1) Mr. Keijzer, die, in de voorrede op zijne vertaling van Mâwerdi p. XXVII, de qâdhî meent terug te vinden in de, in sommige deelen van Indië bestaande, „kali" verkeert in een dwaling. „Kali" beteekend in Indië nergens rechter, maar steeds een soort van priester.

(2) Op Java is deze 'âdat gedeeltelijk gecodificeerd in de Javaansche Wetten, uitgegeven door prof. T. Roorda. In de Maleische landen heeft men in de Ondang-ondangs eveneens een gecodificeerd gewoonte recht.

(3) De zoogenaamde Soekoe-instellingen omtrent het huwelijks en erfrecht.

Gaan wij ten slotte eenigzins in bijzonderheden (1) na, hoedanig het rechtswezen is ingericht in die inlandsche staten, welke het meest hun oorspronkelijke type bewaard hebben, dan vinden wij op Java, in Soerakarta, vóór 1847 drie rechtbanken: de Baleh-Mangoe, de Soerambi en de Prådåtå, wier onderlinge verhouding echter zeer slecht was afgebakend. In dat jaar is bij Stbl. no. 30 eene nieuwe regeling van dit onderwerp in overleg met den Soesoehoenan tot stand gekomen, waarbij de Baleh-Mangoe is opgeheven, zoodat tegenwoordig voor de Javanen in Solo even als in de gouvernements landen twee rechtbanken bestaan:

1. De Prådåtå, overeenkomende met de landraden in de gouvernements landen.

2. De Soerambi, overeenkomende niet de priesterraden in de gouvernements landen.

De eerste bestaat uit den Raden-Adipati of rijksbestuurder als voorzitter, en een zeker aantal toemenggoengs, door den Soesoehoenan gekozen, als leden. Het openbaar ministerie wordt waargenomen door den Wedånå-Djakså of Among-Prådjå, terwijl de Wedånå-Kaoem of Mas-Panghoeloe de zittingen als adviseur bijwoont, om inlichtingen te geven omtrent het Mohammedaansche recht.

Deze Prådåtå is de gewonen rechtbank voor den inlander zoowel in civiele als in crimineele zaken, en de invloed, welke het gouvernement uitoefent, bestaat alleen daarin, dat doodvonnissen niet mogen worden uitgevoerd zonder de fiat executio van den Goeverneur-Generaal, en dat de overige strafvonnissen aan den Resident ter inzage moeten worden toegezonden. Wreede of verminkende straffen op te leggen is verboden.

---

(1) Het hier volgende wordt natuurlijk niet gegeven als iets nieuws ten aanzien van de land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië; doch alleen tot opheldering en bewijs van het zoo even beweerde.

De Soerambi heeft na 1847 alleen rechtsmacht over zuiver kerkelijke en geestelijke zaken, beneven over geschillen het huwelijks en erfrecht betreffende; vóór dien tijd had deze rechtbank ook nog een deel van hetgeen naar onze begrippen tot de crimineele rechtspraak behoort en een soort van revisie over de Baleh-Mangoe en de Prådåtå.

Zij bestaat uit den Mas-Panghoeloe als voorzitter en eenige andere priesters als leden, en neemt bij hare vonnissen alleen het zuiver Mohammedaansche recht tot richtsnoer.

Bij crimineele vervolgingen van de personen van vorstelijken bloede (sentånå), dan wel wanneer die personen als gedaagden in civiele zaken voorkomen, benoemt de Soesoehoenan een buitengewone rechtbank, Kadipaten genaamd, van wier uitspraken echter steeds appèl is op de Prådåtå.

In Djokja is de toestand eenigzins gewijzigd, door dat aldaar de onderdanen van den Sultan in alle crimineele zaken voor een Europeeschen rechtbank te recht staan waarvan de Resident voorzitter is; overigens heeft men er een Baleh-Mangoe, een Soerambi en een Prådåtå even als in Solo vóór 1847, terwijl de onafhankelijke prinsen Mangkoe Negårå en Pakoe Alam over hunne onderhoorigen gelijknamige rechtbanken schijnen te hebben ingesteld.

In de Maleische landen wijkt de inrichting van het rechtwezen zoo mogelijk nog meer af van de zuiver Mohammedaansche bepalingen dan op Java. Vooral op Sumatra treft men het verschijnsel aan, dat zelfs zaken betreffende het huwelijks en erfrecht niet door priesterraden volgens den Islâm, doch door wereldlijke rechtbanken, volgens het overoude gewoonte recht beslist worden. Wel leest men dat een Imâm of priester de zittingen moet bijwonen, om te waken voor de handhaving van het Mohammedaansche recht, doch het voortbestaan o. a. zooge-

naamde der Soekoe-instellingen bewijst dat men zich aan dat recht al zeer weinig laat gelegen liggen. Opmerkenswaardig is het, dat men bij de Maleijers, evenals bij de Boegineezen, een afzonderlijk zeerecht aantreft, iets dat, zoo ver mij bekend is, bij geen ander Oostersch volk plaats heeft (1).

Het rechtswezen uitvoeriger in elk der inlandsche rijken na te gaan, behoort niet tot ons onderwerp. Genoeg zij het er van te zeggen, dat men, *mutatis mutandis*, overal in den Archipel denzelfden toestand aantreft. Uit het bovenstaande blijkt echter reeds voldoende, hoe verkeerd het is, om ook op dit punt te veel gewicht te hechten aan de kracht van den Islâm in Indië. In allen gevalle is het feit, dat zulk een voornaam deel van de Mohammedaansche instellingen als het rechtswezen nagenoeg zonder den minste invloed gebleven is, niet door pressie van de zijde van het Europeesch bestuur, maar geheel uit vrije wil van de inlanders zelve, in zoover een verblijdend verschijnsel, dat het Nederlandsche Gouvernement, bij het invoeren van verbeteringen dienaangaande, nooit bevreesd behoeft te zijn, dat het Mohammedaansche fanatisme daartegen een hinderpaal zal daarstellen — een hinderpaal, die in andere landen tot heden toe nog sterk genoeg geweest is om alle pogingen tot hervorming te doen schipbreuk lijden.

---

(1) Het zeerecht van Malakka en dat van Makassar zijn uitgegeven door Dulaurier in Pardessus: Collection de lois maritimes, tome VI.

Eene Engelsche vertaling van het zeerecht van Djohor vindt men in het weinig bekende: Journal of the Indian Archipellago and Eastern Asia, edited by J. R. Logan, Singapore, jaargang 1855 vol IX. p. 71.

BERIGTEN

OMTRENT DEN ZEEROOF

IN DEN

NEDERLANDSCH-INDISCHEN ARCHIPEL.

Vervolg van Deel VII pag. 350.

1857.

---

1. Verklaring van Rapar, geboren te Popareng, van beroep landbouwer.

Bezig zijnde met bij de sero's te Popareng te visschen, werd hij door de zeeroovers overvallen en gevangen genomen, van waar zij over Boeton en Bangka naar Balangingi vertrokken, en hem te Sollok verkochten.

De rooversvloot bestond uit 6 groote en 6 kleine vaartuigen, goebang genaamd, bemand met 30 à 40 koppen en te huis behoorende te Balangingi.

Een handelsvaartuig van Manilla te Sollok aankomende, wist hij daarmede naar Samboangan te ontsnappen en van daar over Taboekara naar Menado te komen.

2. Verklaring van Sidin, geboren te Palembang, van beroep zeeman.

Djoeragan eener padoeakan zijnde, werd hij met 9 personen, op reis naar Bangka, door 9 groote prauwen aangevallen. Zij verweerden zich, doch werden overwonnen en weggevoerd. De rooversvloot, waarvan elk der prauwen 1 kanon en 2 lillas voerde, bemand met 29 koppen, behoorde te Sollok te huis, en stond onder den aanvoerder Taupan.

Men stevende, na zijne gevangenneming naar Borneo en werd daar door een oorlogstoomschip ontmoet, dat 5 prauwen bemagtigde. De 4 overigen vlugtten tusschen de reven onder den wal en keerden naar Sollok terug, waar hij aan Adjal verkocht werd.

Volgens zijn zeggen verlaten de meeste rooversprauwen de Sollok-eilanden met de doorkomende Noordelijke winden.

Op zekeren avond nam hij met 2 vrienden van Gorontalo in een klein prauwtje de vlugt. Na 23 dagen reis landden zij te Attingola, waar zij in handen kwamen van het hoofd van Gorontalo.

3—7. Verklaringen van: Sapar, geboren te Barroe (Makassar), van beroep visscher.

Met visschen bezig zijnde, werd hij op de hoogte van Barroe overvallen en gevangen genomen, met nog twee personen. De rooversvloot bestond uit 2 groote en 2 kleine prauwen (goebang en bangkah), bemand ieder met 30 à 40 koppen en gewapend met 2 lillas en werd aangevoerd door Mohammed Saleh van Sollok.

De terugreis naar Sollok, ging over Pegatan, Koetei, Boeloengan, Dongala, Dampeilas en het eiland Kapapos, waar de prauwen schoongemaakt en gekalkt werden.

Te Sollok werd hij verkocht aan Samia.

Soema, geboren te Patiso (onder Boni), van beroep visscher.

Nabij Lampoko aan het visschen zijnde, werd hij overvallen en gevangen genomen, met nog twee andere personen.

De rooversvloot bestond uit 2 groote en 2 kleine prauwen, bemand met 30 à 40 koppen, onder Mohammed Saleh, van Sollok.

De terugreis was langs dezelfde plaatsen als voren gemeld is en hij werd verkocht aan Si Eteng.

Tobokau, geboren te Dianakota (Boeton), van beroep handelaar.

Op reis zijnde van Boeton naar Ambon, werd hij, bij het eiland Matawoe-toewoe door 2 groote en 2 kleine rooversprauwen (goebang), met nog 11 personen aangevallen en gevangen genomen, niettegenstaande hunne hardnekkige verdediging.

De vloot behoorde te Sollok te huis en stond onder bevel van Legesi van Balangingi, die, na Binangko (Baai Konka) en Loewoe met Bangka, op welke laatste plaats zij de prauwen schoonmaakten, te hebben aangedaan, naar Sollok terugkeerde. Daar werd hij aan Si Oentale verkocht.

Makaboe, geboren te Dianakota (Boeton) van beroep visscher.

Met visschen bezig zijnde, werd hij bij Makaboe (Boeton) met nog 1 persoon overvallen en gevangen genomen, door 2 groote en 2 kleine prauwen, bemand met 20 à 30 koppen, onder bevel van eenen te Sollok te huis behoorenden persoon, wiens naam hem onbekend was.

De vloot trok van Makaboe naar Toeboenkoe en van daar naar Sija Sija bij Bangaai, Gorontalo en Sollok, waar men hem verkocht aan Si Sahabia.

Bangkongang, geboren te Todjo, van beroep landbouwer.

Op reis van Todjo naar Poegi, waar hij padi wilde halen, met nog 12 personen, werd hij door 4 groote en 4 kleine prauwen overvallen en gevangen genomen, na een hevig gevecht, waarin 2 zijner makkers sneuvelden.

De prauwen waren bemand met 30 à 35 koppen en gewapend met 2 kanonnen en 22 geweren, te huis behoorende te Sollok, waar zij regtstreeks naar toe gingen, hoewel op een der eilanden in de Tomini bogt hunne vaartuigen gewoonlijk worden schoongemaakt. Men verkocht hen aan Samia.

Deze vijf personen ontvlugtten van het eiland Patian, op korten afstand van Sollok gelegen, en kwamen na elf dagen reis te Boenakan. Verder deelden zij mede, dat jaarlijks in Januarij en Februarij de rooversprauwen naar zee gingen, er toen reeds 20 in zee gestoken waren, en zes maanden vroeger, zekere Si Taup met eenige kleine prauwen en 34 personen te Kadondong was aangekomen, die zeer verwoed was over het vernielen zijner vaartuigen door een stoomschip, en omdat zijne kinderen door Alfoeren waren vermoord, met verzekering hij wraak wilde nemen.

8. Verklaring van Pakai, geboren te Goa, van beroep zeeman.

Hij werd op eene reis van Glissong naar Sumbawa, nabij Tombora door eene groote rooversprauw (bintak) onder Hollandsche vlag, aangevallen. Men verdedigde zich goed; drie der opvarenden werden gewond, waaronder hij zelf aan den regter voet. Door het aan den grond raken der prauw sprong hij, om zijn leven te redden, over boord en bereikte zwemmende Tombora.

Na drie dagen zonder voedsel in het bosch te hebben rondgezworven kwam hij te Koeree, van waar hij over Dompoe naar Bima ging. Vijftien menschen waren met hem in de prauw, doch hij wist van hun lot niets af.

Het rooversvaartuig had 8 riemen aan weerszijde, was sterk bemand en stond onder den aanvoerder Daeng Mabela.

9 en 10. Verklaringen van: Saesa, geboren te Kaijdoepa (Boeton), van beroep handelaar.

Ten handel varende, werd hij bij Tandjong Tampoenabalé (Boeton) door 12 vaartuigen (goebang), met nog 5 andere personen, overvallen en gevangen genomen.

Deze vloot behoorde te Balangingi te huis en vertrok regtstreeks, na de prauwen te Boeton schoongemaakt te hebben, naar die plaats, waar hij, Saesa, verkocht werd aan eenen Boeginees.

Namaime, geboren te Doeroeka (Boeton), van beroep visscher.

Door eene groote prauw, te huis behoorende te Balangingi, werd hij overvallen en medegevoerd, terwijl hij visschende was bij het eiland Dimoenante.

Na zich te Boeton van water te hebben voorzien, trok men naar Balangingi, waar hij verkocht werd aan eene vrouw.

Beide genoemden ontkwamen des nachts, met eene kleine prauw van Kadondong; na 9 dagen kwamen zij te Siaauw aan.

11, 12 en 13. Verklaringen van: Lammah, geboren te Djentjoe (Boni), van beroep handelaar.

Met nog 4 andere personen werd hij, tusschen Boegies en Saleijer ten handel varende, door eene vloot van 29 prauwen (goebang en salisij) onder Djamoehali van Sollok, bij Boesoeloe, aangevallen en gevangen genomen.

De vloot keerde naar Sollok terug, na water te hebben ingenomen te Boeton (Laboean Welanda) en Bangka, en op de laatste plaats de prauwen te hebben gekalkt.

Te Sollok werd hij verkocht aan Samoe.

Doesah, geboren te Todjo, van beroep visscher.

Bij Tandjong Balai visschende, werd hij door 3 prauwen (goebang), te Balangingi te huis behoorende, gevangen genomen. Hij was toen nog een kind, en werd verkocht aan Samoe te Parang.

De vloot nam water in te Saloewa (Gorontalo) en Bangka, van waar men naar Balangingi vertrok.

Malajuw, geboren te Laulatan (Bangaaij), van beroep visscher.

Terwijl twee anderen vlugtten, werd hij alleen door de roovers van 10 prauwen gevangen genomen bij Tandjong Toetoega, bezig zijnde met visschen.

Deze vloot voorzag zich op Togian en Bangka van water en keerde terug naar Sollok, waar men hem, evenals de beide vorigen aan Samoe te Parang verkocht.

Alle drie vlugtten met eene prauw en kwamen te Atep, van waar zij Menado bereikten.

14 en 15. Verklaringen van Lakanja en Lapati, beide geboren te Boeton, van beroep zeevarenden.

Na 8 dagen reis van Amboina, met eene prauw padoeakan, werden zij door 8 groote korra-korra's aangevallen, en met 16 opvarenden, waaronder hun gezagvoerder Lapasa, gevangen genomen.

De vloot behoorde te Balangingi te huis en werd aangevoerd door Lakama. Men kruiste nog ruim drie maanden in de wateren van Bangaaij, Toeboenkoe en Gorontalo, voorzag zich op de onbewoonde eilandjes in de laatste bogt van water, en keerde toen naar Balangingi terug, waar de gevangenen op Sollok werden verkocht.

De prauwen gingen gewoonlijk in het begin der westmoesson naar zee. Verder verhaalden zij, dat 4 dagen nadat de vaartuigen nabij Gorontalo op het strand waren gehaald, om ze schoon te maken, een stoomboot op hen geschoten had, waardoor twee vaartuigen vernield werden, zijnde de overigen gevlugt, bij welke gelegenheid de anakoda en vele roovers sneuvelden.

Beide vlugtten met een vlerkprauwtje in den nacht en zwierven 30 dagen op zee rond, alvorens Boeroe te bereiken.

16—18. Verklaringen van: Abdoel Taliep, Kuilo en Djadjo (vrouw), geboren te Saketa onder Ternate en Ti-

mor, van beroep, de eerste kimilaha van den Sultan van Ternate, zijnde Kuilo en Djadjo zonder beroep.

Bezig zijnde een korra-korra te bouwen voor den Sultan van Ternate, werden zij op Batjan overvallen door zeeroovers van drie prauwen, en met nog twee kinderen gevankelijk medegevoerd.

Deze vaartuigen waren bemand met 50 koppen en zwierven nog 3 maanden in zee rond, zonder eenige hun bekende plaats aan te doen, als wanneer zij door de Etna ontmoet werden bij Tandjong Kramat op de Noord-Oostkust van Boeroe en de gevangenen uit de handen der roovers verlost werden.

18—23. Verklaringen van Iskoping, Brahim, Kei, Minaoli (vrouw) Ngaladjoa, Wongoleer, (vrouw), de 4 eersten geboortig van Ondor (Ceram), de 2 laatsten van Arelau (Aroe eilanden), allen, behalve de vrouwen, smalle handelaren.

De 4 eersten waren op reis met eene jonk van Ondor naar Groot Ceram, toen zij met nog 4 anderen, des morgens met schemering ten anker liggende voor Poeloe Kong, door drie prauwen aangevallen en door de roovers medegevoerd werden.

Ngaladjoa werd met 9 personen op een Aroeneesch vaartuig, komende van Batoelei (Aroe eilanden) en ten anker liggende in de rivier Napawatoe, digt bij zijne geboorteplaats Kaijdjabi, door 3 tonda's overvallen, welker equipage overkwam en de anakoda met Seinor, een der opvarenden vermoordde, waarna men allen overbragt naar 3 korra-korra's, die buiten de rivier ten anker lagen.

Wongoleer werd met 4 personen, waaronder 2 vrouwen, tripang zoekende op het eiland Warfoefan, door 3 tonda's aangevallen en vlugtende achterhaald. Zij werden aan boord gebragt van 3 korra-korra's, die buiten Warfoefan ten anker lagen.

Deze korra-korra's voorzagen zich op vele onbewoon-

de eilandjes van water en bleven in den Archipel rondzwerven, tot dat de Etna hen benoorden Boeroe ontmoette.

24—35, Verklaringen van Sambakoe, Diba, Lawi-lawi, Laas, Meihima, Warkeli, Nama, Samba, Malakaha, Lakessa, Salekiti, allen geboren te Goron (Ceram) en van beroep handelaren, met uitzondering van Samba, die visscher is.

Samba en Lakessa werden, op een eilandje bij Goron bezig zijnde om schelpen te zoeken, door de bemanning van drie tonda's gevangen genomen en naar ten anker liggende korra-korra's gevoerd.

De overigen werden, met een jonk handeldrijvende op eene der onbewoonde Aroe-eilanden (Poeloe Bamboe), waar de ruilhandel immer plaats heeft met de Aroenezen, door de roovers in 3 tonda's overvallen; de anakoda en djoeroemoedi, die zich verweerden, gedood en de anderen gevangen weggevoerd naar 3 korra-korra's.

35—40. Verklaringen van Abdoel Barris, Larahe, Laijdjala, Latiemboei, Hoetoemoeli en Ladaija, geboren op Binoenkoe, met uitzondering van Barris, die afkomstig is van Boeton, allen smalle handelaren.

Met eene jonk van Binoenkoe naar de Kei-eilanden gaande, na Narraka op Ceram aangedaan en sago te hebben ingenomen, kwam men voor Hara ten anker, nam water in en wilde de reis vervolgen, toen men in den avond, na het verlaten van Hara, werd overvallen door 3 tonda's, welker bemanning hen, met nog 9 anderen opvarenden gevangen nam.

41—50, Verklaringen van Timalessij, Sareote, Saptoto, Kamilaha, Laraga, Pawa (vrouw) Abdal, Sona (vrouw) Mana en Sekawa, eenigen geboren te Sleman onder Wahaaij, anderen te Naniale, Ceram, van beroep smalle handelaren, behalve de vrouwen, die zonder beroep zijn.

Timalessij, aan het visschen zijnde te Sleman op het

strand, werd hij door 3 tonda's overvallen en gevangen genomen. In zee zijnde, ontmoette men 2 prauwen, die aangevallen en overmeesterd werden, en waarvan Sareote, Saptoto en Kamilaha gevangen genomen werden. Met de tonda's langs het strand immer voortscheppende, ontmoette men bij de rivier Moereka, eenige menschen, waarvan Laraga, Pawa, Abdal, Sona, Mana en Sekawa werden geroofd, waarna men allen overbragt op 3 korra-korra's, die voor zekere kust, Tandjong Tjampada, ten anker lagen.

51 en 52. Verklaringen van Ramalan en Matila, geboren op Tamelouw, van beroep jager en visscher.

Ramalan, met Sia en Lajaloli een hert vervolgende tot aan de monding der Satoe rivier, bij Tamelouw, werd met Sia gevangen genomen door zeeroovers, die in 2 tonda's daar lagen te wachten, van waar zij overgebragt werden naar 3 korra korra's, die op korten afstand van daar ten anker lagen.

Matila, op de kust van Tamelouw met Hoetoemoeli bezig zijnde met visschen, kwamen 2 tonda's aan, die zij, denkende dat het menschen der negorij Haija waren, inwachtten. Bij de landing werden zij overvallen, gebonden en door de tonda's naar 3 korra korra's gevoerd, die op zee ten anker lagen.

Alle gevangenen getuigden, dat de korra korra's bemand waren met 40 à 50 koppen en ongeveer 3 maanden op zee rondzwierven.

Na de laatste gevangenneming van Ramalan en Matila, verlieten zij Tamelouw, koersten langs den achterwal van Amboina naar Poeloe Tiga, passeerden Manipa en liepen aldus naar den achterwal van Boeroe, dat zij door de ontmoeting met de Etna niet bereikten.

De prauwen behoorden te Balangingi te huis en een der korra korra's werd aangevoerd door kapitan Gampo. Op kleine onbewoonde eilandjes voorzag men zich van water.

53. Verklaring van Pitoe Hadji, (geboren te Boeja, westkust van Celebes), van beroep zeevarende.

Te Tontoli bezig zijnde met visschen, werd hij door eene sampan overvallen, gewond en medegevoerd naar eene vloot, bestaande uit 2 groote en 2 kleine prauwen, onder bevel van den panglima Boedja, die echter kort voor zijne gevangenneming gesneuveld was. — Zij behoorden te Bangkoe, op de oostkust van het Solloksche eiland Bawan te huis en hunne vaartuigen waren met 30 tot 100 koppen bemand. Te Danawan voorzagen zij zich van water en keerden na 7 dagen reis van Tontoli regtstreeks naar Bangkoe, waar hij in handen bleef van den roover Pa rilo, tot aan zijne ontvlugting met een klein prauwtje naar Poeloe Tandjong.

54—60. Verklaringen van: Timoro, geboren te Boeton, van beroep visscher.

Met 3 andere personen hij het eiland Kaba Ena (bij Boeton) visschende, werd hij door 2 groote rooversprauwen (bintak) overvallen; twee werden er gedood en hij met Poeasa gevangen genomen.

De prauwen waren gewapend met 1 kanon en 1 lilla en schenen in de Molukken te huis te behooren.

Na zijne gevangenneming vertrokken zij naar Tanamalala (nabij Bouerate), namen hier water in en verbleven er 4 maanden. Toen de roovers naar de Molukken terugkeerden ontvlugtte hij in het bosch, bleef daar 30 dagen en ontkwam met een oude lip-lip naar Tambolangan.

Tobokan, Makaboe, Laisa, Naingo, Sapar en Sama.

De eerste, geboren te Boeton, van beroep handelaar, met eene prauw padoeakan, met nog 12 opvarenden, van Boeton naar Amboina stevenende, werden zij door windstilte, na 3 dagen reis, naar het eiland Kantialo gedreven, alwaar zij ten anker, gunstiger weder afwachtende, in den nacht door 3 groote rooversprauwen werden

overvallen. Een van hen werd gedood, de anakoda gewond en de 11 overigen gevangen genomen.

Deze prauwen behoorden te Sollok, hadden 20 koppen en voerden 4 lillas, namen te Bangka water in en vervolgden hunnen togt naar eene kampong te Sollok, aan zee gelegen, waar men hem verkocht aan Morotalo.

Laisa, geboren te Boeton. Van Baoe Baoe (kampong op Boeton) met eene padoeakan, naar Tampoenabali op Boeton gaande, werd hij niet ver van deze plaats, met nog 7 opvarenden door 6 groote bintaks aangevallen; men trachtte in een lip-lip te ontvlugten, doch werd achterhaald.

De prauwen voerden 2 kanonnen, hadden 40 koppen en stonden onder aanvoering van kapitan Boera van Kadondo. — Na de gevangenneming ankerde men bij het eiland Laboean Belanda nabij Boeton; zeilde vandaar naar Lawaaij, in de Kendari baai, en later naar Kadondo, een klein eiland nabij Sollok.

Naingo, geboren te Boeton, van beroep landbouwer.

Met eene lip-lip van kampong Baoe Baoe, naar Gambon en Saha gaande om visch te vangen, werd hij bij Tampoenabali, met nog 2 personen door 2 prauwen (bintak) overvallen en gevangen genomen. Deze prauwen, gewapend met 2 lillas, stonden onder den kapitan Elo en behoorden te Kadondo, waar zij regtstreeks naar toe stevenden. Hier ontmoette hij Laisa, en beide vlugtten met eene sampang naar Menado.

Manakabol, geboren te Boeton, van beroep visscher.

Met eene vlerkprauw visschende bij het eiland Moena, werd hij overvallen door 3 bintaks, die hem en alle de 9 met hem visschende vlerkprauwtjes gevangen maakten. — Zij waren gewapend met 3 kanonnen, stonden onder den aanvoerder Tjaija, behoorden te Bakoe, nabij Solo en verzeilden naar Laboean Belanda, waar men water innam en Solo van daar in 12 dagen bereikte. Men

verkocht hem op het eiland Patian, aan zekeren Sawian.

Sapar, geboren te Barroe, van beroep visscher.

Op de hoogte van het eiland Panikian bij Lampoko visschende met nog 2 personen, werd hij door 2 bintaks overvallen en medegevoerd. Deze prauwen hadden 20 koppen en voerden 2 lillas, stonden onder den panglima Mamma Salé, en behoorden te huis op het eiland Bakoeang.

Zij vertrokken van Panikian naar Kapoposang, waar de prauwen schoongemaakt werden; van daar naar Pagatong, bemagtigden eene prauw padoeakan en trokken naar Solo, na zich op den hoek van Kaili van water te hebben voorzien en zich bij eene grootere vloot van 6 prauwen te hebben aangesloten, die, volgens zeggen, in Mei gewoonlijk hare togt maakte.

Te Bakoeang werd hij verkocht aan Samia.

Sama, geboren te Lampoko (Sopping) van beroep handelaar. Met nog 3 anderen, bij Panikian visschende, werd hij door 2 bintaks overvallen en medegevoerd. — Hierop bevonden zich ongeveer 30 koppen; zij waren gewapend met 1 kanon en voeren van Panikian naar Kapoposang, even als Sapar meldt.

Te Patian werd hij verkocht aan Sidding. Allen, met name Makaboe, Laisa, Naingo, Tobokan, Sapar en Sama, ontvlugtten op zekeren dag met eene prauw naar Menado, waar zij na 11 dagen reis aankwamen.

61. Verklaring van Basso, geboren te Mamadjang (Makasser), van beroep tripangvisscher. Met nog 5 anderen op Poeloe Tenga tripang visschende, werd hij door 2 rooversvaartuigen (bintaks) overvallen, doch zij verweerden zich dapper. Zij vader sneuvelde, hij werd gewond en allen gevankelijk weggevoerd.

Deze prauwen hadden 26 koppen, stonden onder den panglima Matro, namen water te Poeloe Tenga in en stevenden naar Rioem op Mangarije, waar zij eene wo-

ning (pondok) oprigtten en hunne prauwen ophaalden, om ze schoon te maken.

Tien dagen na hunne vestiging vlugtte Basso naar het gebergte, bleef 3 jaren bij de Mangarijers en keerde met Dito, een tripanghaler naar Geletting, vanwaar hij door Badjoe naar Makasser terugkeerde.

62—64. Verklaringen van: Abdal Oeli geboren te Tamboekoe, van beroep visscher.

Met nog 5 andere personen aan het visschen zijnde bij het eiland Lanala, werd hij overvallen door eene prauw, behoorende tot eene vloot van 6 groote en 6 kleine praauwen, en na 1 uur vechtens gevangen genomen.

Deze vloot stond onder den aanvoerder Pakala, behoorde te Bangao (Mindanao) te huis en vertrok, na te Biaro water ingenomen en hunne prauwen gekalkt te hebben, naar de Sangi eilanden en van daar naar Bangao, waar hij aan Pakala verkocht werd.

De vrouw Radja Noenoe, met haar kind Kajoemata, geboren te Loloda, van beroep landbouwster, werd in den tuin hij Lowora werkende, met 5 anderen, door roovers overvallen, die haren man en haren vader vermoordden.

Deze roovers behoorden tot eene vloot van 4 kleine en 5 groote prauwen, elk met 13 koppen, komende van Bangao, onder aanvoering van Sabijari, door wien zij uitgerust waren.

De vloot keerde over Bangaaij naar Mindanao terug.

Paponda, geboren te Daidadi (Balante), van beroep visscher.

Met 3 anderen bij het eiland Montawalo schildpadden visschende, werden zij overvallen en weggevoerd door roovers van 2 kleine en 3 groote prauwen, bemand met 50 koppen en gewapend met 2 kanonnen en 3 lillas, onder den gezagvoerder Si Kasib. Op de terugreis over Togian, waar men nog eenige menschen roofde, en het eiland Bangka, waar water werd ingenomen, werd nog het

eiland Boeaja, nabij Togian aangedaan, alvorens Mindanao te bereiken.

Alle 3 ontsnapten met eene prauw naar Tagalandang en van naar Menado.

65. Verklaring van Banoen, alias Si Boea, geboren te Bandjermasin, particulier.

Bij het eiland Saloemboe, met nog 13 personen varende in eene prauw van Ampit naar Bandjermasin, werd hij overvallen door eene vloot van 20 prauwen, sterk bemand en meest allen gewapend met lillas. Deze vloot stond onder gezag van Pamarassan van Sabaät, en behoorde op die plaats te huis. Zij vertrok, na lang te Saloemboe te zijn geweest, en nog wel 20 prauwen te hebben vermeesterd, over de Dampelas, Bonerate en Tabello naar Sabaät.

Met de doorkomende Noorden winden gaan deze roovers meest elk jaar naar zee, en op een dier togten naar de Tawee-tawee eilanden, vlugtte hij met zijne vrouw in een prauwtje en bereikte Koetei.

66. Verklaring van Jacob Frans, ook genaamd Si ratoe, geboren te Tanembas, van beroep visscher.

Hij werd met 3 zijner reisgezellen en den Regent van Sleman, met diens kleinzoon en vele vrouwen en kinderen, met 2 prauwen ten handel varende, van Naniarij naar Sleman en Sawaaij, bij Sala door drie groote korra-korra's overvallen en weggevoerd.

Deze voerden 40 à 50 koppen en waren sterk met lillas gewapend. Een der gezagvoerders dier korra-korra's heette Kelam en zij behoorden te Balangingi te huis.

Men trok van Sleman naar Waroe, Goram, Koor, Keij en Aroë, roofde hier overal, veroverde 3 padoeakans en ging tusschen Ceram en Banda naar Tamiloe, van daar achter Lei-Timor naar de Hoek van Nasanioe, stak toen over naar Manipa, liep des nachts naar Poeloe Masawooij, bleef daar ten anker tot den avond, en zette van daar

koers naar Boeroe, zoodat zij in den morgen te Tandjong Kramat waren en langs den wal tonda's afzonden, terwijl men water innam te Ceit.

Aldaar schijnt de Etna hen ontmoet en achtervolgd te hebben; hij vond ten minste gelegenheid over boord te springen en zich door zwemmen te redden.

67—69. Verklaringen van Moehama, Laseli en Mangoeloeang, de twee eersten geboren te Passir (Borneo) en de laatste te Lempangàn in de Noorderdistricten op Celebes, allen van beroep rottanhaalders.

In de poeasamaand voeren zij met Panrea in eene prauw (soppee) naar Sakoenang, om rottan te kappen, toen zij eene andere prauw (soppee) ontmoetten, die digt langs hen hield en om water vroeg. Panrea, die aan het roer stond, dit overreikende, werd gegrepen, doch verweerde zich, waarop hij uitglijdende, in zee viel en verdronk. Acht gewapenden sprongen toen over en namen hen gevangen.

De prauw stond onder den aanvoerder Poea Saka, was bemand met 8 koppen en voerde een lilla, behoorde te huis te Tangala en was uitgerust door Sawedi. Men stevende regtstreeks naar Mandhar en verkocht daar de rottan, terwijl zij, niet kunnende verkocht worden, gebonden in de prauw achterbleven. Eindelijk, na eenige dagen toevens, zeilde men naar Balanipa en verkocht hen daar aan Masaliong, als erfslaven van Poea-saka, die hen naar Pankadjene bragt, doch naderhand, vernemende dat zij geroofde menschen waren hen, met zijn vaartuig handel drijvende, naar Makassar over voerde.

70—72. Verklaringen van Makoraja, Samarang en Tanrang, van beroep kleinhandelaren, geboren te Saleijer.

Met 7 personen in eene handelsprauw van Saleijer naar Makassar overstekende, werden zij door 2 groote roversprauwen (bintak) overzeild en gevangen genomen. Deze voeren een koperen kanon en waren sterk bemand. Vier maanden zwierf men beoosten Celebes, langs Bangaai tot

aan de Togian eilanden en verbleef eenigen tijd op Boeaija, waar de prauwen werden opgehaald en schoongemaakt. Toen staken zij naar de eilanden voor Tilamoeta over en vervolgden de kust van Pagoeaman, waar zij op zekeren nacht over boord sprongen en zich door zwemmen wisten te redden.

73 en 74. Verklaringen van: Sahad, geboren te Serawak, van beroep zeevarende.

In eene prauw langs de kust handeldrijvende met 3 personen tusschen Sambas en Serawak, werd hij door 9 kleine prauwen overvallen, die sterk bemand en met 1 stuk gewapend waren.

Zij behoorden te Sollok en vertrokken regtstreeks, na eenige onbewoonde eilanden te hebben aangedaan, naar die plaats, waar men hem aan Djinatoei op Goenoeng Tabor verkocht, van waar hij eindelijk door verkoop te Sambaliong kwam en door den sultan aan het stoomschip Celebes werd uitgeleverd.

Moekadim, geboren te Bandjermasin, van beroep zeevarende.

Met 30 personen bij Solombo, in eene prauw ten handel varende, werd hij door 8 prauwen van Mindanao overvallen en vermeesterd.

Deze vloot behoorde te Tonko te huis en stond onder bevel van den Radja van Kaporang. Elke prauw was bemand met 24 koppen. Men keerde spoedig na zijne gevangenneming naar Solo terug en hij werd verkocht aan Mohammed Sing te Sambaliong, van waar de sultan hem aan de „Celebes" uitleverde.

75 en 76. Verklaringen van: Balientien, geboren te Soeboe (Manilla), van beroep zeeman.

Met 12 man in eene prauw zijnde bij Soeboe, digt bij Poeloe Benako, werd hij door verscheidene prauwen omsingeld en gevangen genomen.

Deze vloot bestond uit 7 groote en 15 kleinere vaartu-

gen, bemand met 50 koppen en voerende elk der prauwen een zwaar stuk geschut. Zij behoorden te huis te Balangingi, werwaarts men na 7 dagen terugkeerde, na water te Bassillan te hebben ingenomen. Men verkocht hem te Padang op Solo, en naderhand te Tawee-tawee, van waar hij overgevoerd naar Siminoeale, des nachts met eene liplip naar de „Amelia" ontsnapte.

Sitiban, geboren te Kampong Kapies, op het eiland Manilla, van beroep veldarbeider.

Met 5 man in een prauwtje, digt bij de kampong zijnde, werd hij door 2 sampangs genomen, die hen overbragten naar 3 groote prauwen. Deze voerden elk 2 groote stukken en hadden ruim 30 man aan boord, onder aanvoering van Ansela; zij behoorden te Balangingi te huis en vandaar verdreven, hadden zij zich gevestigd te Batoe-tana (Tawee-tawee eilanden), waarheen hij gebragt werd en verkocht. Hij ging toen naar Bilantan, en kwam eindelijk te Siminoeale, waar hij naar de landingssloep ontvlugtte, toen de „Amelia" die eilanden bezocht.

77. Verklaring van Noor (vrouw) geboren te Makian, onder Ternate, van beroep weefster.

Op het eiland Kajo zijnde, met nog 4 personen, werden zij plotseling overvallen door menschen eener blotto, die hen aan boord van een grooter vaartuig bragten.

Er waren 6 prauwen, elk gewapend met 3 kanonnen en bemand met 100 koppen; de vloot behoorde te Balangingi te huis en zwierf nog 2 maanden rond. Men deed Tarigi, in de Tomini bogt aan, en naderde zelfs tot nabij Java, terwijl men zich te Batjan (Ternate) van water voorzag, alvorens terug te keeren.

Zij werd 3 malen verkocht op Balangingi en ontvlugtte eindelijk met eenige Boeginezen en Javanen in eene prauw naar het eiland Menado Toewa, waar zij de overigen, die hunne reis vervolgden, verliet en met een Sangisch hoofd naar Menado kwam.

78 en 79. Verklaringen van: La-Saija, alias Si Tawakallan, geboren te Boeton, van beroep timmerman.

Op Poeloe Toedjoe, met 11 anderen personen bezig zijnde met de schildpaddenvangst, werden zij plotseling door zeeroovers uit 7 prauwen (bintak) overvallen.

Deze vloot stond onder Imam Kiboelau van Balangingi en zwierf 3 maanden in den omtrek van Boeton, Binangko, Kalidoapa, Waasik, Kapotta, Lasalimo, Toeboenkoe, Bangaaij, Togian, Goenong Talo en Goenong Tinggi.

Gedurende dezen tijd veroverden zij eene prauw, komende van Toppi Djawa, wier opvarenden als wanhopenden vochten, en de prauw eerst in zinkenden staat overgaven. Bij die gelegenheid sneuvelden 2 roovers. Men voorzag zich van water te Poeloe Toedjoe, Poeloe Tiga, Toeboe-Toeboe, Kokko, Tjentiolo, enz. (eilandjes in de Tomini bogt) en keerde van daar naar Balangingi terug, waar hij aan Datoe Mohammed, als buit ten deel viel.

Deze woonde te Silamoe, eene kampong even bezuiden T. Unsang of Tongko, waar hij 2 maanden bleef en toen verkocht werd aan Si Bodjo, en door dezen werd medegenomen naar Boloengan.

Deze bestemming werd echter niet bereikt en hield men af naar Parang, van waar hij, met zijn schoonvader Lasama, met een prauwtje ontvlugtte en na 10 dagen aankwam te Boentoeng.

Hij verklaarde, dat deze Mohammed en Datoe Sakilan veel invloed op de Solloksche eilanden hadden en van zeeroof leefden, bewonende zij de rooversnesten Silamoe en Tatogan. Tongko wordt eveneens als rooversnest opgegeven, van waar 40 prauwen zee zouden kiezen.

Djalimoe, geboren te Boni, van beroep handelaar.

Hij werd, met 4 personen, met eene prauw klappers te Saleijer gehaald hebbende, op de terugreis naar Boni, door 4 prauwen overmeesterd.

Deze stonden onder Taupang en behoorden te Bakoeng te

huis; ze bleven onder Ternate kruisen, deden Koebaing aan en roofden nog ongeveer 10 prauwen en 50 menschen, waarna zij naar Bakoeng trokken, waar hij eenige maanden bij Taupang bleef, daarna aan Simbauw te Sollok verkocht werd, en eindelijk in handen kwam van Labasso, die hem naar Boelangan en van daar naar Samarinda bragt, voor hem eene losprijs van *f* 400 bedingende.

Volgens zijn zeggen, bestaat Bakoeng, zoowel als de hoofdplaats van Sollok, van zeeroof.

80. Berigt van den Resident van Menado, dat de in 1856 plaats gehad hebbende vernieling der rooversvloot van Si Taup op Sollok groote sensatie heeft verwekt en dat genoemd roovershoofd voornemens was zich over de nederlaag te komen wreken, doch tot nog toe geene manschappen had kunnen verzamelen, door de vrees om hem te volgen. Volgens mededeeling van aan de handen der roovers ontsnapte personen, zouden toen reeds een 40 tal prauwen in Februarij zijn in zee gestoken.

81. Kennisgave van den Resident van Palembang. Eene prauw soensang, gevoerd door Loesa Mail, vertrok van Moeara met postpaketten en werd door zeeroovers buiten Kwala Soensang buitgemaakt. Bij die gelegenheid sneuvelden Loesa Mail en 2 man; terwijl 2 roovers afgemaakt werden.

Kennisgave van den Chinees Oen Bian Tjoen, dat hij in den nacht, op de hoogte van Pinang Djedjaran, door 2 kleine rooversprauwtjes is bedreigd, doch dat deze afgetrokken zijn, toen hij zich tot verdediging gereed maakte.

Men vond van deze roovers geene sporen meer en vermoedde, dat zij te Linga en Singkep te huis behoorden.

82. Kennisgave dat eenige rooversprauwen gezien zijn op de hoogte van Tandjong Selatan en zij Sloesnain, met eene prauw van Sumanap komende, hebben aangerand. Het waren 6 prauwen, die eene zwarte vlag voerden en die het hem, door sterken wind geholpen, gelukte te ont-

komen. De nabijheid van Bandjermasin, waar de „Tjipanas" juist in reparatie lag, schijnt hun te hebben belet hunne vervolging ver uit te strekken.

83. Kennisgave. Dertig rooversprauwen hadden Boengoran en Djenadja aangedaan. Op laatstgenoemde plaats hadden zij 17 menschen geroofd en de kampong ledig geplunderd. Radja Regal te Boengoran was met 2 zijner volgelingen vermoord; men had 3 mannen en eene vrouw medegevoerd, waarvan een te Poeloe Akar zoodanig gewond was, dat men voor zijn leven vreesde en hij aan den wal werd gezet.

84. Verklaring van Oewa Doepa, Makassaar, geboren te Pagatan.

Hij bevond zich met zijne prauw te Tjinrana (Mandhar) en ontmoette daar eene prauw perjajab, met 2 rijen riemen, van zekeren Said Matjan, die van Bonerate kwam, waar hij zijnen broeder Kroeda had gebragt, en die mededeelde, dat Kroeda hem (Said Matjan) had gelast te Sollok hulp te gaan inroepen, omdat de zoon van Daing Magassing, wraak willende nemen over het gebeurde met Z. M. Stoomschip Hekla in 1851, voornemens was het eiland Bawean af te loopen. De zoon van dezen Daing Magassing woonde te Kalatoea en de verzamelplaats der hoofden werd opgegeven Salombo of Kramean te zullen zijn.

Algemeene slotsom.

Uit deze verklaringen blijkt, dat Solo, of liever de eilanden in deszelfs omtrek gelegen, de plaats is, waaruit alle zeeroovers hunne togten aanvaarden, terwijl het eiland Balangingi meermalen genoemd wordt als de plaats der uitrusting. Allen komen overeen in de ondergane mishandelingen; men wordt gebonden, soms met den nek aan het dek, en gedwongen dagen achtereen aldus te blijven, om geen argwaan, bij het bezoeken van niet aan hen

bevriende plaatsen, op te wekken; wordt geslagen en krijgt weinig voedsel, met een luttele dronk waters.

Blijkens alle vroegere verslagen en ook dit, schijnen de uitgeruste zeerooversvloten met de doorstaande Noordewinden in Februarij en Maart hunne strooptogten te beginnen en den Archipel in alle rigtingen te doorkruisen. In de verklaringen worden echter sommige plaatsen zoo dikwerf aangegeven als door hen bezocht, dat zulks bijzonder de aandacht trekt.

Het blijkt toch, dat de Oostkust van Celebes, vooral de bogt voor Gorontalo, met de diep daarin liggende eilanden, die onbewoond zijn, het eiland Togian, Bangaaij, straat Boeton en hierin de punt Belanda, de Paternosters of Poeloe Tenga, Bonerate, Sambaliong in de Berouw rivier op Borneo, en de geheele straat Makassar met hare vele eilanden onder de Borneosche kust, met Tandjong Mandhar, Kaiti en Tjinrana immer door hen bezocht worden.

Het eiland Bangka, ten Noordoosten van Celebes, is zeer dikwerf de plaats, waar zij water halen en de kust van Mangarije, Rioem en Lakasambei zijn de oorden, waar zij roovende, zich voor langen tijd nestelen.

Zooveel de beschikbaarheid der oorlogschepen, in verband met andere diensten, zulks dan ook toeliet, heeft men vele dezer plaatsen onophoudelijk bekruist en had Z. M. Stoomschip de Phoenix zelfs meer bepaaldelijk den last, de zee langs de Oostkust van Celebes met Banda, tot aan Ternate, met Straat Batjan en omtrek, te bezoeken.

Het lijdt dan ook geen twijfel, dat, alhoewel het tot nog toe haar niet gelukken mogt, eene vloot te ontmoeten, de vrees der zeeroovers door deze bekruising wordt levendig gehouden.

Gelukkiger slaagde hierin de schroefkorvet Prinses Amelia, die bij de Tawee-tawee eilanden, 7 prauwen vernielde,

dat eene uitmuntende uitwerking op de eilanders bij Solo zal hebben gehad.

Het was vooral te Rioem op Mangarije, door de vernieling van verscheidene prauwen en het verbranden der kampong Lakasoembi, waarbij Bapa-Bassa sneuvelde, dat hun een gevoelige slag werd toegebragt, die hun niet minder moet getroffen hebben, dan de vernieling bij Tandjong Pela, op Boeroe, van 3 prauwen door de Etna, waarbij 51 slaven werden verlost, en het bezoeken der Berouw rivier, tot aan Sambaliong, door de Celebes, waarbij het gelukte 2 prauwen te nemen, die slavenhandel dreven, 35 menschen te bevrijden en een kind van Garoeda, die in 1856 de sloepen der Saparoea ontkwam, in handen te krijgen.

Deze beruchte Garoeda, van wien men twee medepligtigen, met behulp van Z. M. schoenerbrik de Sylph in handen kreeg, is thans te Solo en schijnt aldaar aanhang te zoeken, om zijne strooptogten te hervatten.

Den zeeroof in dezen Archipel uit te roeijen, schijnt, niettegenstaande zoovele jaren de marine hem belangrijke afbreuken deed, onmogelijk; het is eene Hijdra, die immer vloten daarstelt, en het zal wel niet doenlijk zijn, onze zeeën totaal van deze onmenschen te zuiveren, dan door de eilanden rondom Solo te doen bezetten door eene beschaafde natie, die der bevolking zal leeren op andere wijze in haar onderhoud te voorzien, of door aanhoudend bekruisen dier plaatsen. Het moge toch al gelukken, door eene groote expeditie derwaarts, kampongs en geheele eilanden te verwoesten, zoo lang er gebrek aan beschaving is, zal men den slavenhandel weder zien aanwakkeren.

Intusschen is eene ontmoeting met oorlogschepen immer hoogst heilzaam en zoude het wenschelijk zijn jaarlijks, in de maanden Februarij en Maart, straat Makassar bij Mandhar en Tjinrana, de Oostkust van Celebes met

de bogt van Gorontalo, Bangaaij en Togian, de Paternosters, Rioem en Lakasambi, Salombo en de Kangeang eilanden, de Lingagroep, de Natoenas en de Noord-Westkant van Borneo te doen doorkruisen, opdat de jaarlijksche vloot, die in dien tijd, met de Noordewinden afkomt, ontmoet worde.

Een klein stoomvaartuig gevestigd te Bruit, in de maanden April en Mei, zou volgens den Radja van Serawak, Brooke, de Ilanoe roovers veel afbreuk kunnen doen, die, van de Noordkust van Borneo, de kust steeds volgen tot Tandjong Sirih en Tandjong Datoh, en van daar de Natoena eilanden, Tambelan en Sambas bezoeken. Het stoomschip zoude door hem van kolen, prauwen tot onderzoek der kusten, en loodsen voorzien worden.

Dergelijke expeditiën elk jaar zullen veel afbreuk doen aan de zeeroovers, de schrik bij hen onderhouden en de met hen bevriende plaatsen beangst maken om voortdurend met hen te heulen.

Dringende bezigheden voor de schepen hebben belet aan de voornemens deswege tot nu toe eene gewenschte uitvoering te geven.

DE MINAHASA IN 1825.

Bijdrage tot de kennis van Noord-Selebes

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

Ofschoon over de Minahasa thans een tamelijk uitgebreide literatuur bestaat, is omtrent dit merkwaardig land noch het laatste, noch het juiste woord, gezegd geworden.

Uitdienhoofde heb ik het niet overbodig geacht, de hierondervolgende belangrijke aanteekeningen, mij eenige jaren geleden door een der oude bekenden te Manado in gedeeltelijk verteerde, losse bladen ter hand gesteld te publiceeren.

Deze aanteekeningen, blijkbaar in den loop van 1825 vervaardigd, zijn vermoedelijk afkomstig van den toenmaligen verdienstelijken waarnemenden Resident van Manado Wenzel, die met zijn voorganger, de Assistent-Resident Roos, en zijn lateren opvolger, de Resident Pietermaat zeer veel tot bevordering van het waarachtig belang der verdrukte bevolking der Minahasa heeft bijgedragen. De in deze bladen voorkomende feiten kunnen gevoegelijk den toets der waarheid doorstaan; het geheel, dat, ter goeder

trouw geschreven, geenzins een zekeren tendenz verraadt, is van onschatbare waarde om eene onbevooroordeelde vergelijking te maken tusschen de vroegere en de tegenwoordige toestanden.

Met uitzondering slechts van de namen van de balaks, de bergen enz., alsmede van eenige Alifoeroe-woorden, die niet overeenkomstig de gewone uitspraak van den inlander geschreven, verbeterd zijn geworden, heb ik deze aanteekeningen gelijk zij zijn onveranderd gelaten. Eenige door mij noodig geoordeelde ophelderingen en teregtwijzingen worden afzonderlijk achter het stuk geplaatst.

Het bondgenootschap van Manado is tezamengesteld uit zeven distrikten, als Manado, Tanawangko, Tooendano, Amoerang, Belang, Tooensoemea en Likoepang. Deze distrikten zijn weder verdeeld in afdeelingen, welke balaks genoemd worden. [1])

Onder het distrikt Manado zijn acht balaks, genaamd Ares, Manado, Negri baroe, Bantik, Kekaskasen, Tooendano beneden, Kalawat beneden en Kalawat boven; Tanawangko bevat slechts een balak, genaamd Tooembariri; Tooendano bevat zeven balaks, als Tooendano Tooelian, Tooendano Tooelimambot, Tooemoeoeng, Remboken, Kakas, Langooewan en Tooensarongsong; Amoerang heeft zes balaks, als Tooen Wasian, Roemoong, Kawangkoan, Sonder, Tooempaso en Tooensawah; Belang heeft drie balaks, als Pasan, Ponosakan en Ratahan; Tooensea heeft een balak voerende dien naam; het distrikt Likoepang bevat een balak, welke insgelijks den naam van het distrikt draagt. De Minahasa bestaat dus uit 27 balaks of afdeelingen, die weder in negorijen verdeeld zijn.

Het distrikt Manado strekt zich uit oostwaarts op, den landweg naar Kema volgende tot omtrent tien palen afstands, aldaar grenst het aan het distrikt Tooensea; noord-

en noordoostwaarts op is de uitgestrektheid omtrent zes palen langs den weg naar Likoepang, alwaar de bovenstaande beide distrikten aan elkander grenzen; zuidwaarts op naar den weg van Tooendano is de strekking iets meer dan dertien palen, alwaar het distrikt aan dat van Tooendano grenst; iets meer westelijk loopt de weg langs het strand tot op omtrent elf palen, alwaar de grensscheiding van het distrikt Tanawangko is; westelijk is het aan de zee gelegen.

Het distrikt Tanawangko strekt zich oostwaarts tot omtrent vier palen uit, alwaar het zich met het distrikt Manado vereenigt, zuidelijk strekt het zich nagenoeg langs het zeestrand uit tot op acht palen, alwaar het zich met het distrikt Amoerang verbindt; zuidoostwaarts heeft het eene uitgestrektheid van dertien palen, alwaar het zich met het distrikt Tooendano vereenigt; noordelijk grenst het aan de zee.

Het distrikt Tooendano strekt zich noord- en noordwestwaarts uit tot op acht palen, alwaar het zich met de distrikten Manado en Tanawangko vereenigt; zuidwaarts strekt het zich tot op twintig palen uit, alwaar het zich met het distrikt Belang vereenigt; oostwaarts omtrent elf palen tot aan het zeestrand, alwaar het zich met het distrikt Tooensoemea noordelijk en met dat van Belang weder zuidelijk vereenigt; westelijk grenst het aan het distrikt Amoerang.

Het distrikt Amoerang strekt zich noordoostelijk tot op twaalf palen uit, alwaar het zich aan dat van Tanawangko verbindt; zuidelijk loopt het tot op omtrent dertig palen, alwaar het tot grensscheiding het rijkje van Bolaang Mongondooe heeft, dat dan ook te gelijk om de zuid die der Minahasa van Manado uitmaakt; zuidoostwaarts weder op loopt het tot op twintig palen, alwaar het zich met het distrikt Belang vereenigt en oostelijk, op omtrent acht en twintig palen aan het distrikt Tooendano zich verbindt; noordwestelijk grenst het aan de zee.

Het distrikt Belang strekt zich noordoostelijk uit langs het strand tot op omtrent vijf en dertig palen, alwaar het zich met het distrikt Tooendano vereenigt; zuidwestwaarts heeft het eene uitgestrektheid van omtrent tien palen, alwaar het aan het rijkje van Bolaäng Mongondooe grenst, het welk langs het oostelijk strand ook de grensscheiding der Minahasa van Manado formeert; noordwestelijk loopt het tot op tien palen, alwaar het aan het distrikt Amoerang grenst; oostelijk grenst het aan de zee.

Het distrikt Tooensoemea strekt zich noordelijk uit tot op tien palen, alwaar het aan straat Lembeh raakt; noordwestwaarts tot op vijf en twintig palen, alwaar het zich met het distrikt Likoepang vereenigt; westelijk tot op elf palen, alwaar het zich met het distrikt Manado verbindt, en zuidelijk tot op achttien palen, alwaar het zich op een paal afstand van de hoofdplaats van het distrikt Tooendano met dit distrikt vereenigt.

Het distrikt Likoepang strekt zich uit tot op vijf en twintig palen oostelijk, alwaar het zich met het distrikt Tooensoemea en westelijk met dat van Manado vereenigt.

De luchtgesteldheid is uithoofde der ligging van de onderscheidene distrikten zeer verschillend en zal dus ook meer afzonderlijk moeten worden behandeld. Manado, Tanawangko, Amoerang en Likoepang schijnen, zoo voor den stand des thermometers als voor de gezondheid der luchtstreek bijna gelijk te zijn, in zoo verre echter als de onderscheidene plaatsen onmiddellijk of digt aan het strand gelegen zijn. Des morgens om 6 ure is de thermometer gewoonlijk van 74 tot 78 graden, om 8 ure 82 graden, om 12 ure van 84 tot 88 graden, om 6 uren 's avonds van 80 tot 84 graden en des nachts van 72 tot 74 of 76 graden.

De luchtstreek is gewoonlijk zeer gezond wijl de bovengemelde plaatsen geene moerassen hebben, met uitzondering echter van Manado, alwaar aan de groote rivier een

moeras is, waar digt aan, of liever waarop het Chineesche kamp gebouwd is. Meermalen en vooral in dit jaar zijn hier vele ziekten geweest, meest al met heete koortsen, welke volgens het gevoelen van den geneesheer aanvankelijk catarrhaal en daarna nerveus waren, en een ruim aantal menschen hebben weggesleept. Op omtrent een paal afstand van Manado, zuidwaarts op, zijn meerdere kleine spruiten, welke voor den uitloop in zee en digt aan het strand insgelijks moerassen formeeren, welke zeker veel aanleiding tot gemelde ziekten opleveren. Kema en Belang, beiden aan het oostelijk strand gelegen, zijn zeker en vooal in dit jaar hoogst ongezonde plaatsen: de vermoedelijke oorzaak daarvan is mede aan het aanzijn van meerdere moerassen en waarschijnlijk aan de sterke hitte en zuidewinden, welke bij dag, en de koude landwinden, welke bij nacht daar vooral in de zuidoost moesson waaijen, toeteschrijven.

Zeker het grootste gedeelte der inwoners is dit jaar door koortsen aangetast geweest; meer nog schijnen de luchtgesteldheid en andere omstandigheden te werken op personen van andere plaatsen daar komende en vooral is deze zeer schadelijk voor de inwoners der bovenlanden. Dezen worden zeker allen door gezegde koortsen aangetast, een spoedig retour naar de bovenlanden is dan alleen het middel, wat hun tot genezing overblijft. Ongaarne dan ook verrigten de Alfoeren [2]) werkzaamheden op de laatste plaatsen. Op alle plaatsen in de bovenlanden — waaronder ik versta, zoodra men van zes tot acht palen van de stranden verwijderd is — en dit wel in alle distrikten, is het bijna even gezond. Ik geloof dezelve te mogen schatten gelegen te zijn boven de oppervlakte der zee, als van omtrent 1200 tot circa 2600 Rhijnlandsche voeten, daar ik veronderstel Tooensawah lager te liggen dan de negorij Kekaskasen, welke, volgens de meting van professor Reinwardt, op 2589 voeten hoogte ligt.

De stand des thermometers is aldaar 's morgens om 6 ure van 66 tot 70 graden, om 8 ure 72 à 74 graden, 's middags om 12 ure 78 tot 80 graden, 's avonds om 6 ure van 70 tot 74 graden en 's nachts van 64 tot 68 graden. Op alle plaatsen aan meeren gelegen schijnt bij droog weder de lucht bij nacht kouder dan bij veel regen te zijn. De luchtgesteldheid is in de genoemde bovenlanden bij uitnemendheid gezond en ongetwijfeld ondervindt men daarvan onmiddellijk den invloed, daar niet zelden bij het aanzijn van eenige dagen reeds min of meer gevestigde ziekten wijken.

Bij aanhoudenheid, en vooral met maansverwisselingen vallen daar vele regens, zonder dat dezen zich even als op de aan het strand gelegen plaatsen meer aan de heerschende moessons verbinden. Van de maand Julij begint gewoonlijk de zuidoost moesson, welke tot het einde van September sterk doorwaait en meestal met groote droogtens en meerdere hitte vergezeld gaat. Met October en November beginnen de weste- en noordwestewinden te waaijen en vermeerderen gewoonlijk met December en Januarij, als wanneer ze dan ook met sterke regens vergezeld gaan. Ofschoon nu deze winden niet zoo aanhoudend zijn als de zuidoostewinden komen deze echter somwijlen met ongelijk groote hevigheid door en houden alzoo een, twee of meer dagen aan. In de maanden Maart, April, Mei en Junij is het gewoonlijk stiller en zeer schoon weder.

Het jaar 1824 heeft echter eene groote of liever hier nimmer geziene uitzondering op de saisoensverwisselingen gemaakt; geen enkelen dag hebben hier noordweste- of westewinden gewaaid; de zuidoostewind heeft daarentegen tot in November met groote hevigheid aangehouden, vergezeld van eene bijna even gelijke droogte en hitte. Er zijn maanden, zelfs in de bovenlanden, voorbijgegaan, zonder de minste regen, en op Kema en Belang is er gedu-

rende bijna zeven maanden hoegenaamd geen regen gevallen, wat dan ook het groote verlies van den rijstoogst in dat jaar veroorzaakt heeft en zooals men in het algemeen, en in 't bijzonder de geneesheer van gevoelen is, de zoo sterk heerschende heete koortsen, zelf in de bovenen gezondste landen heeft veroorzaakt. Lieden van zeventig jaren kunnen zich niet voorstellen vroeger een dergelijk ongezond jaar en zoo verschillend van luchtgesteldheid bijgewoond te hebben.

Sterke donders en somwijlen aardbevingen moeten zich hier volgens berigten doen hooren en gevoelen. Ik heb echter gedurende mijn verblijf van eerstgemelde weinig en van de laatste niets ondervonden [3]).

De gesteldheid der gronden is over het algemeen zeer vruchtbaar en de vruchtbaarheid vermeerdert zich naar mate men zich van het strand verwijdert. De meeste gronden zijn of zwarte plantenaarde, volgens het gevoelen van den dokter Merklein meestal opgeloste lava, en nog meer vulkanisch zand, of een vette roodachtige klei, vermengd met zeer weinig zand, hetwelk zich echter vermeerdert naarmate men het strand nadert.

Hier moet echter eene uitzondering gemaakt worden voor die plaatsen, die aan den voet van den berg Kalawat en hoofdzakelijk aan den berg Sopoetan bij Tooensawah gelegen zijn; aldaar is de grond minder vet. Een dik blauwachtig kiezelzand of zeer fijne steenen, vroegere uitwerpselen der beide genoemde bergen, bedekken aldaar de gronden en maken deze minder geschikt, vooral voor de koffijkultuur, als die op de overige plaatsen. In het algemeen echter mag de grond vruchtbaar genoemd worden.

Het land, namelijk het grondgebied der Minahasa, is zeer bergachtig en onmiddellijk van het strand klimt men met eene zachte helling op tot omtrent 2600 voeten, alwaar die uitgestrekte bergvlakte is, waarop zich de bovenlandsche distrikten bevinden. Moerassen zijn er zoo wel

in de bovenlanden als aan de stranden, echter niet zooveel; deze zijn ook van geene groote uitgestrektheid en worden door in zee loopende spruiten, welke digt aan het strand het lage land overloopen, gevormd.

Het distrikt Manado heeft, zoo als vroeger aangewezen is, acht afdeelingen of balaks, als: Manado, Bantik, Negri Baroe, Ares, Tooendano beneden, Kalawat beneden, Kalawat boven en Kekaskasen.

Van Manado is de beteekenis in de Alfoersche taal onbekend. [4]) Regt over de hoofdplaats, benoorden het westen, ligt op omtrent vier hollandsche uren afstands, een hoog eiland, dat Manado heet en waar vroeger een gedeelte van het volk der Minahasa woonde, en waarvan deze balak en de hoofdplaats den naam ontleend heeft. Bantik is in de Alfoersche taal onbekend. [5]) Negri Baroe, zijn Maleische woorden en behoeven zeker geene uitlegging. De negorij of balak heeft zich daar gevestigd en zich dien naam gegeven. Ares is de naam van een boom. Vroeger was de balak in het distrikt Kekaskasen, met welke zij een stam uitmaakt, gevestigd op een plaats, waar de boom ares overvloedig gevonden werd. Later heeft die balak zich meer strandwaarts begeven en zich digt onder het fort gevestigd. Tooendano beneden, niet Tondano of Tonrano, zooals Valentijn in zijne aanhaling over Manado zegt,— daar Tooe en niet Ton volk beteekent, en ofschoon het woord rano water is, hetzelve vooral in het distrikt Tooendano niet gebezigd wordt, — beteekent watervolken of volken, welke aan het water gelegen of woonachtig zijn. De balak Tooendano beneden is het volk, dat van het gebergte onder de balak Tooendano behoorende is afgekomen en zich onder het fort heeft nedergezet. Denkelijk hebben meestal daartoe geen zeer aangename omstandigheden aanleidlng gegeven, daar de inlander anders ongaarne de bergen verlaat om zich aan de minder gezonde en vruchtbare plaatsen aan het strand te

vestigen. [6]) Kalawat beneden is mede een volk, dat zich van de balak Kalawat boven heeft afgezonderd en te Manado heeft nedergezet. Klabat is een verbasterd woord en dus ook ten onregte wordt de hoogste berg in de Minahasa zoo genoemd. Kalawat is het regte woord en de uitspraak van den Alfoer. Kalawatan beteekent in die taal het mannelijk tweeslagtig dier, bekend onder den naam van Babi roesa; om welke reden die naam door den balak is aangenomen zal bij de aanhaling van den berg Kalawat worden opgegeven. De balak Kalawat boven heeft zijn naam om dezelfde reden als de vorige ontleend en zal dien ook evengelijk worden opgegeven. Kekaskasen wordt verkeerdelijk Kekaskassang genaamd. Kaskasen beteekent in het Alfoersch den grond omwroeten. Een man had volgens overlevering een bijl verloren, en had op die plaats zoo lang gewroet tot hij een klein water vond; dit bestaat nog in den balak Kekaskasen.

Het distrikt Tanawangko bevat een balak, welke genaamd wordt Tooembariri. Tanawangko beteekent in het Alfoersch grootland. Het fort is op een redelijk ruime, zich naar het strand strekkende vlakte gebouwd, waaraan de naam is ontleend. Voor omtrent drie jaren was de negorij aan de rivier gevestigd, welke den naam van Ranowangko, grootwater, draagt en ook naar dezelve genoemd wordt. Tooembariri noemt zich de balak. Bariri is een watergewas of biezengras, hetwelk zich aan rotsen vasthecht en waaronder het water doorloopt; digt aan het strand in de groote rivier bevindt zich dit gras en daaraan heeft die balak zijn naam ontleend.

Het distrikt Tooendano, niet Tondano, bevat zeven balaks zooals vroeger is opgegeven, als: Tooendano Tooelian, Tooendano Tooelimambot, Tooemoeoeng, Tooensarongsong, Remboken, Kakas en Langooewan.

Tooendano Tooelian beteekent watervolk, dat in een bogt woont. Lian beteekent in de Alfoersche taal aldaar,

een bogt. [7]) Vroeger vóór den oorlog in 1809 was die balak digt aan het meer, of wel op deszelfs boorden aan de westzijde in een bogt gevestigd. Tooendano Tooelimambot beteekent watervolk, dat in een regte strekking woont. Vroeger was deze balak even als de bovengenoemde aan de boorden des meers aan de oostzijde in eene regte strekking woonachtig. Limambot beteekent een regte lijn. [8]) De balak Tooemoeoeng, niet Tomohon, heeft dien naam van het aldaar zijnde kleine meer ontleend. De overlering der voorouderen van den Alfoer aldaar zegt, dat er sedert een geruimen tijd eene schrikkelijke droogte had plaats gehad; dat alstoen een vrouw, genaamd Moeoeng, bij aanhoudendheid en zoolang gebeden had, tot dat een zware regen en tegelijk het kleine water, bijna 50 voeten lang en 20 breed, digt aan de negorij gelegen, gevallen was; dat alstoen dat water, door de voorbede der genoemde vrouw verkregen, haar naam Moeoeng gegeven was en zich van dien tijd het volk van dien balak Tooe-Moeoeng genoemd heeft. De balak Tooensarongsong heeft zijn naam ontleend aan het groote aantal bamboezen, welke, om het water te vangen, even als goten aan de afhellende rotsen gevestigd zijn. Sarongsong beteekent in het Alfoersch de bamboe, die tot een goot gemaakt is om water op te vangen. De balak Remboken schijnt zijn naam verschuldigd te wezen aan een klein eiland met vele klippen, dat in het meer ligt, digt aan den oever en alwaar vroeger de negorij was. Dit eiland draagt nog denzelfden naam als de balak. [9]) De balak Kakas heeft zijn naam ontvangen van de plaats, waar zij woont. Hun voorouders, volgens overlevering, waren uitgegaan om een bekwamer plaats tot het stichten eener negorij te zoeken, en vonden die, waar zeer vele wilde hoenders geweest waren en een groote plaats hadden omgewroet; dáár besloten zij hunne negorij te vestigen; het wroeten in den grond, of den grond omhalen door hoenders wordt in het Alfoersch

kaskasen genoemd.[10]) Langooewan beteekent in het Alfoersch bedrinken. Ik heb de oorzaak, waarom die balak zoo genoemd wordt, niet kunnen vinden. Is het omdat zij veel op sagoeweer en nog meer op arak gesteld zijn? dit kan en mag ik niet veronderstellen, wijl men alsdan de geheele Minahasa Langooewan had behooren te noemen.[11])

Amoerang wordt tot heden dat distrikt ten onregte genoemd; het is een verbasterd woord, en dat in de Alfoersche taal onbekend is. Oewoeran is de naam en zoodanig wordt het ook door den inlander genoemd. Oewoer beteekent in die taal het binnenste[12]) van de klapper, ook meestal van de sehoboom; het is zeer zoet en bijna gelijk aan het verdikte vocht der kalapa. Waarom nu dat distrikt zoo genoemd wordt, moet het volgende ophelderen. Volgens de overlevering der voorouders, is bij Amoerang een kleine rivier, alwaar zich vele sehoboomen bevinden. Vroeger woonde in de nabijheid aldaar een man, die eene dochter van eene buitengewone schoonheid had, welke de vader, om die te behouden, geen ander voedsel als de oewoer gaf, die hij op de bovengenoemde rivier haalde. Van daar dus heeft het distrikt zijn naam ontleend. Het distrikt Amoerang is verdeeld, zooals voren is gezegd, in zes balaks, als Roemoong, Tooen Wasian, Sonder, Tooenpaso, Kawangkoan en Tooensawah. Roemoong beteekent het maken van meerdere negorijen. Wasian is een boom[13]) welke zeer goed werkhout oplevert. Op de plaats, waar de negorij vroeger was, bevindt zich dat hout in overvloed. Het volk heeft zich daarnaar Tooen Wasian en niet, zooals men die balak nog noemt, Tonbassian genaamd. De beteekenis van het woord Sonder, de naam van dien balak, heb ik niet kunnen opsporen.[14]) Tooempaso, niet Tonpaso, beteekent warme menschen of warm volk; die naam is ongetwijfeld door dien balak aangenomen naar de warme bronnen, die men daar vindt, als zijnde die afdeeling digt aan den berg Sopoetan gelegen. Kawangkoan

is in de Alfoersche taal hoegrootheid, of de aanduiding der hoegrootheid van een voorwerp. Om welke reden echter die balak zoo genaamd wordt, heb ik niet kunnen ontdekken. [15]) Tooensawah, niet Tonsawang, beteekent menschen, die slangen eten; hiervan heeft die balak den naam ontleend. [16]) Bij de verhandeling over de bevolking zal ik ook hierover nader spreken.

Het distrikt Belang bevat de balaks Ponosakan, Pasan en Ratahan. Belang beteekent in de taal op die plaats, die geheel verschillend van de overige in de Minahasa is, zandbank. [17]) Vóór het Gouvernementshuis is een zeer groote bank, waarnaar het distrikt genoemd wordt. Ponosakan beteekent in de taal aldaar een zeef; waarom nu deze naam aan die balak is gegeven, weet men niet. [18]) Pasan is een bies, welke witte bloemen voortbrengt en daar veel gevonden wordt. [19]) De balak Ratahan heeft volgens de overlevering der voorouders dien naam op de volgende wijze gekregen. Hunne voorouders waren van Pontak, aan de grenzen van Bolaäng Mongondooe gelegen, langs het strand gekomen om een negorij te bouwen. Dan alvorens wilden ze den vogel hooren. Hierover zal ik nader inlichting geven. In plaats van den gewonen vogel, hebben ze een haan genomen en dien op eene stelling van negen verdiepingen bamboe geplaatst. Ieder maal wanneer de haan gekraaid had, hebben ze dien op eene andere of hoogere stelling geplaatst tot de negende maal, toen hij duidelijk het woord ratahan gekraaid heeft. Oogenblikkelijk daarna vloog de haan naar beneden en beet een duizendbeen, die daar lag, twaalf voet lang en anderhalven voet breed was, dood. Van de uitspraak des haans is de naam Ratahan overgenomen. Het woord Ratahan heeft geene beteekenis in hunne taal [20]).

Het distrikt Tooensoemea, [21]) niet Toncea, bevat een balak, welke dienzelfden naam voert. Vroeger woonde dat volk bij Tooendano. Gedurige twisten hebben het

doen verhuizen en zich terugtrekken tot oostelijk naar het strand, waar thans de post Kema [22]) is. Soemea beteekent teruggedreven of teruggestooten, dáárvan heeft de balak dien naam behouden, en niet, zooals Valentijn in zijne aanhaling over Manado zegt, dat het volk Tonsea genoemd wordt, het welk beteekent watervalsvolk; het woord sea is in de Alfoersche taal niet bekend. Waterval heet daarentegen meikatoempah (eigenlijk tahapaän).

Het distrikt Likoepang heeft een balak, die den naam van hetzelve voert en ontleend is aan het Maleische woord koepang. Vroeger, vóór dat de negorij aldaar was gevestigd, had men van den Resident eenig geld gekregen, dat ook tot den opbouw gebezigd werd; daarnaar heeft men de balak Likoepang geheeten.

Het land is in het algemeen eene geheele aaneenschakeling van bergen. Er zijn er echter, die ongemeen hooger dan de overige zijn en in de volgende bestaan.

De berg Kalawat, niet Klabat, in het distrikt Tooensoemea, welke door meerdere Europeanen beklommen en door professor Reinwardt op 6133 Rhijnl. voeten gemeten is. Sopoetan in het distrikt Amoerang, mede door meerdere Europeanen bezocht en insgelijks door dien professor op 5570 Rhijnl. voeten gemeten. De berg Lokon, insgelijks beklommen en gemeten op 5052 Rhijnl. voeten. De berg Roemengan in het distrikt Tooendano, gemeten op 4167 Rhijnl. voeten, doch verkeerd Mahaboe genaamd. Mahawoe beteekent een brandende berg, in die taal. De berg Empoeng in het distrikt Manado gemeten op 4744 Rhijnl. voeten, doch verkeerd Sempo genaamd, waarschijnlijk, wijl de Alfoer, wanneer hij iets aanduidt of noemt, meest het woord Si voorzet en dus bij de benoeming van den gezegde berg Si Empoeng zal uitgesproken hebben. De bergen Pinalakitang, Lopana, Binoerian, Sinongsandir, alle in het distrikt Amoerang en onbezocht. De berg Papaloempoengan in het dis-

trikt Tooendano. De bergen Kiniawan, Soemindana en Tamporok in het distrikt Belang, onbezocht. De bergen Polisang, [23]) doodkisten-kaap, aan het strand in straat Bangka, en de twee gebroeders bij straat Lembeh geloof ik de voornaamste te zijn. Vele bergen worden er nog gezien; ik geloof echter niet, dat ze hooger dan de vorige zijn.

De inlandsche namen der onderstaande bergen beteekenen als volgt:

Kalawat, verkeerd genoemd Klabat, is ontleend aan het woord Kalawatan, het mannelijk tweeslachtig dier, Babiroesa genaamd. Het vrouwelijk heet Wairih. Volgens de overleveringen moet aan den voet des bergs in het distrikt Likoepang een zoodanig dier van een buitengewone grootte gevonden of gedood zijn en daardoor de naam aan den berg gegeven. Het is zeer waarschijnlijk, dat men den berg naar dat dier noemt, wijl het daar zeer veel en meer dan op andere plaatsen gevonden wordt. Sopoetan beteekent vuurspuwer in de taal der Tooensawahers. [24]) Ongetwijfeld is de berg om zijne brandbaarheid zoo geheeten. Lokon is de naam van een geest, [25]) welke daar moet huisvesten en waarnaar de berg genaamd is. Empoeng beteekent de godheid. Op den berg, waarover de weg van Manado naar Tooendano loopt, is een steen geplaatst, alwaar de inlander gelooft, dat die godheid woont. Het is insgelijks de plaats, waar gerust en na het beklimmen des bergs pinangbladen of iets anders geofferd wordt. Lopana beteekent in de Alfoersche taal iets, dat gelijk of vlak is. Binoerian is de naam van een geest, die, wanneer er oorlog is, oppast, dat geen volk terugloopt. Hij is altijd achter de strijders. Binoerian beteekent in de Tooensawahsche taal terug zijn of achterlijk blijven, ook achterste. Sinongsandei is het stel van drie bamboezen, waarop de inlander zich nederzet om vleêrmuizen te vangen.

Papaloempoengan is een aanzienlijke hooge berg, waar-

over de weg van Ratahan naar Langooewan loopt. Het woord papaloempoengan beteekent gras afsnijden en wegstrooijen. Op den top des bergs is een steen, alwaar de inlander steeds rust, en gras nederwerpt om te offeren. Hij vertrouwt dat door dat offer zijne vermoeidheid, honger of ziekte wordt weggenomen en daar blijft. [26]) De beteekenis der inlandsche namen van de overige bergen heb ik tot heden niet kunnen ontdekken. Alle genoemde, zoowel als de overige zich in het grondgebied der Minahasa bevindende bergen, behooren ongetwijfeld tot de brandende. Dáár of omtrent, waar de grensscheiding met het rijkje Bolaäng Mongondooe en het distrikt Amoerang begint, schijnt de grond, zoowel als de bergen, te veranderen. Ze hebben daar niet meer dat woeste aanzien, maar loopen in zachtere hellingen; zijn meest zamengesteld uit kalksteen, vermengd met eenige kristallen. Het is daar, waar de grond begint goud in zich te bevatten en de goudmijnen een aanvang nemen. Deze rigting loopt beoosten het zuiden tot naar Belang, alwaar insgelijks aan dien kant de goudmijnen beginnen. [27])

Alle bergen, zoo wel als de geheele landstreek, zijn met zware bosschen en gewassen bezaaid, zelfs tot aan de toppen der brandende, en ook dáár zijn ze nog met zware allang-allang en heesters bewassen.

In de bovenlandsche distrikten planten de inlanders vrij hoog op de bergen en ook dáár is het zeer vruchtbaar. Geen bijzondere namen zijn er aan de bosschen door den inlander gegeven.

De eerste soorten van hout, die hier gevonden worden, zijn de volgende:

Ebbenhout, dat, hoewel niet geheel en al zwart, maar meest met donkerroode en groene strepen doormengd, zeer deugdzaam en fijn is en zeker hier van een buitengewone grootte gevonden wordt; echter niet van vijftien voeten diameter, zooals Valentijn zegt, dat een prauw te

Tooendano van ebbenhout uit een stuk van vijftien voet breed gezien was. Dit is bijna de gewone lengte der prauwen, niet de breedte; de breedste zal tusschen drie en vier voet zijn. In geen geval ook zal de inlander ebbenhout voor prauwen bezigen. Aan de zwaarste boomen vindt men zeer breede uitwassen, die somwijlen tot zes voet diameter en meer zijn en niet minder dan prachtvolle meubelen opleveren. Geheel zwart ebbenhout wordt ook, doch spaarzaam gevonden. De inlander bedient zich weinig van dit hout uithoofde van deszelfs zwaarte.

Kamoenihout [28]) wordt digt aan de stranden en meest op de kleine eilanden gevonden; het is een zeer hard hout, geel van kleur, zeer fijn, en ik geloof het gelijk te mogen stellen met het palmhout, zoo in deugd als in aanzien en ik ben van gevoelen, dat het zeer deugdzaam en geschikt zoude zijn tot muziekinstrumenten en andere fijne draaiwerken. Het wordt door den inlander weinig en alleen tot handvatsels van messen en andere instrumenten gebruikt. Dit hout is niet dik noch lang; het groeit meest in bogten op. Langer dan vijf of zes voet en breeder dan zes duim wordt het weinig gevonden.

Lingoea of het zoogenaamd Ambonsch hout wordt hier zeer schoon en rood gevonden, en ik geloof niet te veel te zeggen, door te beweren, dat het, zoo niet superieur, ten minste zoo schoon en deugdzaam is als dat op Seram [29]) valt. Het wortelhout wordt ook hier aan dezen boom, doch, zoo het schijnt, minder dan op Seram gevonden. Beide deze houtsoorten zijn meest geschikt tot meubelen en worden ook daartoe gebezigd.

IJzerhout is zeer deugdzaam en wordt in groote hoeveelheid gevonden, het is van aanzien bijna gelijk aan den eikenboom, en komt in deugdzaamheid zeer na aan denzelven. Deze boom wordt zeer zwaar, groeit regt en hoog op. Dit hout wordt door den inlander minder gebruikt uithoofde

van deszelfs zwaarte; het wordt echter tot alle gebouwen voor het Gouvernement gebezigd zoo wel als voor burgerwoningen, echter alleen tot balken. Voor planken wordt het weinig gebruikt. Deze boom heeft zeer groote uitwassen; ik heb wortels of planken gezien, die nagenoeg acht voet Rhijnl. breed en veel langer waren en nog veel grooter moeten ze gevonden worden; dezelve mogen zeker als zeldzaam aangemerkt worden; ze hebben somwijlen het aanzien van wortelhout, en kunnen tot zeer schoone tafels gevormd worden. Er zijn twee soorten ijzerhout; het verschil is echter enkel in de kleur; het eene is geeler en het andere meer bruin.

Gosassa [31]) is een boom, die zeer hoog en regt opgroeit, en twee voet en meer diameter heeft. Er zijn twee soorten van dit hout, als gosassa batoe en gosassa gaba; het eerste is harder, het laatste is echter meer geschikt tot scheepsbouw, wijl de ondervinding geleerd heeft, dat het minder aan het invreten van de worm onderhevig is. Langer dan vier of vijf jaren kan dit hout het in het water echter niet uithouden. Beide deze soorten hout worden tot planken gemaakt en tot bouwen van huizen gebezigd; het is zeer deugdzaam en sterk. Ook dit wordt in groote hoeveelheid gevonden.

Bintangor [32]) wordt ook, echter niet zooveel gevonden; het is een schoone regte boom, die tot masten gebruikt wordt; dezelve wordt ook vrij groot aangetroffen; ik heb er gezien en doen kappen, die voor een aanzienlijke brik konden dienen, en ongetwijfeld zijn ze grooter te bekomen.

Nantoe, Tataan, Woering, Kaioe Boegis, Tetoel, Rerewoeng, Kariskis, Wager, Wintangar, Tamboelinas, Lelean, Leler in taloen, Maoembi, Kapoeratja en Parepa [33]) zijn alle harde en zeer deugdzame houtsoorten, die, omdat ze minder zwaar zijn dan het ijzerhout, algemeen door den inlander zoo tot het bouwen van huizen als andere benoodigdheden gebezigd worden; behalve deze zijn er nog

vele, die men echter niet alle weet te noemen en die ook minder deugdzaam zijn. Ik zal echter nog een paar woorden over de beide waaijerpalmen Woka en Wanga [34]) spreken; de eerste groeit hooger, de laatste echter dikker op; beide komen verre boven de hoogste pinangboomen en hebben ook nagenoeg hetzelfde aanzien. De Woka is harder en over het algemeen deugdzamer dan de Wanga; ze worden beide veel gebezigd zoo in de huizen der Alfoeren als in die van andere inwoners, in plaats van planken, zoo tot vloeren, zolderingen als anderzins, en worden op de volgende wijze bewerkt. De boom wordt doorgespleten; het binnenste, dat even als dat van de pinang is, er uit genomen en dan plat geslagen. Het is een zeer hard hout, waartegen niet dan zeer goede gereedschappen bestand zijn; het wordt door den inlander in plaats van ijzeren gereedschappen, om den grond te bebouwen, gebruikt. De Woka heeft bladeren gelijk aan den vorm eens waaijers; ze worden gebruikt om water in te halen en meerdere benoodigdheden in te bergen, en maken ook een kleinen tak van handel tusschen den inlander en de alhier gevestigde Chinezen uit.

De voornaamste rivier, die hier gevonden wordt, is die zijn voornaamsten oorsprong in het meer van Tooendano vindt, en door vele spruiten, uit het gebergte komende, meerder water ontvangt. Hare breedte kan op sommige plaatsen zestig en meer voet zijn. Zij rigt zich uit het gezegde meer iets westelijker dan het noorden tot digt bij Manado, alwaar ze bijna west loopt en zich in zee stort. Op een paal afstands van het meer is een zeer schoone waterval. Van daar is de rivier onbevaarbaar door hare klippen, ondiepten en kronkelingen tot op omtrent acht palen afstands van Manado, alwaar uit den balak Kalawat–boven alle produkten met bamboezen vlotten naar Manado worden afgevoerd. De afloop dezer rivier is zeer sterk, vooral bij zware regens, waardoor reeds meer-

malen de over dezelve wezenlijk sterk gelegde bruggen zijn weggespoeld. Onder geen naam is deze rivier bekend.

Vele andere rivieren zijn er zoo te Amoerang, Tanawangko, Kema, Likoepang en Belang en andere langs de stranden, zoo wel als een aantal spruiten, welke gezamenlijk haren oorsprong in het gebergte hebben; dezelve zijn alle onbevaarbaar en dus van weinig belang.

Onder de meren, welke in de Minahasa gevonden worden is dat van Tooendano het eerste. Zijne ligging is iets beoosten het noorden en bewesten het zuiden en is in een regte lijn circa elf palen lang en vier breed. Het is zeer schoon en zuiver, in een kom van bergen gelegen; meestal zijn zijne boorden met rotsen bezaaid. Aan de oostzijde zijn verscheidene negorijen, aan de westzijde zijn er minder. Aldaar loopt de groote weg van Tooendano naar Remboken en Kakas. Een aantal zeer goede eend- en andere watervogels worden in het meer gevonden. Het is zeer vischrijk doch bevat alleen drie soorten, als kaboes, een andere visch, door de Alfoeren kësah genoemd, en zeer goede paling. Het tweede is het meer te Tooensawang; het is niet zoo schoon en meer begroeid. De ligging is zuidwest en noordoost; de lengte kan zes en de breedte drie palen zijn. Al de negorijen der balak Tooensawang zijn midden in het meer op een breeden dijk of rug van een berg gevestigd, welke derzelver strekking in de lengte heeft. De groote weg van Amoerang naar Belang loopt daarheen. Dezelfde vogelen en visschen worden even zoo overvloedig dáár als in het eerste gevonden. Meerdere meren hoofdzakelijk bij Belang zijn er; zij zijn echter niet zeer uitgestrekt en van weinig belang. [35])

De havens en ankerplaatsen, die in de Minahasa bestaan, zijn de volgende: te Manado, Kema, Belang, Likoepang, Tanawangko en Amoerang.

De haven- en ankerplaats van Manado is digt aan het

strand; zij blijft uit hoofde der somwijlen, ook in tegenovergestelde moessons, doorkomende weste- en noordweste winden gevaarlijk. Van April tot Oktober mag men echter veronderstellen daar te kunnen ankeren. Tanawangko en Amoerang zijn nagenoeg hetzelfde, en niet dan bij hooge noodzakelijkheid gaan vaartuigen daar in de noordwestmoesson ten anker. Kema is een zeer goede reede; alleen staat er van half Junij tot ultimo September, daar de winden dan gewoonlijk beoosten het zuiden en veeltijds tot het zuidoosten waaijen, een zeer hooge zee, zonder echter gevaarlijk te zijn. Belang is bijna hetzelfde. Likoepang is een betere reede, daar ze door eilanden bijna altijd tegen hooge zee beschut wordt. In straat Lembeh wordt ook eene ankerplaats gevonden. Voor groote vaartuigen wordt het niet raadzaam geacht die straat te passeeren.

Te Tooendano en Tooensawang, Kakas en Remboken wordt het water, uit kleine spruiten uit het gebergte komende, opgehouden door dammen, van hout en aarde te zamen gesteld; hetzelve dient om op de lage rijstvelden water af te laten. Andere waterleidingen of dammen zijn hier niet bekend.

In de nabijheid van Tooendano, Kekaskasen, Kakas en Tooempaso en meerdere plaatsen worden warme bronnen gevonden.

De groote wegen, welke binnen het land bestaan zijn van Manado naar Kema, naar Tooendano, naar Sondie, naar Tooensawang, naar Belang en naar Langooewan. Die hunne rigting nagenoeg met het strand hebben zijn die van Manado naar Likoepang, Tanawangko en Amoerang. Van alle aan het strand gelegen etablissementen zijn groote wegen naar de bovenlanden en naar alle distrikten en balaks. Dezelve zijn alle met palen van drie op een uur gaans voorzien. De wegen zijn alle zuiver en in een zeer goeden staat. De geheele Minahasa heb ik te paard door-

gereisd; het gaat zeker somwijlen uithoofde der bergen met ongemakken gepaard, doch kan altijd met spoed geschieden, en die manier van reizen vorder ik, enkele gevallen uitgezonderd, ook van de opzieners der buitenetablissementen, en spoedig hoop ik weinig of geene draagstoelen meer te zullen zien gebruiken. Alle wegen worden door den inlander zelven onderhouden. Iedere balak en iedere negorij heeft haar aandeel in dien arbeid en bezwarend kan deze niet gerekend worden. Het onderhoud der wegen is echter niet naar billijkheid verdeeld.

Het juiste getal der bevolking te kennen zal voor deze oogenblikken nog moeijelijk vallen. In de eerste plaats heerscht daartegen het bijgeloof. In alles, wat de inlander opgeeft, verkleint hij het getal, de hoegrootheid of de waarde. In de tweede plaats hebben de hoofden, uithoofde der te betalen contributie voor de korra-korras, immer de bevolking minder opgegeven. Natuurlijk is een enkel jaar te weinig om zulke ingewortelde gebruiken of gedachten te doen ophouden. De bevolking is volgens hunne telling begroot.

in het distirkt		Manado op	12.043	zielen
"	"	Tanawangko	5.295	"
"	"	Amoerang	24.859	"
"	"	Tooendano	16.596	"
"	"	Belang	4.220	"
"	"	Likoepang	1.139	"
"	"	Tooensoemea	8.936	"
		Totaal	73.088	zielen

Wat de hoegrootheid der bevolking betreft, schijnen volgens alle daaromtrent ingewonnen berigten geene merkwaardige veranderingen in de laatste vijf en twintig jaren te zijn voorgevallen, de noodlottige verwoesting der pokken in 1819 daarvan uitgezonderd, welke, volgens rapporten, in dat tijdstip opgemaakt, ruim 15,600 zielen bedraagt. Men is echter van gevoelen, dat het verlies nog meer bedragen heeft.

Met uitzondering van circa 500 Mohammedanen, die gedeeltelijk van Gorontalo en van de andere omliggende rijkjes, Ternate, Ambon en meer andere plaatsen, zoo wel als een zeer klein getal Sangirezen, Badjorezen, een volk, dat steeds op het water zwerft en zich met het visschen zijn levensonderhoud verschaft, en lijfeigenen, alle met behoorlijke certificaten en geregistreerd, welke bovengemelden zich allen aan de stranden bevinden, kan men zeggen, dat al de in de binnenlanden zoo wel als in de aan de stranden gevestigde distrikten uit naturellen der Minahasa bestaan. Ik moet hier echter bepaalder spreken en aanmerken, dat de balaks Bantik onder Manado, Tooensawah onder Amoerang en Tonasakan, Pasan en Ratahan hierop een groote uitzondering maken.[36]) Met eenige opmerkzaamheid, onderscheidt men aan hunne wezenstrekken een geheel verschil met de overige bevolking. Hunne taal, welke ten eenemaal verschillend van elkander is, wordt door geen der overige balaks verstaan. Hunne zeden en gebruiken en hun karakter zelfs, zoo als ik verder zal aantoonen, wijzen duidelijk aan, dat ze tot een andere volksoort dan het overige gedeelte der bevolking behooren.

Algemeen is men van gevoelen, dat de balak Bantik zijnen oorsprong in het rijkje van Bolaäng Mongondooe heeft, even als de drie balaks onder Belang, als Tonasakan, Pasan en Ratahan. Bewijzen of zekere berigten kunnen hierover vooralsnog niet gevonden worden. De balak Tooensawah, welke in alle deelen zeker de grootste uitzondering op de overige bevolking maakt, zegt dat zijn oorsprong de volgende is. Hunne voorouders, volgens hunne overleveringen, moeten op de beide eilanden tusschen Ternate en Manado, Tifoere en Majoe gewoond hebben; een groot gebrek aan levensmiddelen had hen genoodzaakt die plaatsen te verlaten. Kema was dan het eerste strand, dat ze vonden, en ze werden aldaar door de inlanders zeer wel ontvangen en hun een plaats tot verblijf aangewezen. Spoedig echter

T.B.G.

ontdekten ze, dat bij ieder feest menschen van hen gestolen en aldaar geofferd werden, waarop ze dan naar Belang zijn vertrokken, waar hun, even als te Kakas en Tooempaso, een gelijk lot trof, zoodat ze besloten zich geheel in het gebergte en wel in het meer aan den voet van de Sopoetan, waar thans hun verblijf is, neder te zetten. Het eerste en tweede jaar na hunne komst aldaar werden hier nog steeds, op de tijden der feesten, menschen onthoofd, zoodat ze besloten een heining om hun verblijf te stellen en hunne waakzaamheid te verdubbelen wanneer de padi begon rijp te worden, hetgeen nog tot heden het geval is. Het houden van feesten bij het rijp worden der padi is nog tot heden in gebruik, en tegen dat de meeste feesten gehouden werden, verwijderden zij zich met hunne huisgezinnen in de digtste bosschen. Daar ze op deze wijze eenige jaren zonder volksverlies hadden doorgebragt, waren ze sterk genoeg geworden om geen overlast der overige balaks te lijden en hebben ze dezelve meermalen veel schade toegebragt. Volksverhuizingen hebben in de Minahasa geen plaats gehad, met uitzondering van die, welke van den eenen balak naar den anderen overgaan; ook dit bestaat thans niet meer. Het overloopen van den eenen balak naar den anderen heeft vele onaangenaamheden veroorzaakt tusschen de hoofden zelve, en bragt zeer veel nadeel aan de goede orde en policie toe; dan, in de meeste en bijna alle gevallen heb ik gevonden, dat diegenen, die hunne negorijen en balaks verlieten, òf schulden hadden, òf onwillig om te werken waren, òf door anderen waren overgehaald, en ik heb dus volstrekt het overgaan in andere balaks verboden. Diegenen, welke in andere balaks verkiezen te trouwen, hebben daartoe vrijheid, doch de vrouw volgt alsdan den man naar zijne negorij. Hierdoor heb ik vele desorders en vele onaangenaamheden onder de balakshoofden en onder de inlanders zelven voorkomen.

Het wegloopen van eenige weinige Alfoeren en nog meer van Mohammedanen uit de balaks van Belang en Amoerang, die aan het rijkje Bolaäng Mongondooe grenzen, vermeen ik als geen volksverhuizing te mogen beschouwen. Onwilligheid tot den arbeid, en zeker andere niet ten voordeele van de weggeloopenen strekkende omstandigheden, is mij meermalen bij onderzoek gebleken, dat tot de verwijdering aanleiding hadden gegeven. De weggeloopenen worden echter zoo niet allen, ten minste gedeeltelijk door de Radjas teruggezonden.

De ouderdom, welken de inlander in het algemeen schijnt te bereiken, is tot vijftig of eenige meerdere jaren. Ik heb echter andere en zeer oude menschen gevonden; dit geloof ik evenwel dat eene uitzondering is.

De gewone ziekten, welke onder de bevolking worden aangetroffen, zijn koortsen. Het gewone geneesmiddel is bij hen de bast van een soort wilde rotting, welke afgeschraapt zijnde met water wordt vermengd en daarna uitgewrongen, vervolgens met limoensap en een weinig zout er bij wordt gedronken, en hun veeltijds genezing verschaft. Inwendige pijnen, tering en andere toevallen, welke echter minder worden aangetroffen, worden [37]) door hen beschouwd als door een kwaden geest hun te zijn aangedaan, en moeten door de Walian's, Geestelijken, genezen worden. Deze, behendig en getrouw aan hun beroep, doen wonderen, halen stukken steen, hout of andere voorwerpen uit het hart van den lijder, toonen hem dezelve en jagen den boozen geest uit het huis. Zijn de aangewende toovermiddelen niet toereikende geweest en betaalt de lijder den tol aan de natuur, dan heeft hij niet aan de voorschriften van hun Walian's voldaan. Heete ziekten worden hier niet veel aangetroffen en worden meest met verkoelende bladen of pinang verbonden.

De inenting met de koepokstof gaat zeer geregeld en met het beste gevolg voort. De eerste stof, die ik zelf in

1822 hier heb overgebragt en mede ingeënt, is bewaard en onvervalscht gebleven. Geen de minste vooroordeelen bestaan hier, voor zoo verre de Minahasa betreft, tegen dit weldadig middel. De op de buitenetablissementen en meerdere negorijen gevestigde vaccinateurs voldoen geregeld aan hunne verpligting. Geen of ten minste zeer onbeduidende klagten worden door hen ingebragt over onwilligheid, en waar deze somwijlen hebben bestaan, heb ik mij altijd kunnen overtuigen, dat geen direkte kwade wil maar hoogstens onverschilligheid tot het niet brengen ter inenting van het bepaalde getal kinderen aanleiding gegeven had. In het afgeloopen jaar zijn 3,823 kinderen ingeënt.

De gesteldheid der bevolking, voor zoo verre de bewoners der bovenlanden betreft, met uitzondering van die plaatsen, welke veel door Europeanen of derzelver afstammelingen bezocht zijn, is eenvoudig, en men zoude aldaar tenauwernood kunnen gelooven in eene bezitting te zijn, die reeds zoo vele jaren onder een gevestigd bestuur is geweest. Op vele afgelegene negorijen, welke ik bezocht, was het alleen met moeite en door het uitdeelen van kleinigheden, dat ik de inwoners hunne vrees om met mij te spreken deed overwinnen. Het zoude niet minder bevreemding baren, de armoede des volks te zien in een gewest, welks gronden zoo vruchtbaar zijn en zoovele voordeelen aanbieden, wanneer men niet weet, dat de vroeger hier bestaan hebbende misbruiken, knevelarijen en onderdrukking des volks daartoe de eenige aanleiding hebben gegeven. Ongetwijfeld is dit een harde uitdrukking, doch ze bevat de waarheid en daar ik ze bewijzen kan en wil, heb ik mij niet kunnen onthouden ze hier neder te stellen. De geheele Minahasa is hierin gelijk; de meer afgelegen distrikten, hoofdzakelijk dat van Amoerang en wel aan de strandplaatsen staan echter nog verre beneden de anderen en zijn ook nog verreweg armoediger. De vlijt, de natuurlijke

ijver voor den arbeid, welke zeker de bewoner van dit gewest generaallijk boven vele anderen voorheeft, en welke nog door de gezonde lucht en zijn sterke ligchaamsgesteldheid vermeerderd en begunstigd wordt, is door misbruiken en verregaande mishandelingen gestremd en verdoofd geworden. Behalve dat de voornaamste voortbrengselen van den grond, als rijst en goemoetoe, door het monopoliestelsel aan het gouvernement behoorden, werd niet alleen in sommige distrikten voor andere produkten der nijverheid des inlanders door de zoogenaamde civiele kommandanten een tweede monopolie voor hen zelven daargesteld, maar werd de inlander bovendien genoodzaakt alle kleine behoeften, in zoo verre het hem vergund was die te hebben, tegen almede door hen bepaalde prijzen bij hen zelven te koopen. Wanneer men deze beletselen en andere misbruiken, waarvan ik verder zal spreken, naspoort en leert kennen, wordt het niet moeijelijk meer om te bevatten hoe in zulk eene schoone landstreek zooveel armoede bestaan kan. Dit wordt nog minder moeijelijk, wanneer men overtuigd wordt dat de inlander geene behoeften hebben kon noch hebben mogt; dat zijne eigendommen even zoo weinig veilig waren als zijn persoon zelven, en waar men immer geen eigendommen hebben mag, houdt alle behoefte en dan ook alle lust tot arbeiden op. De laatste jaren hebben echter reeds eene uitzondering op de vroegere gemaakt. De heer Roos heeft zeer veel hieraan toegebragt. De middelen in zijne magt waren echter niet toereikend om aan zijn goeden wil, aan zijnen ijver in het belang van het Gouvernement en der bevolking te beantwoorden. Geene ambtenaren of geëmploijeerden, die met de minste kunde en, voor het grootste gedeelte derzelven, met den minsten goeden wil bezield waren. De zwakke staat zijner gezondheid belette hem overal te zijn, alles zelf te zien en te onderzoeken en hoofdzakelijk om zich zelven van nog vele bestaande misbruiken te overtui-

gen. Hij heeft, zeg ik nogmaals, zeer veel goeds gedaan en hoofdzakelijk dat invretende kwaad, de straffen met boeten, welke even zoo weinig veiligheid van personen als van goederen overlieten, veel verminderd en, waar het mogelijk was, vernietigd. Zeker was dit de grootste straf, die voor de bevolking existeerde, en in dit geval alleen vereenig ik mij met het gezegde van den vroegeren Resident Dürr, gebezigd in zijne „Nota over Manado in dato 15 November 1799, aan het Javasch Gouvernement aangeboden", welke bevat, dat de Hoekoems het meest op de boeten gesteld waren en deze hun grootste inkomen uitmaken. Alleen acht ik mij verpligt, der waarheid hulde doende, de volgende apostil er bij te voegen: dat namentlijk niemand grootere voordeelen van de boeten genoten, niemand dezelve verder en onwaardiger gedreven heeft, niemand zich minder om het welzijn der bevolking bekommerd heeft, niemand de bevolking meer onderdrukt en gekneveld heeft, als hij Resident Dürr zelve deed.

Het karakter van den inlander kan men zeker zeer zedelijk noemen. Omstandigheden hebben hier echter uitzonderingen gemaakt. De voornaamste bevat de balak Tooensawah, waarover ik straks meer gedetailleerd zal spreken. Het meerdere zedenbederf, dat in sommige aan de stranden liggende distrikten heerscht, is alleen het gevolg van meerderen omgang met Europeanen, derzelver afstammelingen en andere, meer dan de inlander zelve geciviliseerde, volken. Het karakter der inlanders zeg ik is zeker zedelijk; in de oudste stammen der bevolking kan men daarvan dagelijks bewijzen vinden: de groote, eenigste en algemeene fout, die men den mannen kan ten laste leggen is hun meerdere of mindere zucht tot den drank. Hunne eerste bezigheid is na hun ontwaken de sagoeëer-tuinen op te zoeken en daar een goed, en zeker het geschiktste gedeelte voor den arbeid van den dag door te brengen. Vermeerderde nuttige behoeften, en ter vol-

doening daaraan verpligte arbeid zal mijns gevoelens hiervoor het geneesmiddel zijn. Het begin heb ik hiermede gemaakt en zal het stipt achtervolgen. Het karakter der vrouwen in het algemeen is deugdzaam en zedelijk, en ik zal hier op mij nemen eenige ophelderingen te geven omtrent het verkeerde denkbeeld, dat men zich gemaakt heeft alsof juist het tegenovergestelde waar zou zijn.

Overspel is iets dat door een vrouw in de Minahasa bijna nimmer gedreven wordt. Vroeger, toen nog alle misdaden en overtredingen, doodslagen daaronder begrepen, door boeten gestraft werden, strafte de man, die zijne vrouw op deze misdaad betrapte, deze zoowel als den overspeler met den dood, en betaalde alsdan tot boete, de onkosten der begrafenis. Ik geloof, dat dit tot een bewijs mag strekken, hoe zwaar deze overtreding door hen geschat werd. Nog tot heden, wanneer men iets gelooft ten nadeele van een meisje of vrouw te kunnen zeggen, wordt zulks openlijk bij hunne spelen en feesten den beschuldigden verweten en met aanduiding harer naam opgezongen. [38]) Men heeft niet in aanmerking genomen, dat vreemdelingen, die in de bovenlanden zijn geweest en aldaar vrouwen hebben gezocht en gevonden, dezelve naar hunne wetten, naar de wetten des lands, trouwen; dat zoodanige voorwerpen zich als de wettige vrouw beschouwden van dengenen, die haar voor lijnwaden of andere zaken volgens landsgebruiken verwisseld had [39]) en dat, wanneer zij aan de pligten haar bij het huwelijk voorgeschreven, mankeerde, zij even zoo zwaar gestraft werd als of zij met den Alfoer gehuwd was. Men heeft niet in aanmerking genomen, dat bij den vroeger bestaanden slavenhandel en het houden van pandelingen, bijna alle hoofden een aantal derzelven in eigendom hadden; dat ze deze zeker ongelukkige voorwerpen beschouwden hun eigendom te zijn, even als andere goederen en die niet zelden aan vreemdelingen, tegen hunnen wil, prijsgaven, verkochten of verhuurden. Men

heeft niet in aanmerking genomen, dat vele, door den omgang met Europeanen en hunne afstammelingen aan de stranden bedorven, zich later in de bovenlanden gevestigd hebben en zich bij voorkomende gelegenheid den vreemdeling zelve aanboden. Geen Alfoer geeft zijne dochter, zuster of andere naastbestaanden aan iemand anders op andere voorwaarden als om haar volgens landswetten te huwen weg; alle door mij hierboven gemaakte uitzonderingen kunnen zeker niet op het algemeen zedelijk karakter worden toegepast.

Den balak Tooensawah zal ik nu in het bijzonder behandelen. Hier zeker heerscht eene groote zedeloosheid. Omstandigheden, niet de natuurlijke neiging des volks, hebben ze doen geboren worden. De eerste of voornaamste, welke deze zedeloosheid heeft veroorzaakt, meen ik in de ligging der plaats te vinden; een kleine dijk, waarop hunne negorijen en de huizen vooral zeer digt aan elkander gebouwd zijn, en in welke laatsten welligt twee à drie honderd menschen wonen, in huisgezinnen afgedeeld, meestal niet meer als een plaats van zes of meer voeten diameter in hetzelve bewonende. In deze ingekrompen plaats wonen nu man, vrouw en niet zelden vele volwassen kinderen bij elkander, liggen en slapen onder elkander. Of hetgeen men dit volk vrij algemeen ten laste legt, dat vader en dochter, moeder en zoon, zuster en broeder zich onder elkander vermengen en zelve nog onnatuurlijker bedrijven door hen gepleegd worden, durf ik wezentlijk niet beslissen; evenzoomin of het waarheid is, dat de zoon met zijn moeder, en de dochter met haar vader verpligt is zich, alvorens te mogen trouwen een nacht af te zonderen. Door het volk van Tooensawah wordt dit alles ontkend. Voor de waarheid van het volgende echter kan ik instaan: dat namelijk volwassen en huwbare jongelingen aldaar geheel naakt loopen en zich niet met een tjidako vermogen te omwinden, zonder daartoe ver-

lof van hunne moeder verkregen te hebben, hetwelk dan te gelijk ook dat bevat, zich een vrouw te mogen nemen. De schaamte, welke deze jongelingen zelve over hunnen toestand gevoelen heb ik duidelijk kunnen opmerken, en dit geeft een bewijs dat er hoop op beter is.

Over het algemeen is de zedelijke gesteldheid der bevolking goed, welk voordeel ze zeker aan haar natuurlijk en goed karakter verschuldigd is; beschaving heeft tot dit voorregt geene aanleiding gegeven. Zware misdaden worden bijna niet, mindere overtredingen maar zeer weinig gepleegd. Ik meen hier nog te mogen aanmerken dat het gedeelte der bevolking, dat gedoopt is en zich ten gevolge daarvan christen noemt, verreweg beneden den zoogenaamden heiden staat; de bij den christen bekende ondeugden hebben ze voor een ruim gedeelte aangenomen en alle, die hun als heidenen eigen waren daarmede vereenigd. Dit gedeelte is echter zeer gering en bestaat meest in de twee balaks Manado en Negri Baroe en eenige weinigen, welke zich aan de stranden bevinden. In de bovenlanden worden geene of slechts weinige gedoopte Alfoeren aangetroffen.

Den algemeenen staat der bevolking vermeen ik dan ook goed te mogen noemen. De geheerscht hebbende en nog voor een gedeelte heerschende armoede was haar oorsprong aan bijgekomen omstandigheden, niet aan de gesteldheid des lands verschuldigd. De oorzaken zijn dus bekend en zullen ook, zoo ik veronderstel, worden weggenomen. Het begin is daarmede reeds gemaakt; de middelen tot voltrekking zijn daar, en dus zal zeker de staat der bevolking tot dien gewenschten en voordeeligen trap klimmen, waartoe zoo de gesteldheid des lands, als die der bevolking zelve hem vatbaar maakt. [40])

De inlandsche geestelijkheid geloof ik in twee klassen te moeten stellen, als tot de eerste behoorende die zich bezighouden met het maken en regelen der algemeene

volks- en afzonderlijke godsdienstige feesten. Onder de tweede geloof ik te moeten stellen de voorgangers, aanleggers of onderrigters in de tijden, waarop de padi- of andere tuinen moeten worden begonnen, als mede de vogelhoorders.

De eersten zijn, met uitzondering van die in den balak Langooewan en meest alle onder Amoerang behoorende, mannen; in de hiervoren aangehaalde balaks doen voor het grootst gedeelte vrouwen die dienst.

De geestelijkheid heeft hier eenigen invloed op den inlander. Achting geloof ik niet dat het kan genoemd worden, waaraan ze haren invloed verschuldigd is. Bijgeloof of nog liever onverschillige eenvoudigheid wil ik het noemen, die den inlander niet zelden de bevelen doet opvolgen van met hem gelijk zijnde personen, en waarvan de geestelijkheid zich zoo meesterlijk weet te bedienen. Zij worden echter met zeer weinig onderscheiding door den inlander behandeld; alleen bij hunne feesten weten zij zich, zoo door hunne betere kleeding als aangematigde meerderheid onderscheiding te verschaffen.

Hunne middelen van bestaan vinden zij, die tot de eerste klasse behooren, eerstelijk uit den meerderen of minderen arbeid hunner handen, waarin ze somwijlen, niet alle echter, met den inlander deelen, en ten tweede en wel hoofdzakelijk uit de betaling, welke zij voor het uitoefenen hunner dienst ontvangen. Bij alle volks- en bijzondere feesten, zoo als bij begrafenissen, ziekten als anderzints zijn ze tegenwoordig en worden betaald. Geen bepaalde hoeveelheid of waarde der geschenken of betaling is hier aantenemen, deze hangt af van de hoegrootheid van het feest, doch meestal van de gegoedheid dergenen, die het feest daarstellen. Daar de inlander nu zeer weinig of geen muntspecieën gebruikt, worden meest de betalingen in lijnwaden, rijst, doch meer in varkens, waarop de inlander zeer gesteld is en welke bij alle omstandigheden worden ge-

slagt en gegeten, gedaan. Van de geregten, welke bij die gelegenheden overvloedig worden opgedischt, wordt meestal het beste gedeelte na den afloop van het feest naar het huis der geestelijken gezonden. Andere kleine, stille inkomsten weten zij zich te verschaffen en gebruiken daartoe als een der eersten het navolgend eenvoudig middeltje. Wanneer een geestelijke verlangt zijne vrienden te onthalen of voor zichzelven een lekkere maaltijd te hebben, alsdan bezoekt hij den inlander, dien hij weet een goed, vet varken te hebben en verhaalt hem, dat hij dien nacht gedroomd heeft, dat hem, den inlander, een groot ongeluk zal over komen en dat het eenigste middel om daarvan bevrijd te blijven is het hem toebehoorende varken te slagten en een fosso te maken. De inlander voldoet alsdan daaraan, doch mag bij die gelegenheid niets van het hem toebehoorende varken nuttigen. Het grootste gedeelte vervalt aan den priester of priesters, die bij die gelegenheid tegenwoordig zijn. Meerdere en velerlei handgrepen hebben zij nog die hun voordeelen uit de ligtgeloovigheid der inlanders doen trekken.

Onder het tweede gedeelte der geestelijkheid behooren eerstelijk degenen, die den inlander de plaats, waarop de padi moet worden geplant, aanwijzen en door hun Leleën genaamd worden. Dezen zijn meerendeels bejaarde lieden; zij hebben minder invloed op den inlander en staan in mindere achting als de eersten. Hunne middelen van bestaan zijn eerstelijk hunne tuinen en tweedens de contributie, die ieder die tuinen maakt, — de hoofden hebben ze hiervan echter wijselijk uitgezonderd, — hun opbrengt, en welke meestal een gantang padi voor ieder huisgezin bedraagt. Ik heb ook echter in afgelegene plaatsen deze contributie tot vijf gantangs, een gantang is 40 ₸, voor ieder huisgezin gevonden. Dit gedeelte der geestelijkheid is wel het schadelijkste, daar ze niet zelden door het te laat planten der padi groote verliezen veroorzaken, en ik

heb uit dien hoofde het ambt van Leleën op mij zelve genomen [41]) en den inlander ontheven van die zware contributie, met last tevens aan de gezegde Leleën die nimmer meer te vorderen. Ongetwijfeld kan hier de vraag geopperd worden, of die menschen hierdoor ook ontevreden kunnen worden en dit ook onaangename toevallen kan veroorzaken. In de eerste plaats moet ik hierop antwoorden, dat men dan dit bij de vernietiging van ieder misbruik zoude moeten vragen; dan meer bepaaldelijk zal ik hier aanmerken, dat eerstelijk de invloed dier lieden zeer gering op de bevolking is; dat in de tweede plaats het dadelijk belang en voordeel van den inlander daardoor bevorderd wordt en het aanzien der eerste hoofden vermeerderd, die nu verpligt zijn zich meer met het opzigt der kultuur bezig te houden; dat daardoor bovendien hunne kennis met het vermogen en den goeden wil tot den arbeid hunner ondergeschikten vermeerdert en zij in evenredigheid daarvan kunnen vorderen dat ze den grond bebouwen.

Het tweede gedeelte, zijn de Tooenahas boeroeng of vogelhoorders, welke bij alle te doene ondernemingen, als jagen, houtwerken kappen en meer andere bezigheden, ja zelfs om te stelen, den vogel gaan hooren en daaruit hunne voorzeggingen van het wel of kwalijk gelukken der voorgenomen zaak, opmaken. Over hen en de overige geestelijkheid zal ik meer zeggen bij het opgeven der zeden en gebruiken des volks.

De verstandelijke vermogens van den inlander zijn, met eenige uitzonderingen zeer bekrompen; hunne godsdienstige begrippen moeten het dus van zelve zijn, en ik geloof, dat de inlander in het algemeen het minste over dit onderwerp nadenkt. Ik kan mij echter geenzints vereenigen met het gevoelen van anderen, die beweerden dat de inlander hier aan geen bestaan na dit leven, of aan dat van een opperwezen geloofde. Geen geregelde denkbeelden heb ik

van den eenvoudigen inlander hierover kunnen krijgen, even zoo weinig als over de beduidenis hunner feesten. Het resultaat van vele over dat onderwerp gehouden gesprekken is, dat zij werkelijk aan een ander leven, aan belooning voor goed en bestraffing van kwaad gelooven. Het grootste gedeelte der geestelijken is van hetzelfde gevoelen; alles wat ze gelooven is echter zeer fabelachtig; het bestaan van geesten en spooken, kwade en goede, in bosschen, bergen en andere plaatsen is bij hen zeer sterk. Ik heb met meerdere oude, en onder de geestelijken aanzienlijke lieden, wier verstandelijke vermogens niets minder als beperkt waren, meerdere gesprekken gehouden en geen twijfel blijft mij over of hun vast betrouwen op het bestaan van een leven na dit en dat van een Opperwezen is bij hen vast ingedrukt.

Ik heb, zoo wel om hunne begrippen over den oorsprong hunner feesten als over het bestaan der godheid te kennen, bij de gehouden gesprekken hunne verhalen doen opteekenen in de maleische taal. Het is zeker merkwaardig, dat onder andere omstandigheden ook de geschiedenis van den zondvloed in dezelve voorkomt. Het volgende acht ik even merkwaardig hier bij te voegen. Op de bergvlakte bezuiden de negorij Tooensarongsong is de berg Lankooe. In de Alfoersche taal is dit het wild koebeest; die berg heeft den vorm van den rug van dat dier. Het is daar, dat de voren aangehaalde geestelijken mij verzekerden, dat de duif, die Noach uit de arke zond, den palmtak gevonden had; dat aldaar de godheid gezegd had „wordt thans regte menschen." Het woord „regt" hebben ze als „goed" verstaan, doch hebben het gezegde woord „regt" door iets wat regt is aangeduid, en hebben daartoe de bamboe genomen. De bamboe heet in de Alfoersche taal Boeloëh, en het is naar deze, dat de oudste stam, waaronder Tooembariri, Tooemoeoeng, Tooensarongsong, Ares en Kekaskasen moeten gerekend worden, zich tot heden Tooem Boeloëh noemen.

Het hoogste wezen wordt door hen Moentoe-oentoe genaamd. Niet minder merkwaardig komt het mij voor, dat de inlander de moeder van Moentoe-oentoe Marie noemt. [42]) Ongaarne, niet zonder den meesten eerbied, spreekt de inlander dat woord uit. De overige geesten, welke de inlander zegt tusschen hemel en aarde in het water en andere plaatsen aanwezig te zijn, gelooft hij alle aan dat opperste wezen Moentoe-oentoe onderworpen te zijn.

De gewone levenswijze van den inlander is zeer eenvoudig en gelijkvormig. De kleeding voor den man bestaat dagelijks, wanneer hij aan den arbeid is, in een tjidako, de bast van den boom lahendong, sponia, sp., welke, om de heupen vast gemaakt zijnde, ter bedekking der schaamdeelen strekt. Vervolgens uit een kort kleed met mouwen van bamboe gemaakt, dat tot de knieën af hangt, of uit een, insgelijks uit den bast des voornoemden boom, welke na alvorens door kloppen, met een stuk hout zacht gemaakt te zijn, ter breedte van omtrent twee en ter lengte van zes voeten wordt afgesneden; in het midden wordt een gat gemaakt, welk kleed alsdan even omtrent de knieën af hangt, hetzelve is zonder mouwen. Vervolgens een muts van denzelfden bast. Bij feesten of andere omstandigheden is hij gewoonlijk gekleed met een lange broek, meestal gestreept, een lange kabaai met mouwen en een soort van vest en en doek om het hoofd gebonden. Hierin is zeker de grootste rijkdom des inlanders begrepen. Lijnwaden is het eerst wat bij hen in aanmerking komt; alle koop en verkoop, huwelijken, boeten en wat dies meer is, worden naar de waarde daarvan afgemeten. Hoe grooter de bloemen der chitsen zijn, des te prachtiger zijn deze voor den inlander en worden het meest door hem gezocht. Goud of zilver wordt weinig gedragen; alleen bij de eerste hoofden, welke thans insgelijks een groote uitzondering op de gewone kleeding maken. [43]) Velen onder hen volgen de europesche manieren. Dit is echter alleen het geval wanneer zij naar de hoofd-

plaats gaan of bij hen geachte personen in hunne negorijen komen.

De kleederen der vrouwen bestaan meest, wanneer ze aan den veldarbeid zijn, in een kleedje of sarong van bamboe vervaardigd, een lang kleed met mouwen, kabaai, en een doek op het hoofd. In hunne huiselijke bezigheden zijn zij meest, vooral in de bovenlanden tot onder den boezem ongedekt. Bij feesten of andere plegtige gelegenheden kleeden zij zich op de gewone maleische wijze met kabaai en sarong; naarmate van het vermogen of den rang van hunne mannen zijn ze beter gekleed. Sommigen dragen gouden kammen, gouden of zilveren oorversierselen en somwijlen ook buikplaten. In het distrikt Tooembariri en onder Amoerang dragen de vrouwen veel een koperen gordel of dunne ketting om het midden.

De woningen van den inlander zijn, hoofdzakelijk in de distrikten Tooembariri, Kekaskasen, Tooendano en meerdere in de bovenlanden zeer groot, ruim en op palen, omtrent twaalf voeten hoog boven den grond, gebouwd; meest allen hecht, van sterk hout en voor een gedeelte uit de woka, vroeger omschreven, tezamengesteld. Naarmate van het getal huisgezinnen, welke in de grootste huizen wonen en meerendeels uit familie bestaan, zijn er apartementen in dezelve gemaakt; een ruime plaats of kamer is er meestal, waar ze te zamen komen. Twee, vier of meerdere kookplaatsen of haarden van steenen en zand, met stukken hout ter groote van drie of meer voeten omgeven, zijn tot gezamenlijk gerief daargesteld. [44])

De huishoudingen zijn echter individueel. Van twee tot tien en meer huisgezinnen vindt men te zamen naar gelang van de grootte der huizen. Dezelve zijn over het algemeen van de navolgende meubelen voorzien, als aarden potten tot het kooken van rijst en andere behoeftens; kommen, borden en schotels om uit te drinken en te eten; laatstgenoemde worden echter bij den inlander hoogge-

schat en naarmate van derzelver grootte zorgvuldiger en onderscheidender bewaard. Gewoonlijk ziet men ze in rotting gewonden aan de wanden hangen. Niet zelden zijn het erfenissen van reeds twee of drie geslachten; groote waarde hecht de inlander in het algemeen aan dezelve. Vervolgens vindt men in de huizen banken en tafels, slaapplaatsen van bamboe met matjes overdekt, ook een groote ronde bak van de bast eens booms, genaamd Aperoe, [45]) gemaakt, welke dient ter berging van padi en die, naar mate der hoeveelheid, grooter of kleiner kan worden gemaakt. Bij de eerste hoofden en overigens meer gegoede inlanders vindt men veel koperwerken, als lampen, waterkannen, oude kleine kanonnen, geweren, gambellangspelen, gongs en kwispeldoren, somwijlen oude spiegels, schilderijen en meer andere dingen, welke erfenissen zijn, en vooral bij de komst van vreemdelingen of ambtenaren van rang worden ten toon gesteld, met alle lijnwaden, welke slechts aan handen zijn. Niet alle huizen zijn met zooveel huisgezinnen en zoovele meubelen voorzien: er zijn er maar al te veel, waarin een enkel huisgezin, somwijlen een enkel persoon, en met dezen de grootste behoefte, woont en geen andere meubelen gevonden worden als die tot bereiding der levensmiddelen en verder hoogst benoodigd zijn. In eenige, niet in alle, distrikten wordt in de huizen een kookplaats of haard aangetroffen welke bij hen gebruikt wordt bij feesten betreffende den rijstoogst, wijl het alsdan verboden is in de gewone kookplaats het voedsel te bereiden. Den oorsprong hiervan heb ik echter niet kunnen vinden.

Bij het ontwaken is het een algemeen gebruik, dat de man naar den sagoeëertuin gaat en aldaar veelal tot om negen uur of later blijft. De vrouwen en kinderen zijn dan reeds aan den arbeid in de tuinen en maken het eten daar gereed; meestal blijven ze daar tot den avond, als wanneer zij gezamenlijk huiswaarts keeren en hun maaltijd nemen.

Het meest gewoon en geliefd voedsel van den inlander is de djagong of turksche weit, welke gestampt, even als de rijst, zeer smakelijk wordt toebereid. Daarbij eten ze gewoonlijk versche of gedroogde visch, wild of tam varkensvleesch of hoenders, naarmate het vermogen zulks toelaat, alles met spaansche peper, limoensap en andere groentens en wel met de meeste zuiverheid toebereid. Honden worden ook, doch meer in het distrikt Tooendano gegeten.

Twee soorten sagoe worden ook, doch zeer spaarzaam gebruikt, als de gewone sagoe en die uit de sehoboom [46]) getrokken wordt. Op dit alles maakt echter het volk van Tooensawah eene groote uitzondering; het is minder zindelijk. Het geliefd voedsel alhier is sagoe en tot heden wordt de slang met graagte bij hen gezocht en gegeten. Rijst wordt minder en meest dan als er vreemdelingen zijn opgedischt. In den huiselijken arbeid helpt man en vrouw elkander zoo veel mogelijk. Het stampen van rijst en djagong is echter aan de vrouwen en dochters opgedragen even als het maken der kleederen van bamboezen. De vrouwen van Tooensawang vergezellen hunne mannen veelal in het bosch en ter jagt.

In het bouwen van huizen zoowel als bij het ontginnen van gronden en het maken van tuinen wordt, ofschoon de aanleg of bouw individueel is, gezamenlijk gearbeid, hetwelk bij den inlander mapaloes [47]) genoemd wordt.

Bij het aanleggen en schoonmaken der tuinen, wordt daags te voren, door dengene die tuinen wil aanleggen of schoonmaken, daarvan door het rondroepen in de negorij kennis gegeven. Ieder die zulks verkiest geeft dan een van het huisgezin, volwassen menschen gaan afzonderlijk, kinderen, bereids sterk genoeg tot het verrigten van ligten arbeid, gaan insgelijks bij ploegen van twintig of meer naar denzelve. Bij ieder zoodanige afdeeling wordt een hoofd benoemd, dat voor de goede orde bij den arbeid moet waken. Het is streng verboden, in de tuinen arbei-

dende onkuische taal te spreken, uitdrukkingen te doen of andere dingen te verrigten die de zedelijkheid kwetsen. [48]) Een bijgeloof van den inlander is, dat dit ongeluk over hunne tuinen brengt en doet hen hiervoor waken. Die zich aan de overtreding schuldig maakt, zoo wel als aan onwil of onachtzaamheid bij het werk, wordt des avonds door de geheele thuiswaarts keerende ploeg gestraft: of door het zwart maken van het aangezigt, door het een tijdlang ten toon stellen, door ligte slagen met de steel van het blad van den sagoeboom [49]) of door het betalen van boeten met sagoeweer. Degene, in wiens tuin gearbeid wordt, moet aan alle arbeiders dien tijd te eten geven en is verpligt op zijn beurt weder van zijne huisgenooten te geven om den arbeid te helpen verrigten bij degenen, die hem geholpen hebben. Ieder, die een ploeg naar den arbeid gaande ontmoet, is verpligt daaraan eerbewijzingen te geven. Zij zijn meest met eene kleine vlag of met een kalapa op een stok voorzien, die vóór de ten arbeid gaanden wordt gedragen

Ieder Alfoer, die een reis onderneemt, laat meestal den vogel hooren of hoort dezen zelf als hij zulks verstaat. Wanneer deze een goede reis voorspelt gaat hij en anders keert hij terug tot den volgenden of een anderen dag. Wanneer een inlander op reis zijnde een slang over den weg vindt liggen of kruipen, keert hij terug tot een anderen tijd, wijl hij veronderstelt zijn reis voortzettende, ongelukkig te zullen worden. Wanneer de inlander iemand bezoekt en hij weder naar huis wil gaan en gedurende zijn vertrek iemand fniest, keert hij terug en zet zich weder een oogenblik neder. Bij den inlander wordt het voor een misdrijf genomen wanneer iemand den naam zijner schoonouders, de vrouw haar overleden man, of de man zijne overledene vrouw noemt; de hooge eerbied, welken zij voor die voorwerpen hebben is daarvan de oorzaak.

Geen inlander zal zijn padi- of rijstbak geheel ledig maken,

iets moet er in blijven al is het nog zoo weinig; hij veronderstelt, wanneer deze geheel ledig gemaakt wordt, hij niet weder vol kan worden.

De onder de inlanders gewone eed wordt op de volgende wijze gedaan. Een geladen geweer wordt op den grond gelegd, gestrekt naar het noorden en zuiden, en naar het oosten digt aan het geweer een stuk lijnwaad. De eene geestelijke neemt alsdan een bajonet, de ander een degen of sabel in de hand. Ze geven elkander vervolgens eerst de regterhand, steken dan hunne wapens aan de westzijde, waar het geweer ligt, digt aan hetzelve met de punten over elkander gekruist in den grond. Vervolgens stelt zich een der geestelijken, den stok van een kapala balak in de regter hand nemende, voor deze over elkander gekruiste wapenen met het aangezigt naar het oosten gekeerd, maakt een paar strepen met de punt van den stok tegenover de geplaatste geweren in den grond, roept vervolgens het hoogste wezen aan, verhandelt de zaak, waarover de eed wordt gedaan en vraagt dat diezelfde wapenen, waarbij zij zweeren hen mogen vernietigen indien zij onwaarheid spreken; daarna gaat hij driemaal door de gekruiste wapenen met de stok in den regter hand, de regter voet steeds vooruit zettende en telkens links of naar het noorden omkeerende. Daarna geeft hij den stok aan den tweeden geestelijke over, die, na hem alvorens weder de regterhand gegeven te hebben, even dezelfde ceremonie verrigt. Daarna wordt dengenen, welke den eed moet afleggen de stok gegeven, waarna hij insgelijks het opperste wezen aanroept, zijne zaak waarover hij zweert verhaalt en vraagt wanneer hij onwaarheid spreekt, dat alsdan diezelfde wapenen hem mogen verpletten. Daarna doet hij dezelfde ceremonie en geeft dan den stok weder af, waarop de geestelijke hem de hand reikt en nogmaals vermaant de waarheid te zeggen, hem te gelijk de straf op den meineed voorhoudende. Daarna wordt het geweer afgeschoten

en de eed is afgeloopen. Dit is de gewone eed, die in regterlijke zaken wordt gebezigd.

De inlander heeft bovendien de gewoonte om, wanneer hij zijn gezegde of zaak wil bewijzen, de hand op de aarde te leggen, of aarde in de handen te nemen en daarbij te zweren. Insgelijks zweert de inlander bij het vuur; den oorsprong der bovenstaande eeden, heb ik tot heden niet kunnen vinden. De inlander heeft nog de gewoonte om bij het water te willen zweren; dat wil zeggen, dat hij proponeert met zijn wederstrever te gelijk in het water te gaan; die het langste onder hetzelve blijft wint zijne zaak. De oorsprong, volgens oude overleveringen, is de volgende. Een rijke kapala balak had onderscheidene slaven; op een derzelven was hij zeer te onvreden en trachtte zich door hem van het leven te berooven van dien slaaf te ontdoen. Hij beschuldigde denzelven dan, hem bestolen te hebben en vorderde dat de slaaf met hem de waterproef of den eed bij het water zoude afleggen. De slaaf, overtuigd van zijne onschuld, nam deze uitnoodiging aan. Zijn heer echter wilde niet in het water gaan, maar zeide in plaats van zijn persoon zijn assagai in het water te zullen steken. De beschuldigde deels gedwongen, deels vol betrouwen op de voorzienigheid en in het volle bewustzijn de misdaad, waarmede hij beschuldigd werd, niet te hebben gepleegd, nam de uitnoodiging aan en sprong moedig in de rivier, die hem aangewezen was en liet zich naar den grond zinken. Zijn meester stelde te gelijk zijn assagai in het water. Op hetzelfde oogenblik sprong een wild koebeest met ongemeene woede op den beschuldiger toe, zoodat hij verpligt was tot zelfsverdediging zijn assagai uit het water te halen en zijn ten onregte beschuldigden slaaf de overwinning en de bewijzen zijner onschuld te laten, welke hem dan ook werden toegekend en hij voor onschuldig verklaard. Meer over dit toeval, zoo hij het noemde, verbitterd als vernederd, besloot hij vaster den ondergang van zijn slaaf

en beschuldigde hem weder van diefstal en vorderde op de ontkentenis der daad weder de waterproef of den eed bij het water, daarbij andermaal verlangende zijn assagai in het water te steken. De slaaf, hoezeer gerust door zijne onschuld, verzette zich tegen de ongelijkheid om zichzelven ten tweede maal tegen een stuk ijzer in het water te moeten onderhouden en verlangde, dat zijn beschuldiger zelf daarin zoude gaan. Deze weigerde het bij aanhoudendheid doch gaf eindelijk toe, om zijn regterbeen te gelijk met zijn slaaf in het water te zullen steken. De beschuldigde, zoo gesterkt door het gevoel dat een schuldeloos geweten oplevert als door de merkwaardige omstandigheid, die hem de eerste maal gered had, wierp zich moediger dan te voren in de diepte. Zijn meester, aan den oever zittende, stelde zijn ontbloot been in het water, hetwelk oogenblikkelijk door een zeer groote krab gegrepen en zwaar verwond werd, waardoor de beschuldiger verpligt werd zijn been uit het water te halen en de overwinning aan zijn onschuldigen slaaf ten tweede male aftestaan. Onderscheidene rampen troffen den meineedigen vervolgens en eindigden kommervol zijn leven. Deze eed is tot heden bij den inlander van groote waarde; bij meerdere gevallen heb ik gezien dat de werkelijk schuldige weigerde dien eed te ondergaan. Behoef ik wel andere bewijzen bij te brengen voor het geloof van den inlander in een opperwezen en een leven na dit?

De taal, die onder de bevolking gesproken wordt, is met eenige kleine veranderingen der uitspraak in de geheele Minahasa hetzelfde [50]); hiervan echter zijn geheel en al uitgezonderd de balaks Tooensawang, Bantik en die onder Belang behoorende, Ponasakan, Passan en Ratahan. De laatste drie spreken een gelijke taal. De vorige twee een geheel verschillende en worden noch door de laatste drie balaks, noch door de overige uit de Minahasa, noch wederkeerig in de beide balaks Bantik en Tooensawang verstaan.

De inlander kent geen alphabet en leest en schrijft dientengevolge ook niet. Alle zaken komen bij hem op het geheugen aan, hetwelk dan bij sommige ook zeer sterk is. Wanneer zij iets rekenen moeten, geschiedt zulks òf door de korrels van de djagong, welke ze tellen, òf door knoopen in een koord te leggen. Wanneer bij voorbeeld een der hoofden naar Manado moet gaan, en de dag hem bekend is, stelt hij zooveel knoopen in een koord, als hij gelooft hem nog dagen over te zijn; vervolgens maakt hij alle morgen een knoop uit het koord los en vervolgt dit tot hij gelooft dat de tijd hem juist over is om zijne reis te kunnen doen. De tijdrekening der inlanders is enkel in jaren. Van het planten der padi, dat gewoonlijk in December is afgeloopen, tot het weder planten is een jaar; verder bekommeren zij zich er ook niet over.

Alle feesten, welke door den inlander worden gehouden zijn van godsdienstigen aard; daarvan maakt echter het volgende alleen een uitzondering en ook nog niet geheel, wijl het somwijlen ook, zooals ik bij de aanhaling der feesten zal voegen, als godsdienstig voorkomt en gehouden wordt. Het wordt bij hun Mawewerit geheeten, dat is de kalapa wegsmijten. Wanneer de Resident of andere personen de bovenlanden bezoeken, wordt dit gebruik veel gevolgd en worden een of meer stukken lijnwaad opgehangen en ten prijs gesteld voor hem, die de kalapa krijgt en terugbrengt. De kalapa wordt nu weggeworpen en alle mannen doen, zooveel hunne krachten het maar toelaten, alle pogingen om elkâar de kalapa te ontwringen; dit is echter zeer moeijelijk en maar zeldzaam gelukt het aan een persoon die te behouden. Uren gaan er voorbij eer de kalapa wordt teruggebragt; in de rivieren gaan ze zelf daarmede, en zoo wel daar als op de droogte wordt ieder duim breed gronds met alle krachten verdedigd. Ik heb op Tooendano gezien, dat de ambitie zoo verre ging, dat de kalapa door het volk van geen van beiden der aldaar zijnde balaks kon

worden ontweldigd en dat het volk mij verzocht die zelfs terug te nemen. Aan geen der beide kapala balak wilde het die overgeven maar alleen aan een militair. De kalapa werd intusschen, totdat die door den gezegden militair was aangenomen, door het volk der beide balaks vastgehouden. De prijs moest dus ook verdeeld worden. Hoewel hierbij nu nimmer disputen ontstaan, zoude ik echter ongaarne een kalapa laten wegsmijten wanneer er volk van onderscheidene balaks bijeen was.

De gewone wapenen van den Alfoer zijn een klewang, lang kapmes, een piek, een klein mes, lolabi en een schild. Met de grootste behendigheid bedient hij zich daarvan; schoon niet kunstmatig, weert hij door zijne vlugheid in de behandeling der wapenen meest alle slagen van zijn tegenpartij af. Ik heb meermalen dit met verwondering gezien wanneer twee Alfoeren, gewapend met een houten klewang en schild, een geruimen tijd in het strijdperk waren en gelijke vlugheid het elkander onmogelijk maakte elkander met hunne gezegde klewangs aanteraken.

Wanneer de Resident of andere hooge ambtenaren in de bovenlanden gaan, is het een oud gebruik, wanneer zulks niet wordt afgezegd, dat de Alfoeren gekleed zijn naar hun ouden oorsprong, dat is met een tjidakogordel van lijnwaad, hetzij roode, witte, somwijlen ook wel zijden; met een doek om het hoofd en daarop een vederbos van papegaaijen of andere vogelen gesteld. [51]) Sommige hebben nog lijnwaden aan de armen hangen; naarmate dat ze hier rijk zijn, kleeden zich enkele met een gouden, andere met een zilveren ketting, ook wel met differente koralen omhangen, en alzoo gewapend met hunne gewone schilden en klewang of piek, verrigten ze, in twee rijen geschaard, hunne excercitieën en zingen daarbij te eere van hem, voor wien zij vergaderd zijn; meest mengen ze in hunne gezangen het verzoek om arak of andere sterke dranken. Ik zoude altijd afraden zonder sterke dranken in de bovenlanden te reizen.

Tot heden is het een gebruik geweest, dat de inlander, die geen padi had om te planten deze ging leenen, en daarvoor het dubbele terugbetalen moest. Die bijvoorbeeld 20 gantangs leende, moest het eerste 40, het tweede 80, het derde jaar 160 en zoo vervolgens betalen. Dit is de grootste oorzaak van den vroegeren slavenhandel geweest. Lieden, die niet konden betalen, moesten bij hem, die hun geleend had, met hunne familie gaan werken; daar werd hun geen tijd overgelaten om iets te kunnen werken tot afdoening hunner schuld, maar deze vermeerderde, zoodat de debiteur met zijn familie en nakomelingen tot slaven werden gemaakt en als zoodanig verkocht en behandeld.

Onder degenen, welke in groote minachting bij den inlander hebben gestaan en dewelke den inlander meest knevelden, moeten de Gouvernements tolken gerangschikt worden. Geen der hoofden vermogt vroeger den Resident te spreken, dan na alvorens den tolk zijne opwachting gemaakt en zijn offer gebragt te hebben. Thans is dit veranderd; ik bedien mij nimmer van den tolk als alleen in enkele gevallen bij den Landraad, en ook nog dan bedien ik mij van een militair, die vertrouwd is. Een dezer vergezelt mij op alle reizen en is dan mijn tolk. Ik zal over hunnen invloed naderhand de gelegenheid hebben nog iets te spreken.

Een plant, die gebruikt wordt bij den inlander, genaamd tawaän [52]) is de afbaken hunner grenzen, zoo in sommige balaks als onderling in de balaks zelve. Wanneer eenig verschil ontstaat over de grensscheiding wordt zulks door den kapala balak en twee Hoekoems onderzocht. In hunne tegenwoordigheid wordt alsdan de tawaän geplant en daarbij een gebed gedaan. De inlander vertrouwt dat hij, die als getuige bij het planten der tawaän is geweest en later de waarheid tegenspreekt of de grenzen verdonkert, gestraft wordt, door opzwellingen over het geheele ligchaam. Die als getuigen bij het planten der tawaän geweest zijn worden met drie borden betaald.

Eene aangename bezigheid is voor den inlander de jagt; deze wordt gerigt tegen wilde varkens, die hier overvloedig zijn, vervolgens tegen wilde koebeesten en het tweeslagtig dier, Babi roesa genaamd. Vier, zes of meerdere inlanders gaan in het bosch, voorzien van onderscheidene, kleine, onaanzienlijke doch tot de jagt zeer geschikte drijfhonden. Zoodra deze het wild ontdekken en zulks door hun blaffen aankondigen, volgt de inlander het geluid van den hond door het bosch, over bergen en in afgronden, waar de honden het beest staande houden, en het wordt alsdan met de piek gedood. Andere bedienen zich van lange netten, gemaakt van goemoetoetouw en stellen die waar ze sporen van het wilde varken zien. Het wordt alsdan door hen zelfs naar het gespannen net gedreven, alwaar het begint zich te verwarren en alsdan door de oppassende personen gedood wordt. Het gevaarlijkste dier is het tweeslagtige Babi-roesa. Deze door de honden vervolgd en benaauwd gaat niet meer verdedigender wijze te werk, maar valt niet zelden met groote woede op den inlander aan. Hartebeesten worden hier volstrekt niet gevonden; even zoo weinig als eenig verscheurend dier. De krokodil wordt echter in alle mondingen der rivieren of kreeken aangetroffen; weinig ongelukken worden hierdoor echter veroorzaakt. Insgelijks worden hier zeer groote slangen gevonden, zelfs ter dikte van een zwaren pinangboom. [53])

Bij het bouwen van huizen wordt door den inlander het volgende in acht genomen. Onder de vier pilaren der hoeken en in het midden van het te bouwen huis, worden gelegd vijf borden; hiermede bidden ze van de godheid, de plaats, waar het huis wordt gebouwd, te mogen koopen en bedoelen weder daarmede, dat ze de gronden, die dat wezen gemaakt heeft niet naar willekeur hebben weggenomen. [54]) Onder de middelste paal wordt op het bord nog gelegd een stukje ijzer en een koraal van koper gemaakt,

T. B. G.

waarin wat goud gemengd is; de beteekenis hiervan is deze: de walian, priester, bidt dat het huis zoo sterk en de familie, voor wie het gebouwd wordt, van zoo een langen duur èn zoo goed als dat metaal mag zijn. Is het huis voltooid, dan worden door de naastbestaanden een paar Hoekoems en den walian genoodigd en dan een vriendschappelijk maal gehouden. Vroeger, voor het bestaan van een Gouvernement alhier, en ik geloof ook nog een geruimen tijd daarna, zijn somwijlen in plaats van borden, menschenhoofden en ook levendige menschen onder de pilaren bij het bouwen van huizen gelegd.

Wanneer een inlander behoefte gevoelt zich eene gezellin zijns levens te kiezen en daaraan wil voldoen, moet hij de volgende gebruiken in acht nemen.[55]) De vader, naastbestaande of vriend gaat bij de ouders of naastbestaanden van het meisje, dat de inlander verlangt te trouwen en van welker genegenheid hij meestal vooraf verzekerd is, en vraagt het ten huwelijk; te gelijkertijd brengt hij een of meerder stukken lijnwaad, of iets anders, naarmate van den staat en het vermogen der beide partijen mede en biedt dat aan. Deze eerste stap wordt bij den inlander, Sinoepan „de mond openen" genaamd. Worden de geschenken aangenomen, dan is dit een goed voorteeken; de bruidegom komt daarna zelf en verkrijgt of verschaft zich verlof om in huis van het meisje te mogen komen. De onderlinge ouders of naastbestaanden bedingen middelerwijl de hoeveelheid der lijnwaden, welke zij voor hunne dochter of naastbestaande verlangen; deze eisch is altijd geëvenredigd naar de familie, waartoe de vrouw behoort. Niet zelden worden groote sommen geëischt en niet zelden kleine betaald; dit is hun echter onverschillig; zij bepalen zich tot den gedanen eisch, niet tot de betaalde goederen. Hoe grooter de bedongen bruidschat, arta, is, hoeveel meer eer dit aan de familie maakt; de aldus bedongen arta of minder worden aan de ouders of naastbestaanden

gebragt en daarmede is de plegtigheid des huwelijks voltrokken; met dien verstande, dat aan de naastbestaanden der bruid, ware het ook slechts een klein stuk der lijnwaden tot den bruidschat behoorende, moet worden gegeven, wijl ze anders de gehuwde niet als zoodanig erkennen willen. De bruidschatten of arta worden somwijlen bij dochters van eerste hoofden tot *f* 400 en meer, met bijvoeging van onderscheidene slaven, gevorderd. Hierover acht ik het echter noodig de volgende inlichting te geven. Tien gulden wordt gerekend voor een stuk linnen en voor de slaven wordt, daar deze niet meer bestaan, een kleine som gegeven. Men bekommert zich, zooals ik vroeger gezegd heb, minder om het ontvangen der waarde als om het bedingen eener groote arta. In den balak Tooensawang is het geven van arta verschillend. Zoo veel als den man, die trouwen wil, tot bruidschat bedongen werd, zoo veel en niet zelden dezelfde geschenken worden hem door de bruid als een tegengeschenk teruggezonden. Bij den geringen inlander is de arta gewoonlijk van vier of ook wel minder stukken lijnwaden. In de drie balaks onder Belang, met uitzondering der Mohammedanen zijn de arta bepaald als volgt: voor de dochter van een kapala balak 27 stukken, Hoekoem 17 stukken, voor een inlander 13 stukken. Onder deze stukken goed worden echter mede gerekend: bijvoorbeeld een zakdoek is een, een stukje linnen van een vadem is een, groote borden of schotels bedragen somwijlen vier en meer stukken. Een stuk zwart linnen moet echter altijd bij den bruidschat zijn.

Het huwelijk dan voltrokken zijnde, blijven de jonge echtgenooten bij hunne ouders; doch meestal bij den vader van den man wonen, welke hen onderhouden moet en wien zij in den arbeid behulpzaam zijn. Zij blijven daar zoolang tot hun vader zich overtuigd heeft, dat zij als zoodanig leven, zich zelve regeeren kunnen en een huishouding ophouden; alsdan wordt of een huis voor hen

op de gewone manier gebouwd, of ze krijgen alsdan een aparte woning in het huis hunner naastbestaanden, naarmate der lokaliteit en andere omstandigheden. Niet zelden gebeurt het, dat een meisje ten huwelijk gevraagd zijnde, wel de Sinoepan en een gedeelte, doch niet de geheele arta kan voldaan worden. Ze komen dan echter gedeeltelijk oogluikend bij elkander en wonen zoo somwijlen zelfs vele jaren. Zoo lang echter de geheele arta niet is voldaan is het huwelijk niet voltrokken. Wanneer dusdanige personen bij elkander wonen en naar de tuinen of andere plaatsen gaan, zijn zij verpligt de kinderen of het kind, indien zij die voor de voltrekking des huwelijks reeds hebben, tusschen hen beiden te laten gaan; hebben zij geene kinderen, dan moeten zij een leenen. Dit gebruik heerscht overal; in de oudste stammen heb ik het nog onvervreemd gevonden.

De eerste morgen na het huwelijk gaan de beide echtgenooten naar de rivier om te baden; de vrouw gaat vooruit en draagt op haar hoofd de lahendong, een kleed van boombast en de tjidako, gordel, van haar man. Deze volgt haar en draagt zijn kapmes. Eene vrouw, gewoonlijk naastbestaande of een der getuigen bij het brengen der arta, vergezelt hen en geeft hun water uit een kom om zich te wasschen.

Weduwen, die weder hertrouwen, volgen alle deze gebruiken gelijkelijk op; zij krijgen echter altijd minder bruidschat als bij de eerste verbindtenis. Bij het voltrekken van het huwelijk worden door den kapala balak twee getuigen, meest vertrouwde menschen gesteld, ten einde altijd de verzekering te kunnen geven van de voltrekking des huwelijks. Deze getuigen, zoo wel als de kapala balak, krijgen bij die gelegenheid betaling na evenredigheid der familie; dezelve is echter niet groot en bedraagt aan geldswaarde veeltijds van een tot zes ropijen aan ieder.

Het is aan den Alfoer vergund meerdere vrouwen te

nemen wanneer hij die kan onderhouden. Men vindt dat echter zeldzaam en alleen bij de eerste hoofden.

De echtscheidingen worden op de volgende wijze gedaan. Wanneer twee echtelieden door gedurige twisten met elkander niet meer leven kunnen, vervoegen zij zich bij hun kapala balak, die de zaak met een paar oudste Hoekoems onderzoekt. Vindt hij dat het moeijelijk is om de eendracht te herstellen, alsdan heeft de echtscheiding plaats. In presentie van twee Hoekoems wordt al het goed gelijkelijk verdeeld tusschen man en vrouw. De beide Hoekoems worden betaald met borden of schotels, naar het vermogen van degenen die scheiden berekend, en ieder heeft dan vrijheid om te gaan waar hij wil en weder te trouwen. Zelden worden echtscheidingen gedaan; ze kan echter ook zonder de toestemming der beide partijen geschieden. Wanneer bijvoorbeeld de hoofden het gedrag van eene vrouw als slecht beschouwen en vreezen dat dit ongelukken tusschen haar man en dengene, met wien zij hare pligten schendt, zal veroorzaken, dan worden zij op verzoek van den man van elkander gescheiden om het even of de vrouw daarmede tevreden is of niet. De scheiding wordt echter niet dan op goede gronden en overtuiging gedaan. Ingeval van overspel, zoo door den man als de vrouw bedreven, moet de schuldige de waarde van den bruidschat aan de verongelijkte betalen, onverminderd, wanneer de verongelijkte het verlangt, dat de schuldige alsdan in handen der hoofden wordt overgeleverd om naar de bestaande wetten te worden gestraft. Vroeger, zooals ik reeds heb gezegd, werd niet zelden door den verongelijkte de schuldige met den dood gestraft. Wanneer eene vrouw van haren man wegloopt naar hare ouders of vrienden, onderzoeken deze de reden; heeft ze schuld, dan wordt ze hierover onderhouden en wanneer het niet meer als een verschil is aan den man teruggegeven; is ze onschuldig en heeft haar men haar mishandeld, dan moet hij betalen om zijn vrouw uittelossen, gewoonlijk

een stuk linnen; dit wordt bij hen genoemd om de schande, den ouders door het slaan van hun kind aangedaan, te bedekken.

Het regt van opvolging bij erfenissen is bij den inlander het volgende: de man is van de vrouw en deze van den man gelijkelijk geheele erfgename, om het even of er kinderen zijn of niet, Zoo lang een der beiden leeft kan geen kind iets van de nalatenschap vorderen; wordt deze ook geheel en al verteerd dit is onverschillig; de ouders zijn echter verpligt, en doen dit ook zeer getrouw, om hunne kinderen zoo lang deze hunne zorg noodig hebben te voeden. Zijn nu de beide echtgenooten dood, dan verdeelen de kinderen in gelijke deelen de nagelaten eigendommen. Zijn er geene kinderen, dan volgen de kindskinderen en zoo in een regte lijn af. Zijn hiervan geene nakomelingen over, dan komen de zusters, broeders of andere op hun zijdelings volgende nabestaanden. Onder de kinderen worden bij verdeelingen van erfenissen met dezelve gelijk gesteld aangenomen kinderen, die gedurende hunne adoptie aan hunne aangenomen ouders dezelfde onderdanigheid, liefde en hulp hebben bewezen als de overige kinderen; het aannemen van kinderen, zoo van familie als vreemden, is bij den inlander zeer in zwang. Volwassen menschen worden zeer veel op deze wijze door anderen als kind aangenomen. Bij het aannemen van een kind wordt hem door dengene, die hem aanneemt een stuk linnen, een zakdoek of ander lijnwaad ten geschenke in onderpand gegeven. Wanneer er vele kinderen zijn, wordt meermalen het land, of de gronden, niet verdeeld maar gezamentlijk door de erfgenamen bebouwd en de voortbrengselen verdeeld.

De inlander heeft hier in het algemeen, vooral in de balaks, welke zich Tooemboeloeh noemen, even als Tooensoemea veel werk van zijne graven gemaakt. Vroeger tot aan de verwoesting der pokken in 1819, werden alle dooden bij of onder de huizen, sommigen in steenen potten, andere

in kisten begraven. Van het gezegde tijdstip echter worden de lijken op een kerkhof, bij iedere negorij aangelegd, ter aarde besteld.

Twee der voornaamste begrafenissen, die ik onder anderen gezien heb, zal ik hier ter nederstellen, te meer daar de eerste in een der oudste stammen en de andere in een der meest van de overige verschillende balaks is voorgevallen. De eerste was te Tooemoeoeng en werd op de volgende wijze gedaan. De doode, oogenblikkelijk na het overlijden in een matje genaaid zijnde, was in een zittende houding op een stoel gesteld en gebonden. Vervolgens was het lijk omhangen met chitsen, koralen en andere sieraden. De naaste familie volgde het lijk en zong dat het jammer was, dat hij was gestorven; dan daar hij nu dood was verzochten zij hem nu ook zijnen weg te gaan en niet weder te keeren om hen te verontrusten. Bij de stoel, waarop het lijk op was, ging eene vrouw, de naaste uit de familie, die gedurig met drie koperen belletjes aan het hoofd van den doode rinkelde. Zij verzocht insgelijks den geest des gestorvene om niet te keeren en haar of de overige familie aftehalen. Op het kerkhof bij het graf gekomen zijnde, bestaande uit een hutvormigen steen ter hoogte van omtrent vier voeten en breedte van twee en in den grond gegraven, – vroeger, voor het bestaan der kerkhoven, boven den grond gemetseld — werd het lijk van alle sieraden ontdaan en alleen met het digtgenaaide matje in die zittende houding in het graf gezet, en vervolgens met het deksel, den steen en met aarde digtgedekt en begraven. Bij het graf was padi en een kom met eten gesteld. Daarna ging ieder weder naar zijn huis, dezelfde gezangen als voren weder herhalende.

De tweede begrafenis was op Tooensawah. Aldaar was het lijk in een groote kist, nagenoeg als die bij de Chinezen in gebruik, op twee schragen gesteld, met lijnwaden omhangen. Boven de kist was een verhemelte gemaakt,

insgelijks met lijnwaden overdekt. Rondom de kist waren de lijnwaden, koperwerken en verder al wat den overledene of zijne naaste familie behoorde nedergelegd. De naastbestaande vrouwen uit de familie hadden zich om het lijk geplaatst, enkel met een kleedje tot het midden van het lijf bedekt, den boezem geheel ontbloot en de haren los hangende; alzoo dansten zij op het geluid van een gong en gamellangspel, zich gedurig met een der handen op de borst slaande. Bij tusschenpozingen werd op de kist een bak met pinang en sirih geplaatst en daarvan gegeten. Tegen het ondergaan der zon werd het lijk met de kist in een gewoon graf nedergelaten en met aarde digt gedekt. [56])

Het is een algemeen gebruik bij den inlander om bij begrafenissen, wanneer hij slechts eenig vermogen heeft, met draaibas of ander schietgeweer zoo veel schoten te doen als hij kruid kan krijgen; inzonderheid wordt dit bij de hoofden in acht genomen. In alle balaks wordt niet met evenveel ceremonie of op gelijke wijze begraven; in sommige, vooral langs de stranden, worden de dooden eenvoudig in een matje of kist gelegd en zoo, door eenige naastbestaanden gevolgd, in een gewoon graf nedergelaten. Bij allen echter wordt op de graven een overdeksel, het zij van bamboe, gaba-gaba of hout gemaakt en daarop een stukje lijnwaad, borden, of iets anders opgehangen.

Drie dagen na het overlijden, bij sommige ook tot op negen dagen, komen de naastbestaanden bij elkander eten, en worden dan door de walians eenige gebeden gedaan; dit is de tijd, waarop de rouw ophoudt en, naar zij zeggen, de geest van den overledene geheel is afgesneden en hij zich van de aarde verwijderen moet. Bij meer gegoede familiën wordt alsdan voor het huis door de naastbestaande vrouwen gedanst, bijna even als de tandak-dans der Javanen. Bij de inlanders wordt dit „manggolong" genaamd, en wordt bij die gelegenheid een groot varken geslagt, aan

lange reepen gedeeld en onder de dansenden verdeeld; ook somwijlen worden er lijnwaden verdeeld; meest echter is deze ceremonie voor de eerste hoofden.

Het volk in de Minahasa is, generaal gezegd, verstoken van alle schoolonderwijs en dan ook zonder eenige schoolkennis. Hierop valt de uitzondering alleen van een paar hoofden, die aan de stranden gevestigd, door omgang met meer beschaafde volken, zich de eerste kennis in het schrijven der Maleische taal hebben eigen gemaakt. In de scholen, die hier gevestigd zijn op de etablissementen aan de stranden te Manado, Tanawangko, Amoerang, Kema en Likoepang wordt onderrigt gegeven in de maleische taal en kennis van de christelijke godsdienst. Met uitzondering van een paar schoolmeesters zijn de overigen bijna buiten staat hun naam te schrijven, en in kennis en begrippen van de godsdienst behoeven zij zeker in onwetendheid niet verre voor den Alfoer te wijken. De meesten onder hen kleven dezelfde gewoontens en bijgeloof met vastheid aan. Tot het onderwijs wordt door de onkundigste zelfs een psalmboek of nieuwe testament gebruikt om ook met de jongste een aanvang in het lezen te maken. Jaren blijven zij zoo voortgaan, en kunnen dan de eerste bladzijde volmaakt wel van buiten. Van dit onderrigt is nu, zoo als ik echter geloof tot zijn welzijn, de bewoner der bovenlanden verstoken. De alhier gevestigde zendeling is zeker van een zeer goeden wil voorzien; onder zijn eigen onderrigt zijn er verscheidene kinderen, die vorderingen in de Maleische taal maken; het zijn kinderen van Maleische ouders of die ten minste door den omgang met Maleiers die taal gewoonlijk spreken. Volgens zijne eigene verzekering ontbreekt het hem aan de middelen, namentlijk goede boeken, om geregeld onderrigt te kunnen geven. Het is echter jammer, dat de ondervinding ons dagelijks zulke sprekende bewijzen levert, dat dat gedeelte der bevolking, dat onderwijs geniet of genoten

heeft, verre beneden den eenvoudigen Alfoer in zijne zedelijke beschaving terugstaat. [57])

In het algemeen dan heeft de inlander geen onderwijs genoten. Onder de hoogere volksklassen, vooral onder de eerste hoofden, vindt men menschen, die niet minder als met zeer goede verstandelijke vermogens voorzien zijn; ongetwijfeld zijn ze dit aan eenige oefening en voor een gedeelte aan den omgang met beschaafder menschen verschuldigd; hun gedurig aanwezen in de bergen heeft hen bewaard om ook met de beschaving al het kwade zich volkomen eigen te maken. Het karakter der bevolking is zeer schoon. Gastvrijheid is een der hoofdtrekken in hetzelve; met een ongedwongen gulhartigheid wordt bijna ieder vreemdeling bij hen behandeld. Haar inborst is zacht en openhartig. Zij is werkzaam en verrigt den arbeid met opgeruimdheid en tevredenheid; is onderdanig aan hare hoofden en aan de bevelen, die haar worden gegeven; zij is moedig maar niet moord- of wraakzuchtig, zoo als men haar steeds ten laste heeft gelegd. Ik behoef hiervoor geene andere bewijzen te geven als de aanhoudende rust des volks, hunne aanhoudende onderwerping en zeker verregaande verknochtheid aan dit gouvernement, die aan ieder onpartijdigen beoordeelaar tot verwondering moet strekken, wanneer hij slechts een gedeelte der verregaande misbruiken, een gedeelte slechts der onderdrukking, welke de inlander geleden heeft, kent; wanneer hij weet dat alle misdaden, moorden daaronder begrepen, met boeten ten voordeele der regters zelve werden gestraft; wanneer hij weet, dat somwijlen een doemenswaardige zucht naar gewin den inlander tegen zijn landgenooten deed ophitsen; boeten immers was de straf voor de misdaad en de belooning der regters. [58])

Regeeringloosheid en het belang van een ander, niet zijn eigen hart, deed hem zijn natuurgenoot ter nederstooten. Een moordzuchtig volk laat zich immers niet

door het teregtstellen van een enkel mensch, door het ophangen van een enkele uit zijn midden tot bedaren brengen. Dit echter heeft men verondersteld dat hier de oorzaak was. Niet het teregtstellen van den persoon, maar het verbieden van den doodslag, door het afschaffen der boeten op dezelve gesteld gemanifesteerd, deed het zoo dikwerf moorden hier ophouden. Men vergiste zich wanneer men veronderstelde dat het volk moordzuchtig was; vergiste zich wanneer men geloofde dat de doodslag een gevolg hunner feesten was; vele feesten waren een gevolg van den doodslag. Toenmaals en nog heden is het een algemeen gebruik, dat wanneer de inlander zich in een ongeval bevindt, wanneer hij iets gedaan heeft, dat zijn natuurlijk gevoel hem zegt kwaad te zijn, hij alsdan een belofte doet om een fosso of feest te geven bijaldien de voorzienigheid hem uit zijn onaangenamen toestand redt.

Bij een naauwkeurig onderzoek en vergelijking van de onderlinge overleveringen, van godsdienstige begrippen, gewoonten en wetten, heb ik niet een enkelen zweem van gebod, maar overal het verbod om te moorden gevonden; nergens de voorschriften om menschen maar overal dat om dieren te offeren. Over dit belangrijk onderwerp heb ik met ieder der oudsten des volks, zoo geestelijken als hoofden gesproken, die ik kon veronderstellen mij de meeste inlichting te kunnen geven, dan overal is mijn voren aangehaald gevoelen bewezen en versterkt geworden. Verkeerdelijk heeft men verondersteld dat de beide feesten genaamd Mangeloer en Maoeri met het slagten van menschen worden gevierd. Ik zal zoo nader in de gelegenheid komen, bij de aanhaling der feesten, het tegenovergestelde met den oorsprong derzelve aantewijzen. Men heeft verkeerdelijk, zeg ik nogmaals, den inlander als moordzuchtig afgeschilderd; men heeft de tusschen de onderscheidene distrikten, door gebrek aan klem in de regeering bestaande

oorlogen als sluikmoorden, de verdediging van eigendommen als overweldiging beschouwd.

De inlander is vervolgens getrouw aan zijne belofte en aan zijn woord, zoo buiten als in zijn huislijken kring, zorgend en liefderijk voor zijn gade en kroost. Het volk in de Minahasa is onder eene zachte en billijke regeering een deugdzaam volk; met bewijzen kan en zal ik dit staven en ieder, die tot geluk der bevolking en de interessen van zijn gouvernement wil arbeiden, kan en zal zulks insgelijks doen.

Het distrikt, dat de grootste uitzondering op de bevolking maakt is Bantik. Ik heb reeds vroeger gezegd, dat de bevolking daar niet tot de naturellen der Minahasa behoort maar waarschijnlijk, of liever zeker, uit het aangrenzend rijkje Bolaang Mongondooe is overgekomen. Zeker verschilt aldaar het algemeen karakter veel met den inlander der Minahasa. Bantikers dan zijn minder werkzaam, trotscher en minder onderdanig. Zij zijn de eenigste in de Minahasa, die geen werk voor hunne hoofden doen; omstandigheden hebben hen echter verergerd, en ik geloof het hier de gepaste gelegenheid te zijn die aan te roeren. De hoofdzaak is deze. Gedurende het bestuur van den Resident Dürr was er een Hoekoem van Bantik, Poloewan genaamd, naderhand bij den doop Urbanus Matheas geheeten, een man, die door zijn meerdere verstandelijke vermogens verre boven vele inlanders uitmunte; dan bij dit voorregt vereenigde hij ook de bekwaamheid van alle schurkenstreken ten uitvoer te brengen, die hem slechts invielen, ook waarmede men hem belasten wilde; uit dien hoofde had men hem uit den balak gestooten en van zijn post ontzet. Hij liet zich doopen en begaf zich in dienst van den Resident, die hem bereids kende en naar omstandigheden destijds als een uitmuntend en bruikbaar werktuig beschouwende, tot kommandant of vader der Minahasa verhief; hij Resident noemde hem zelfs Bapa. Deze Po-

loewan nu tot die hoogte verheven zijnde, verzekerd van zijn invloed op den Resident, was bedacht zich oogenblikkelijk op het hoofd van het distrikt Bantik te wreken en bragt te weeg, dat de inlanders aldaar ontheven werden, tegen alle billijkheid en de bestaande regten en gebruiken in, om voor hun hoofd meer eenige werkzaamheden te verrigten. Hierdoor gesterkt, zoo wel als door andere voordeelen, die hun door Poloewan in vergelding der gedurige kontributiën, presenten kan ik het niet noemen, die zij hem schonken werden toegestaan, vermeerderde hun trots en onwilligheid en tot heden moet dit volk nog met meerder ernst en vastheid geregeerd worden.

De slavenhandel is alhier in de Minahasa sedert de ingevoerde bepalingen dienaangaande geheel en al en zonder overlating van eenig spoor vernietigd. Alle lijfeigenen die hier zijn, zijn van behoorlijke papieren voorzien en volgens de wet geregistreerd, Deze zijn echter alle eigendommen van Burgers. In de bovenlanden zijn geene lijfeigenen. Omtrent dezelve worden de bestaande verordeningen, in zoo verre die bekend zijn, achtervolgd. Zeer menschelijk en goed worden de lijfeigenen in de Minahasa behandeld, klagten over hen zijn gering, die tegen hunne meesters zeldzaam. [59])

Verpandelingen zijn hier insgelijks niet. In 1819 is bereids het grootste getal vrijgegeven; eenige weinige nog bestaande zijn, voor zoo verre ik slechts heb kunnen vinden, naar aanleiding der Publikatie van de hooge Regeering in dato 7 Maart 1822 ontslagen, zoo dat ik zeker kan zeggen hier geene pandelingen meer bestaan. Het weder aannemen derzelve is vervolgens verboden.

De rust en tevredenheid der bevolking is algemeen, de vernietiging der misbruiken en beperking van misbruik van gezag, hoofdzakelijk onder de inlandsche hoofden, doet dezelve immer meer aangroeijen. De verzekering van veiligheid voor goederen en personen doet

den moed en den ijver der inlanders werkelijk levendig worden.

De rangen onder den inlander zijn de volgende. De kapala balak is het eerste hoofd des distrikts. Vroeger werden ze ook Hoekoem genaamd; nadat echter ieder distrikt verpligt is geworden jaarlijks balken te leveren in het fort Amsterdam, zijn ze kapala balak genaamd. Het tweede hoofd wordt genaamd Hoekoem maroea, tweede Hoekoem. De derde rang is Pahendon toea, oud Hoekoem, en is het hoofd van een negorij; met denzelve staat gelijk in rang de kapala loekar, wachtshoofd, dat in de groote negorijen, in sommige balaks, waar de kapala balak woont, gevonden wordt. De aldaar zijnde inwoners zijn, naar gelang derzelver hoeveelheid, in wachten verdeeld. Behalve deze hoofden zijn er een schrikkelijk groot getal kleinere hoofden, die Hoekoems, Bobatas en Mewetengs genaamd worden en over wier aanstelling ik nader spreken zal. [60])

De kapala balak, als eerste hoofd in zijn distrikt, verrigt alle bevelen van het gouvernement, zoo ten aanzien van den landbouw als generaallijk voor alle werkzaamheden, die moeten worden verrigt. Hij is in de eerste plaats voor de uitvoering daarvan verantwoordelijk, hij is verpligt om voor de rust in zijn distrikt te zorgen, hij is verpligt toetezien dat de geringe inlanders zoo wel als de andere Hoekoems werkzaam zijn en zoo wel hun gezamentlijke koffijtuinen als individueele padi- en andere tuinen onderhouden; hij is verpligt alle geschillen, die ontstaan, in zoo verre die zonder de tusschenkomst van het gouvernement in der minne kunnen worden afgedaan, naar 's lands gebruiken te vereffenen en de partijen tot rust te brengen.

De tweede Hoekoem helpt hem in alle zijne betrekkingen en wordt door den kapala balak gezonden, waar hij gelooft zulks in zijn distrikt noodig te zijn. Bij ziekte of om

andere redenen de kapala balak afwezig zijnde, wordt hij door den tweeden Hoekoem vervangen.

De oud-Hoekoem-hoofden der negorijen zijn aan dezelfde verpligting voor hunne onderhoorigen als de kapala balak voor zijn distrikt onderhevig. Zij, zoo wel als de vorige hoofden, moeten zorgen, dat die producten, waarvoor lijnwaden zijn ontvangen, geleverd worden, en de levering overeenkomstig ieders vermogen is.

De mindere Hoekoems, wier getal ik veelmalen in sommige negorijen heb bevonden twee derde gedeelte der mannelijke bevolking uittemaken, worden gebezigd tot het doen van kommissiën: als het afbrengen van producten, het mede onderzoeken van geschillen, het opzigthouden voor hun gedeelte over de werkzaamheden in het generaal.

De feesten [61]), welke onder de inlanders worden gehouden zijn alle godsdienstfeesten, zoo wel die gezamentlijk door de bevolking als afzonderlijk worden gevierd. Ze bestaan alle in dank- of zoenoffers. De voornaamste worden gehouden wanneer de padi bijna rijp is en niet in alle balaks is dat hetzelfde. De volgende zijn echter meest algemeen of ten minste in de oudste stammen gebruikelijk: als ten eerste het volksfeest Mageloer. Dit woord beteekent in de Alfoersche taal onderdanig, onderwerping. Dit feest wordt op de volgende wijze gevierd. Om een daartoe geplaatste schuur worden, zoo veel maar mogelijk is, lijnwaden en andere goederen tot pracht of sieraad strekkende, bij elkander gebragt en opgehangen. Bij dezelve schuur wordt een varken gebonden nedergelegd. Alle mannen, die daar zijn, strijken de voeten over het varken en daarna wordt het varken met een scherpe bamboe in het hart gestoken, vervolgens geschraapt en schoongemaakt; daarna wordt het op den rug gelegd, de buik eerst regt en daarna dwars opengesneden. Nu is een der priesters, welke tot aan het midden ontbloot is in de nabijheid; na alvorens gebeden te hebben, loopt hij met onstuimigheid op het varken aan,

steekt het hoofd daarin en drinkt een gedeelte van het bloed; met geweld wordt hij vervolgens van het doode varken afgehaald en op een stoel gesteld. Nu begint hij voorzeggingen te doen hoedanig de padivelden dit jaar zullen uitvallen; tot tweemalen springt hij weder naar het varken en drinkt. Hij wordt weder op zijn stoel teruggebragt en vervolgt zijne voorzeggingen; men gelooft dat dan een geest in hem is, die de magt van voorzeggingen heeft. Bij de vraag, die ik bij die gelegenheid deed, of het een voordeelig jaar zoude zijn, antwoorde mij de priester met nadruk ja. Dit is echter hun gewoon antwoord niet, ze rigten hetzelve zoo in, dat men het tweevoudig kan uitleggen. Het hart en de lever van het varken worden door de oudste lieden bezigtigd; is hetzelve zuiver en zonder aanwassen dan is dit een goed teeken. Na deze plegtigheid wordt het varken gesneden, gedeeltelijk aan walians gegeven en gedeeltelijk met de overige hoofden, aan het huis van den kapala balak opgegeten. Men heeft verondersteld dat dit feest vroeger door het slagten van een mensch in plaats van een dier gevierd werd; de oorsprong daarvan zal het genoegzaam tegenspreken. Vroeger was, volgens overlevering, een negorij bij Kekaskasen gevestigd. Vele booze geesten kwamen daar om de menschen te verontrusten; de inwoners der negorij werden zelfs door de geesten getergd om met hen te komen vechten. Volgens de overlevering moeten deze geesten halve menschen en halve paarden- of koeijengedaanten hebben gehad. De inwoners namen de uitdaging aan en vermoordden een dier geesten, welke in de gedaante van een varken bij hen kwam; het gevolg hiervan was, dat bijna iedere nacht een geheel huisgezin werd gewurgd gevonden. De overige dan namenvoor den geesten om verschooning te bidden en offerden negen varkens, waarvan zij hun het bloed te drinken gaven.

Het tweede volksfeest is almede wanneer de padi rijp

is en wordt Roemoeoem, rijst eten, genaamd. Dit wordt, even als bijna alle andere, met volle maan gevierd en alsdan de dansen Maengket, en Maharomba [62]) gedaan st. Alle ingezetenen zijn dan daar tegenwoordig en zoo schoon gekleed als hun vermogen toelaat. De priesters zijn insgelijks daar, op de oorspronkelijke of oudste wijze der Alfoeren gekleed. De vrouwen geven elkander de hand, de mannen insgelijks en vormen alzoo gezamentlijk een grooten kring. Op deze wijze gaan ze uren rond, bewegen of slingeren de armen voor- en achterwaarts; alles op de maat van gezangen, welke dankzegging aan het opperwezen voor het goed uitvallen hunner padituinen bevatten, dit is het Maengket. De tweede dans, Maharomba, in andere distrikten (Tooem Pakĕwasche) Mawinson genaamd, wordt op de volgende wijze gedaan. De regterhand wordt op den regterschouder van den voorgaanden persoon gelegd; zoo volgen ze elkander in een groote slinger op, altijd even als in de vorige dans op de maat en onder hun gezang voortgaande.

De bovenstaande feesten worden jaarlijks gevierd, het eerste echter niet in alle balaks, het laatste wordt te Kakas juist niet op de zedigste wijze gevierd.

Behalve dezen zijn er nog de onderstaande volksfeesten, welke niet alle, maar somwijlen om de vijf of meer jaren gevierd worden.

Het eerste, het Mewerei of groot feest, dat alleen in de balaks van Amoerang en dan op de openlijkste wijze te Sonder gevierd wordt als de padi rijp is. Het geschiedt echter alleen wanneer men veronderstelt, dat er veel kwaad in de negorijen heerscht en de padituinen niet zeer voordeelig zijn. Alsdan komen de vrouwen reeds des morgens te zamen en dansen in eenen kring Maengket. Ze mogen echter alleen tot over de heupen met een kleedje of zakdoek bedekt zijn. Dit mag niet verder als de knieën afhangen en mag van voren niet vastgehecht zijn, alleen

over elkander slaan, de boezem geheel ontbloot. Wanneer het avond begint te worden, ontdoen ze zich geheel van die kleeding, die alleen hunne schaamdeelen bedekt. Geen taal is dan zoo ontuchtig, die niet aan den man, zoon, dochter, moeder of vader onder elkander wordt toegevoegd. De mannen dansen in een kring alleen, doch behoorlijk gekleed. Wanneer somwijlen jonge meisjes of vrouwen, door een natuurlijk gevoel van schaamte, weigeren dit feest bij te wonen, wordt hun door de overige verweten, dat zij zich met haar vader of broeder vermengd hebben en daarom geweigerd aan het feest deel te nemen, en zij vervolgens verpligt het te doen. Het wordt bij hen voor groot kwaad gehouden, wanneer de mannen op die feesten de vrouwen aanraken. De beduidenis van het feest is, dat ze alle kwaad, wat op hen rust, afwerpen en alle schande verwijderen. Daags na het feest wordt de negorij uitgeveegd en dan weder als nieuw beschouwd. Uithoofde van dat feest heeft het distrikt Amoerang den bijnaam van Tooengkimboet, de benaming van het vrouwelijk schaamdeel.

Het tweede volksfeest, dat insgelijks gevierd wordt bij verloop van vijf of meer jaren, heet Maoeri „genoegen of aanmoediging voor een moedige daad". Wanneer het volk voelt, dat er somwijlen ziektens of andere ongelukken heerschen of veerkracht ontbreekt, wordt dit gevierd. Er wordt alsdan buiten de negorij een varken geslagt voor de priesters. Met het bloed daarvan worden drie houten bestreken en de negorij rondgedragen; vervolgens aldaar met klewangs gekapt en dan aan de huizen der hoofden opgehangen. In den balak Tooembariri wordt dit feest het plegtigst gevierd. Ik heb het echter daar nog niet kunnen bijwonen. Dit feest schijnt zijn oorsprong te hebben aan- en gevierd te zijn na het eindigen van een oorlog, als wanneer men de verwonnen hoofden ten toon stelde, en van dezelve een afkooksel maakte en aan ieder der mannen iets daarvan te drinken gaf.

Een derde volksfeest of algemeen godsdienstig gebruik is dit. Wanneer eene negorij vele ongelukken treffen en ziektens heerschen, gaan 's morgens vroeg alle inlanders met vrouwen en kinderen uit hunne huizen, hun beste huisraad medenemende en blijven alzoo buiten de negorij. De mannen, voorgegaan door de priesters zijn voorzien en gewapend met sapoe-sapoes, een bezem gemaakt van de steel van het blad van den sago [63]) boom, gaan met omzigtigheid en onder de grootste stilte de negorij binnen, vervolgens loopen ze met geweld onder en in de huizen, slaan met de bezems rond om de booze geesten weg te jagen, die ze gewoonlijk, volgens de verzekering der priesters, dan ook hebben weggejaagd. Den volgenden dag komen de priesters in het midden der negorij bij elkander, gewoonlijk bij een steen of andere plaats, waar de fossos verrigt worden, doen daar eenige gebeden en stellen padi tot offer neder: daarna wasschen zij zich met water, vermengd met kruiden, loopen vervolgens met drift rond, werpen zich op den grond en grijpen overal rond, wroeten vervolgens in den grond tot wanneer zij het voorwerp, waarna zij schijnen te zoeken, gevonden hebben en halen alsdan een stuk wortel, een digt gemaakte bamboe, een toegenaaid stukje linnen of andere voorwerpen uit den grond en zeggen dit door booze geesten daar gebragt te zijn. Tot in de huizen loopen ze op gelijke wijze. Onder de slaapplaats van den kapala te Tanawangko haalde een priester een doosje van bamboe met wortel en kalk opgevuld. De kapala balak verzekerde mij, dat zij zich reeds lang van binnen ongesteld gevoeld hadden uit hoofde van het gezegde bamboesje. Wanneer nu een wortel of iets dergelijks, vroeger behendig door de priesters, doch, volgens vertrouwen van den eenvoudigen inlander, door de booze geesten, daar verborgen gevonden wordt, dan wordt het dadelijk in een kom met water, waarin dezelfde kruiden zijn waar de priesters zich mede gewas-

schen hebben gelegd. Op het oogenblik als de vorengenoemde bamboe en wortels, en dergelijken door een priester worden uit den grond gehaald, stelt hij zich aan als werd hij wezenloos en wordt dan met water besprengd en weder tot zichzelven gebragt. Dit feest wordt genoemd Makasa se sakit „de duivels wegjagen". Dit zijn nu zeker de voornaamste volksfeesten.

De Mawewerit of de kapala wegsmijten wordt ten gevolge van een gedane gelofte bij ziekte of andersints verrigt. Hij, die de gelofte gedaan heeft, gaat bij zijne naastbestaanden, vrienden en bekenden rond, ook in andere balaks, geeft hun kennis en noodigt hen om op den bepaalden dag bij de Mawewerit te komen. Ieder geeft iets tot dit feest, hetzij rijst, hoenders, linnen, een hond, of iets anders. Van de bekomene of ingezamelde geschenken worden de kosten van het feest goedgemaakt, en naar de hoeveelheid daarvan bepaalt de gastheer den prijs voor hem, die de kalapa krijgt. Het feest wordt vervolgens gelijk gevierd als ik omtrent het wegsmijten der kalapa vroeger gezegd heb.

Bij het aanleggen van een padituin, namelijk bij het planten van denzelven, wordt het volgende gebruik in acht genomen. Nadat het terrein voor den tuin is schoongemaakt, wordt de padi, die daar geplant moet worden, in een bak in het midden van denzelven gesteld. Alsdan wordt door een priester een gebed gedaan en een kleine hoen geslagt. Hij steekt vervolgens negen kleine gaten in den grond en plant daar in padi. Vervolgens draait hij het aangezigt van de padi af, neemt een bezem en veegt den grond achter zich: de beduidenis hiervan is, dat hij alle kwaad van den tuin wegveegt. Vervolgens wordt na het planten der padi gezamentlijk met het huisgezin gegeten. De dag na het planten der padi mag de inlander niet in den tuin gaan; zelfs vreemde inlanders mijden door anderen nieuw aangelegde tuinen te loopen. Ze vooronderstellen, dat hun, wanneer ze zulks doen, een ongeluk overkomt.

De inlander heeft in het algemeen het gebruik een gelofte te doen, een hoen of varken te slagten, wanneer hij ziek is; alsdan komt een priester, danst bij den zieken voor het huis op een plank en slaat immer met bladen tawaän in het rond, eet daarna bij den zieke en laat zich meestal het beste gedeelte naar huis brengen. Insgelijks loopt de man of vrouw, wanneer een van hen beiden zwaar ziek en buiten kennis ligt, onder het huis, den geest van den zieke roepen. In andere distrikten wordt uit het venster een bak van wokabladen aan een tjidakogordel afgelaten om den geest te vangen. De inlander veronderstelt, dat wanneer een zieke buiten spraak en kennis ligt, alsdan de geest van den zieke onder het huis of daaromtrent ronddwaalt. In het distrikt Tooendano wordt, wanneer iemand ziek is, een hond door een priester de achterste pooten gebonden en zoo opgetrokken; vervolgens met een piek dood gestoken. De hond wordt daarna schoongemaakt, aan lange stukken gesneden en op een sosiroe, platte mand van bamboe gemaakt, gelegd, waarbij eenige lijnwaden worden gevoegd. De priester doet een gebed voor het herstel van den zieke en gaat vervolgens met het beste van den geslagten hond weg.

Wanneer een zeker soort roode vogels in de negorij komen en op de huizen vliegen, gelooft de inlander, dat de negorij verbranden zal, en wordt alsdan een klein huisje gebouwd, daarin wat padi als andersins gelegd en vervolgens in den brand gestoken. Ze loopen alsdan in de negorij rond en roepen brand. Hierdoor gelooven zij vrijwillig te geven hetgeen de geest van hun nemen wil.

Ik geloof nu alle, ten minste de voornaamste feesten en gebruiken te hebben opgenoemd; alleen behooren nog onder dezelve: eerstelijk dat der Tooenahas kobon of Leleëns. Deze zijn het, die den tijd om padi te planten aanwijzen; zij alleen zijn door hunne kleeding veel van den overigen inlander onderscheiden: zij dragen een lange

roode linnen kabaai en dragen een klein matje of zakje om den hals, waarin zij hun pinang, tabak en andere dingen bergen; aan niemand geven zij daarvan iets af, zij zeggen dat dit ongeluk aanbrengt. Wanneer zij, volgens hun zeggen, van de geesten worden gewaarschuwd, mag niemand in zijn tuin gaan werken, zij roepen dit in de negorijen rond. Wanneer nu somwijlen de inlander tegen dit verbod aan of door onwetendheid in zijn tuin gaat, moet hij voor boete een paar matjes of borden aan den Leleën betalen. Wanneer veel droogte heerscht moet de Leleën zich gaan baden en zegt alsdan regen te krijgen. Zij nemen altijd om zich te baden het tijdstip, waarop het luchtgestel of de ouderdom der maan geen twijfel op regen overlaten.

Nog tot de geestelijken en hunne gebruiken behooren de vogelhoorders. [64]) Zij gaan naar het bosch en roepen daar met een fluit een soort van uil. Wanneer deze nu nadert en stil zit zonder met het hoofd te schudden, 1, 3, 5, 7 of 9 malen fluit, is het een goed teeken; roept hij echter 2, 4, 6 of 8 malen, is het een ongelukkig teeken. Hieruit maken zij hunne voorspellingen. De inlander gelooft hier aan zeer sterk en onderneemt bijna niets zonder den vogel gehoord te hebben. De vogelhoorder laat zich altijd betalen, bij goeden uitslag echter meer. Vaste bepalingen zijn echter omtrent de betalingen niet gesteld.

De regterlijke magt wordt in de Minahasa uitgeoefend door den Resident en de zes hoofden der balaks, welke om het fort gevestigd zijn. In Civiele en Crimineele zaken wordt dan nagenoeg gevolgd het Reglement voor Ambon voorgeschreven, bij het besluit van Z. E. den G. G. dd. 14 Juni 1824 No. 10. Er zijn echter wijzigingen gemaakt ten aanzien van de magt, die den Resident afzonderlijk in regterlijke zaken wordt toegerekend. Ligte en correctioneele straffen, die zich echter bijna nimmer meer dan tot eenige rottingslagen dan wel tot een ligte gevangenis be-

palen, worden door de opzieners der buitenetablissementen, na alvorens de noodige inlichtingen der hoofden te hebben ingenomen, ten uitvoer gebragt. Maandelijks zenden zij echter hun register der straffen aan den Resident. Alle Civiele geschillen worden meest conform de bestaande gebruiken door de kapala balaks afgedaan. Kan dit echter ten genoege der beide partijen niet geschieden, dan komen ze eerstelijk voor den Resident, die, na de zaak onderzocht te hebben, bijna immer reusseert de twistenden, onder aanwijzing hunner eigen gebruiken en gewoonten, tevreden te stellen met inachtneming dat ieder goed regt wordt verschaft.

Een finantieel bestuur, hetzij distrikts-hetzij dorpsgewijze bestaat hier niet. De finantieele administratie is aan den inlander voor zich zelven overgelaten.

De verkiezing der kapala balaks werd vroeger meer, later minder overgelaten aan de gezamentlijke Hoekoems van het distrikt, waar een nieuw hoofd moet gekozen worden. Zij verzoeken alsdan aan den Resident, die hen verzamelt, dengene te benoemen, die zij onderling gekozen hebben; meest altijd komt hun keus met die van het gouvernement overeen, eerstelijk omdat zij zelve gaarne door iemand geregeerd worden of tot hun hoofd hebben, die in verstandelijke vermogens boven hen voor heeft, en tweedens wijl hun niet ongemerkt voorbij gaat, dat degene, die het beste aan zijne verpligting voldoet, ook met de meeste onderscheiding door den Resident behandeld wordt en gevolgelijk het meest bij de benoeming in aanmerking komt. Gewoonlijk wordt echter de tweede Hoekoem tot kapala balak bevorderd, wanneer ten minste geene redenen tegen hem bestaan. Wanneer nu de door de Hoekoems gekozene niet aan de intentie van het gouvernement voldoet, houdt de Resident hun de reden daarvan voor, en alsdan wordt een ander aangesteld. De tweede Hoekoem wordt ook steeds op voordragt van den kapala balak, na onderzoek van

het gedrag des voorgedragene, door den Resident benoemd. De mindere hoofden zijn altijd door den kapala balak benoemd. Met de hoofden der negorijen heeft dit thans geen plaats meer, de Resident laat eerst naar den persoon informeeren en daarna wordt hij aangesteld. [65])

Geene bijzondere stammen of familieën hebben regt op eenige post of komen in aanmerking. Veeltijds echter zijn de kinderen of naastbestaanden der hoofden meer beschaafd en openen zich langs dien weg een gemakkelijker bevordering.

Het dorpsbestuur is te zamengesteld uit een oud Hoekoem, hoofd van hetzelve en mindere Hoekoems, wier getal onbepaald en ongelijk is; in sommige negorijen, waar dertig huisgezinnen waren, heb ik tot twintig Hoekoems gevonden. De verpligtingen dier hoofden heb ik bij het noemen der titels en rangen aangehaald, de wijze van regtspleging heb ik vroeger aangehaald. Boeten, het grootste kwaad, dat de bevolking heeft getroffen en gedrukt, zijn onder den inlander geheel afgeschaft. Bij verongelijkingen zoude met dezelve echter, doch niet dan door den Minahasa raad, gestraft kunnen worden. Het is evenwel noodzakelijk, dat dit zooveel mogelijk vermeden wordt, ten einde alle misbruik te weren of te voorkomen, dat het stellen van een voorbeeld van den raad zelven niet tot een voorwendsel strekt, om die gewoonte in stilte weder in zwang te brengen.

Hoezeer mijne taak zich slechts tot het tegenwoordige en niet tot het verledene uitstrekt, kan ik echter niet op mij verkrijgen om niet een gedeelte der misbruiken en verdrukkingen, die bestaan hebben, hier aantehalen, vooral daar ze zooveel invloed op de bevolking gehad hebben.

Boeten dan, zeg ik, was de algemeene en geliefde straf van den Resident. Tot de minste ambtenaren, Hoekoems en anderen oefenden die, zoo wel gezamentlijk als op zich zelve uit. De minste door den inlander gepleegde of hun ten laste gelegde overtreding werd met boeten van *f* 20

tot *f* 70 en meer gestraft; *f* 10 is bijna zoo veel als een stuk linnen. Was hij niet in staat te betalen, dan was zijn zeker lot met zijne familie tot den slavenstand te vervallen. De boeten, die aan de distrikten of negorijen werden opgelegd, waren straffen òf wegens het wegnemen van grond van andere distrikten, waarvan altijd het regt van bezit aan die partij werd toegekend die de meeste geschenken ten offer bragt; van daar de ontstane twisten: òf ten gevolge van geen genoegzamen eerbied aan den Resident, den tolk of den kommandant der Minahasa bewezen. Boeten werden opgelegd ten behoeve van den Resident, de opzieners en tolken, wanneer de gastheer met de hem zoo eigen vriendelijke gulhartigheid zijne gasten onthalende, welligt de spijzen niet spoedig genoeg gereed waren, de rijst aangebrand, een menschenhaar in dezelve gevonden werd of een hoenderei niet zuiver was; meermalen heb ik de verzekering gekregen, dat behendige bediendens zulke eijeren in potten staken. Boeten werden betaald wanneer een gat in den weg was, waardoor men met de stoel, daar een ambtenaar in zat, struikelde; wanneer een brug gebroken was, wanneer de stoel, waar de Resident zich in had nedergezet in stukken brak. Dit laatste geval gebeurde te Kakas, alwaar dit door den Resident zoo euvel werd opgenomen, dat hij het distrikt met *f* 1000 buiten de slaven strafte. Meer in de zaak bekende lieden, zijn van gevoelen, of liever overtuigd, dat de gebroken stoel, de rottang namentlijk, met een pennemes door den ordonnans van den Resident was in stukken gesneden, waardoor de val en de, bevorens berekende, straf van den rijken kapala balak onvermijdelijk werd. Dit voorval is ten tijde van den heer Dürr gebeurd.

Boeten zijn betaald door iemand, die in sommige distrikten zonder voorkennis van den opziener iets van een ander gekocht had. Een negorij, genaamd Tongap, vroeger onder een der balaks van Belang behoorende, had zich

allengs verwijderd en onder Amoerang nedergezet, alwaar zij gezamentlijk met het overige volk alle diensten gelijkelijk verrigte. Bij het aanstellen van een nieuwen kapala balak in het distrikt, waartoe de negorij Tongap vroeger behoorde, beklaagde dat hoofd zich aan den Resident wegens de vroegere verwijdering dier negorij. De Resident doet door een kommissie, vergezeld van een paar militairen alle inwoners afhalen, die omtrent honderd zielen uitmaakten, zond de Hoekoems naar de oude negorij terug en verklaarde alle de overige tot boete hunner verwijdering als slaven. Aan de kommissie en de militairen werden eenige toegewezen, anderen verkocht en een dertig bleven tot bediening voor den Resident en belooning der regterlijke uitspraak, door hem alleen in zijn qualiteit gegeven. Dit was eene der handelingen van den heer Dürr.

Welken invloed moesten dergelijke onwaardige handelingen, het verkrachten van regt en wetten op de algemeene bevolking hebben? Welke voorbeelden moesten dit voor de hoofden zijn? De eenvoudige inlander overdenkt niet dat het de persoon van den Resident en niet het gouvernement is, die hem zoo hard, zoo onmenschelijk drukte. De inlander maakt zich geen denkbeeld van hooger kollegiën of gezag, zijne stelling en algemeene uitdrukking is: God is de eerste, de Resident de tweede, die zij kennen en waarop zij vertrouwen.

Ik zal hier van dit onderwerp afstappen. Wanneer ik alle daden van dien aard wilde ter nederstellen zoude ze geen gering gedeelte van deze aanteekeningen uitmaken. Alleen zal ik nog een paar woorden over de misbruiken ger tolken en dat der zoogenaamde Gekommitteerden zeggen; vooral daar de laatste de oorzaak zijn van dat groot detal mindere hoofden, dat soms bestaat.

Dat de tolken eenen grooten invloed op den inlander hebben, heb ik reeds gezegd. Niet zelden werden zij alleen, en altijd gezamentlijk met andere personen, zooals

ik verder zal aanhalen, in kommissie benoemd, tot onderzoek van grensscheidingen, geschillen, als andersins. Wanneer de inlander, gewoonlijk voor zijne belangen, den Resident wilde spreken, was hij verpligt eerst bij den tolk te gaan. Naar de hoegrootheid der geschenken, die hij medebragt voor den tolk, hing meest altijd de goede uitslag van zijne zaak af. Beide partijen handelden op dezelfde wijze, en dus een dubbel voordeel voor den tolk. Niet zelden werd het regt, wanneer het aan dengene, dien het toekwam zoude zijn gegeven, maar de tolk beter betaald was door de schuldige partij, aan deze laatste toegekend. De tolken sloegen boeten bij gebrek van eerbewijs. Er zijn gevallen, waarin ze den schuldige met slavernij hebben gestraft.

Behalve dezen nu was een tijdelijke plaag voor de bevolking de door mij vroeger genoemde kommandant of vader der Minahasa, alles onder de regering van den heer Dürr. Geloofwaardige lieden hebben mij verzekerd dat hij, bij zijne terugkomst uit de bovenlanden, telkens een troep, aldaar door hem tot den slavenstand verwezen lieden medebragt. Geloofwaardige lieden hebben mij betuigd, dat wanneer iemand zich tot hem vervoegde om over zijn belang te spreken, hij denzelve eerst de vraag deed, hoeveel het present bedroeg, dat hij medebragt, en wanneer hij begreep het niet met het vermogen van dengene strookte, die zich tot hem vervoegde, zond hij, kommandant, hem terug, om meerder te halen, zonder eens de oorzaak zijner komst te willen aanhooren. Tot heden toe wordt bij sommige Hoofden dit spottenderwijze Sinoepan, den mond openen, als bij het ten huwelijk vragen van een meisje, genoemd. De gezegde kommandant kocht en verkocht 's Gouvernements grond en dien van andere ingezetenen naar welgevallen, alles tegen onderhandsche bewijzen. Tot heden levert dit vele verschillen op en bijna ieder heeft zijn grond of van Dürr of van Urbanus Matheas

Poloewan, kommandant der Minahasa, gekocht, en beide hunne namen staan zeker verachtelijker bij den inlander naarmate zij de mishandelingen meer leeren onderscheiden.

In alle geschillen nu worden kommissiën benoemd; de eerste soort daarvan bestaat uit de zeven negorijen; de hoofden derzelven, de tolk en de Resident of iemand van zijnentwege. Niet zelden, of liever immer, waren de kosten en geschenken, die aan de kommissiën moesten gegeven worden, tienvoudig datgene, wat de zaak, waarover de kommissie handelde, bedroeg. Doodslagen versta ik hieronder niet, wijl immers de waarde van menschenbloed niet kon worden betaald. De kommissie echter maakte doodslagen op gelijke wijze af. Alles moest door het geheele distrikt, waar de kommissie zich bevond, gedragen worden. De winnende en verliezende partijen betaalden echter meestal evenveel. De tweede soort van kommissie bestond meest uit twee of drie personen, door den Resident gekozen en uit de laagste volksklasse, verre afstammelingen van europeanen of inlanders, die uithoofde van hun slecht gedrag zich uit de bergen hadden moeten verwijderen, en zich, zooals meestal het geval is, hadden laten doopen, en dan Burgers waren. Deze nu, die zich door hun meerdere behendigheid tot het uitvoeren van schurkenstreken, de uitdrukking is hard dan ze is de waarheid, hadden doen opmerken, werden tot onderzoek onder de eenvoudige inlanders en langs de kust gezonden, namen besluiten en maakten vonnissen op. Wanneer ik alle misbruiken en mishandelingen, door deze soort van menschen gepleegd, wilde nederstellen, zoude mij voor deze oogenblikken tijd ontbreken. Uit het volgende alleen kan men hen eenigzins beoordeelen.

Het vorige jaar was de luitenant Landouw, kommandant alhier, met eene expeditie langs deze kust, en wilde zich bij de bewoners derzelve eenige verversching koopen. Hij zag echter met verwondering, dat ze alles wegborgen, en hunne vischkorven, seros, opnamen. Na aan velen

hiervan de oorzaak gevraagd te hebben, zeide een der oudsten hem — na alvorens van den heer Landouw geinformeerd te zijn, dat het de volstrekte wil van het gouvernement was dat hun geen de minste overlast zoude worden gedaan, dat hij hun vriend was, en alles tot het geringste voor zich en zijne bijhebbende manschappen zoude betalen, — „wij zijn zoo door de gekommitteerden behandeld, dat wij liever de Mangindanosche roovers als een kommissie van de kompagnie zien komen. Voor de roovers kunnen wij onze eigendommen verbergen en wegloopen; aan de gekommitteerden moeten wij ze zelfs overgeven en hun afwachten." Daar nu deze kommissiën veel in de bovenlanden gezonden werden, wilde men den schijn wegnemen alsof die door den gemeenen inlander werden gevoed en onderhouden; men stelde dan een aantal kleine Hoekoems [67]) aan, die verpligt waren het onderhoud voor de gekommitteerden te verschaffen. Dit was dus een dubbel kwaad voor den inlander, daar deze hoofden hem niet alleen voor de waarde der benoodigde levensmiddelen knevelden maar bovendien hunne rekeningen daar zeer wel bij bevonden.

Onder de knevelarijen, die de inlander heeft ondergaan, beschouw ik nog de inname in de pakhuizen van hun eerste produkt, de rijst; ik zal hier niet ter nederstellen hoe hiermede in vroeger jaren is gehandeld, welke lage streken men bezigde om den inlander te bedriegen; ik zal alleen zeggen, dat ik bij de overname dezer Residentie, bij de eerste rijst, die geleverd werd in het pakhuis te Manado, mij ongemerkt derwaarts begaf om mij van de juistheid der levering te overtuigen; de maten, waarin de rijst gestort was, en veertig ℔ moesten wegen, dezelve tusschen vijf- en zeven-en-veertig ℔ vond, hetwelk een verschil van circa veertien % op de levering en van twintig % op datgene, wat aan het gouvernement werd verantwoord, bedroeg. De inlander was echter zeer tevreden

en zeide nimmer zoo wel behandeld te zijn. Wanneer dit nu onder het onmiddelijk toezigt en als het ware onder de oogen van den Resident gedreven werd, wat moet dan wel het lot van den inlander op de buitenposten zijn geweest, onder wier vroegere opzieners ik geen enkel gemoedelijk mensch ken?

De heer Roos, zal ik hier nogmaals herhalen, heeft zeer veel goeds gedaan en ik attribueer het hiervoren gezegde niet aan hem. De zwakke staat zijner gezondheid, die hem verpligte veel zijn kamer en zelfs zijn bed te houden, verbood hem veel zelf nategaan; de ambtenaren, die hem waren toegevoegd waren de overleden Scriba en de Pakhuismeester van den Broek, in wien hij verpligt was vertrouwen te stellen en van wien ik, wanneer hij zoo veel magt als de heer Dürr had bezeten, een even gelijk en naar de waarheid geschilderd tableau zoude kunnen ophangen, hetwelk ik echter thans in kleinen graad kan doen, doch zal teruglaten. De heer Roos genoot met regt de achting, die het volk hem toedraagt.

Ik zal nu geheel van dit onderwerp afgaan. Ik geloof, dat dit gedeelte van deze beschrijving overvloedige bewijzen levert, dat het volk der Minahasa geen moordzuchtig, maar een onderdanig, verdraagzaam en goed volk is.

De inkomsten der eerste en mindere hoofden bestaan nagenoeg, of liever, zooveel ik slechts heb kunnen nasporen, in de volgende.

Voor den kapala balak worden door zijn distrikt padituinen gemaakt, met uitzondering van den balak Bantik; de hoegrootheid derzelve is onbepaald; ik heb er gevonden die voor 15, voor 20, voor 10 of minder kojangs rijst van 3000 ℔ waren ingerigt, dit regelt zich veel naar de bevolking der balaks. In eenige balaks is het gebruik, dat die huisgezinnen, die niet aan de tuinen van den kapala arbeiden, een gantang van 40 ℔ rijst aan hem geven of gelijke waarde in goemoetoe of andersins; vijf % heeft

de kapala balak van het produkt der koffij, die uit zijn distrikt geleverd wordt. Wanneer het volk ter jagt gaat, krijgt de kapala balak het regter voorbeen, in sommige balaks een ander gedeelte, van het varken, of dier, wat gedood wordt. Wanneer het volk gaat visschen aan de stranden, geven ze een klein gedeelte aan den kapala balak; dit is echter dan wanneer meerdere personen te zamen voor eenige dagen weg gaan, niet voor de visschers voor dagelijksche levenbehoeftens. De kapala balak krijgt een gedeelte, en bepaalt echter hoeveel, van het verdiende loon, wanneer een troep volk zich gaat verhuren buiten den balak, tot het bouwen van huizen, het kappen van houtwerk als anderzins; dit is echter meest op de balaks van Tooendano toepasselijk. De kapala balak krijgt meest een klein geschenk bij huwelijken; de hoegrootheid onbepaald. De kapala balak krijgt bij het stellen van de grensscheidingen van onderlinge partijen eenige borden. De kapala balak krijgt insgelijks getuigengeld, hetzij linnen, borden of andersins bij echtscheidingen. Geene bepalingen bestaan er welke de hoegrootheid der genoemde inkomsten voorschrijven, dezelve hangen meestal af van de gegoedheid der personen of balaks. Dit zijn nu de inkomsten welke bekend zijn; een streng verbod heerscht er tegen alle vorderingen of afpersingen van eenige zaak hoegenaamd. Geen de minste klagten, niettegenstaande een personeel onderzoek in de geheele Minahasa en bij den inlander zelven door mij gedaan, heb ik kunnen opsporen. In den balak Bantik maakt de inlander geene tuinen voor den kapala balak; de reden daarvan heb ik reeds vroeger aangewezen; zij betalen echter aan hun hoofd de waarde van vier en twintig stuivers of daaromtrent wanneer zij uitgaan om langs de kust te negotieren. Zij betalen tien Males eieren [68]) wanneer zij om die te zoeken uitgaande met eenigen winst terugkeeren. Insgelijks geven ze een gedeelte der visch, welke zij gevangen en gedroogd heb-

ben; daar nu het volk van Bantik veel meer als het overige gedeelte der bevolking zich toelegt op de visscherij is dit nog al aanmerkelijk. De kapala balak van Tooensoemea heeft de vogelnestklippen, als aan dien post behoorende, voor zich. Volgens geloofwaardige informatiën bedraagt dit meer als een halve picol ieder jaar. Het zijn zeker eerste en tweede soort vogelnestjes, die daar gevonden worden. De kapala balaks van Ponasakan, Ratahan en Manado hebben insgelijks vogelnestklippen. Dit beteekent echter niet zeer veel.

De inkomsten der tweede Hoekoems bestaan uit dezelfde oorzaken, doch in mindere hoeveelheid. Van de koffij heeft hij voor het geheele distrikt een en twee derde %.

De oud Hoekoemhoofden der negorijen even als de vorigen; er zijn echter ook negorijen, waar voor de oud Hoekoems niet gewerkt wordt. De Hoekoems der negorijen hebben van de koffij, die door hun negorij wordt geleverd, drie en een derde %.

Voor de mindere hoofden zijn geene bepaalde inkomsten; als ze als getuigen worden geroepen bij echtscheidingen enz. worden ze betaald. Ik heb echter ook negorijen gevonden, waar het volk ook voor de geringste hoofden werkte. Een zekere bepaling, welk inkomen ieder heeft, is niet optegeven, wijl de tuinen en andere omstandigheden het eene jaar voordeeliger als het andere zijn.

Alle bovengemelde inkomsten bestaan volgens zeer oude gebruiken; daar echter volstrekt geen aanteekeningen hierover gehouden zijn, is het onmogelijk den oorsprong te vinden [69]).

Bij het bouwen van een huis van den kapala balak wordt hij daarin door zijne onderhebbenden geholpen; hij is echter verpligt menschen te huren om het hout te kappen. Het naar de negorij brengen en opbouwen doen de inlanders zelve. Ook in sommige balaks worden de tweede Hoekoems en ook de oude Hoekoems der negorijen geassisteerd.

Het vroeger gebruik van ontvangen van belooningen bij het aanstellen van geringe hoofden heb ik verboden, zoowel als de aanstellingen zelve.

Ik geloof mij overtuigd te mogen houden, dat de bovenstaande inkomsten de voornaamste, en ik geloof ook alle zijn; dat somwijlen, nog hier of daar in de afgelegenste plaatsen, een kleinigheid bij zekere omstandigheden aan de hoofden gegeven wordt, is mogelijk; ik heb het echter met alle persoonlijk aangewende moeite niet kunnen ontdekken.

De hoofden zijn daarentegen verpligt om, gedurende den dag of de dagen dat de inlander voor hem werkt, zoo in de tuinen als andersins, hem te eten te geven, doch bij sommige had een misbruik dit gebruik vervangen, namentlijk dat de inlander zijn eigen voedsel moest medebrengen. Dit heb ik afgeschaft. Alle bovenstaande inkomsten en regten der hoofden worden door de bevolking gereederlijk erkend en voldaan.

De verpligte leverantiën door de bevolking tegen vastgestelde prijzen zijn deze: de kojang rijst van 3000 ℔ à *f* 48,— in ruiling voor lijnwaden. Hiervan moet volgens bestaande kontrakten door de geheele Minahasa 700 kojang geleverd worden. Altijd is er welligt iets meer voldaan. Ik heb dit jaar 2000 kojangs ingeruild.

De goemoetoe, die geleverd wordt, wordt betaald met *f* 1–18 de 100 strengen. Er bestaat geen kontrakt of gebruik hoeveel moet worden geleverd, maar het hangt van den goeden wil en ijver des volks af. De goemoetoe wordt in kontanten of in ruiling tegen lijnwaden, naar verkiezing van den inlander, geleverd; meestal wordt ze echter voor lijnwaden ingeruild. De laatste vijf jaren hebben een resultaat van nagenoeg een millioen strengen per jaar opgeleverd.

Alle koffij, die in de Minahasa groeit, moet aan het gouvernement tegen *f* 12,— den pikol van 125 ℔ wor-

den geleverd; de voornaamste plantagiën zijn van 1821 en 1822.

De drie bovengenoemde voornaamste voortbrengselen des lands worden bij uitsluiting van alle andere aan het gouvernement geleverd.

De verpligte leverantie van rijst is in de volgende evenredigheid verdeeld.

Distrikt	Manado,	85	kojangs.
"	Amoerang,	181	"
"	Tooensoemea,	180	"
"	Belang,	33	"
"	Tooendano,	131	"
"	Tooenbariri,	50	"
"	Likoepang,	40	"
		700	kojangs.

De verpligte heerendiensten, welke ten behoeve van het gouvernement door de bevolking worden verrigt, zijn de volgende.

Het opbouwen, vernieuwen, verbeteren en het doen van alle kapitale reparatiën aan het fort Amsterdam en daarin staande gebouwen rust op de geheele bevolking gelijkelijk. Alle daartoe benoodigde houtwerken, kalk benevens handlangers worden door 27 balaks in evengelijke verdeeling geleverd en verrigt; dit echter tegen alle billijkheid, daar door die gelijke verdeeling de balaks Manado en Tooendano, beide welke slechts de eerste 197 en de tweede 230 menschen bevat, verpligt zijn even zooveel te leveren als de balak Tooensoemea, die bijna 9000 zielen sterk is. Alle in het fort te doene kleine reparatie en de daarvoor benoodigde handlangers zijn aan de zes nabij liggende balaks bij het fort opgedragen.

Ieder distrikt is verpligt gelijke werkzaamheden en leverantie te doen voor het woonhuis van den civielen opziener in hetzelve, zoo wel als voor het fort of versterking

dat daar is. De bevolking der balaks is verpligt, bij afwisseling de rijst en koffij en goemoetoe voortbrengselen van het distrikt aan boord van zoodanig vaartuig te helpen brengen als tot den afhaal gezonden wordt. De bevolking is verpligt alle gouvernements goederen door hunne distrikten te dragen; deze verpligting is geen groot bezwaar. Dit treft het meest de balaks Tooensoemea, Kalawat-boven, Kalawat-beneden en Bantik, daar deze het dragen der goederen naar Kema en Manado onderling verrigten. Zeldzaam, althans zeer weinig, en niet buiten de hoogste noodzakelijkheid heeft dit plaats, daar ik zorg alle transporten over water te doen. De bevolking is verpligt alle brieven door hun distrikt over te brengen, dit is insgelijks een zeer kleine dienst.

De zes om het fort liggende balaks zijn verpligt de ontscheping van 's Gouvernements goederen, alhier aangebragt, te helpen doen. Ingeval op een der onder aan strand liggende etablissementen goederen moeten worden gelost, hebben de daaronder ressorteerende balaks eene gelijke verpligting. De bevolking is verpligt in het distrikt de groote wegen schoon te houden; ook dit is geen groot bezwaar, daar de goede staat derzelve tot hun eigen gemak en zekerheid strekt. Verouderde gebruiken hebben echter ten aanzien van weinige balaks eene onevenredigheid gesteld.

De verpligting van iederen balak en negorij om wachten tot hun eigen veiligheid en handhaving der politie en goede order te geven, geloof ik niet als een heerendienst te kunnen beschouwen.

Dit zijn nu alle heerendiensten of verpligte leveranliën, tot welke ik weet de bevolking te zijn verpligt; die ten aanzien hunner hoofden heb ik bij de inkomsten derzelve verhandeld en opgegeven, alleen met uitzondering, dat de balaks verpligt zijn hun eerste hoofd, wanneer hij op reis gaat, te dragen en wanneer hij door het gouvernement

wordt ontboden, van levensmiddelen te voorzien; dit is een zeer gering bezwaar.

Ten behoeve van 's Gouvernements ambtenaren of andere personen worden geene heerendiensten hoegenaamd gevorderd of verrigt, of eenige andere belastingen hoegenaamd ook geheven.

Omtrent den eigendom des gronds heeft de inlander het volgende gevoelen en wordt daarna ook regt gedaan. Hij beschouwt eerstelijk het geheele grondgebied der Minahasa als het eigendom van het gouvernement, doch beschouwt het door hem bewoond en bebouwd wordende als hem door het gouvernement in gebruik en ten eigendom gegeven, waarover hij naar goedvinden beschikken kan. Ieder distrikt heeft zijne grensscheiding, behalve Likoepang met den balak Kalawat-boven en met Tooensoemea en dit met Likoepang. Het regt op den grond in de balaks wordt verkregen door erfenis, gifte, aankoop of door het omkappen van bosschen. Hij, die een bosch, dat vroeger onbebouwd was, velt, heeft tot regt van eigendom op den grond; ik zeg ieder in zijn balak. Het is verboden gronden te verkoopen aan inlanders uit andere balaks. Hij, die een stuk land aan een ander in huur geeft, betaalt gewoonlijk een tiende van het produkt, dit is bijna een algemeene regel [70]).

Ik zal nu overgaan tot den landbouw en verdere takken van nijverheid.

De grond, heb ik reeds gezegd, kan in het algemeen als zeer vruchtbaar beschouwd worden, en is, nog meer algemeen gesproken, overal zeer geschikt voor de rijstkultuur. De vruchtbaarste streken zijn die, waar zich die groote bergvlakte bevindt. Eene groote uitzondering maken echter hierop de streken aan de Noordwest-zijde des bergs Sopoetan strandwaarts, en die aan den voet van den berg Kalawat gelegen zijn. De eerste schijnen hoofdzakelijk weinig, de tweede nog minder voor de koffijkultuur ge-

schikt te zijn. Ik vermeen de oorzaak hiervan gelegen te zijn in de eruptiën, die van den eersten der beide bergen nog voor weinige jaren, en van den laatsten vroeger, doch veel later als in het overige gedeelte der Minahasa, hebben plaats gehad en in de beide laatste streken een vloed van meestal blaauw, grof vulkanisch zand of asch over dezelven hebben verspreid. Alles, wat in de overige distrikten in de bovenlanden geplant wordt, groeit goed en welig op.

De uitgestrektheid van het gebied der Minahasa is zoo groot, dat die tot slechts voor een klein gedeelte door de bevolking kan bebouwd worden. In evenredigheid der bevolking is het echter nog weinig bebouwd; ik geloof dit uit het volgende te mogen afleiden. Tot het jaar 1824, wanneer ik het bestuur dezer Residentie heb overgenomen, was het produkt, en dus ook het bebouwde van den grond, slechts een derde van hetgeen ik in dit afgeloopen jaar 1825 aan kultuur uit de Minahasa getrokken heb, en ik mag toch wel immers niet veronderstellen, dat ik in een jaar al het te behalen voordeel getrokken, en de bevolking reeds nu op den hoogsten trap van nijverheid door den landbouw zoude hebben helpen brengen; hoeveel echter nog meer kan worden bebouwd laat zich niet bepalen, een paar jaren zullen hierover meer licht geven.

Bij voorkeur maakt de inlander hoofdzakelijk zijn padituinen waar hij verpligt is groot en zwaar hout te vellen en liefst op plaatsen, waar nog geene tuinen zijn geweest. De wijze, waarop de grond wordt ontgonnen is deze: eerst wordt het gras, de heesters en ander onkruid uitgewied; daartoe worden kleine ijzeren kapmessen gebruikt of stompe beitels van wokaboomen, waarvan het hout of de bast ongemeen hard is, zoo als vroeger is aangewezen. Daarna worden de boomen omgekapt, de takken zooveel mogelijk er afgedaan en dan dezelve met het onkruid gelijk in den brand gestoken. Het niet verbrande kleine hout wordt weder bij elkander gezocht en daarin andermaal de vlam gestoken;

de groote stammen blijven onverbrand liggen. Een paar dagen na dit verbranden wordt eerst in de tuinen djagong of turksche weit geplant. Na verloop van eenige dagen wordt het gras weder uitgeroeid. Wanneer de djagong nagenoeg rijp is, wordt de padi daar tusschen gezaaid, of gepoot. Wanneer ze gepoot wordt, dan worden met een bamboe iets meer als een halve voet of daaromtrent gaten in den grond gestoken en de padi er in gestort. Wordt de padi gezaaid, dan wordt, wanneer ze omtrent anderhalve voet is opgegroeid, daar waar te veel staat uitgenomen en op andere plaatsen verplant; gewoonlijk wordt de tuin tweemalen van onkruid gezuiverd. Is de padi rijp, dan wordt deze meest bij den steel afgeplukt; dit is nu voor de drooge rijstvelden. Ik zal hier nog bijvoegen, dat de inlander liefst zware bosschen omkapt wijl daar het onkruid niet zoo spoedig voortgroeit. Drie jaren ten minste, laat de inlander den grond braak liggen; meest echter al tot vijf en meer jaren. De padi, die in de balaks aan het meer gelegen gezaaid wordt, wordt op de volgende wijze behandeld. Het water wordt eerst uit de tuinen door middel van opening der dijken of dammen afgelaten, daarna het onkruid uitgehaald en op de dijken gelegd. Op deze dijken wordt de djagong geplant, waarna de padi enkel gezaaid wordt. Wanneer dezelve anderhalve voet of daaromtrent hoog is, wordt de te veel gezaaide uitgenomen, op andere plaatsen geplant, en vervolgens het water weder op de gewone wijze in de tuinen gelaten, totdat de padi begint vruchten te dragen. Alsdan wordt het water afgelaten; in geen geval wordt de grond, noch op de drooge padivelden noch in het water omgeploegd. Thans is de ploeg in de balaks aan het meer gelegen reeds ingevoerd. Het is een begin, doch de inlander is er zeer mede tevreden; de aangelegde tuinen door de ploeg bewerkt staan verreweg schooner als de andere; ongetwijfeld zal dat werktuig voor de natte rijstvelden algemeen worden, en belooft

dan geen gering voordeel; of het op de drooge velden ook mogelijk zal wezen de ploeg te gebruiken, zullen de in het vervolg te nemen proeven moeten aanduiden [71]).

Met den aanleg der koffijtuinen is gehandeld overeenkomstig de Instruktie bepaald bij Besluit van den Gouverneur-Generaal van 24 Februari 1822 No. 1. Men heeft op alle en daaronder vele daartoe ongeschikte gronden koffij geplant, om de planting in alle balaks voort te zetten; aan de stranden dan het meest zijn tuinen, die volstrekt niet groeijen, zooals te Amoerang; andere staan beter doch geven geene vruchten. Daarentegen staat de koffij in de bovenlanden uitmuntend schoon, en zoo vol vruchten, dat ik op vele plaatsen de boomen heb moeten doen stutten door bamboezen. In de balaks Tooemoeoeng en Tooensarongsong zijn volstrekt geen dadap-of schutboomen geplant, en daar staat de koffij boven alle anderen het schoonst. De boomen van 1822 staan alle vol vruchten.

De tuinen zijn gezamentlijk of negorij's gewijze aangelegd en worden ook zoodanig, zonder daartoe eenige huisgezinnen te bepalen of uit te zonderen, onderhouden. In de meeste negorijen gaat alles: man, vrouw en kinderen drie of vier malen in de maand gezamentlijk en vrolijk [72]) naar de koffijtuinen; het is alsdan slechts het werk van eenige uren om dezelve schoon te veegen en na te zien. De tuinen zijn alle, en op alle tijden, door mij in die order gevonden, waarin ik ze nauwelijks had durven verwachten. Het produkt der koffij, ad *f* 12,— den pikol, wordt op de volgende wijze verdeeld: *f* 1,76 gaat van ieder pikol voor de hoofden af, daarvan heeft de kapala balak *f* 1,18 van al de koffij, die uit zijn balak geleverd wordt; de tweede Hoekoem krijgt *f* —,40 ook over het geheele distrikt, en de oud Hoekoem der negorij *f* —,18 voor ieder pikol, die door zijne negorij wordt geplukt. De overige *f* 10,24 per pikol worden in gelijke deelen tusschen den oud Hoekoem, de mindere hoofden en den inlander verdeeld. Er zijn vele

inlanders, die kleine tuinen afzonderlijk hebben, deze zijn hun eigendom, en ze ontvangen voor ieder pikol ƒ 12,— zonder daarvan iets af te geven. De koffij wordt naar verkiezing der inlanders met kontanten of lijnwaden betaald; meest echter met lijnwaden.

Bij den inlander der Minahasa is volstrekt geen landmaat bekend [73]). Hij verkoopt zijn stuk land of verdeelt het zonder de maat te kunnen noemen; het eenige denkbeeld, dat hij van dezelve heeft, of de bepaling van eenige hoegrootheid is de vadem; niet van 6 Rhijnl. voeten, maar zooals die door een mensch wordt gemeten. Naar dezen bepaalt hij de hoegrootheid van het onderwerp, dat hij wil aanduiden. Bij verkoopen van lijnwaden aan den inlander door het gouvernement, wordt de vadem van 6 voeten Rijnhl. en geen andere maat hoegenaamd gebruikt. Gewigten worden bij den inlander volstrekt niet gebruikt; de maat, waarmede hij zijne produkten aan het gouvernement levert, is de gantang van 40 ℔ rijst; naar deze regelt hij zijne waren in de binnenlanden.

Alle produkten, welke aan het gouvernement geleverd worden, en welke de voornaamste voortbrengselen des lands zijn, worden bijna geheel door den inlander zelven gedragen, en langs de groote wegen naar de pakhuizen gebragt in het distrikt waar zij behooren. Hierop vallen alleen deze uitzonderingen: 1e dat het distrikt Tooendano, met uitzondering van de balaks Tooemoeoeng en Tooensarongsong zijne produkten te Kema leveren moet; 2e dat eenige weinige hoofden een gering getal paarden hebben, en daarmede den afvoer doen plaats hebben, en 3e dat de balak Kalawat-boven zijne produkten zeer gemakkelijk langs de groote rivier met bamboezen vlotten afbrengt.

De hoeveelheid, soort en deugdzaamheid der produkten, welke aan het gouvernement geleverd worden, is vroeger opgegeven. Toen ik de administratie der Residentie heb overgenomen kon ik niet wel bepalen hoe groot het pro-

dukt rijst is geweest. De tuinen in 1824 aangelegd en waaruit nu 2000 kojangs rijst worden geleverd, hebben eene uitgestrektheid van circa 21,000 gantangs padi ieder van 40 ₡ beslagen. De hoeveelheid der gezaaide padi is door den inlander zelve opgegeven en ongetwijfeld verkleind. Gewone rekening is 80 voudige vermeerdering van het geplante. Verliezen zijn er altijd, hetzij door de droogte, hetzij door de vernieling der muizen, welke de rijp wordende granen afvreten en niet zelden in een nacht een groote gedeelte van een tuin verwoesten. Beide gevallen hebben ook dit jaar plaats gehad; ik geloof echter het produkt dit jaar ten minste op 7000 kojangs van 3000 ₡ te mogen stellen; denkelijk is het meer. De rijst uit de Minahasa is zeker minder als de Javasche; vooral wanneer ze overjarig is. Nieuw en in het eerste jaar is ze zeer goed van smaak en wit. Niet in alle distrikten is de rijst hetzelfde. Die van Ares, Bantik, Lotta, Negrie-baroe en Kalawat-beneden is verre weg beter als die der overige distrikten. Ik geloof dit alleen aan de gesteldheid des gronds te moeten toeschrijven.

De koffijkultuur kan slechts als in derzelver aanvang beschouwd worden; het is het eerste jaar, dat gerekend kan worden iets aan het gouvernement op te brengen. Het gezamentlijk getal der in de Minahasa geplante boomen is 614,000. Boven de 3000 pikols in dit jaar is aan den inlander voorschot gegeven. De kwaliteit der koffij is zeer goed, en ik heb meermalen de verzekering gehoord, dat ze voor de eerste soort Javasche niet behoeft te wijken.

De goemoetoestrengen, welke geleverd worden, kunnen op een millioen worden geschat; de kwaliteit is over het algemeen zeer goed, die van het distrikt Amoerang is echter superieur aan die der overige [74]).

Behalve de bovenstaande voortbrengselen, welke, zoo als ik bereids gezegd heb, bij uitsluiting aan het gouvernement behooren, worden nog de volgende door de Minahasa opge-

bragt, als: zeer goede was; meest echter in de distrikten Tooendano en Amoerang; ik geloof, dat men het jaarlijks gevonden wordende op 30 pikols kan begrooten. Gewoonlijk heeft de inlander zijn was tegen *f* 48,— den pikol geleverd; meest werd deze door de opzieners gekocht en verkocht. Dit bestaat niet meer. Wanneer de inlander zijn was op Manado zelve verkoopt, krijgt hij eerstelijk bij de chineezen meestal tusschen *f* 60,— en *f* 70,— meest echter in trokeering met lijnwaden, welke hem dan hoog worden aangerekend; kan hij, in de tweede plaats, de was aan inwoners voor eigen gebruik verkoopen, dan wordt hij zeker billijker betaald. In de afgeloopen zes maanden zijn 13 pikols uitgevoerd [75]).

In de omstreken van en hoofdzakelijk te Manado begint men chocolaatboomen te planten. Dezelve groeijen zeer welig op en zullen zeker meerder voortgang vinden. Een gedeelte daarvan wordt voor konsumtie gehouden; het meeste echter uitgevoerd door de vaartuigen, die gewoonlijk jaarlijks van Solok hier komen. In de laatste zes maanden zijn 45 pikols kakaoboonen uitgevoerd. De prijs daarvan hangt af of er een dan meerdere vaartuigen komen; dit jaar was dezelve *f* 52,— den pikol [76]).

Tabak wordt voor de konsumtie in de bovenlanden genoegzaam geplant. De kwaliteit is echter zeer middelmatig [77]).

Kapas wordt ook door den inlander geplant; meestal in het distrikt Belang. Het produkt is zeer goed en wordt alleen voor inlandsche konsumtie gebezigd, het is echter zeer onbeduidend.

De vogelnestklippen, welke onder de Minahasa behooren, zijn op de eilanden Lembeh Talisei, in straat Banha en bij Bentenan. Die van Bentenan zijn zeer slecht en worden slechts op 10 ropijen per katti geschat, de overige zijn zeer goed en worden door elkander gerekend voor 25 Spaansche matten de katti verkocht; alles voor uitvoer naar Solok.

Voor het overige zijn nog de volgende levensbehoeften voortbrengselen van den grond, als: aardappelen, die zeer goed zijn en in de omstreken van Kema en Tooendano meest, doch ook in geringe kwantiteit meest in alle distrikten geplant worden; dezelve dienen niet alleen voor konsumtie aan alhier woonachtige Burgers als andersins, maar geven niet zelden een zeer goede en genoegzame verversching aan vaartuigen. Op den gewonen prijs kan tot 24 stuivers of daaromtrent de gantang gerekend worden. Roode en zeer goede uijen worden in gelijke hoeveelheid als aardappelen aangetroffen en op dezelfde wijze verdebiteerd. De gewone prijs is twaalf stuivers de gantang. Vervolgens worden in eenige distrikten, vooral in Tooendano, vele groenten en ook peulvruchten geplant; alle echter voor inlandsche konsumtie. De gewone vruchten worden hier niet in overvloed, doch genoegzaam en zeer smakelijk gevonden.

Onder de veeteelt is in het algemeen die van de varkens het meest onder den inlander gewoon. In alle distrikten worden ze overvloedig gevonden: ze dienen veel tot inlandsche konsumtie. Geen feest wordt bijna gegeven, waar geen varkens worden geslagt; ook bij gegoede inlanders wordt veel varkensvleesch buiten dat op gezamentlijke feesten gegeten; hetzelve is zeer goed en goedkoop, voor al in verder afgelegen distrikten. Voor uitvoer wordt weinig hiervan gebezigd, met uitzondering voor verversching van aankomende en vertrekkende vaartuigen. Geiten worden insgelijks in een redelijke hoeveelheid gevonden en dienen alleen voor inlanlsche konsumtie. Schapen in het geheel niet, met uitzondering van eenige weinige, die aan Burgers toebehooren. Hoornvee is hetzelfde. Noch karbouwen, met uitzondering van die thans ingevoerd worden, noch koebeesten worden door de inlanders hetzij voor konsumtie of anders gebezigd; de weinige koeijen, die hier zijn, behooren aan Burgers, en zijn meest te Manado en

Kema alleen. Paarden worden bij den inlander weinig, en die er zijn meestal bij de hoofden gevonden; ze worden somwijlen tot het afbrengen der produkten gebezigd. Pluimgedierte, voornamentlijk hoenders, wordt overvloedig en vooral in de bovenlanden gevonden. Het dient insgelijks tot inlandsche konsumtie en verversching voor vaartuigen.

De visscherij wordt meest door de op de aan het strand gelegene etablissementen wonende burgers gedreven. Zeer weinige inlanders nemen daaraan deel, met uitzondering der balaks Bantik, Manado en Negri-Baroe, alle aan stranden, onder Manado. Omtrent de visscherij bestaan hoegenaamd geene beperkingen; dezelve wordt vrij, zonder eenige lasten en naar goedvinden gedreven. Het produkt dient alleen- en is ook niet meer toereikend uithoofde van het gering gedeelte der bevolking wat daar aan deel neemt — voor inlandsche konsumtie, niettegenstaande de uitgestrektheid der stranden. Somwijlen worden kleinigheden door vaartuigen medegenomen voor konsumtie op de reis; dit is echter onbeduidend.

De handel, welke door den inlander zelve gedreven wordt in de binnenlanden, is onbeduidend, daar de voornaamste voortbrengselen aan het gouvernement behooren. Dezelve bepaalt zich dan meest alleen tot het trokeeren van levensmiddelen onder elkander; tot dat einde is er eene marktplaats te Tooendano, waar de omliggende balaks dagelijks hunne levensmiddelen en andere kleinigheden aan elkander verruilen. Op Manado en Kema zijn insgelijks marktplaatsen; daar echter wordt alles in muntspeciëen gekocht en verkocht. De alhier woonachtige Burgers, christenen en slammen gaan veel naar de bovenlanden om te handelen. Den chinezen is zulks verboden. Zij brengen alsdan lijnwaden, koperwerk, aardewerk of andere kleinigheden daarheen en verruilen dezelve tegen was, ganemoegaren, andere lijnwaden, kontanten of andere zaken. Lijn-

waden, het meest geliefd en gezocht door den inlander, worden zeker meest alle verkocht; omtrent alle deze punten bestaat eene volkomene vrijheid en worden geene belastingen hoegenaamd betaald. De invoer van buiten bestaat eerstelijk uit de voortbrengselen der onder deze Residentie behoorende rijkjes, die bestaan uit tripang, schilpad, vogelnestjes en eenige lijnwaden, door den inlander zelve vervaardigd, alsmede eene goede kwantiteit kalapaolie en ook kapok, welke van de Sangi-eilanden wordt aangebragt. Van de kalapa-olie moet jaarlijks aan het gouvernement geleverd worden 3800 kannen a f 0,6 de kan. De overige wordt gewoonlijk iets hooger verkocht. Ook alle deze zijn vrij van inkomende regten. Volgens het algemeen getuigenis van hier gevestigde en bejaarde lieden, is dit het eerste jaar dat de handel zoo levendig was. Tripangs zijn sedert Januari van dit jaar 403 pikols, schilpad $16^1/_2$ pikols, vogelnestjes $2^2/_3$ pikols uitgevoerd, zoowel door hier gestationeerde Burgers ten handel langs de kust met kleine vaartuigen gaande, als door den inlander dier streeken zelfs alhier successievelijk ingevoerd. De invoer bestaat ten tweede uit vaartuigen van Java of van Solok komende. De handel welke door de eerstgenoemde hier gedreven wordt is niet zeer groot; de oorzaak hunner komst is meer de afhaal van 's Gouvernements produkten op vracht. De laatstgenoemde brengen behalve Chinesche produkten, lijnwaden, suiker, sigaren, ijzer, glaswerken en meer andere zaken aan, en ik geloof te mogen stellen, dat met hen de meeste handel gedreven wordt. Ze handelen onder hun vlag hier vrij en betalen aan in- en uitkomende regten dienovereenkomstig volgens de bestaande wetten. Door de Soloksche handelaren worden meestal de voortbrengselen als tripang, schilpad, vogelnestjes, haaivinnen, kakao en stofgoud, wanneer in de mijnen te Kota-Boena wordt gewerkt, uitgevoerd.

Het middel der inkomende en uitgaande regten heeft in

de laatste zes maanden over de ƒ 6000,— opgebragt, niettegenstaande er slechts een Soloksch vaartuig dit jaar is ten handel geweest. Twee omstandigheden zijn er die den handel grootelijks benadeelen, als eerstens, de Mangindanosche zeeroovers, die bijna ieder jaar de kust verontrusten en den bewoner der stranden of anderen belet de tripang- en schilpad- visscherij voorttezetten. De tweede is deze: volgens meerdere en eenstemmige berigten moet een groot gedeelte der rijke voortbrengselen van deze stranden niet alleen, maar ook veel stofgoud naar Palos worden gevoerd of door handelaren van daar worden afgehaald en dit alles in ruiling van engelsche lijnwaden, welke daar zonder eenige regten worden ingevoerd en 100 % goedkooper verkocht, als hier de gewone prijzen zijn. Wordt dit vermoeden bevestigd, dan is het noodzakelijk een vertrouwd ambtenaar daar te stationeeren en zoodanige bepalingen te maken als naar omstandigheden dienstig zullen worden bevonden [78]).

Het getal der ten handel varende en alhier zijnde vaartuigen is zeer gering en bedraagt niet meer dan omtrent 16 of 20 stuks, door elkander gerekend ter grootte van twee kojangs; het zijn de gewone, in de Molukksche eilanden gebruikt wordende vaartuigen, bekend onder den naam van padewakan en orang bais; gewoonlijk hebben ze van 7 tot 10 man aan boord en bevatten weinig gemak. Het getal der kleine tot de visscherij gebezigd wordende praauwen is vrij wat grooter. De meeste Burgers of aan het strand wonende inlanders zijn daarvan voorzien. Zij zijn klein en ingerigt voor 2, 3 of 4 man; tot de visscherij echter zeer geschikt, ter lengte van 12 tot 20 voeten en omtrent $1^1/_2$ of 2 breed; meest uit een boom gehouwen en met een plank verhoogd; voerende, op de zijde, twee ter lengte van het vaartuig gelijke bamboezen, die met dwarshouten over het vaartuig zijn vastgemaakt, hetwelk een evenwigt geeft, dat ook bij het slechtste weder zeldzaam een vaar-

tuig doet omslaan. Behalve deze zijn er vaartuigen, welke insgelijks orang bais genoemd worden en door 12 of meer menschen worden gevoerd. Deze dienen insgelijks ter visscherij met groote netten. De visscherij wordt verrigt met groote treknetten, werpnetten, het stellen van seros en met vischlijnen. De Ternatanen en Tidorezen zijn oneindig beter afgerigt tot de visscherij als de inlanders, die zich hier daarmede bezighouden. Over het algemeen geloof ik te mogen zeggen, dat het gedeelte der bevolking, dat zich zoo met de visscherij als den handel langs de kust bezig houdt, zeer gering is; deze handel bestaat grootendeels uit Mohammedaansche Burgers en enkele Chinezen; het gedeelte Christen burgers, dat hier is, schijnt daartoe weinig lust te hebben.

De scheepvaart is sedert vele jaren hier op denzelfden voet gebleven; vorderingen althans heeft ze niet gemaakt. Op deze oogenblikken begint ze levendiger te worden, de vermoedelijke oorzaak is dat de hoofden der rijkjes thans hun volk meer aanmoedigen dan vroeger schijnt plaats gehad te hebben. Wat den scheepsbouw betreft is de bevolking nog zeer onwetend. Vaartuigen, die slechts grooter als voor dagelijks gebruik ter visscherij zijn, worden meest op Ternate of op Boeoel gekocht [79]). Houtwerken zijn hier overvloedig; alleen zijn ze niet geschikt voor planken tot den scheepsbouw. Het beste hout, dat daartoe hier kan worden gebezigd, is gofassa gaba, dat echter zeker in hoogstens vijf jaren geheel vergaan is, niettegenstaande het tot ander timmerwerk zeer geschikt en deugdzaam is. Inhouten, rondhouten, touwwerk en inlandsche zeilen zijn daarentegen zeer gemakkelijk en goedkoop te krijgen.

De verdere takken van nijverheid der bevolking zijn deze. Het maken van inlandsche zeilen en doek voor zakken tot berging van koffij en andere produkten benevens tot dagelijksche kleeding. Ze worden uit bamboes vervaardigd en wel uit dat soort, dat tambelang genoemd

wordt. Op deze wijze worden ze bereid. De bamboe wordt bij het gelid afgekapt, dat omtrent drie voeten lang is; wordt in zes of acht stukken gespleten, daarna weder de lengte of het platte der bamboe in zes of zeven deelen opgesneden; dan wordt het tusschen de tanden verbrijzeld en het vocht uitgezogen, zoodat dan alleen dat gedeelte even als dunne biezen overblijft. Daarna wordt het een oogenblik in de lucht gedroogd, vervolgens ter breedte van omtrent $^1/_4$ duim van elkander gespleten opgewonden, en daarna op de gewone wijze geweven. Van dit produkt wordt niet alleen genoegzaam voor inlandsch gebruik bewerkt, maar ook kleine vreemde vaartuigen hier ten handel komende koopen dit doek voor zeilen. Te Ternate en Tidore bedient men er zich tot dit einde meest van. De gewone prijs is voor een stuk ter lengte van circa twee vademen van vier tot zes stuivers. Niet in alle distrikten, meest in die van Amoerang en Tooendano worden die vervaardigd. In het distrikt Amoerang wordt insgelijks veel dun touw gesponnen uit den bast der ganemo boom [80]). Hetzelve wordt algemeen gebruikt tot vischnetten, welke ook in dat distrikt vervaardigd worden. Ze dienen enkel voor inlandsch gebruik; somwijlen worden die ook voor Ternate hier gekocht. De gewone prijs van ieder vadem van een vischnet, ter breedte van twee vademen, is omtrent *f* 2,12.

In de genoemde beide distrikten worden ook vele matjes vervaardigd, welke de inlander gebruikt op zijn legerstede, banken en op den grond in de huizen tot sieraad. Ze worden uit gedroogde biezen vervaardigd, die in de modder gelegd zwart, met het afkooksel van een blad rood, met vulkanische modder blauw of loodkleurig en met een wortel geel geverfd worden. De prijs van die matjes is gewoonlijk van 12 tot 24 stuivers, naar de grootte. Zeer weinig echter worden kleine kwantiteiten daarvan uitgevoerd naar Ternate.

Uit de in overvloed zijnde sagoeweer wordt veel zwarte

suiker gekookt, die zoo voor inlandsche konsumtie als, voor een klein gedeelte, naar Ternate wordt gedebiteerd. De prijs is een stuiver voor omtrent een pond zwarte. De inlander vervaardigt zelve zijne potten; ze zijn hard en redelijk goed, en verkoopt daarvan ook aan de Burgers en aan diegene, die ze zelve niet vervaardigen.

Alle de bovenstaande artikelen maken meestal den handel tusschen de Chinezen en den inlander uit het gebergte komende uit. Onder den tak van vlijt, vermeen ik nog te moeten stellen de werkzaamheden, welke meestal door de beide balaks Tooendano verrigt worden, namentlijk het kappen van houtwerken, en het bouwen van huizen, waartoe zij meer dan eenig ander distrikt geschikt zijn en veelal door de Burgers en zelfs door inlanders uit andere distrikten gehuurd worden.

Alleen blijft mij nog een paar woorden te zeggen over de enkele goudmijn, die in de Minahasa bekend is; ze is op het grondgebied van het distrikt Belang, niet verre van de grensscheiding met het rijkje Bolaäng Mongondooe, alwaar de goudmijnen van die zijde van het eiland eenen aanvang nemen. De gezegde mijn is genaamd Totak, beteekenende in het Alfoersch een vederbos, en is niet verre van het strand verwijderd. De steenen, die ik uit dezelve gezien heb, waren kalkspath; het goud, dat niet spaarzaam op en om, niet in de steen verspreid was, schijnt een ouden oorsprong te hebben. Het is op dezelve met roodachtige aarde aangespoeld, en door lengte van tijd vastgegroeid. Deze mijn is nog ongeopend; wanneer dit jaar de tuinen zijn aangelegd en geen andere omstandigheden zulks verbieden, zal ik een proef doen nemen, ten einde de opbrengst der gezegde mijn te kunnen beoordeelen en te weten of het doelmatig en met de belangen van dat distrikt is daaraan te arbeiden. Insgelijks zal ik de proef doen nemen of, volgens het gevoelen, in de nabijheid van Likoepang in straat Bangka paerlbanken bestaan.

OPMERKINGEN

EN

TEREGTWIJZINGEN.

(1.) Gelijk bekend is, werd bij de reorganisatie in 1856 de Minahasa op nieuw verdeeld in vijf afdeelingen, en zes en twintig distrikten. Deze zijn, de afdeeling Manado, met de distrikten Tooem Bariri, Kekaskasen, Ares, Bantik, Negrie-Baroe, Kalawat-dibawah en Manado; de afdeeling Kema, met de distrikten Tooensea, Kalawat-diatas en Likoepang; de afdeeling Tooendano, met de distrikten Tooendano-Tooelian, Tooendano-Tooelimambot, Remboken, Kakas, Langooewan, Sarongsong en Tooemoeoeng; de afdeeling Amoerang, met de distrikten Sonder, Kawangkoan, Tooempaso, Roemoöng en Toem-Basian en de afdeeling Belang, met de distrikten Toensawah, Pasan, Ratahan en Ponosakan.

(2.) Het woord Alfoer is niet van inheemschen oorsprong; maar schijnt van Spaansche origine te zijn. Welligt is het afkomstig van furo, ongetemd, wild, op den wilden staat der bergbewoners doelende; mogelijk ook verbasterd van alforja, bolsa grande en que metan la ropa, van wege den onafscheidelijken Sangkoleh, die de Alifoeroes overal met zich mede voerden Op Noord-Selebes wordt dit woord door de betrokkene bewoneren als Alifoeroe, Aripoeroe of Halipoeroe uitgesproken. Ofschoon men in het Tooem-Boeloehsch dialekt namen van houtsoorten aantreft, waarbij ali, of ari als praefix voorkomt, gelijk Alipega, Credrela; Aliwowos Ilex, Aripoengoe, Laurineae; etc. is het echter historisch niet waarschijnlijk dat het woord Alifoeroe voortgesproten is uit de verbinding van bedoeld Tooem-Boeloehsch praefix met het Spaansche furo, hetwelk als poeroe in de Minahasa het burgerregt heeft verkregen. Een in het Tagalasch aangetroffen bijna gelijkluidend woord, Alipoerai geeft geen de minste opheldering, zijnde volgens de vocabulario de la Lengua Tagala Compuesto por varios religiosos doctos y graves y Coordinado por el P. Juan de Noceda y el P. Pedro de Sanlucar, un genero de Baguing e yedra como bejuco conque atan.

(3.) Het is zeker nog al zonderling, dat de schrijver der hiervoren bedoelde aanteekeningen, na een jaar verblijf in de Minahasa geene aard-

bevingen heeft waargenomen. Een oppervlakkig onderzoek toch naar de geologische gesteldheid van dat land, levert voldoende bewijzen op, om met grond aantenemen, dat dagelijks op deze of gene plaats in de Minahasa trillingen van den bodem worden gevoeld. Dat men slechts van hevige aardschuddingen gewag maakte, is het gevolg van de gewoonte de ligtere schokken onopgemerkt te laten voorbijgaan. Het gedeelte immers beoosten Tooempaso gelegen, dat ongetwijfeld vroeg of laat in de diepte zal verzinken, de plaats, alwaar talrijke heet-waterbronnen en warme-modderwellen voorkomen, is wel degelijk in eenen staat van voortdurende trilling.

(4.) De naam Manado of Manaro, niet Menado, zooals deze naam gewoonlijk verminkt wordt uitgesproken en geschreven, is van het oud Tooem-Boeloehsch werkwoord Manaror, zich verzamelen, bij elkander komen, afgeleid. Zie mijne aanteekeningen omtrent het oppergezag der vorsten van Bolaäng over de Minahasa, geplaatst in dit Tijdschrift, deel XVII, bladz. 506.

(5.) Het Tooem-Boeloehsch woord wantih, dat omkappen van boomen beteekent, heeft men mij herhaaldelijk opgegeven als de oorsprong van den naam Bantik of Wantik, om reden deze lieden door de Bolaäng-Mongondooërs, in wier land zij als vreemdelingen aankwamen, tot houthakkers der hoofden en aanzienlijken gebezigd werden. Deze afleiding acht ik echter niet geheel vrij van bedenking.

(6.) De Tooen-Singalers, die bij de Tikala-rivier, in de nabijheid van Wenang woonden, kwamen aldaar ten tijde der Kastilianen zich vestigen. Deze matani of kolonie van Tooendano, later hoofdzakelijk uit ontevredenen bestaande, werd door intrigue van een der hoofden van Ares, regelmaatshalve, door het europeesch bestuur onder dat distrikt gebragt. Hetzelfde lot onderging de Tooendanosche nederzetting aan den oever der Talawaän rivier gelegen.

(7.) Het woord lian beteekent grot, holte, ook inham. Nadat de Tooen-Singalers, volgens de Tooem-Boeloehsche en Tooenseasche overleveringen, van Tifoere op het vaste land kwamen en hunne eerste verblijfplaats bij de tegenwoordige negorij Atep door de Tobelohsche zeeroovers vernield werd, begaven zij zich noordwaarts op en stichtten onder Soemoeal en Rotoeloeng de negorijen Loemian en Loemambot. Met goedvinden van de oudsten van Tooensea, gingen zij eerst later aan het meer, dat thans naar hen het meer van Tooendano wordt genoemd, zich vestigen. Voor deze vergunning moesten zij echter aan Tooensea op bepaalde tijden eene zekere hoeveelheid gedroogde visch, zijnde de ophicephalus striatus, opbrengen. Deze belasting, niet geregeld betaald wordende en deswege door de Tooenseaers beoorloogd, verklaarden de Tooen-Singalers geen visch meer te kunnen leveren, om reden zij tot het droogen daarvan geene gronden

hadden. De oudsten van Tooensea gaven hun alstoen een strook lands aan den noordelijken meeroever gelegen, ter breedte van eene volwassen lange bamboe, die met het beneden-einde aan den waterkant werd geplaatst. Door gedurige uitgravingen en onderwaterzettingen van den verkregen oever, vergrootten de Tooen-Singalers dit gebied, zoodat deswege herhaalde malen twisten ontstonden. Onder het Nederlandsch bestuur, na 1711, werden met onderling goedvinden door de oudsten van Tooensea en Tooemoeoeng aan de Tooen-Singalers eerst gronden ten gebruike, zonder eenige retributie, afgestaan.

8.) Loemambot van het stamwoord lambot, lang, afgeleid.

9.) Van het Tooem-Boeloehsch woord rembok, roemenbok, het geluid maken gelijk het water, dat met kracht in een hol ingestuwd wordt.

10.) Te gelijk met de Tooewoentoehers, of Pasan-bangkoërs, kwamen de voorouders der tegenwoordige bevolking van Kakas op Noord-Selebes aan. Zij woonden aanvankelijk bij de rivier Molompad. Later begaven zich enkele huisgezinnen over Watoe en Roembia naar den zuidelijken meeroever, alwaar zij met de Tooen-Singalers ineensmolten, zich snel vermeerderden, en den grondslag van het Distrikt Kakas legden.

11.) Volgens het door mij ingesteld onderzoek waren de voorvaderen van de oorspronkelijke Langooewaners eerst na de pahawetengan noewoeh, of de zoogenaamde verdeeling der Alifoeroe gebruiken van Mongondooe vertrokken, en vereenigden zich in de omstreeken van den berg Sopoetan. Op de jagt zijnde vertoefden zij eindelijk een geruimen tijd beoosten Tooempaso op eene vlakte, alwaar zij zich onledig hielden met Antilopen te strikken. Aan deze werkzaamheid hebben zij hunnen naam te danken. De Antilope depressicornis heet in het Tooem-Boeloehsch, langkooe. Vervolgens vermengden zij zich gedeeltelijk met den Tooem-Basian stam.

12.) Het woord oewoer beteekent palmiet, die in smaak geenszins gelijk is aan het verdikte vocht der kalapa noot.

13.) De Wasian of Basian behoort tot de Magnoliaceae en wordt veelvuldig in de Minahasa aangetroffen.

14.) Sonder is volgens verklaring van ettelijke Tooem-Boelochers het stamwoord van Soemonder, zich afscheiden, verplaatsen. Omdat dit woord echter in dien zin zeer zelden gebezigd wordt, acht ik deze afleiding niet waarschijnlijk. Het tegenwoordige distrikt Sonder behoorde voorheen tot Kawangkoan. Makaloe, een der oudsten, scheurde zich van Kawangkoan ten gevolge van oneenigheden af. Daarna heette Sonder Tooengkimboet, en onder dezen naam of liever onder de namen van Tooengkimboet di atas en Tooengkimboet di bawah, hadden hunne oudsten in 1679 met R. Padtbrugge nog een kontrakt gesloten.

15.) Kawangkoan, van Wangko, groot. Deze pakasaän was onder die

van de Tooem Pakewasche voorheen de grootste en de meest invloedrijke.

16.) De Tooen-Sawahers hadden vroeger den naam van Tooen-Sini en daarna dien van Tooem-Batoe. Eene andere afleiding van Tooen-Sawah is, ondeugend, ongezeggelijk volk, van het Tooem-Boeloehsche sawah, ondeugend, stout. Aan deze laatste afleiding wordt door mij de voorkeur gegeven, om reden vroeger het „slangen-eten" onder de overige pakasaäns, geene uitgezonderd, zeer in zwang was, en de Tooen-Siniërs in ondeugende streeken en kwade praktijken de andere stammen verre hadden overtroffen.

17.) De naam Belang wordt ook, en wel met meerder regt van Walelang, een mannennaam, afgeleid. Genoemde Walelang scheidde zich met zijne volgelingen, waaronder een zekere Polonsakan, van den stam Pasan-Bangko af, en legde den grondslag van het tegenwoordige distrikt Belang. Later kwam dit gedeelte regtstreeks onder de supprematie der Bolaäng Mongondooeërs.

18.) Afgeleid van Polonsakan, hiervoren bedoeld.

19.) De balaks Pasan en Ratahan of Datahan heetten vroeger Tooen-Woentoeh, bergbewoner, of Pasan-Bangko, plaats waar een groot verbond werd gesloten, van pahasaän, en behoorden tot de zoogenaamde Tooenlimepoeh of vreemdelingen. Onder het gezag van Bolaäng Mongondooe splitsten zij zich in twee deelen. Dit gezag duurde tot na 1680.

20.) Het woord Ratahan of Datahan beteekent vlakte. In 1568 gaven de Datahans of Batatjiners aan P. Mascarenhas te kennen, dat zij genegen waren christenen te worden. Of dit verzoek gedaan werd tijdens zij op den vasten wal van Selebes woonden, heb ik niet kunnen ontdekken.

21.) In het oorspronkelijke handschrift staat, „het distrikt Toucmea en niet Toncea." Eene andere benaming der Tooenseaërs was ook Tooengkemboehan, volk van de plaats, waar het water opborrelt. Soemea beteekent niet teruggedreven of teruggestooten, maar eenvoudig, uit den weg gaan.

22.) Kema heeft den naam verkregen van de Kima, de Tridacna gigas; volgens anderen van de Kaima, eene Myrtaceae.

23.) De tandjoeng Polisang was vroeger door een gedeelte der Tooensea-stam, door Bolaängos en anderen bewoond. Poelisan beteekent in het Tooem-Boeloehsch het middenpunt van een draaikolk.

24.) Sapoetan is de naam van den empoeng, die, volgens de overlevering, voorheen dezen berg bewoonde. Hij is de Tooem-Boeloehsche Hephaestos en oefent, volgens het volksgeloof, door zijne zonen Mengkoeengkoe, Rameikeloeng, Loemoeak-watoe, Toemongko-roris, Loemendengwatoe, Watoe-loemajas en Toepa-langit geholpen, thans te Kasendoekan nog het bedrijf van smid uit. Door Merenteks of smeden worden hem offers toegebragt.

25.) Lokon is niet de naam van een empoeng, maar wel van de groote grijze mier. Het woord beteekent ook de opperste, de eerste, de groote.

26.) Het woord papaloempoengan beteekent: plaats, alwaar men uitspruitsels aantreft en geenszins grasafsnijden en wegstrooien; dit woord is afgeleid van loempoeng, loemoempoeng, uitspruiten, paloempoeng of pahaloempoeng, uitspruitsel.

27.) Benoorden deze grens wordt in de Minahasa ook goud gevonden. De bedding van de Sariooe-rivier boven de negorij Koka bevat zeer veel stofgoud.

28.) De Kamoenie in het Tooem-Boeloehsch Garing, is de Muraia exotica.

29.) In het handschrift staat, „Ceram." Het is onbegrijpelijk hoe de inlandsche namen verbasterd en verminkt worden. Tegen beter weten in, alleen om aan het overgeleverde getrouw te blijven schrijft men Ceram, Celebes; waarom niet, om konsekwent te zijn, ook cedert, cein, Coenda, Coematra, Coemanap, enz ?

30.) In het Tooem-Boeloehsch Maroeasei.

31.) De bekende Vitex cofassus.

32.) De Callophijllum Salatri (?.)

33.) Nantoe, een Sapotaceae; Tataän, Calicarpa; Woering, Cratoxijlon Clandestinum, een houtsoort, die volgens verklaring der inlanders bestand is tegen de tombelo of paalworm; Kaiwoegis, een Meliaceae; Tetoel, Rhus; Rerewoeng, Evodia; Kariskis, Caseareae; Wager, een Sapotaceae; Wintangar, Keinhovia hospita; Aripoengoe Laurineae; Tamboelinas Celastrineae; Maoembi Artacarpus erijthrocarpa; Parepa, Soneratia.

34.) De Wanga is eene palmsoort, die naar den toenmaligen Resident van Manado, C. Bosscher, genoemd werd.

35.) Het meer bij Lahendong, de Linooe, dat wegens het ongeluk van den Piemonteeschen graaf Carlo de Vidua de Gonzana in 1830 eene treurige vermaardheid kreeg, is niet genoemd geworden. Op de toppen van den Kalawat, Tooempoesoeh en Masarang treft men ook kleine meeren aan.

36.) Behalve Bantik, Tooensawah, Pasan, Ratahan en Ponosakan, behooren de Tooen-Singalers ook tot de zoogenaamde Tooenlimepoeh of vreemdelingen.

37.) Hierin is echter groote verandering gekomen. Onder het tegenwoordig Alifoeroe-geslacht, dat verzwakt is, treft men wel degelijk velen aan, die aan borstkwalen lijden.

38.) Bij overspel en hoererij werd de schuldige vrouw ook de negorij rondgeleid onder het slaan van trommen en bekkens. Het medeloopend

publiek bezingt alsdan op eene voor haar grievende wijze, haar wedervaren. Op sommige plaatsen brengt de gewoonte het mede, het aangezigt van de beschuldigde tevens zwart te maken. Dat de vrees voor dusdanige straffen eenen grooten invloed op barbaarsche volken uitoefent behoeft geen betoog. De oude Alifoeroes betreuren het nog in het belang der zedelijkheid dat deze straffen afgeschaft zijn.

39.) Het betalen der zoogenaamde arta of bruidschat, in het Tooem-Boeloehsch rokoh of lijnwaad, is thans nog overal in zwang, zelfs onder de Christenen, bij wie dit echter zeer in het verborgen geschiedt. De Chinezen en andere vreemdelingen, die er geen bezwaar van maken hooge arta's te betalen, kunnen overal in de Minahasa nog met de vrouwen des lands huwen. Met een oude Tooem-Boeloeher over deze gewoonte sprekende, verdedigde hij dit gebruik door te zeggen, „dat het onder de blanken ook bestaat, met dit verschil slechts, dat het meisje de arta moet geven," „een meisje immers dat geen geld heeft kan geen man koopen," en, „moeten de officieren dan ook geen arta aan het Gouvernement betalen?" aldus redeneert de Tooem.-Boeloeher.- Sapienti sat.

40.) Geld, goud- of zilverwerken worden door de Alifoeroes van Noord Selebes tot dus verre niet gewaardeerd. Hun rijkdom bestaat uit landerijen, vischvijvers, sagoe- en bamboe-bosschen, lijnwaden, padi, huizen, wapenen en vee.

41.) Wanneer een ambtenaar van zijne pligt en roeping om het waarachtig belang van den inlander te bevorderen, doordrongen is en bovendien op de hoogte van den landbouw staat, hetgeen echter als eene zeldzaamheid moet worden aangemerkt, heb ik er vrede mede, dat hij de funktieën van Leleën vervult. In het tegenovergesteld geval is het intusschen zeer gewaagd, zonder voldoende kennis bevelen in landbouwzaken te geven. De ondervinding heeft in de Minahasa en elders menigmaal geleerd, dat onkunde, zelfs van hooggeplaatste ambtenaren, de bevolking dikwijls gebrek aan de eerste benoodigdheden des levens heeft doen lijden en dit gebrek — natuurlijk voor de verantwoording — (sic) òf aan de zoogenaamde luiheid van den inlander, òf aan beproevingen van Hoogerhand wordt toegeschreven. Jongere distrikts- en kampongshoofden, die hunne betrekkingen con amore bekleeden, raadplegen wel degelijk de oudsten, die meerdere ervaring ter zake bezitten.

42.) Deze geprononceerde christelijke begrippen zijn van spaanschen oorsprong. Verscheidene Tooem-Boeloehers hebben mij dit herhaalde malen moeten toestemmen. De voorafgaande verklaring of afleiding van het woord Tooem-Boeloeher is ook geheel fiktief. Voor dat zij te Ranowangko kwamen hadden zij reeds dien naam.

43.) Het algemeen worden van de europesche kleederdragt in de Mi-

nahasa is niet aan den invloed der zendelingen toeteschrijven, maar wel aan de geldzucht van eenige ambtenaren, die er handel in dreven en de betrokkene hoofden en aanzienlijken noodzaakten op de europeesche wijze, hoe bespottelijk ook, gekleed, voor hen te verschijnen. Als leveranciers van oude kleedingstukken hebben zij groote winsten verworven en zijn hunne namen thans in de Minahasa, nu de bevolking dusdanige handelingen weet te waardeeren, der verachting prijs gegeven. Eenige jaren geleden kon men te Kakas nog een oude Bolivar zien, die den vorigen eigenaar *f* 38 heeft gekost. Dat bedoelde ambtenaren toen ter tijde de Chinezen uit de binnenlanden weerden is ligtelijk te verklaren. Het is verblijdend dat aan dezen, den ambtenaar vernederenden toestand, een einde is gekomen.

44.) Het woord huisgezin heet in het Tooem-Boeloehsch awoeh, d. w. z. degene die eene afzonderlijke kookplaats bezit, de vertegenwoordigers der negorij. In het Tooem-Pakewasch dialekt bezigt men hiervoor het woord totolan.

45.) Aperoe, eene Philagonia nov. sp.

46.) De van de Sehoboom, Arenga saccharifera afkomstige sagoe wordt veel smakelijker gevonden, doch is daarentegen zeer ongezond als veroorzakende gevaarlijke bloed-diarrhaeen.

47.) Mapaloes of Mahapaloes, van paloes, gelijk overgieten, overstorten. In het Bantiksch dialekt gebruikt men daarvoor het woord makantoeh.

48.) Deze goede oude gewoonte is langzamerhand in onbruik geraakt. Thans heerscht er tijdens het bewerken der velden en gedurende den padioogst de onzedelijkheid, vooral onder de jonge lieden, in hoogen graad.

49.) Niet de steel van het blad van den sagoe - maar van den Seho-boom.

50.) De in de Minahasa aanwezige dialekten zijn: het Tooem-Boeloehsch, dat als het hoofddialekt moet worden aangemerkt; het Tooenseasch, het Tooem-Pakewasch, het Bantiksch, het Bentenansch; het Tooen-Sinisch, het Tooen-Singalsch, eene verbastering van Tooem-Boeloehsch en Tooenseasch; het Langkooeansch, eene verbastering van Mongondooesch en Tooem-Pakewasch; het Belangsch, eene verbastering van Bentenansch en Mongondooesch.

51.) Deze is de zoogenaamde kabesaran, eene vertooning van dappere mannen en zeldzame wapenen, van grootheid en rijkdom der negorij. Oorspronkelijk was de kabesaran geen eerbewijs, maar eene vertooning om vrees en ontzag in te boezemen. Het woord wordt in de Minahasa ook meermalen in den zin van trotschheid, verwaandheid gebezigd.

52.) De tawaän is de draecaena terminalis..

53.) Waaronder de Pijthon, die menigmaal eene lengte van meer dan 15 meters bereikte en menschen verslond.

54.) Deze plegtigheid heeft ten doel van de empoengs. dat zijn de voorvaderen, de bezitters der gronden, de beschikking te vragen over het aangewezen terrein. De krijgsgevangenen of slaven, die vroeger onder de pilaren, of groote steenen, te pletter gedood werden, zouden, volgens het volksgeloof, de empoengs in hunne verblijven te Kasendoekan bedienen en vergezellen.

55.) Omtrent de gebruiken der Alifoeroe van Noord-Selebes zal ik te gelegener tijd welligt de resultaten van mijn onderzoek afzonderlijk mededeelen.

56.) Behalve Tiwoekars of steenen graven der Tooem-Boeloehers en Tooenseaers zijn de graven der Tooen-Siniers ook karakteristiek. Deze hebben veel overeenkomst met de grafsteden der oudsten en aanzienlijken van Talaoer, welke ik in 1854 te Salibaboe zag. Het woord Tiwoekar is van oud Tooen-Boeloehschen oorsprong. De verklaring daarvan kan door de bewoneren der Minahasa niet meer gegeven worden. Het oud Holontalosch woord toewoeka beteekent kwispeldoor, een bak van bijzonderen vorm om er in te spuwen.

57) In 45 jaren, tusschen 1825 en 1870 is ter zake in de Minahasa veel veranderd. Ofschoon het niet op zijnen weg ligt, heeft het Nederlandsch-Zendeling-Genootschap in het maatschappelijk belang der bevolking, zonder kosten of moeite te ontzien, het lager onderwijs op voorbeeldige wijze krachtdadig bevorderd en uitgebreid. Men treft thans in de Minahasa dan ook, meer dan 150 scholen aan. Jammer slechts dat de steeds gevolgde methode van onderwijs in die scholen tot dus verre nog gebrekkig is te noemen, en geenszins met de eischen van onzen tijd in het algemeen en met de behoeften der bevolking in het bijzonder strookt. In het lezen, schrijven en rekenen worden de Alifoeroe kinderen te veel afgerigt, en de kennis van deze leervakken in eene hun vreemde taal, waarin zij niet denken kunnen „eingetrichtert", terwijl van „das sich von innen heraus entwicklen des Organismus durch Austosz und Leitung," de betrokkene onderwijzers der jeugd, waaronder er velen zijn die een minder inkomen dan een daglooner of koeli genieten, blijkbaar geen de minste bevatting hebben. Uit dien hoofde althans oefent het onderwijs in het maatschappelijk leven van den Alifoeroe niet dien weldadigen, het volk in zijnen socialen kring ontwikkelenden invloed uit, welke de tijd, moeite en kosten daaraan besteed in aanmerking genomen, daarvan met regt kunnen doen verwachten. In stede van eenmaal als een bekwaam landbouwer in zijne negorij nuttig te zijn, stelt de schooljongen al zeer spoedig zich ten doel een schrijver of, zooals hij het noemt, een

kélèrek te worden. Als van zelve wordt hij in de school ook er toe geleid. Van de voortreffelijkheid van laatstgenoemde betrekking meen ik zelf in een der Minahasasche schoolboekjes iets gelezen te hebben. Dat de ambitieuse alifoeroe-jongen zijn doel in de Minahasa slechts zelden bereikt is zeer natuurlijk. Of is het de bestemming van de Minahasasche jongelieden welligt om in gansch Nederlandsch-Indie als klerken of mandoors optetreden? Ik wil dit niet gaarne beslissen. Een onderwijs dat „niet in naturgemäsze Wechselwirkung mit der Aussenwelt" treedt, doet tevens vroeg of laat een ontevreden element in de maatschappij ontstaan. Het aantal jonge lieden, die in hunne werkelooze positie zich ongelukkig gevoelen, begint thans in de Minahasa reeds toetenemen. Om nut te verspreiden en ontwikkelend te werken behoort lager onderwijs bovendien in de taal des lands en niet in die van vreemden gegeven te worden. Het Tooem-Boeloehsch dialekt, dat in de Minahasa boven de overigen in zuiverheid en rijkdom van vormen staat, kan men gevoegelijk voor dit onderwijs in de scholen bezigen. De tegenzin der niet Tooem-Boeloehsche distrikten om dit dialekt te gebruiken, is slechts denkbeeldig. In de geheele Minahasa, zelfs onder de Bantiks en Tooen-Siniers zijn de Tooem-Boeloehsche zangen, de Mahakaria enz. bekend en worden op bepaalde tijden gezongen. De Maleische en Nederlandsche talen moeten voor de Alifoeroes zijn, wat de Fransche en Latijnsche zijn voor de Nederlanders of Engelschen. Mogten soms enkele individuen van hunne zucht doen blijken een of andere vreemde taal aanteleeren, het is eene verregaande onregtvaardigheid, ein stück moderner Tyrannei, die taal alsdan der gansche bevolking op te dringen, gelijk tot dus verre ten gerieve van enkele Europeanen met het Maleisch in de Minahasa geschied is. De traagheid om het Tooem-Boeloehsch aanteleeren, tracht men ongelukkigerwijze te verdedigen, of liever te verbergen door, zonder hare meerdere of mindere verwantschap te kennen, te spreken van een tal van dialekten in de Minahasa, die de keuze moeielijk maakt. Had men slechts de moeite genomen de onder de Tooem-Boeloehers aanwezige verhalen, zangen en andere produkten van hunnen geest, te verzamelen, een even uitgebreide literatuur als die der Maleiers of andere volken van dezen archipel, zoude men thans in dit dialekt bezitten. Ik acht het tevens hoogst wenschelijk dat in de Minahasa eene inrigting kome, waarin de meest ontwikkelden gratis of tegen betaling in den landbouw, zoowel in theorie als in de praktijk en in het vak van ambachten eene opleiding erlangen kunnen. Hieraan bestaat eene werkelijke behoefte, ten einde van lieverlede te komen tot het systeem van „rationelle Bewirthschaftung". Onder dit bij uitnemendheid landbouwend volk begint de landbouw al meer en meer en déclin te komen, zonder dat andere

nuttige bedrijven, de thans dagelijks toenemende zwendelhandel daargelaten, zijn in de plaats gekomen. Dat men de oprigting van zulk een instituut echter onmogelijk aan het Nederlandsch Zendeling-Genootschap, dat bovendien reeds zooveel in het belang van het onderwijs in de Minahasa heeft gedaan, kan overlaten, behoeft wel geen nader betoog.

58.) Geringe zaken werden onder de Alifoeroes in vroegeren tijd met boeten afgedaan, welker bedrag echter dermate kon worden opgevoerd, dat bij niet betaling of onvermogen de vrije man tot den slavenstand verviel. Zwaardere misdaden, zooals onregtmatig verzet tegen de bevelen der oudsten en hoofden, diefstal, ontucht en moord, strafte men onmiddellijk met den dood. Vergrijpen van minderen tegen personen tot een naburigen stam behoorende, hadden meestentijds proscriptie ten gevolge en zulks om bloedwraak te voorkomen. Andere geregtelijke middelen van dwang bezaten de oudsten en hoofden niet, als zijnde in het dagelijksch leven de bemiddelaars en niet de regters der strijdende partijen. Onder het europeesch bestuur kreeg de straf van boete eene ongehoorde uitbreiding, om reden Residenten, kommandanten of opzieners en hoofden zich daarmede verrijkten. Toen deze afgeschaft werd kwam de rotan er in de plaats en werd de Minahasa met en door den rotan georganiseerd.

59.) In 1859 zijn de geregistreerde lijfeigenen ook vrijgesteld.

60.) De rangen der inlandsche hoofden in de Minahasa zijn in 1858 op verzoek en met toestemming der betrokkenen geregeld en de verhouding vastgesteld. Het woord Hhoekhoem is van Arabische origine. Men verstaat hieronder echter, geheel in afwijking van de juiste beteekenis, de persoon die een oordeel of een vonnis kan vellen. Hhoekhoem madjor of Hhoekhoem major, was vroeger ten tijde der Kastillianen de benaming der opperste hoofden, van het spaansche mejor. Later werd Madjor, Major, alleen gebezigd als titel van het Distriktshoofd. Onbekendheid met den oorsprong doet velen zelfs meenen, dat de naam van den militairen titel van Majoor werd afgeleid. Het dorpsbestuur bestaat uit de volgende hoofden: 1. de Hhoekhoem toewah, negorijshoofd, n het Tooem-Boeloehsch pahendoh oen toeah; in het Tooen-Seasch tooe toeah en in het Tooem-Pakewasch, pamatoean, alle van het woord toeah, oüd, afkomstig. 2. de Koemaroea of het tweede negorijshoofd, dat den eersten bij ziekte of afwezigheid vervangt. 3. de toeah oeloekar, hoofd van een wacht. Het aantal wachten regelt zich naar de grootte der negorij. 4. Meweteng, die het toezigt over den arbeid houden, dezen verdeelen enz. Verder heeft men in enkele distrikten nog de Hhoekhoem Sasakeian, die ook Mewetengs diensten praesteeren, en in elk distrikt een onbepaald aantal Soeroehans of zendelingen der eerste en mindere hoof-

den. In het Tooem-Boeloehsch, Tooen-Seaasch en Tooem-Pakewasch dialekt heeten laatstbedoelde inlandsche beambten respektievelijk rerchoan, van roemeho, vervangen, en roeroedoean van roemoedoe, zenden.

61.) Een overzigt der Alifoeroe feesten, hare inrigting en doel zal ik welligt ter gelegener tijd afzonderlijk geven. De namen der hierbedoelde feesten zijn afgeleid, als Mangeloer, van eloer, smeeken; Roemoeoem van roeoem, op eene bepaalde wijze eten, bijv. van rijst, korrelsgewijze Mawerei van werei, echtgenoot; Maoeri van oeri, heen en weder gaan; Mawewerit van werit, smijten.

62.) Ten einde eenigszins den inhoud der zangen, die bij den Maengket en Maharamba aangeheven worden te kunnen beoordeelen, voeg ik hier van elk der beide zangen eenige strophen bij, gevolgd door eene zooveel mogelijk getrouwe Nederlandsche vertaling.

MAENGKET.

1. Si loemawih e si loemawih e am bene ilawihtamo ilawihtamo am bene. Oweei!

2. Si loemawi-lawih wene wo kami tendenan wene, si makakoleh oen tampel e, si maka porong oen doeni. Oweei!

3. Ang kentoer an Tooe Moentoe an pahatewihen wene mahetewihome a minawaloei wene laker. Oweei!

4. Opoh Toemileng e mei apah e, toemalinga me se roemarages e mahalei wene. Oweei!

5. Si opoh Toemileng e si linendongan, si linendongan ne empoeng laker en kimoot oem bene ni Talimpongoh. Oweei!

6. Minatoehoen kine me wene si Mangindawan — boelawan, mahakakanan kine wo si Toemileng sera makawene laker. Oweei!

7. Wana tareh woeloer an wailan wene si Mereikoendap, meilewetlah si Tamatoelar mahame-ameh si Mereikoendap. Oweei!

8. Moentoe-oentoe tareh walihan ko, minasaranih mo toemalinga se pangoraien ko, manesel o boesang. Oweei!

9. Lingkambene tembohannu si mahatepoeh manan lesar tembohonnoe si mahatepoeh wanan lesar sah sia kanaochannoepe. Oweei!

10. Tamatoelar mahalangkoi se empoeng laker ko laker toehoe se langkoien, tahanrei katoroh oe rendem. Oweei!

11. Kojan mangesa-ngesa kahan beroeh o sempahenta kahan beroeh. Oweei!

12. Tetembohan tinohoran panembo-nembohan ni taweng, sag roemendem si roeroehan. Oweei!

1. De uitspreider, de padiuitspreider, wij hebben bereids uitgespreid, wij hebben de padi bereids uitgespreid. Oweei!

2. De uitspreider van padi bij herhaling, die ons padi geeft, de eige-

naar der koleh, in fijnheid den motregen gelijk, de eigenaar van een hoofddeksel gelijkende aan den regenboog. Oweei!

3. Op den top van den berg der Tooe-Moetoeaners wordt gegraven, het gegravene is tot een overvloed van padi geworden. Oweei!

4. Grootvader Toemileng wat komt gij eigenlijk doen, hoor slechts de smeekenden aan, degenen die padi verzoeken. Oweei!

5. De grootvader Toemileng, hij werd omsingeld, omsingeld werd hij door vele empoengs, om reden hij de padi van Talempongoh heeft verborgen gehouden. Oweei!

6. Mangindawan-boelawan heeft padi besteld, zij en Toemileng noodigden elkander wederkeerig ten eten uit, zij de veel padi bezittenden. Oweei!

7. Op de verblijfplaatsen der rijken is padi aanwezig van Mereikoendap, laat Tamatoelar toch voorbijgaan want Mereikoendap is tranen stortende. Oweei!

8. Moentoe-oentoe kort slechts zijt gij walian, Christen geworden zijnde hebt hij er toch spijt over wanneer gij de beden hoort. Oweei!

9. Lingkambene vestig uwe aandacht op dengene die op de vlakte padi plukt, zie op dengene neder, die op de vlakte padi plukt, of gij hem nog herkent. Oweei!

10. Tamatoelar laat vele empoengs voorbijgaan, velen zijn er die voorbijgaan maar niet een is er die het hart trekt. Oweei!

11. De afzonderlijk staande padi, de nieuwe rijst zullen wij oogsten, de nieuwe rijst. Oweei!

12. Het vensterluik waardoor de jongste der maagden hare blikken naar buiten vestigt, wanneer zij aan de afgevaardigden denkt. Oweei!

MAHARAMBA.

1. Waleh ijai e waleh minawangoe-wangoen o, minawangoe-wangoen o toehoe sasakeian.

2. O ieletpeme oen sigih si makawaleh, sigihan o si makawaleh wo si kasoehat lajan kawanoea.

3. Sah toemarandem wijan pinahaeroeran ne tiroh tarendem, roemoemer makagena-genang wo tareh moeka tarendem.

4. Werenanta karia waleh weroeh niteteroesan ana oen nimeileleh oem baleh ni Lingkambene.

5. Koemekehmo toememi-temis oem baleh ijai, kimekehmo timemi-temis e pinenekano.

6. Mahonpe reges i panampoerokan oembaleh nera reitimeroes e makar oeman oen paras oem baleh nera.

7. Se tototihen isara-sarap oemparas oembaleh nera, sera mo si mahakawih oen oepih ne kawanoea.

8. Tanoeh oeman oen reges oen oepih ne kawanoea, sochat o rei si atep oen paras oem baleh nera.

9. O. Sakei o se wijam baleh o isembenge tengah makawaleh.

10. O. maroengangar o se wijam baleh se manembeng tengah e.

11. Roemamba-rambamo se poehochna wijame kasoehatanpe toemengah se tareh wijame.

12. Sah pakar roemamba-ramba ja meimo toemondongan e, sah sohoh roemamba-ramba ja mensohlah wana ko.

1. Dit huis is een huis dat versierd is geworden, buitengewoon prachtig versierd om de gasten te ontvangen.

2. Bied toch eerst uwen groet aan, aan den eigenaar van het huis, groet den eigenaar van het huis en de jeugdige negorijsgenooten.

3. Wanneer gij spreken wilt in een gezelschap van deskundigen zet u neder en bedenkt eerst wat gij zeggen wilt.

4. Makkers laat ons zien het nieuwe huis van den teteroesan, het heeft veel overeenkomst met de woning van Lingkambene.

5. Vriendelijk lacht dit huis, vriendelijk heeft het gelagchen van wege de verzamelde gasten, om reden het beklommen werd.

6. Al waaide de wind stootende tegen hun huis, hij zal niet kunnen doordringen maar slechts komen tot aan den rand der atap.

7. De sterren zijn in de nabijheid van het dak van hun huis, deze zullen de ijverzucht en haat der negorijsgenooten van het huis afwenden.

8. De haat der negorijsgenooten is gelijk de wind, het is alsof er aan den rand van hun huis geen atap meer aanwezig is.

9. De gasten zijn reeds binnen het huis gekomen, klieft de pinang in tweeën gij eigenaar van het huis.

10. In het huis is alles voor de ontvangst reeds toebereid, de pinang is bereids in tweeën gekloofd.

11. Gijlieden die het eerst zijt binnen gekomen, danst de maramba en zingt, de later aangekomenen zullen eerst pinang nemen.

12. Wanneer gij de maramba zingen wilt volgt mij dan maar, zoo niet, verwijdert u van deze plaats.

Het woordt maengket beteekent aanheffen, maharamba of mawinson op eene bepaalde plegtige wijze zingen. De hiervoren bekendgestelde Maharamba-strophen worden gewoonlijk bij de inwijding van eene nieuwe woning gezongen.

63.) Niet de Sagoe-maar de Seho-boom. zie opm. 49.

64.) In het Tooem-Boeloehsche manalingah.

65.) Overeenkomstig de gebruiken des lands werden de pahendoh oen toeahs, de tooe toeahs en de pamatoeans door de awoehs gekozen. Onder het bestuur van den Resident Dürr kwam hierin verandering,

door dien hij de voorkeur gaf aan dengene, die, volgens de Tooem-Boeloehsche uitdrukking, „veel wist van zich afteschuiven."

De Resident van Manado, Jansen, voerde in 1854 dit oud gebruik tot groote vreugde der bevolking weder in Het is zeer onstaatkundig van deze goede gewoonte, waaraan de bevolking zeer gehecht is, aftewijken. Wordt tegen hun verlangen in, een hoofd benoemd, dan kunnen de negorijsgenooten door passieven tegenstand te bewijzen, alhoewel ten nadeele van hare eigene ontwikkeling, den invloed van zulk een niet gewild hoofd, toch verlammen, Het is echter zeer onverstandig en getuigt vooral van verregaande bekrompenheid het persoonlijk belang van eenen gunsteling tegenover dat van eene negorij te plaatsen, en het regtmatig bezwaar der negorijbewoners alsdan door ongehoorde straffen op te heffen.

66.) Ofschoon onder de Alifoeroes in de Minahasa ook een ieder geroepen kan worden het bestuur te voeren, is het hun gansch niet onverschillig of zoo iemand tot de pahangaranan, van ngaran, naam, de ahakai oem banoea, de keur van de negorij, of de soeroeh ne pahangaranan, adellijken in het algemeen, dan wel tot de ata's, slaven of soeroeh ne ata, afstammelingen van slaven behoort

67.) Van daar de in de Tooendanosche distrikten nog aanwezige benaming van Zbhoekhoem sasakeian, of mindere hoofden, die voor de behoorlijke verzorging der gasten, sakei, dienden te waken.

68.) De eijeren van den Megapodius maleo, die veel op de eilanden benoorden de Minahasa en langs de stranden van Likoepang, Tooensea Tooembariri enz. gevonden worden.

69.) Zie omtrent de oude gebruiken mijn opstel getiteld. de vroegere regten en verpligtingen der vrije Alifoeroe's van Noord-Selebes, in aflevering 3, pagª. 157 en vlg. van dit deel.

70). De distrikten die van vreemden oorsprong zijn, beschouwen natuurlijk in haar belang de gronden in de Minahasa aan het Nederlandsch-Indisch Gouvernement te behooren. Dusdoende hebben zij op wederregtelijke wijze herhaalde malen gronden in bezit verkregen. Zie over het grondbezit in de Minahasa, mijne aanteekeningen, geplaatst in het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indie, Nieuwe Serie, Deel IX, bladz. 1 en vlg.

Thans zijn de grenzen tusschen Likoepang, Tooensea en Kalawat ook bepaald.

71.) Van den ploeg wordt tot dusverre in de Minahasa zeer weinig gebruik gemaakt. Alleen op de sawahs kan dit werktuig met vrucht gebezigd worden. Van wege de jaarlijks herhaalde verwisselingen van drooge velden, alwaar boomstammen en wortels met opzet gelaten wor-

den om de braakliggende gronden spoediger met een plantenkleed bedekt te zien, is het gebruik van den ploeg op die velden ten eenemale onmogelijk.

72.) De eerste koffijboomen werden te Remboken in 1804 geplant door zekeren Bastian Enok, ingezeten aldaar, uit zaden door hem van Java medegebragt. Na 1809 begon men in het centraal gedeelte der Minahasa de koffij vrijwillig aan te kweeken, zoodat in 1817 in genoemde streeken ongeveer 80,000 boomen aangetroffen werden. In 1822 kwamen op last der regeering eenige Javanen van Pasoeroean, die eene bezoldiging van *f* 30 a *f* 40 s' maands genoten, te Manado aan, om in de Minahasa de bevolking in de koffijkultuur onderrigt te geven. In dat jaar werd tevens bepaald, dat de koffij tegen *f* 10 den pikol aan den Lande behoort te worden geleverd. De assistent-Resident van Manado, Roos, stelde wel voor, den prijs tot *f* 20 te verhoogen en de koffij nog twee à drie jaren voor den partikulieren handel vrij te laten, doch zonder eenig gevolg.

Voor de jaren 1822, 1823 en 1824 werd de prijs daarentegen gesteld op *f* 12 den pikol. De uitvoer bedroeg in 1818, 200; 1819, 200; 1820, 250; 1821, 300, en 1822, 600 pikols. Na 1822 voerde de regeering de koffijkultuur met kracht in de Minahasa in. In 1823 en later werden de inspekteerende opzieners of kommandanten niet zelden door de arbeiders met wapenen uit de koffijplantagiën verdreven; feiten, die ten volle bewijzen dat de bevolking toen niet „vrolijk" in de zoogenaamde koffijtuinen ging arbeiden. Omstreeks dezen tijd bepaalde de Gouverneur der Molukssche eilanden, M. P. Merkus tevens, dat alle Minahasa-koffij tegen vastgestelde prijzen aan het Gouvernement zoude worden geleverd. De uitvoer der partikulieren verbood hij op straffe van verbeurdverklaring en boete, terwijl de ingezetenen, die koffij van de bevolking opkochten, met verbanning bedreigd werden. Aan de ingezetenen konden alleen tot huisselijk gebruik koffij uit het pakhuis verstrekt worden tegen zes stuivers een pond. De betaling der koffij geschiedde na 1825 in geld instede van in lijnwaden. Ingaande met primo 1828 werd in 1827 de verpligte levering van koffij aan het Gouvernement ten voordeele van den handel weder ingetrokken, tegen betaling per pikol van *f* 4 als belasting en van *f* 4, als uitgaande regten. De toenmalige Resident van Manado stelde echter in 1830 voor, den vrijen koffijhandel te verbieden, om reden de inlander niet dan gedwongen koffij plant en de handelaren immer gebrek aan fondsen ter opkoop hadden. Dit voorstel kwam eerst in 1832 in werking, en de koffij, die tegen *f* 15 den pikol ingekocht werd, scheepte men naar Java af. Toen ten tijde telde men in de Minahasa ongeveer 900,000 koffijboomen.

In 1844 werd de koffijkultuur bij instruktie geregeld; in 1848 molens en ontbolstering tegen betaling van ƒ 0,50 den pikol ingevoerd; terwijl in 1849 van kracht werd verklaard de bepaling, dat op gronden tot op 1000 voeten boven de oppervlakte der zee gelegen, geen koffij behoort te worden aangeplant. De bijzonderheden omtrent de koffijkultuur van 1850 tot op heden, als meer bekend zijnde, acht ik niet noodig hier aantestippen.

73.) In den loop van 1861 werd door mij, op verzoek van den toenmaligen Resident van Manado, een dertigtal jeugdige inlanders tot landmeters opgeleid en de tektekmaat, gaande twee in een bouw van 500 Rhijnl. roeden, in de Minahasa ingevoerd.

74.) Thans wordt geen goemoetoe meer door het Gouvernement opgekocht, en het slaan van kabels en andere touwwerken geheel aan de partikuliere nijverheid overgelaten.

75.) De opbrengst van was in de Minahasa is thans van geene beteekenis, niettegenstaande er eene groote hoeveelheid van dit artikel in de bosschen kan worden ingezameld. De reden is, dat het tegenwoordig geslacht den moed niet meer bezit de wilde bijen in de toppen der hoogste boomen te verrassen.

76.) De kakaokultuur, aanvankelijk zoo veel beloovend, kwijnde weldra in de Minahasa ten gevolge van de zoogenaamde ziekte. Van 1858 tot 1861 werden door mij te Tanawangko allerlei proeven genomen om deze te keer te gaan, doch zonder eenig gevolg.

Mogt de ziekte zich ergens openbaren, dan bestaat er geen ander middel, althans wanneer men later weder eene betere produktie wenscht, dan alle boomen uitteroeijen en te verbranden, de gronden eenige jaren te laten rusten en daarna weder met van andere streeken afkomstige gezonde zaden te beplanten.

Alle andere voorgestelde middelen leiden tot niets en veroorzaken slechts verlies van tijd en arbeid.

77.) Volgens verscheidene bij mij ontvangene berigten is de kwaliteit der Minahasa-tabak niet middelmatig, maar superieur.

78.) Van Palos of beter Palo naar Pahigi wordt geen regtstreeksche handel gedreven. Dit geschiedt tusschen twee noordelijker liggende negorijen Wani en Toboli, waartusschen een tamelijk bruikbare weg ligt. Van Wani wordt, volgens opgaven der handelaren naar Toboli gevoerd aan lijnwaden ter waarde van ƒ 200,000, gambir idem ƒ 6000, opium idem ƒ 60,000, ijzer idem ƒ 2000, roodgaren idem ƒ 3500, zijde idem ƒ 2000, koperwerken idem ƒ 25,000, aarde- en glaswerken ƒ 20,000, vuurwapenen en buskruid idem ƒ 8000, en van Toboli wordt de uitvoer gesteld op ongeveer 800 pikols was, 1000 pikols rijst, 600 pikols tripang

30 pikols karet, 1800 pikols tabak en 2 pikols stofgoud 's jaars. De bedoelde weg van Wani naar Toboli kan, in orde gemaakt zijnde, door rijtuigen gebezigd worden.

79.) In het landschap Boeool worden geene vaartuigen vervaardigd. De daar ter plaatse aangetroffen wordende praauwen zijn van Badjosch of Toli-Tolisch maaksel.

80.) De ganemo is de bekende Gnetum gnemon.